लघुशब्देन्दुशेखर विदारिथमा सामार भाते

लघुशब्देन्दुशेखर व्याख्या

अशिवमाला

प्र.क्र. - ८२५९५

२

No. ३००

श्रीमते रामानुजाय नमः निराधाराधारं निखिलजगतां पारमुदधेर्भवस्य प्राकारं विमलसुखलभ्याः सुकृतिरं चिरंधा
रं धारं मनसि गुरुजीर्णा रूपयापरं वंदे वंदे हरहरमहं श्रीकरवरम् १ नत्वा गुरुं वैद्यनाथं पापवर्गं जारबकोरितं विदास्ये
व्या०भा० मालां तनुते लघु शब्दं दुःखेरवरे २ ग्रंथसमाप्त्यादिप्रतिबंधकदुरितप्रशमनाय समुचितस्वेष्टदेवतानमस्कारात्मकं मंगलमाचर भा३
१ न् शिष्यशिक्षायै व्याख्यान श्रोतृणामनुषंगतो मंगलाप्यनिवध्नाति पातंजलमिति तत्र स्वचरकादिसाधारणमादाहमहे
ति वैयधिकरण्यान्वयाभावाय महत्वविशेषणमिति कश्चित् स्वरूपकीर्तनपरं तदित्यन्ये विशिष्टमेवतत्त्वामेतितदिस
परे वस्तुतः पातंजले योगसूत्रादौ महाभाष्ये पि चेत्यर्थः ग्राम स्वमितिवद्भिनाप्यंसमुच्चयबोधः एतेन महाभाष्ये इत्येव सिद्धे १
पातंजल इति व्यर्थमित्यपास्तम् तत्स्मरणरूपमंगलार्थत्वात् आद्योत्तमास्वस्मिन्नतत्र तत्र सूचनद्वारा तत्स्वोक्तीनां ता
त्विकत्वं सूचितमिति बोध्यं तत्र कृतपरिश्रमत्वमाह प्रसक्तत्वादाह भूरीति तयाप्यनतत्सिद्धांतार्थत्वात् तत्सूचनद्वारास्व
स्मिन् त्वीयेतदनुरोधित्वं समूलत्वं चानप्रतिपादितमिति बोध्यं पित्रादिकीर्तयन्नाह शिवेति ननु तत्र तत्र तेषि स्वक्षमते
रभावात् कथं तत्स्वभार्यकलत्रमत आह धीमानिति ऊहापोहकुशल इत्यर्थः सतीदेव्यामतत्र संज्ञाविनाभावितपुंस्कत्वात् राम
पुंवत्वं नच संज्ञापूरणप्रतीति निबंधसामर्थ्यात् तदेवपितवमस्तीतिवाच्यं तत्र तत्सामर्थ्यात् तेन योगरूढस्य ग्रहणमिति तत्र २
योगार्थतावच्छेदकमादाय भाषितपुंस्कत्वे पि रूढ्यर्थतावच्छेदकारोपेण संज्ञाविनाभावितत्वस्य दुर्वलत्वात् अत एव द

काशीसिद्धे किमर्थं मङ्गलमत आह मनोरमेति मनोरमैवोमा मनोरमा सार्द्धदेहोपस्पृतमित्यर्थ एतेनन त्वानुक्तमन्त्रोच्यत इतितया
नगतार्थत्वेतिसूचितम् लघुः कलात्मकः शब्द एवेन्दुः शेखरे यस्य शिवस्य तं शब्दरूप इन्दुः इन्दुरिव शब्दो वा शेखरो मस्तकमु
खो यस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधेन सग्रन्थो लघुत्वविशिष्टस्तमित्यर्थः यद्वा लघवः शब्दाः यस्मिन् स लघुशब्दः
अ०मा० २ लघुश्चासौ शब्दः लघुशब्दो वा तद्रूपमिन्दुशेखरमित्यर्थः आदिनास्थितिपरिग्रहः समुचितेति योग्येत्यर्थः एतच्छा
स्त्रप्रवर्तकत्वात् तथा सामर्थ्यवत्त्वाच्चेतिभावः अनुषंगतः प्रसंगतः ननु नमस्कुर्मो नृसिंहायेत्यादिवन्नमः स्वस्ती
तिचतुर्थी स्यादत आह कारकेति कृधातूपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वात् कर्तृकर्मणोरितिषष्ठी तु न नलोकेति
2 निषेधात् दृष्टांतेन तु क्रियापदविपदस्येतिचतुर्थी तथार्थाद्यागमात् नमःस्वस्तीतिचतुर्थी तु अद्द नमःशब्दयोगेच
रितार्थेतिभावः एतेन जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेनमःशब्दस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया चतुर्थी नेतिदमुक्तम
यास्तं देवान्नमस्करोतीत्यादावुक्तयुक्तेरसंभवात्तस्यार्थान्तरसत्वात् प्रक्रियादशायां तदनंगीकाराच्च प्राचामि
त्युक्तत्वाच्च वचनात्समासः सूचितः तेन सर्वतिरस्कारसिद्धिः तस्य प्रक्रांतपरामर्शकत्वादाह मुनीति मुनित्र
येत्युक्त्या एकवचनांतसमासः सूचितः यद्यपि समुदायोक्तमेकं न किमपीतिमुन्युक्तिद्वैव पर्यवसानमिति प्रागवस्तु राम २
वचं तथापि सति संभवे सर्वनाम्नां प्रक्रांतप्रधानपरामर्शित्वादेवमुक्तप्रायं सिद्धांतस्यैकेनसङ्ग्रहोक्तेसैकसतस्य

तात्पर्य इत्यादि तत्रोदाहरणमाकरे । एतेन च क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिसंज्ञानामेव तत्र ग्रहणमिति बोध्यं तेन निषेधेनाभा
षितपुंस्कत्वमेव बोध्यमनेन सिद्धानुवादे लाघवादिति केचित् । एतेन नाम सर्वनाम्नामित्युक्ते देवीत्युक्तं यद्यपि दाप इत्युक्तेऽपि तत्त्वसिद्धिस्तथा
प्यस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति तुः पादपूरणे सर्वविशेषणसमुच्चायकत्वेन चार्थे वा तदनुक्तिस्तु अनयोरिव मिथः
समुच्चयेन सर्वेषामिति भ्रमनिरासाय वस्तुतस्तु मनुष्यसुतत्वेऽपि देवीगर्भजत्वमिति वैलक्षण्यसूचनद्वारा तस्याग्रजत्वं
तद्धर्मवत्त्वसूचनद्वारा सख्यमित्वात्तत्वं भूदेव तत्र च कस्त्वमिति बोध्यं ननु सदा परिग्रहणनान्नभोजनादिना मतिनाशात्कथं भी
ष्मत्वमत आह याचकानामिति यद्वा अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृता इत्युक्तेः तमपि कीर्तयतिया चेति अभेदरू
कद्वयमिदं तत्राद्येन याचकवांछितदातृत्वसूचनद्वारा तत्र सर्वोत्कर्षः प्रतिपादितः अपरएवकर्त्ताणित्रणानितिग्राम
ज्ञेः अनेन विजातीयसत्वं रणेयं प्राप्यारयोन भूपते वेति यावदिति सूचितम् रामतः रामसिंहाख्यात् नामैकदे
शेनामग्रहणं तत्फलं तु तत्र ततत्वसूचनद्वारा पुण्यशीलत्वसूचनद्वारा तत्रोपादेयत्वसूचनं क्रियाकारक
योर्नित्यसाकांक्षत्वेनैकदेशान्वयः लब्धजीविक इत्यनेन तत्सर्पाभिसेव आवश्यकबोधतदन्यथानुपपत्त्यासीका
शेन लोभादिना चिकित्सेति सूचितं तत्र लब्धेत्यनेन पापाभावः प्रतिग्रहाभावस्त्वेषाभावश्च सूचितः फणीशं
पतंजलिं नेषीति तत्रार्थप्रकाशकं प्रकृतग्रंथसिद्धान्तार्थप्रकाशकत्वं चेत्यर्थः ननु मनोरमाग्रंथादेवैतदर्थप्र

दिकं कुतो नात आह हेत्विति तथा निर्देशेन तदविनाभावानुमीयते ननु तत्कर्णाद्यनिर्देशानुपपत्त्या भाव्यानतो निर्वाहः ×७

एवमिति वृत्तीति शक्तिप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः ननु कथमेकस्मादुभयमत आह क्रमस्येति शास्त्रे सर्वत्रेति शेषः एवं च नान्तरीयकत्वे

न तत्वसिद्धिरिति भावः चस्त्वर्थे न च तयोरभेदपक्षे स्वरूपस्यानुकार्यस्य वा श्रोत्रग्रहीतत्वेन सादृश्येनोपस्थिते वर्तित्वस्य तस्या

अ०भा० २ वा तादृशार्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वमेवेति वाच्यम् एवमपि भेदपक्षे स्वीकारेण तत्वाद्य त्वेचार्थे सदृशेनेत्यस्य तदि

त्यादिः इदं तत्सदृशेनेति तदर्थः एतदुभयोपयोगः स्फुटीभविष्यति आद्येति अवयवत्वेन बोधकान्तपदाद्युत्तरादिघटित

मध्यमानामित्यर्थः यथैवं मंत्रस्यानर्थता स्फुटीभविष्यति प्रासंगिकमाह स्वौजसिति यद्वा उभयार्थत्वमन्त्रापि दृष्टमिति ध्वनयि

तुमाह स्वौजसिति एतदेकवाक्यतयेति आदिरन्येनेत्युपात्तैकवाक्यतयेत्यर्थः इदं च तत्सुप इत्याद्यर्थमावश्यकं नन्वेवं वि

3 धिर्न स्यादत आह स्वादीति आरत्वेति भावः नन्वत्र गुणानैरेतेन यस्यन लोकयोरेनाभिसादोऽदृष्टसाध्याय प्रतिपत्त्याय

त्यात दविवदेतिचिंत्यमित्यपास्तमिति भावः नन्वेवमपि प्रत्येकं विभक्तिः कुतो न न च तयोरभेदपक्षे स्वरूपस्यानु

कार्यस्य वा श्रोत्रग्रहीतत्वेन सादृश्येनोपस्थिते वा तत्र तस्य वृत्त्यभावात् तादृशार्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वमे

वेति वाच्यम् एवमपि भेदपक्षे स्वीकारेण तत्वादत आहानुकरणेति तत्वभंगमित्यर्थः ननु नेदमनु राम २

करणमर्थपरत्वादत एव स्वनको हृदः पाणिनेस्तु तात्पर्यतः शब्दमात्रबोधोऽत आह सौत्रत्वाच्चेति अनेन सू

त्र एव तथा प्रयोगो नान्यत्रेति सूचितम् अन्यथा निपातनाच्चेति वदेत् वर्णेभ्यः प्रत्येकमिति शेषः अग्रे पस्येता

सम्भवात्‌ एतेनदंडमुक्तमपास्तं नन्वत्रपदेकोशविरोधोतआह पुरीति धातोरिति एतेनघञंतस्यैवतद्बोधकत्वमुक्तं
कोशादित्यपास्तं परिभवतीत्यादितोपिनमतीतेः ननुधातूनामनेकार्थत्वंगमकसत्वेएवातआहांतएवेति तेषामनेका
र्थत्वादेवेत्यर्थः इतीति इत्यत्रावस्तानइतिविशेषणमित्यर्थः मनसापरिभाव्येति श्रीहर्षप्रयोगादप्रयुक्तत्वदोषशंकानेति
भावःउक्तार्थद्वयस्यक्रमेणफलमाह एतेनेति उक्तोर्थद्वयार्थकद्वितीयतावतीतकथनेनेत्यर्थः तेनेतिपाठेप्येवं स्वग्रंथस्य
कौमुदीरूपस्य ध्वनितमिति आगतार्थतेत्यत्रलिंगविपरिणामेनान्वयः यद्वाभाविनोप्यर्थस्यबुद्धाविषयीकरणस्यदृष्टत्वाद्
विस्तरविरतेरित्यनेनबुद्धिस्थपरामर्शइत्यर्थः भाविनोपीति ग्रंथस्येतिशेषः नन्वेवमपमितमुचितमितिवाच्यं कौमुदी
गतलिंगारोपणतयोक्तेः आरोपेफलंतु उपमायालिंगभेदकृतदुष्टत्वनिरासः सिद्धांतेनेति वैयाकरणसिद्धांतस्याध
कारेघटपटादिसंशयेनत्सिद्धांतस्यचप्रकाशिकेत्यर्थः ननुवैयाकरणसिद्धांतस्फोटमात्रानिरूपणात्तदप्रकाश
कत्वात्कथंतत्सादृश्यमतआहातिदुरूहेति महाभाष्यादिष्वित्यर्थः सिद्धांतपदेनप्रक्रियासिद्धांतोत्रमूलेचविव
क्षितइतिभावः सिद्धांतस्तानेसंपादनीयेसतीतिशेषः सादृश्यमिति तद्विशिष्टेकौमुदीपदंलाक्षणिकंतथाचोपमालंका
रोव्यंग्यइतिभावः अनेनसिद्धांतकौमुदीत्यनेन आदिनाप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधपरिग्रहः अइउणिति
ननुकात्येनतानिसूत्राणिनचसंज्ञासूत्राणिक्रमविधायकत्वात् अतएवप्रमांप्रमीतिपपाठसंरव्यनिर्वाहो अतआह

स्य संज्ञात्वापत्तेः कालनिष्पादपदयोरेवं सति निष्फलत्वापत्तेश्च अजादिसंज्ञाभावे साध्येहेत्वनुक्ता वाक्यस्याप्रयोजकत्वापत्ते
श्च संबन्धाभावे हेतुत्वाभावेनासंबद्धत्वापत्तेश्च विभक्त्यनुत्पत्तिं प्रतिपादयस्तवसंधिस्तु नेति तदुक्तं ग्रंथस्वारस्येन तदनुत्प
अ०मा० ४ त्तेरेवस्फुटत्वेन सुपामित्यादिपदत्वेन केपदप्रयोजनस्यासंतानोचित्याच्च अशब्दार्थत्वाच्च इहस्थले व्यप्रवृत्तोपरिभा
षायाः निर्विषयत्वापत्तेश्च गुणांतरयुक्तसंग्रहायलब्धकरणस्य स्वमते भेदकत्वपक्षे सत्वेनावैयर्थ्याच्च भाष्यमते॥
अभेदकपक्षे तस्य प्रत्याख्यातत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च किंचेद्धशेऽविषये इत्यस्य सौत्रेऽति साजात्या दीर्घ इति वार्थः नाद्यः
५ पक्षेति च न लोकाव्ययकर्मणोऽतोऽस्मित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः द्वितीये सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेश्च अतएवास्योपिनेति दिक्॥
माहेश्वराणीत्यधिकोक्तिं सफलयितुमाह नन्विति व्यवहारेति शिक्षाभाष्यादिकृतेत्यादिः वेदएवेति तद्रूपेऽर्थे एवे
त्यर्थः अम्नायस्य क्रियार्थत्वादर्थे तस्य समाम्नायस्येत्यादावितिभावः अतएवस्मृति शास्त्रीवेद आम्नाय इत्यमरोक्तिः
चंद्रोदयोवितानेच स्यादाम्नायोऽन्वये श्रुताविस्यादिनानार्थकोशादन्यार्थकत्वेपि तत्र प्रसिद्ध्यभावस्तदाह प्रसिद्धे
रिति एतेन प्रत्ययशब्दवत्तदप्रसिद्ध्या न वैदिकी प्रसिद्धिः सर्वाम्नायैर्नमस्कृता आम्नायोक्ताः प्रकरा इति कथु(राम
क्तेर्म... यवच्छब्दादिवत्तन्निष्पन्नविषयत्वमुक्तं नानार्थकोशविरोधात्तन्मात्रार्थत्वमित्तीदं चिंत्यमित्यपास्तं ४
मितिभावः यत्तु रत्नाकरकृत्कृते ग्रंथे इत्यणेतेनकृतानीत्यर्थः न्वात्रनमानंयेनादरेतिशिक्षावचनस्येवमा

इत्यस्यानुषंगः बाहुलकात् रोगाख्यायामिति वहुलग्रहणानुवृत्तेः यत्तु कारप्रत्ययस्यात्राश्रिरे वक्रमबोधकत्वेपि वर्णवि(
धकत्वात् इतितन्न सम्भृतस्य तत्वेपि प्रत्येकं तत्वानपायात् कैयटतात्पर्यबोधिकां कौस्तुभखंडिकां रत्नाकरोक्तिं खंडय
ति यद्वेति संधिः किं वर्णोपदेशकाले उत संधिशास्त्रप्रवृत्त्यनंतरं आपाद्यते तत्रोभयत्राभावे हेतुः कैयटेनोक्तो
वर्णोपदेशस्त्वादि तत्राद्यपक्षेऽस्य एवार्थ अंत्यपदेनु तेनोपजीव्यविरोधः सूचितः तदभावसाधकत्वेन तमुपपा
दयति तथाहीत्यादिति आद्गुण इत्यादीत्यर्थः एवमग्रेऽपि अक्षरसमाम्नाय इत्यादिः गृहीतेति आदिरंत्येनेति शास्त्रे ५
घ त्तेति भावः पश्चात् वर्णोपदेशानंतरं अत्रापि अक्षरसमाम्नायेपि विरुद्धेतीति उपजीव्यभूतशक्तिग्राहकमानविरोधाप
तेरिति शेषः तत्राह नहीति नचैवं तुल्यास्यप्रयत्नादोदीर्घाद्यसुकरीत्यानस्यादिति वाच्यं शास्त्रयोः पौर्वापर्येपि आनुपूर्व्यंशे
उपजीव्योपजीवकभावाभावात् सवर्णसंज्ञायास्तत्रोपजीव्यत्वादिति भावः अजिति अजादिसंज्ञाया इत्यर्थः स्वार्थांतरे वि
कृतरूपश्रवणेप्यसंदेह इति तथाच्चाविकृतानामेव संज्ञित्वालाभ इति भावः अजिति यत्तु क्रमबोधके वर्णोपदेशगुण
दिश्च तेषु अप्यामिति सोत्तुं किंपदत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति प्रवृत्त्या इउणिति यणुणिति वास्यात् तथाच्चैकारस्याजादिसंज्ञा
नस्यादित्याशयेनाजादिसंज्ञानस्यादित्युक्तं नचसंदेहनिवृत्तिर्व्याख्यानादिति वाच्यं इद्वृद्धिरेतितपरकरणेन दृशे
विषये अस्याऽप्रवृत्तिज्ञापनादिति मंदस्तन्न तथासत्यजादिसंज्ञानस्यादिति वाच्यं अजादिसंज्ञानामनित्यत्वादादित्य

परिग्रहः तत्र तत्र भाष्येऽपि नाप्रत्याख्यानसमुच्चयः तदिति सर्वत्र प्रत्याख्यानमनन्तरत्वमेवमित्यर्थः सूत्रेति भाष्ये
निशेषः सामर्थ्ययोगादिति ल्यब्लोपे पंचमी सामर्थ्ययुक्तं विज्ञायेत्यर्थः प्रकृते हार्दवतोऽभावात्तदनुक्तेरेवः नन्वेवम
अ०भा० पिप्रत्याख्यानपरभाष्यासंगतिरेव तद्विरूपत्रस्य भाष्यविरोधादतआह रदेति इतिरसंगतत्वभावेद्र्वस्य हेतुत्वबोध
५ कः निष्प्रयोजनत्वेऽपि ह प्रयोजनसूत्रत्वेत्यर्थः आनर्थक्ये तस्य प्रत्याख्यानेऽन्वयः असौक्तं श्रुतित्वं द्रढयति अ
तएवेति वर्णसमाम्नायस्य श्रुतित्वादेवेत्यर्थः अनुच्छिन्नशारीरकर्तृकत्वेनापरिच्छिन्नत्वम् एवमेव उक्तानुपू
5 र्वीकमेव नचाधुनिकत्वनिवेशनचिरन्तनः कर्तालभ्यतोऽतआह शारीरीति एतेन वेदविदामस्य कर्तृत्वेऽप्य
पत्तिरिति सूचितम् अनुबंधानां सादित्वं प्रतिपादयन्नत्वं तत्त्वमानांतरमाह ढक्कमिति स्वात्मतत्त्ववागाद्यगोचरमि
ति ज्ञापनायढक्कानिनादमाजेन सनकानुद्धर्तुकामो नटराजराजः अनेन मंगलादी निदर्शितानि विप्रहरूपवि
लासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वानन्तत्वं तत्समाप्तौ चतुर्दशवारं स्वात्मतत्त्वं प्रकटयितुं ढक्कानुनाद एतदेतदु
द्भूतवर्णात्मकमाद्यमतिरहस्यं पाणिनिः शिवप्रसादात्तत्रैव सूत्रसमूहरूपमहं नंदिकेश्वरो विमर्शैर्विचार्य राम
स्फुटीकरोमीत्यर्थः आर्षत्वाद् अत्रेति एषु नादरूपेषु सर्वेषु सूत्रेष्वित्यर्थः अंत्यवर्णेति पाठः अंत्याः वर्णाश्चतु ५
र्दशयस्मिन्समूहरूपे तत्र णादिलांतानुबंधसमूहरूपं समासांतः यद्वा अंत्यं वर्णेति पाठः वर्णाश्चतुर्दशावसं

नत्वादितितन्न तथासतिश्रुतित्वाभावापत्तेस्तदध्वनयन्नाह माहेश्वरादिति ततआगतइत्यर्थः नन्विदंबाधितमतआ
हमाहेश्वरेति एवंव्याख्याफलमाह एवंचैवमिति महेश्वरादागतानीतिव्याख्यानेचेत्यर्थः तत्प्रसादात्तेनलब्धाएवाच
तुर्दशसूत्रीउक्तानुपूर्विकाश्रुतिरेवेतिसमुदितार्थः एवंचानादित्वेनाध्यायीतोऽस्यावाह्यत्वेनतत्त्वात व्यवहारो।
नानुपपन्नइतिभावः तस्यफलमाह श्रुतीति अस्यैवेति एतेनव्याकरणांतरनिरासोनान्याऊनांसाजात्यात् अ
त्रश्रुतिरियंतत्प्रसादलब्धेति उक्तार्थे अन्यथा अधिगम्यमहेश्वरादित्यनयोरस्वारस्यंस्पष्टमेवेतिभावः एते
नपंचमंतोक्तिश्छंदोनुरोधादितिसामान्यस्यविशेषपरत्वेनमानमित्ययास्तम् एवंसतिप्रसक्तंभाष्यविरोधंप
रिहरति लणिति अस्यणकारेणान्वयः यद्वा इत्यादौ इतिभाष्यादावित्यत्रैवेत्यधिकरणेपनान्वयः आदिनाअ
व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टोलकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षा...श्रयेणप्रत्याचष्टे समानेतीति।
अल्लकसूत्रस्यकैयटस्थेनाहाचार्यस्येतिभाष्यान्तरस्यचग्रहणं ननुएवमपितद्विषयप्रवृत्तितंदुर्घटमुक्तयुक्तेरतआ
हानुबंधाश्चेति चस्त्वर्थे एतेनानादित्वव्यवच्छेदः नन्वेवंकथमनुबंधप्रत्याख्यानमतआह ज्ञमेति अपिनाऽदृष्ट
र्थत्वसमुच्चयः इत्येवंविचारपरमिदमिति [illegible] इत्येवंविचारपूर्वकादृष्टार्थत्वप्रतिपादनप
रमित्यर्थः प्रसंगादाह सर्वत्रेति पाणिनिन्यासेपीत्यर्थः एवंपरमेव अन्यथोक्तानामर्पानंगीकारेपिनाश्रुति

त्र्कत्वस्यापि संभवादत आह तत एवेति तेषां मन्त्रकर्तृकत्वादेवेत्यर्थः वृत्तिपदार्थमाह शास्त्रप्रवृत्तीति अवशिष्टं शेषपूरणं पा
णिनेरित्यस्यात्रैवान्वयः नित्यसाकांक्षत्वात् शास्त्रदर्थ इति संबोध्येनार्थः प्रयोजनं यस्मात इत्यर्थः ननु वर्णसमाम्नायस्य पा(
त्वान्न शास्त्रप्रवृत्त्यर्थत्वमत आह सचेति समवायश्चेत्यर्थः सति हि वर्णसमाम्नाये ऽणादिसंज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्ति
अ०मा० ६ रिगणण इत्यादीयथासंख्यप्रवृत्तिश्चेति भावः एतदाशयेनैवोक्तं क्रमस्य संज्ञाद्यर्थेवेति अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितम्
अत एव मंगलार्थम् हतः शास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्दं प्रयुंक्ते इति भाष्यं संगच्छते अत एवेत्यस्यार्थस्य सूचकत्वादाह एवं चेति॥
तस्योक्तफलकत्वोक्तेश्चेत्यर्थः स्पष्टमेवोक्तमिति पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं उपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः
6 प्रतीतेरिति भावः नन्वेवमुपदेशव्यवहारेण तस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वेन वर्णानामपि सादित्वापत्त्या उक्तार्थासंगतिरेवात(
आह मंत्रोवेति अत्र ननु सर्वत्र तथा च सिद्धोच्चारणेऽपि तद्व्यवहारान्न तदसंगतिः अत एवार्थक उपदेशः उच्चारणमित्या(
ध्येवं भाष्ये उक्तं न त्वाद्योच्चारणमिति तस्य च दृढकानि नादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः एतेनोपदेशपदप्रयोगादनुबंधवद्वर्णाना
मपि सादित्वमित्य ईर्जरतीयपक्षयमित्ययास्तम् ब्रह्मराशित्वं द्रढयति अत एवेति ब्रह्मप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः एतद्धिति राम ६
नान्यपरतापि पाणिनीयवर्णेति भावः दीर्घार्थस्तु प्रागुक्त एव तत्प्रयोजनमिति साक्षाद्वर्णसमाम्नाये प्रयोजनमित्यर्थः अत
एवं वदन्ति संज्ञाप्रणयनं चेति एतेन लघुप्रयत्नादिकं भाष्योक्तमप्यानुषंगिकत्वान्नोक्तमिति तिरस्कारोक्तमयास्तम्

रव्यापूरकोयस्मिन् तस्यांतरमन्यत्रोक्तम् समुपादिष्टं सम्यग् यथोचितमुपनतः समीपेकृत्वा आसमंतात्कथितमित्यर्थः॥
एवंचानुबंधास्तदानीसतत्रतत्रबुध्यानत्वादःकृतइतितेकृताइतिभावःतावन्मात्रेणसनकादीष्टसिद्धावपिपाणिनेस्तदभावादा
हपाणिनीतिम्मादिनाशाकटायनादि सर्वनामेत्युक्तेराह धातुमूलेति धातुमूलकायेशब्दास्तत्प्रतिपादकशास्त्रमित्यर्थः द्वितीयप
द्वौकेभाष्यमपिमानमाहात एवेति अनुबंधानांसादित्वादेवेत्यर्थः अतएवैतस्यार्थध्वनयितुमाहात्रेति उक्तभाष्येइत्यर्थः नन्वे
वंमहेश्वरकृतत्वालाभेऽन्यकृतस्यापिसंभवादाह तत्करणमितितेन अनुबंधकरणार्थश्चेतिभाष्येण इदमेवद्रढयति।
म्नेति उक्तकारिकायामित्यर्थः तत्रहेतुत्वेनोक्तयेतिशेषः अस्यद्रढनादस्य तच्चतन्त्रोपदेशरूपत्वंच श्रुतित्वेति वर्णस्त
माम्नायस्येतिभावः अतएवगीतायुपदेशादेर्नतन्त्रोपदेशरूपत्वं तस्यपुरुषप्रवृत्तिमात्रफलकत्वात् एतेनतत्रापिवेदत्वा
पत्याविंत्यमित्यपास्तम् उक्तमेवद्रढयितुमानांतरमाह कृतंचेति आहेतिशेषः अक्षरछंदः नित्यवेदरूपंसम्यगनुक्रमे
तो ४ णदर्शितम् तथाभयेतिशेषः तत्रहेत्वंतरमाह यथेति सामान्योक्तंविशिष्याह ब्रह्मेति नपाकथनाभावेहेतुमाह ब्रह्मेति॥
यतइत्यादिः ननुनायंब्रह्मराशिस्तस्यैकत्वान्नापिश्रुतिराशिस्तत्वस्यश्रुतिसमूहनिष्ठत्वादतआह ब्रह्मेतिद्वे तत्त्वंच ब्रह्म
प्रतिपादकत्वंच अः परमेश्वरोनिर्गुणनिर्मायामायाभिन्नत्वउर्णपक्षस्सगुणेण आसीदित्याद्यर्थकअग्रिकतदीयपद्दे
छित्यर्थः ननुअनुबंधानांसादित्वेनप्रतासमोपदेशकर्तृकत्वकत्वलाभेपिउपदेशोऽन्यकर्तृकत्वमेवकुतः पाणिनिक

गम्नित्ते: किं वं तस्यानितिरूपं ननु किमनु
सिकपाठेपि लस्येऽनुनासिकसत्वेपि ततो भक्तिभेदेन भिन्नत्वान्न दोष इत्युपात्तम् अनित्ते: किं वं तस्यानितिरूपं ननु किमनु
नासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देश उताहो स्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशस्तत्राद्ये आहानुनासिकेति तस्य हल्त्वेन ततः पू
र्वमकारस्य सोऽनुस्वार इत्यनेनेति भाव: अन्त्ये आह सोस्तीति एतत्तदारित्यनेनेति भाव: इदं च कौस्तुभाद्यनुरोधेन वस्तुतो
गुणभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति बोध्यम् यद्यपि सोऽस्यादिरिति ज्ञापकरूपस्याचा अ०मा० १
रोऽत्र संभवति तथापि तदपेक्षया पेशव्यापकत्वं तृतीयसभङ्गपेतेतिनाप्रमित्संज्ञके इति सिद्धम् अनित्संज्ञकत्वमेव द्रष्ट १८
पति अनण्वेति तस्यानित्संज्ञकत्वादेवेत्यर्थ: भाष्योक्तवार्तिकार्थमाह यण इत्यादि यण इत्यत: प्राकृत्याहारे वर्ण
समाम्नाये इत्ययपाठ: यो नकल्यापनेर्भाष्यविरोधाच्च उपोत्तमं पत्तु प्राच्यामनुसारिकौस्तुभानुरोधेनेति बोध्यम्
अञ्जणहणेष्वित्यत्र कर्मणि ल्युट् अच्संज्ञा ग्रायेथ अकारादिग्रिति तदर्थ: तदाहाद्विति तत्फलितमाहाजिति॥
प्रत्याहार इति निमित्तकर्मयोग इति तत्र सप्तमी फलं कि तत्रनिमित्तं प्रत्याहारस्य फलत्वं च तत्करणतत्सिद्धिविषयके ७
छाधीनत्वादत एव क्रियमाणानामिति शेष: तस्य प्रत्याहारस्य संज्ञारूपस्य समूहस्यावयवत्वेनानुबंधेन करणकर्मणोस
हसमवायरूपयोगसत्वात्तदाह प्रत्याहारार्था इति उक्तहेतोरेवाह क्रियत इति प्रत्याहारेतिन्यायेन लब्धं शेषं पूरय राम १
ति अजिति अच्संज्ञयेत्यर्थ: नन्विदमुपलक्षणम् अन्यत्रापि क्वचित्फलसंभवादत आह नहलिति एतत्स
ति पादनेन एव तात्पर्यम् न तत्प्रतिपादने अन्यथेत्तदाधिकांस्यष्टमेव त्वन्मतेसकलप्रत्याहारमूलभूतत्वादुक्तं

तस्य साक्षात्फलत्वाच्च अन्यथा लोकप्रसिद्धमात्रकापाठे नैव कण्ठ्यादिदोषरहितवर्णस्वरूपज्ञानसिद्धेः कस्यचित्साधुत्वाप्रतिपाद
नं चाष्टादशत्वे मानाभावाच्चैवं पर्यायवित्तिष्ठिति भावः तथा च मूले चतुर्थीसमासो बोध्यः नन्वेवमपि संज्ञाया अत्रानुपादानात्क
थं तदर्थलाभ तस्मात्तेनज्ञायेति एषां क्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेति शेषः आदिरन्त्येनेति शेषः सूत्रेण क्रियमाणादित्तज्ञानां सन्निवे
शविशेषं विना दुःकरत्वादिति भावः संज्ञाफलमाह संज्ञेति वृद्धिरादैजित्यादिवत्साधुत्वक्रमं विहायैतत्कथने संगतिमाह
संज्ञेतितेन अस्यत्वेन इदमित्यादिना सूचितामस्तुविमाह परैर्वित्याद्याहुरित्यंतेन अस्य लणिम कारस्य एवमग्रेपि
लेनेति अनुस्वारं विहाय सूत्रैकदेशानुकरणम् अस्येति प्रत्याहारेणैवेत्यर्थः अर्द्धमात्रालाघवादिति भावः दो
षांतरमाह किंचेति अनुनासिकत्वफलमाह अस्येत्संज्ञेति पणिति तत्सदृशेष्वित्यर्थः बहुष्विति यत्र यत्र लाघ
वसंभवस्तेषु न सर्वत्रेत्यर्थः दोषांतरमाह किंचेति अस्येत्संज्ञकत्वे इत्यस्यानुषंगः अस्य व्यापकत्वापत्तिरित्यत्रा
न्वयः अहणभाव इत्यस्य भाष्योक्तेस्तत्रान्वयः अति इत्यत्र तृतीयहेतोः लोपस्य बलवत्वादिति हेतोः अव्यापके
ति पदत्तावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तिरित्यर्थः तदुपपादयति तवेत्यादिदिना तवमत इ
ति शेषः नन्वेवं ह्रस्वानुनासिकाकारस्य तत्र प्रवेशेपि न दोषो लक्ष्याभावादत आह प्रत्याहारेष्विति तत्स्ते
ग्रहणमहएरवंडनायेति भावः अकारेति अकारजातीयेत्यर्थः हेअमन्मांस्याम स्वेति लक्ष्यार्थः एतेन तत्रानुना

३८.

दिलाघवात्तथोपदेश इत्युच्यते तर्हि किं सोऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः तत्स्थानेऽन्यतमस्यानुवचनात् एवं टस्यापि नचान्यतरग्रहणेनैवे
ष्टमिति हल्त्वसिद्धिः नियमार्थत्वपानियमार्थतापत्तेश्च इष्टानुरोधेन तत्तत्तथेति चेत्तत्रापि वैयर्थ्येनानिष्टनियमस्वीकारो
अ०सा० ८ पेक्षतयातद्भावकल्पनमेवोचितमिति उपसंहरति तस्मादिति नन्वेवमुरणरपरमित्यादौ का गतिरत आह होरणेति इणोतेनय
थासावर्ण्यस्यावश्यकत्वेन पातस्येति वार्तिकतुल्यत्वं तस्येति सूचितम् अत्रैव नत्वं सर्वमित्यत्र प्रत्याहारखंडने प्रसिद्धमि त्र ४
तिनेह लिखितं तत एव बोध्यम् हल्त्वेति तस्मादनुबंधत्वेन प्रागुक्तरीत्या वारणासंभवात् विशिष्टेन च लक्षणाश्रुद्धह
ल्त्वनीतिरिति न दोषः न च तदर्थमेव सः राम इत्यादौ संयोगांतलोपापत्ते असकृदुपदेशवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः तत्रैहेत्वनुमा
हत पुनरिति उच्चारणमपीति अक्षिष्टस्य शेषोच्चारणमपीत्यर्थः ननु तथापि निःसंदेहायत्तथैवोच्चारणमास्तामत आ
हेषाद्येति आचार्यस्यानादिपुरुषस्य शैली समाधानपूर्विकाप्रवृत्तिः एवं चान्यत्र संदिग्धविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादत्र
तस्यासंदिग्धत्वमेवेति भावः हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तिसमवतारयति स्यादेतदित्यादिना नन्वष्टाध्यायिस्थहलंत्यमित्यस्य
हलिति सूत्रे न्त्यमित्यादिरेवार्थ इत्यन्योन्याश्रयसंभव एव नात आह नवमिति आदिनोपदेशोजित्यस्याजादि
पदघटितविधिसूत्राणां च परामर्शः तदा हि हलप्रत्याहारस्यैवासिद्ध्याजादिप्रत्याहारस्यासिद्ध्या तेषां वा कार्य राम ८
बोधाभावेनानैरर्थक्यं स्पष्टमेव आवश्यकत्वं परस्परापेक्षत्वे हेतुस्तच्चाव्यवहितेत्र अन्योन्याश्रयोऽयुक्तत्वे कं स्य

शेएवशंकासमाधानौचित्येन मूलत्यागानौचित्यमिति तदसंगतिःस्पष्टैव तत्रमानांतरमाह भाष्येचेति अस्मिन्नर्थे वार्ति
कस्य अन्यथानुपादानं व्यर्थमेवस्यादितिभावः आद्ययोर्व्यापकत्वं ध्वनयितुं स्पष्टत्वात्प्रथममुपेक्ष्य प्रथमहेतुं व्याचष्टे॥
तत्रेति वार्तिकस्य प्रथमहेतुशरीरे इत्यर्थः प्रत्याहारेष्वित्यर्थः आद्यजन्तेनदृष्ट्या ह्येवेत्यर्थः अन्यादृशप्राधान्यस्याभीष्टसाध
कस्यादुर्वचत्वादाह ग्रहणेति तदपि आचार्याचारसंसिद्धेनापितु हेस्यैचात्तथापाठस्याप्यदिवसिद्धमित्याह हल्सु चेति
तथाग्रहणार्थः तेषामेवेति अचामेव हलामेवचेत्यर्थः तत्रतत्रेतिशेषः ननूपलक्षणात्सवर्णं वाच्येत्युक्ते साक्षा
त्शाइवबंजनोशेष्यवर्णंवक्तव्या हशादौग्रहणेदेवशीकलइत्यादावुक्तप्राप्तिसंभवात् आद्यहेतुम्यावारणासंभ
वः एवंचहल्त्वंशेपिसोपलक्षणत्वेनबोध्यमिति अतएवेति उक्तसंगतिरत्रआहरन्चेति तदघटितेति तत्वघटितेत्यर्थः यद्वा
उच्चारणार्थवर्णरहितानांप्रत्याहारेइत्यर्थः नचटादेपुनररेतरेणेतिभाष्योक्तेस्तत्राविनाश्यं तत्राप्याशयस्यभावप्रकाशे
ऽन्यथाप्रतिपादितत्वात् यथापूर्वचिंग्रहीतांग्रंथानुबंधानामप्रिष्टह्रस्वछेदुच्चारणप्रतिपत्ति तथाह पवरेत्यादिरूपेणतद्रूप
पत्तोयाप्रकारेणोच्चारणोवैयर्थ्यान्न अतएवपुन रितिवीप्सा अभ्युपेत्याप्याह तद्विषयेति टविषयेत्यर्थः यद्वानतुम
प्रथमसमाधिपदेआचारस्यानंगीकारेणोक्तहेत्वसंभवोऽत आह तद्विषयेति तदभ्युपेत्याप्याह चेति तेनदोषा
तरसंग्रहः तच्चेत्यंतदुपरिष्टात्वातन्नग्रहणम् यदितत्रापिग्रहणमिष्टंस्यात्तर्हितत्रैवविशिष्टमुपदिशेत् हवत् य

नुनासिकश्चेद्विवृतत्वं वर्जं वेति विपरीतनियमः कृतो न तावतापि तस्य तीयस्य सूत्रस्य सार्थक्यालाभात् एवं च दुष्प्रमत्तौदो
षत्वात्कमाह मिदिति हलामनुनासिकानां तु पासत्सतीनाभावेन मिनोऽसंभवादितिभावः प्रकृतमाहैवं चेति एवमर्थक
सूत्रत्रयकरणे चेत्यर्थः अपिनाम अगुरुकरणं भूतदशसूत्रावृत्तिपरिग्रहः चेन तंत्रावृत्त्यादिपरिग्रहः एवं च संपूर्ण
अ०म्ना० सूत्रावृत्तिः किमर्थमिति भावः सूत्रभेद इति ततो भेद इत्यर्थः तथा च सूत्रतो भेदे तद्धानिमभिप्रेत्य च प्रवृत्तम् अ
ध न्यथा पाणिनीयत्वलोके निःसारत्वापत्तिः स्याद्दोषत्वात् द्वेष्य अपाणिनीयत्वस्येहेतसिद्धिं परिहरति सूत्रे
तिउपाचरंतिकथं पंक्तितदेव तदर्थकमेव भूयो वा तदपेक्षया अधिकं तद्विशिष्टं वा उपसंहृत्य संक्षिप्य ननु तावतापि वस्तुतः
१ सूत्रभेदोऽस्त्येवेति भाष्यासंगतिरेवातआह नासाविति ननु कथं स नदो वायतत्तोऽजायमानस्य केवलादृष्टस्येतोऽसिद्धेः
एवं च तदावश्यकत्वमतआह सतीति एवं च यदि प्रकृतादृष्टार्थत्वं भवेत्तदा भवदुक्तं स्यात्तदेवन दृष्टं तु कल्प्यमानलघु
न्यासादेव न तत इति तथा दुर्वचमिति भावः सतिसंभवे इत्यनेन प्रत्याख्यानस्थले प्रध्याहृष्टार्थमेवेति सूचितं तदा
शयः नासौ सूत्रभेद इति भगवत आशयः अत एव तत्र तेषां तद्द्वारेव तदर्थत्वादेव ननु न मात्राय द्गौरवमतआह राम ९
नहीति अस्यास्तीत्यत्रान्वयः वर्णनित्यत्वादाह वर्णाभीति नारायणादि स्वीयसिद्धान्तमतं खण्डयति नचेति स
हेति युगपदित्यर्थः आक्रोऽर्थमाह समिति एतौ तस्यार्थमेवाह गच्छतीति बुद्धिविषयमिति भावः क्वचिदेतौ स्य

चित्किंखंडयति नचेति हयवरडित्यादिः हलित्यंनस्यादुत्तरस्तमाम्नायिकस्य अौ तस्यार्थमाह शषसरिति तन्मध्येरषानुरोधेने
ष्टोद्देश्यविधेयभावांगीकारादितिभावः अपिनावर्णसमुदायेन यथाश्रुतार्थबोधनसमुच्चयः अन्यस्य कस्यचिदुक्तिंखंड
यति नन्विति अन्त्यांचःपूर्वेणैव सिद्धत्वादाहाजिति नन्वेवमाद्यसूत्रेणडुधात्वादावंत्यस्येत्वापत्तिरतआह तृतीयेति ।
अनुनासिकइतिसूत्रइत्यर्थः अनंत्यानुनासिक हलइत्वविधानेन सूत्रसाफल्यसंभवादाहाजित्यनुवर्ततीति अनुव
तावप्युक्तरीत्यावाक्यभेदेन तस्य विधायकत्वेऽनुवृत्तिर्व्यर्था नांविनापितस्यासिद्धत्वात् प्रकारांतरेणानुवृत्तस्या
ङित्त्वस्य विधायकत्वं नु कथमपि दुर्वचं तदेतदभिप्रेत्याह सामर्थ्यादिति भूसुवोस्तिङीति ज्ञापकान्महा आह तिस्त्व ।
नद्वारा मंगलार्थं नस्यादनुपादानाच्चभूधातोर्दोषाभावादाह कुप्रभृतादिति स्थइत्यादिष्ठटादेर्भिन्नसामर्थ्याच्छिन्नइ ।
त्यादौनस्यतत्रानेनौदंतैलइत्यादेरादेच उपदेश इतिज्ञापकात्याइत्यादेरात्वंसकृच्चेतिज्ञापकान्नदोष इति यद्यपि सुवचं
तथापि किर इत्यादेर्दोषसत्वात्तदभ्युक्तिग्रहणमत्र प्रकारार्थं तस्येवोक्तिलशोकवनिकान्यायेन नरु वाचकत्वेन ।
प्रसिद्धस्य दुरित्यस्यासिद्धिप्रसंग इति बोधयितुं चेति भावः नन्वेवमपि दुःप्रभृतौ दोषएव अनंतरस्येति न्याये
नाच इत्यस्यैवतेन नियमांगीकारात् नहि तस्य शास्त्रेऽपि बाध्यस्यात् अत आह योगेति अन्यथा अननुनासिक इत्ये
कयोगेन विधिनैव हलां पसिद्धौ तदानर्थक्यं स्पष्टमेव चतुर्थे एवमग्रेऽपि तेन तृतीयसूत्रेण नन्वेवमप्य

साधुत्वार्थमतआह रूढाविति अङ्रूढौत्विसर्थः कोशादिनाअर्थमाह काभावादितिभावः अतः प्रकारान्तरस्या
संभवात् नं अन्योन्याश्रयम् सम्पूर्णसत्रावृत्तिभगवतोऽप्यभिमतेत्याह भाष्येष्वेतिवक्तव्यमित्वीति अस्यांमेएवस
न्वन्धः कैयटोपव्याख्यानमप्युदुष्टत्वादाहतस्येति अन्तशब्दस्येपूस्समअमणि न्यायेनान्वयः चोक्तक्रमेन्वयश्च।
उ०आ०सा० १० कर्मधारयेत्वंमशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तिः आद्येप्रथमानुपपत्तिश्चयथाकथंचिदुपपादनापेक्षयाऽन्यत्रत्वेहप्रगति
रेवोचितेतिभावः एवंच तथान्वयेचयच्छभागं तन्नामितिन्यायेनतस्यांतेनिवेशस्तथापिश्रोतक्रमादितिन्यायेनतस्या
दावावश्यकत्वपाचाह हल्सूत्रान्त्यमिति ननु द्वितीयवाक्यार्थेप्यनुपपत्तिरतआह अत्रैवेति नन्वेवमथावश्य
10 लाभेनकथं सम्मतिदानमतआह। त्रोच्चेति आवृत्येति पूर्वोक्तस्थानाभावेनक्रमिकबोधस्यैववाच्यत्वत्याक्तवेदु।
एवश्यकत्वात् एवंच कंठतस्य पानोक्तमपितदभिमतमेवअत्रवक्ष्ये पदद्वयावृत्तेकल्करीत्यावश्यकत्वेषष्ठ्यर्थ
न्वयत्वे क्लेशोंत्स इतितमसह मानो मूलकृदावृत्तिमेवदर्शितवान् नन्वेवं भाष्यव्याख्यानेसर्वावृत्तिलाभस्तद।
वनान्यथाव्याख्यानत्वादतआह हसमीपइति हसत्वहलिति समास इति भावः व्याख्यायांत्विति भगवद राम १०
भिमतायामितिशेषः समासानुपपत्त्यादिदोषान्तरमप्यन्यत्रस्पष्टंतदाहेत्सूत्रमिति एवमपिउक्तान्योन्या
श्रयपरिहारोप इतिविभक्तीति इतिसूत्रघटितविभक्तीत्यर्थः सुवादिसिद्धस्तदधीनत्वाद्वाक्यार्थबोधाय।

स्पाठ एव युक्तः प्रसः एवं योगार्थमुक्त्वा रूढ्यर्थमाह सञ्ज्ञेति आद्यन्तसमभिव्याहाराद्यासलाभः स्वरूपमिति तनुवृत्त्या
ऽऽदेः संज्ञा वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवसामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः तथा च मध्यमो वर्ण अन्त्येन सहित आदिरण
इत्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः फलितः सहेतेति रूपसिद्धिस्तु आएनेत्यत्रैङिपररूपेति पररूपसंकलात् ओमाङोश्चेति पररूपक
रणेन बोध्या एतद्रूपसिद्ध्यर्थमेवाह अप्लेश इति बोध्यम् नान्त्योन्नित्तिनान्योन्याश्रयशंकापीत्यर्थः एवं सतीत्वस्मत
ज्ञानिर्देशादितिभावः शंकायाः अज्ञानतः संभवादाह तत्परीति आदिनाऽऽदेपतयोक्त्यादिपरिग्रहः कटीवीतरेति ।
कटीत्यत्रवीप्रश्नेतिभावः इदु अध्ययन इकु स्मरणे अन पो नित्यमधिपूर्वकत्वादनुस्वेरवः सहाङ्पूर्वादिति ॥
अनेन केवलादाङ्पूर्वाच्च तत्सतावोधिता लुङिति ताच्छील्यादेरभावात् जस्त्वप्रसंग एवेतिभावः बोधना
दिति एतेन बीतास्त्रित्यारम्यनास्तीत्याहुरित्यंतेनेतन्मतलेखनानंतरं तन्न एवं सति वृद्धासहेतेति रूपापत्तेः व
स्तुतस्तु सहत्र्यापतीति सहेताऽऽटकिट कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यतीति आदिरन्त्येनेत्यत्र कोस्तु भेदश्यमानः काचित्कः
पाठपरास्तः एवं योगरूढिपक्षे दोषमुक्त्वा शुद्धयोगपक्षे तत्साधारणं दोषमाह किंचेति यत इति शेषः सर्वत्रागमेष्वे
वम् आङो रूपसाधनार्थमावश्यकत्वादाह समंतादित्यस्येति इदमगमेष्वेवेति उपपादनमध्ये इति शेषः चेने
ए धातुपक्षे रूपासिद्धिसमुच्चयः एमेधेति वृद्धेर्दुर्वारत्वात् नन्वसत्ताप्रत्ययवार्थेन रथंतरादिवदव्युत्पादने

वेत्त्वे बाधम् अपवादारम्भतोपपन्नो ऽपवादवाक्यस्यैवापि बोध्यः सति संभवे संस्करोतीति अतः लक्ष्ये एकं चतुष्क एवकर्तृको अत एव
पपत्तिरिति भावः ननु वैयर्थ्यापत्तौ विधापत्तिरस्तु अत आह तस्येति न चांगीकारे वैयर्थ्यापत्तावुक्तरीत्यनंगीकारे इत्यर्थः विक
अ०भा० ल्पेति शास्त्रत्वाविशेषात्सर्वथा वैयर्थ्यस्य दुर्वचत्वात् शास्त्रद्वयप्रामाण्यादिति भावः निवृत्तेरिति स्वीकारादिति शेषः तत्रा
२२ पि त्वगादिविषयेपि एवं च प्रागुक्तरीत्या तदन्यविषयत्वात्सेतित अभिचारस्तदाह न दोष इति अभ्युपेत्याह न्यायेति॥
प्रागुक्तरीत्येति भावः ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये इति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् ननु नायं परिभाषार्थः अभिनिविशंते इत्युक्त्या
ऽऽदौ तद्बुद्ध्यनुत्पत्तिरित्यस्यैव ततो लाभात्तत्राह भीति एवं च हि मते उक्तहेतोः पूर्वमपवादा अपवादशास्त्राणि अन्येन
परिभाषाज्ञापकमपि सूचितम् एवं च सर्वथा ऽनवकाशत्वविषयो ऽपं अभिनिविशंते बुद्ध्यारूढा भवंति पश्चादुत्सर्गा
लक्ष्यं संस्कुर्वंतीति परिभाषार्थो बोध्यः एतेनोक्तान्योन्याश्रयपरिहारः अपवादसिद्ध्युपयोग्यन्यविषये एवापवादबोधा
त्पूर्वमुत्सर्गस्य न तल्लक्ष्यसंस्कारकता अपवादसिद्ध्युपयोगिनि तु तद्बोधात्पूर्वमपि सत्त्वमवश्यं वाच्यम् न विभक्तौ।
घ विप्रा ऽपवादारंभसामर्थ्यादित्ययासत्त्वम् द्वितीयमते दोषं एवनेति पूर्वतो वै लक्ष्यं एवं प्रतिपादयन् मतान्तरमाह राम
लक्ष्येकेति तच्छास्त्रेति अपवादशास्त्रेत्यर्थः तत्रादित्यपपाठः विप्रायाऽननुपयोगात् वहुः अपवादस्य लाशयावा २२
वीप्सायावदपवादाशयावाउत्सर्गगणे [illegible] स्योत्सर्गत्वावच्छिन्नेनेत्यर्थः एवमपवादेष्वत्रापि ननु लक्ष्ये एकं च तुष्क

चतस्यावश्यकत्वमितिभावः तद्बोधश्च हलंत्यमितिवाक्यार्थबोधश्च अपवादेतिनविभेतिनिषेधेत्यर्थः नन्वपवादवाक्या
र्थज्ञानमेवप्रतिबन्धकमतआह प्रतीति वाक्यार्थेतितज्ज्ञानेत्यर्थः नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्यलक्ष्यसं १
स्कारकत्वापत्तौउदासीनविषयेऽवनद्वविषयेपिप्रवृत्त्यापत्तौचभ्याकृके वंतं प्रतिप्रवृ पान्याभुङ्क्ताइतिकिंतेनकृतंस्या
दितिस्थानेनान्तरनमसूत्रभाष्योक्तन्यायेचोचितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलेनप्राप्तिपदिकार्यस्तत्रभाष्यपठितेनपूर्वंह्य के४
पवादाभिनिविशंतेपश्चादुत्सर्गाइतिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेनप्र
गुक्तरित्यासुप्तिङ्निष्पन्नभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थएवातआह पूर्वमिति इयंलक्ष्यलौकिकचक्षुस्काराशयेनाशयेनाह॥
लक्ष्यलौकेति अस्यबुद्धिपर्यालोचननिर्णयसंस्कारेऽन्वयः प्रागुक्तरीत्योत्सर्गवाक्यार्थबोधस्यजातत्वेनापवादवाक्या
र्थबोधात्पूर्वमितिशेषः उद्देश्यतेति उत्सर्गशास्त्रीयेत्यादिः सर्वत्र उदासीनविषयेऽपवादविषयेच विषयेति लक्ष्यभेदे
त्यर्थः नापत्त्या अनुपपत्त्याकश्चित्तथैवपाठः ननुतदातस्यैववैयर्थ्यमितितदनुपपत्तिदोषोनयुक्तोऽतस्तदेवाह भुक्ते
वा८२ ति वाक्यस्येवार्थेशास्त्रस्यवैयर्थ्यापत्त्यापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेतिभावः शास्त्रेतितद्वाक्यार्थबोधनिश्चयेनेत्यर्थः अत्रा
स्यैवबोधस्यलक्ष्यसंस्कारकत्वादाह तद्विषयेतितदविषयम् अपवादशास्त्राविषयंनिषेधेनमहावाक्यार्थबोधेनवा।
तस्यतत्वनिर्णयादितिभावः अयमपिबोधोनलक्ष्यसंस्कारकइत्याह ततेति ततदर्थविभागइतिवदिदंसाधुएवंस

विरोधमुपपादयति नहीतिन्यायेन उक्तन्यादिः एवमङ्गेपि मदुक्त एवेति अतएव ननै स्वर्गइत्याद्युत्तरानुगुण्यमपीति भा
वः नदर्थइति उक्तवचनद्वयार्थइत्यर्थः उक्तयुक्तेरिति आकांक्षादिसत्वेपदपदार्थयोरुपस्थितौ तद्बोधे प्रतिबंधकाभावा
दित्यर्थः अभिनिविशन्तेऽपवादविषयेनेतइत्यादिपदस्वारस्यभंगापत्तेः परिभाषा इय वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् नन्वेव
अ०भा० २२ मन्यत्रोत्सर्गापवादस्थले निर्वाहेपि प्रकृते प्रथमपदे द्वितीयपदे चान्योन्याश्रयदोषाभावेपि प्रथमपदस्य परिभाषाविरो
धस्तदवस्थः तत्र तद्विषयत्वनिश्चयार्थं तद्विषयलक्ष्यसंस्कारनिर्णयेऽपवादशास्त्रपर्यालोचनावश्यकत्वस्य प्रा
गुक्तत्वेनात्रोत्सर्गकृतलक्ष्यसंस्कारबुद्धिं विना तत्पर्यालोचनासंभवेनापवादवाक्यार्थज्ञानोत्तरमुत्सर्गकृतलक्ष्यसं
12 स्कार इति परिभाषार्थासंभवादत आह नविभक्ताविति एतच्छास्त्रघटकोद्देश्यविशेष्यभूतपदार्थविशेषज्ञाने(
त्यर्थः मात्रपदेन वाक्यार्थबोधव्यावृत्तिः तदानीमितरसकलकारणसत्वेपि विभक्तिपदार्थाज्ञानात्तदसंभव
इति भावः पादीनां सुपादिप्रत्याहारघटकानां एतदिति नविभक्ताविती त्यर्थः बुद्ध्यनिश्चयेन तेषु पादिषु
एवं चनापवादवाक्यार्थज्ञानं पूर्वमपेक्षितं सर्वत्रेति अतोपि नान्योन्याश्रयः नचैवमपि प्रागुक्तग्रंथविरो राम २२
ध एवेति वाच्यम् अपवादशास्त्रघटकसंभावितपदार्थविशेषज्ञानमात्रेण लक्ष्यसंस्कारः साधुत्वं यस्मा
त्तं लक्ष्यसंस्कारजनकं तद्विषयमिति पूर्वग्रंथार्थात् असंभावितस्थले प्रकृते ऽगत्यैवमंगीकारे प्यन्यत्रा

स्यलक्षणापेक्षैवनेतिकथंनतत्त्वंस्कारोऽतआह तस्यापीति लक्ष्यैकचक्षुष्कस्यापीत्यर्थः अपिरुक्तसमुच्चायकः ए
तेनतदन्यथाधर्मेपिविनिरासः स्यस्वेदंयस्यशास्त्रेकेऽदमपितत्रागमकमितिभावः वा अथवाविषयमिमग्रेतनत इति
शेषः अपवादशास्त्रपर्यालोचनाभावापीतितदर्थः अभिनिविष्टानद्यस्यनहृष्टकस्यार्थमाह प्रवर्त्ततइति अपवाद
शास्त्रपर्यालोचनाभावापीतितदर्थः अभिनिविष्टानद्यस्यनहृष्टकस्यार्थमाह प्रवर्त्ततइति अपवादविषयंप्रकल्प्यवु
द्ध्यारूढंकचातनतदनंतरंउत्सर्गः प्रवर्त्तत इत्यर्थः शीकारेतुपूर्वतोभेदोनस्यादित्युपपत्तोवाग्रहणासंगतिरतआह पती
ति अतएवप्रसंगादेतदर्थाभिप्रायंकेपरोक्तिंरवगुण्यतिय विति अर्थः प्रयोजनंतदाह यथेति संप्रसारणमितिप्रव
र्त्ततइतिशेषः एवमग्रेपि अभ्यस्तेति उभेअभ्यस्तमितिसूत्रेऽदर्थः नचहीनस्योक्तमित्यत्रान्वयः एतदेव नसंप्रसार
णेइतिसूत्रेमेवनपूर्वस्येति आदावितिशेषः तेननपूर्वं पूर्वस्यअविप्रतीत्यर्थः यथात्यापंनुतेननिषिध्यतेल
क्ष्यभेदाच्चनलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायसंचार इतिभावः लक्षणयानिर्वाहेज्ञापकंनेत्याशयेनाह यद्वेति प्रथमान्त
संप्रसारणपदस्यतदाश्रयेलक्षणयासंप्रसारणनिषेधाभावेनयुगपदुभयत्रसंप्रसारणेतरपूर्वत्रतदाश्रयपरत्व
पनिषेधेपणोत्सिद्धिरितिभावः पूर्वस्यैवप्रथमंप्रवृत्तिरित्यपिपदं आहादीतिसप्तमंतसंप्रसारणपदस्यलक्ष
णयातदाश्रयेपरितःपरतपूर्वस्यातन्निषेधः पूर्वत्रवहुव्रीहिरत्रषष्ठीतत्पुरुषः षष्ठीसन्नेधसमानेइतिभावः॥

तत्संज्ञितावयवोपग्रहणपरमितिभावः एतेनादिनानियमेनान्त्येनावाद्येयसनाभावेन मध्यमस्थान्याद्येयमध्यमेनेत्यास ।
सहितस्ततः परे वामपि संज्ञास्यात् एवमन्त्येनेनासहितमध्यमस्ततः पूर्वेषामपि संज्ञास्यादिति न योर्ग्रहणमिति कोस्य ।
भोक्तं तस्य त्राशयव एनमात्रं आदिरित्यासहित इत्युक्तेपि संदेशयति तन्यायेन मध्यस्थानामेव संज्ञितावगतेस्तदधि
अ०सा० १३ कस्योपस्थापकाभावादिति तत्त्वगुणकरत्नाकरोक्तं चापास्तम् उक्तयुक्तेः उक्तां सर्वां शीतिमन्यत्रादिशति एवमिति
ग्रण:परणकारेणैव सवर्णस्य वदपमाणावादाह ह्रादीनामिति एतेनां त्रेनेतिकिं सुद प्रत्याहारेष्ट टकारेणमाभूदि
ति वक्तुक्तं पयधाघ्रिटांतसं ग्रस्य टाटकारोन्त्यण एव तथापि ब्रवसितां सत्वविरहः इह संमत पयुक्ते संज्ञायस्य तेन प्रत्या
13. हारांत्मग्रहणसामर्थ्यात् नहि टाटकारेहलं त्यमिति प्रवर्तते इति सुजनपुंसकेति सूत्रे हरदत्तोक्तं अत्रतपाद[illegible]उक्तं हङ्सु ६
टाटकारस्य टाङसीत्यादौ विशेषणमर्थतेनापूर्वोनित्यादौ टष्टि स्थानत्याथेतयाप्रत्यासत्तेश्चतेनैव प्रत्याहारसिद्धावन्ते
नेतिमर्थमितिकौस्तुभरत्नाकरयोर्युक्तं चापास्तम् उक्तयुक्तेः प्रत्यासत्तिन्यायाच्चान्तिन्यायस्य प्रावल्याच्च ननु भयोपा
दाने प्युक्तरीत्यादोषएवातआहोभयोपादानेविति एतदग्रे न दोषो लोके इति पाठः अत एव पंचम्यंतहेतुक्के इत्या
देश्च संगतिः प्रतीतितलक्षणावश्यकत्वेहेतुः सोस्य इति लक्षणस्यावश्यकत्वे इति पाठः सतीतितस्यशेषः अका राम १३
रादीतिङ्गिणादिनेतिभावः आदिना आदिपरिग्रहः अत एवाहणकारेति अनायतेः अप्राप्तेः उक्तलक्षणाक्रां

यवादेसंभाविनत्वेनत्थैवांगीकाराच्च एतेनोपदेशेऽदन्तंकमचऽमनुनासिकइति न्यासेपि पूर्वंहीत्यस्यावतार एवोक्तो वीप्सा
तत्कालेच पदार्थनिष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यपास्तम् नचैतेनेत्यादि सामर्थ्यादित्यंतग्रन्थेनागुक्तत्वान्न दोषः विभिन्नविभ
क्तिनिर्देशेन योगविभागेन चाज्विधयनियमस्य सर्वनियामकत्वेनापवादत्वनिर्णयादित्यपास्तम् नचैवमप्यीतः
प्राक् सुपसमाहारादिसिद्धावपि कथमादेशः स्यादितिवाच्यम् वर्णेपदेशकाले ऽनादिसंज्ञानामनिष्पादादितिकेचित
त्वयुक्तं क्वोस्तु मापुक्तरीत्यानिर्वाहात्तदाह दिगिति सूत्रे इत्यस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे अत्राप्युपेति आवतहलोपमितिसूत्रे
पीत्यर्थः आपिर्द्वितीयस्तत्र समुच्चायकः मूलाशयवर्णेनमिदं तद्दीत्यान तु सिद्धान्त इति बोध्यम् मूलमनेकरणघस्रो
ऽभावादाह न हलीति आद्योच्चारणविषये हल्लीत्युक्त्या तद्विषयतापास्तत्वेवसत्वेन तत्त्वाभावात् अत एवैतदर्थमाः
हेतिनोक्तमस्वमनेतदनुवृत्तेरेवासत्वादितिभावः आदिरितिकिमिति तदभावेप्यन्त्यपदेनान्त्येपालद्भाभन
चैवमपिशावेऽन्वयप्रतियोगित्वानावच्छेदकत्वानुपस्थितेरितिवाच्यम् स्युस्तितिवैचित्र्येणाक्त्वितदङ्गीकारा
त् एवंच स्वप्रयेमनेनपरामर्शोपि सुपपादः एतेन संज्ञासमर्थत्वार्थमादिग्रहणमितिरत्नाकरोक्तमपास्त॥
मितिप्रश्नः अन्त्येति अन्त्यत्वस्य पूर्वं निरूपितत्वेनाद्यनिरूपितत्वात् पूर्वेषामेवाद्येयोनादेरिति इदंत्यसहि
तः पूर्वः प्रत्यासत्त्या पूर्वेषां संश्लेत्यर्थलाभे नेग्राद्दाविकारादेरिवनत्सहितपूर्वत्वेनाकारादेरपि ततः पूर्वत्वेन

तस्मादन्त्यग्रहणमेवेति इतो हि स्मादिः तदेकवाक्यत्वेपि तत्तत्सूत्रांतस्यैव ग्रहणे प्रमाणाभावेन विवक्षितसमुदायान्त्यत्वस्यैव
असंभवेनेति णकारादावपि सत्वपरस्मिन्नस्तीति लक्षणसंभवाविवक्षानिबंधनमत एवेणादिप्रत्याहारसिद्धिः अन्यथान्त्यवदादे
अ०मा० रपि तत्सूत्रादेरेव ग्रहणे न तदसिद्धिः एवं चैवं सिद्धांतोपि स्त इति प्रत्याहारघटककारेण कृते न प्रत्यासत्तेर्योग्यत्वम्
२४ यस्य प्राबल्येन तस्य तत्र विशेषणत्वं तया पूर्वं तत्त्वाभावेपि तदापत्तेरिति वाच्यम् मिथः सममिव्याहारादंत्यपदे स्व
यितत्वप्रतीतेः यावान्यत्वप्रयुक्तेत्संज्ञावत्वेव तदं यीकारादिति भावः ननु अंतस्य संज्ञादिना अपहारादादेरेव सं
ज्ञात्वमिति केचित् दूषणाय कौस्तुभे उक्तत्वेन ततः विभक्तिः स्यात्समुदायादिति इक इत्यादिनिर्देशानुपपत्तिरत
14 आह सहेति अन्यथा तदर्थयोगे तृतीयाविधानेन येव तदर्थलाभे तदानर्थक्यं स्पष्टमेव एतेन सहग्रहणमितेत्यस्य
प्राधान्यस्य च नार्थमन्यथेत्थंभूतलक्षणे इति तृतीया स्यादित्यपास्तम् चो वाक्यालंकारे तर्थे वा सूत्रेषु वर्णसमाम्ना
यस्थेषु इणादीति इको यणित्यादिस्थ इति भावः नन्वेवं प्रत्याहारसिद्धिरेव न स्यादत आह अन्त्येनेति तस्य उक्तार्थलक्ष
णप्रामित्यं दत्तात्सर्यग्राहकमिति भावः एवमादिशब्देपि तत्सदृशे लक्षणे वा ध्यात इत्युपन्यस्ताह व्यक्तीति एतेना राम
दिवांश्य योत्र स्वतः सत्वेन तच्छब्दग्रहणेनोचितात् तेनास्यैव सोचितेत्यपास्तम् ननु अस्मभिन्नयोरेकस्यैव लाभेन १४
किमर्थं तत्सदृशे लक्षणेनास्मात् आह सारूप्येति चात्र व्यक्तिपदेन तत्त्वेति अभेदे तत्पर्यः आह रितिसूचितार्थ चिवीजं तु जातिप

तत्त्वात् नन्वेवमपि कथं संज्ञित्वाभावश्च मनोरमायामुक्तत्वादद्वोक्तिर्न युक्ता प्रतिज्ञाभंगापत्तेरिति वाच्यम् तदयुक्तत्वेन।
विलक्षणत्वेऽपि गौणत्वेऽत्र वाच्यत्वादत आह तत्रेति प्रकृतसूत्रे इत्यर्थः आक्षेपबीजमाह अवयवेत्तिस्वेति आद्यन्तेत्यर्थः एतेन सं
ज्ञास्वरूपानन्तर्भूतयोराद्यन्तयोः स्वघटितसमुदायाक्षेपकत्वोपपत्तिरिदं तत्र भूतयोस्तयोः संज्ञायाः धाएव्यनियमात्स्व
घटितसमुदायस्यैवाक्षेप इति मंदोक्तमपास्तम् तावतापि तस्य तदनुपपादकत्वात् तत्रौ योऽन्विष्यश्चेति दिक् तस्य चोक्त
समुदायस्य च युगपदिति शेषः लक्ष्य इति एतेन वर्णसमाम्नायेतयासत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तम् सिद्धानुशासकत्वा
च्छास्त्रस्य कार्यार्थसंज्ञायास्तत्र फलत्वाच्च अनेकमिति आनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायादिति भावः संज्ञित्वमात्रबाधका
भावादाह न तत्कार्यमिति न संज्ञित्वप्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः आचारादप्रधानत्वादिमनमोरसार्वत्रिकत्वादाह तत्स्येदिति न
न्वेवं भाष्यादिविरोधोऽत आह नेदिति एतेनानुवृत्तिनिरासः मूलेकैमुर्धां कैयटदीपितरत्नाकरदर्पणा युक्तिः खण्डयति
स्वमितमनुवर्तीति स्वरूपमितमत इति भावः फलाभावादिति मध्यानुबंधानां तत्त्ववारणायोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वेन
तेनैव तद्वारणे एतन्मात्रवारकतदनुवृत्तौ फलाभावादित्यर्थः अत एव तत्सूत्रप्रत्याख्यानसंगतिः अधिकं श
ब्दरत्ने भावप्रकाशे च स्पष्टं तत एव बोध्यम् इतेति किमिति अस्य चतुर्दशसूत्रेष्वेकवाक्यतया तत्सूत्रांतस्य ग्रहणे
न तस्येत्संज्ञत्वस्यैव सत्त्वादिति प्रश्नः यत्तु प्रमाणारोपपर्यायात् स्यादिति इत्येतीति कौस्तुभरत्नाकरदर्पणाद्यस्तन्न तस्य खण्डि

ननु तत्प्रकरणमनित्यमत आह कर्मेति प्राय इत्यादिः भवतीति तद्व्याख्यातिप्रसंगः अंत्यग्रहणं त्वादिभावव्यासफ

लमितिभावः अत एव मूलकृताहांत्यपदोपदेशपदेति उपात्तानुवृत्ताभ्यामित्यर्थः सिद्धांते तु अंत्यग्रहण।

अ०पा० २५ सामर्थ्यादेव तदर्थलाभ इति नोपदेशपदानुवृत्तिः एतदर्थमेव प्रत्यासत्त्येत्युक्तम् एषः प्रत्ययेत्यादिज्ञापका।

त्वादेरिति ननु तावत्यर्थमंत्यग्रहणमिति स्य छं भाष्यादौ उपदेशशब्दस्य बहुव्रीहिणा कालपरत्वादाह प्रत्यासत्त्येति

इह हलंत्यमित्यत्र न तत्र तात एवादिरित्यत्रैत्यदंसार्थकं अत्र मानांतरमपि ध्वनयितुमाहात एवेति तादृशसमुदायांत्यग्रहणा

देवेत्यर्थः इत्संज्ञायाः वक्ष्यमाणमिति पंचमीसमासः सुप्सुपेति बोध्यम् अन्यथोकारे इत्संज्ञायास्तु प्रतत्याद्योकारवैयर्थ्यं सि

द्धमेव नन्वेवमपि तद्भिन्नपदस्य समुदायवदवयवेपि सत्त्वेन प्रत्यासत्त्या समुदायांत्यग्रहणमेव कुतोऽत आह समुदेति॥

नांतरीयकतयेति उच्चारणेऽपीति शेषः तेषां अवयवोच्चारणानां ननूपदेशशब्दस्य बहुव्रीहिणा अन्यथा वा कालपरत्वेपि

तद्रूपाधारस्य कर्तृत्वव्यपदेशाद्धानक्रियान्वयस्य त्वाप्यत्वेनाद्योच्चारणकाले इत्संज्ञाभवनमित्यर्थलाभः स च बाधितः

तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्तत्वात् तत्काले इत्संज्ञाया ऽवक्तव्यत्वात् तत्काले भिव्यक्तौ तु तदनंतरकाले सोऽचिंता अत एव नाऽँला ऽकार

वितिसूत्रभाष्यसंगतिः किंचाद्योच्चारणादावि दस्मपि दुर्वचमत आह तत्र विद्यमानमंत्यमिति आद्योच्चारणकाले विद्य राम २५

मानं तादृशमंत्यं हलित्यर्थः एतेन सन्नप्युपपन्नार्थः विद्यमानमित्यस्याध्याहृत्य यास्तम् तद्धूनयन्न तत्फलमाह तेने

लोसिद्धांतेलक्षणानुपयोगः इत्यादिशब्दे पुनस्तदभावेपिनातैरैक्यात्तत्त्वस्यसत्त्वादितिननु इणादिप्रत्याहारेषुककारादीनांग्र
हणंमाभूदितिवाच्येनादीनामितिकिमित्युक्तमनन्याहाराचीतिपत्रेणेचेत्तिणोनेत्तिशेषः पत्नुसूत्रमतेवर्णवद्धलपदार्थःप्रसि
द्धावयुक्तंचैतत् अन्यथाव्याकरणज्ञानविकलानांतज्ज्ञानंनस्यात् पणादपस्त्रशास्त्रमात्रोपयुक्तो इतितेषांतदवोधे
इष्टापत्तिः भाष्येऽन्योन्याश्रयशंकासमाधानादिसर्वः शास्त्रसिद्धस्यैवशास्त्रेग्रहणमित्यभिमानेनलक्ष्येतिवक्तव्यमित्य
स्याप्ययंभावः हलंत्यंलइतिन्यासः कार्यउपदेशेंत्यंहलललक्ष्येद्ध्वतीतितदर्थः तत्रांत्यवाक्येनलस्येवेलोपसंभवः ए
वंचसंयोगान्तलोपोदुर्लभइतिमनोरमादिचिन्त्यमिति यद्वाभाष्यप्रश्लेषः सूत्रशाटकन्यायेनसः भाष्येऽनुक्तम
पीदंतुल्यन्यायत्वाद्दिहाग्रिनमितिमंदस्यनपाणिनेःपूर्वंतज्ज्ञानेपितदाश्रयेनप्रयोगाभावस्यशब्दरत्नेप्रतिपा
दितत्वात्वार्तिककृड्डाघ्यकृदादीनामपितज्ज्ञानस्यत्वदुकरीमासंभवेनाभिमानेनप्रवृत्तौमानाभावाच्चतद्धि
कलपदेनान्यशास्त्राध्ययनशीलानामेवग्रहणेतेषांतदवोधेदृष्टापत्तेश्च आगोपालादितदन्यग्रहणेतेषा
मवोधस्येवोपलंभाच्च अन्यत्रेत्संज्ञार्थकतां लप्रश्लेषणस्वस्यतत्त्वेफलाभावाच्चत्वलु तनिर्दिष्टइत्यनुक्तेश्च
स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौस्वस्मात्सत्वेनेष्टार्थालाभाच्चपूर्वत्रासिद्धमितिवत् सूत्रशाटकन्यायस्यवाक्यापरिसमा
प्तिन्यायविरोधेनात्राप्राप्तेश्चेतिदिक् समासोयमितिकर्मधारयेत्यर्थः तस्ययौगिकत्वेनविशेषणत्वादितिभावः

र्थयोरभेदोपचारात्संज्ञी संज्ञा धर्मेणाकृष्यते इत्युक्तम् नन्वेवं व्याकरणस्याधिकार इत्यर्थेऽनुदात्तादेश्चेत्यञिसाद्युदात्तत्वे वैया
करणशब्देऽन्तोदात्तत्वापत्तिः व्याकरणशब्दस्तु लित्स्वरेणाद्युदात्तः करणशब्दस्याऽसमासे समासान्तोदात्तत्वबाधक
अ०सा० २६ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वप्रकृतिस्वरबाधके गतिकारकोपपदेति तस्मिन्नेव स्वरे पुनरपि विना समासेनैतत्रैव तस्मिन्स्वरे साद्यु
दात्तः करणशब्दस्याऽसमासे समासान्तोदात्तबाधकतत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वप्रकृतिस्वरबाधके गतिकारकोपपदे
तस्मिन्नेव स्वरे पुनरपि विना समासेनैतत्तस्मिन्स्वरे साद्युदात्तः असमस्तविषयत्वात्तन्निर्गता वित्यनुदात्तो नान्त्य
16 माहवैयाकरण इति तच्छब्दे इत्यर्थः तस्य इति एवं चेत्यर्थः तस्याप्रत्ययमात्रस्वरत्वं तु नमानाभावात् प्रतिपादित
मिदं शास्त्रं नन्वेवं विभक्त्यर्थवित्यादीनामानर्थक्यं स्यात् इत्य काले विभक्तिसंज्ञायाऽभावादत आह विभक्त्यादीति
आदिना प्रत्ययादिपरिग्रहः एतेन पदार्थोपस्थिति विषयादिव्यावृत्तिः तत्रैव इत्संज्ञाविषये सन्निपात एव उक्ता
र्थसाध्यं समतिमप्याहात एवेदमिति पदार्थोपस्थितेरनुबंधविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदानीमननुबन्धेनाशं
कासमाधानयोरसंगतिः स्पष्टैव प्रत्ययग्रहणस्यादेशाद्युपलक्षणत्वं कत्वादेवाहा प्रत्यय इत्येतिङकार्यर्थभाष्यवि राम
रोधं परिहरति यत्विति अनेकाल्त्वे शिद्ग्रहणाभावेपि शित्करणादेवेशित्सर्वादेशत्वमित्यर्थः यद्यपि सनश्रवणे २६
र्थइति शित्करणादिसुकं तथापि तस्य फलांतराभावात् पूर्वमित्संज्ञामकृत्वाऽनेकालत्वात्सर्वादेशत्वं तदित्संज्ञे

त्यादिना तदध्याहारेणेत्यर्थः तथा च यत्र पदे इत्संज्ञाशास्त्रप्राप्तिस्तदा तत्र सेति तदर्थकोपदेशपदेन तदव्यवहितोत्तरकालो न।
लक्षणीय इति सर्वत्र तत्सिद्धिस्तदाह उणादाविति णादीनामिति लभिन्नानामिति शेषः तस्य तु सूत्रान्तरेणोपदेशाव्य
वहितकाल एवासा तदाह भविनिति तत इत्संज्ञानाकृत्वा विति सूत्रभाष्ये तुल्यान्यणेष्वन्यविषयमित्याह अन्यत्रेति लान्यणो
दिभिन्ने इत्यर्थः अत एव पूर्ववैलक्षण्यबोधकस्तु शब्दः तत्र भाष्येऽनुक्तहेतुमाह अन्तरिति जसः शीत्वादावसंभवादाह।
प्राप इति उच्चैस्तस्याद्येत्यादि अभीनिकातस्य संज्ञाविधानादिति भावः तदर्थयेति पदपर्यालोचनकाल इति भावः य
थोपदेशपदे त्वेदं अत एवाह पदार्थेपीति अनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः गुरुकुलवत्समासः
३६ सूत्रभाष्यादिति तरतस्याऽव्यवहितत्वगर्भस्यैव विवक्षणादिति भावः नन्वेवं त्वलोपेन तन्नष्टत्वात्तद्व्यवस्थितिर्वाचे
तितस्यार्थवत्त्वात्ततो विभक्तिकन्विताऽनुबंधस्तु तदंशे वाच्योऽनकमात्रधुडिति सूत्रे इत्यर्थः तत्र संज्ञायामपि लोपो न उ
च्चारणसामर्थ्यात् अन्यथा तत्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादिति भावः तदाह तेनैवेति सानुबंधेनैवेत्यर्थः एवमग्रेपि।
नन्वेवं तत्रेत्संज्ञापि न स्यात्तदन्वाकलनादत आह इत्संज्ञेति तस्याः कार्यमित्यर्थः कैयट इति तत्र हितिनीति चार्ति
क प्रसुदाहरणे किरतीति प्रतीके इत्संज्ञासूत्रोपात्त एव प्रवर्तते उपदेशोत्तरकाले तद्विधानात्तल्लोपद्वारान्वतस्या
सत्वं प्रसाध्य प्रतिपाद्यते पदार्थोपस्थितेऽनुबंधविनिर्मुक्ता या एव जायमानत्वात् तत्तमद्विरेफोऽभ्रमर इतिवच्छब्दा।

ऽनुपलंभेपि तत्सभावः सूचितः अत एवाहानन्येति इदमपि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अनवेति हि यतः एकेति सं(
योगादिनेत्यर्थः नैवमयमिति अनुबंधावछिन्नोन तादृशास्यं वं धेनसवन्नोपलभ्यत इत्यर्थः एवं तद्धेतुनिरासेन सा
धितेऽवयवत्वे साधकांतरमप्याह किंचेति नन्वनयोगा तिरुक्ते वा तत्र आहोक्तार्थे इति दोषान्तरमाह किंचेति अत
अ॰मा॰ २७ एव तस्यैव न्यायात्वादेव उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमप्याह न स्येति सूत्रभाष्य एवेत्यर्थः नन्वेवमुपदेशग्रहणस्य का गति(
रत आह होपेति एतेनोपदेशे किमगिन्चित्सोमसुदितिवत्ति कटुक्तं अत्र तत्व लोपस्यात नचतनुकोवैयर्थ्यम् आगमे
स्यादौ साफल्यात् नच क्विपः यित्वं यर्थमग्निचितावित्यादौ साफल्यादिति मिश्रोक्तं तथैवदं उपुक्तमउपदेशे किम(
17 क्तनियोनकारस्य भाभूत् नानाल त्वणदीर्घस्तु सखेत्यादौ विभक्तिहेतुकाऽनङि सफलः अप्रत्ययत्वेन निवा(
भावात् तत्र न सा नचरप रत्वनिरतिस्तत्फलेन स्यात्वेनास्य दुर्वारत्वादिति रत्नाकरोक्तं च प्रत्युक्तम् वदपमा
एवी स्यातत्वान ति प्रसंगात् आघेफलाभावाद्योपस्याफल स्यात्वहिरंगत्वेन सुलोपासिद्धत्वेनानेत्यत्वेनानति
प्रसंगात् सुलोपाप्राकृतस्यामग्निचितावित्यादौ तुल्यत्वाच्चेति दिक् सुटीभविष्यतीच्चेदं पदार्थोपस्थितिरनुवं राम २७
धेत्याद्युक्ते विधौ वाक्यार्थवोधमाह सवन्नेति अनुवंधेति बहुव्रीहिः विधाविति जातावेकवचनम् तत्र हले
त्यमिति प्रवत्स्याह नकारेत्संज्ञकः इति चो अर्थयय प्रत्यने त्संज्ञाशास्त्र प्रवृत्तिस्थापिलन्दत्यप्याह नकारेत्संज्ञ

तितदाशयस्य वाच्यत्वेन पूर्वविरोध इति भावः तस्य भाष्यस्य इत्संज्ञक शकारेति बहुव्रीहिः इत्संज्ञाच्च विशेषणं अत एव सां प्रति
कालाभोऽनराबाह भूतेति प्रसंगादाहानेति अनुबंधविशेषेइत्यर्थः अनेकांता इत्यस्य व्याख्या अनुवेति प्रकृत्यादीत्यादिः
तत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति योह्यनेकांत इति शाखादिरित्यर्थः छेदनेन तत्राप्युपलंभादाह कदाचिदिति अ
यंतु अनुबंधत्वावच्छिन्नस्तु तत्तया नावयवः तदर्थेति तद्बुद्धिः तार्थेत्यर्थः यद्वा अवयवत्वेनाभिमतार्थ इत्यर्थः
तथाचानुलंभकयत्नं विना तत्रान्यत्रचोपलभ्यमानोऽनवयवस्तं विना तत्रैवोपलभ्यमान एवयः सोऽवयव इतिभा
वः नन्वेवमित्संज्ञैवाभावेन मूलेकुठार एव स्यादत आह हलंत्यमिति उपरलक्षणेति भावः नन्वेवमपि व्य
तिर्नस्यात्संबंधाभावात्सामीप्येतु न व्यतिरिति स्यष्टमेवात आह हानेकांतेति वृत्त एणान्यादौ त्रित्वप्रयुक्तका
र्यदर्शनस्यैवेत्यादिनु व्याख्यानतो निर्णयमत आह सर्वं चेदमिति तेन लक्षणैकतत्वबहुव्रीसंगीकारेणेषि
न्नसूत्र विषयत्वाकोटिद्वयेनाह डाण्लेति अत्रज्ञापकमप्याह तत एवोपेति अनुबंधानामनेकान्तत्वादे
उ.३ वेत्यर्थः अप्रयोगोऽपदइत्यत्र फलाभावाद प्रयोगोऽप्रद्रिष्ट इति तत्वमुपपादयति अनेकांतेति हि यतः पूर्व
मतेकेचिदिति सूचितामरुचिं प्रतिपादयन् सिद्धांतमाह यदेवेकांता एवेति अवयवा एवेत्यर्थः ननुत
द्भावसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथंतत्वमत आह शास्त्रेति तत्रोपेति विधेयबोध एवेत्यर्थः एतेन विधेये

उ.३

परंतदातत्रप्रातिपदिकग्रहणात्तदसंगतिस्य ऐवननुतन्तनयोक्तावधि इकृते किमतआह प्रकृत इति स्तनीयत्वादप्रारंभो
ननुतत्रान्ययोक्तेः कथमसं
त्योपदेशेजितीत्यर्थः यदाप्रारभ्यवत्वेन प्रक्रांतोपदेशपदलाभावधिमूलोपदेशेजित्यर्थः
उद्देशोयोऽनुनासिकस्तमाभूदिति
मतित्वमतआह तस्येति मूलाद्यसंगतिं ध्वनयन्परिहारांतमाह पर्येत्विति अथ इति
प्रकृतानुपयुक्तत्वेनचद्वितीय
अ०मा० २८ ध्रुषः उक्तमिति उपदेशेजितिसूत्रे इतिभावः प्रथमप्रश्नाशयस्यकेपदेनोक्तत्वेन
18 प्रश्नाशयंतदनुक्तमाह यदीत्यादिना प्रश्नइत्यंतेन प्रश्नांतमिति आरभ्यमानेप्रत्यस्तवस्याविशिष्टत्वादिंद्रियगोचरार्थ
स्यपदारभ्यानंसउपदेशइत्यर्थः गुणेविति प्रत्येकंसाधारणप्रसिद्धधर्मोपादानेनयत्प्रतिपादनंसउद्देशइत्यर्थः बहु
त्वमविवक्षितम् अवयवेति तदवच्छिन्नस्येत्यर्थः दोषांतरमाह तथेति चेत्यादीत्यादिनासिध्यपुष्पाविन्यादि
परिग्रहः ननुप्रवदः सुधीत्यत्रोच्चारितस्यैवतत्रानुमानेनतस्योपदेशादित्संसिद्धिरितिनोक्तदोषाऽतआह वदस्ति
प्रतिविशेषसंबद्धत्वादितिभावः इदमाद्येपिबोध्यं इदंदूषयति अतएवेति अनुष्टुप्त्यादिकंविनान्यस्यान्यासंबंधित्वा
राम २८ देवेत्यर्थः सोऽन्यशब्देति अदंतान्यप्रकृतीत्यर्थः इदंच मूलेपितत्रस्पष्टम् अत्रेति प्रक्रांतोपदेशपदलाभावधि
भूतोपदेशेजित्यत्रेत्यर्थः इतिहैतो मेवेत्यस्यापवादत्वेन्वयः लोकेति इषत्वकाद्यारभ्यानेउद्दिष्टोऽनुवाकः
इतितत्रव्यवहारः मार्गप्रश्नेऽमुष्मिन्नवकाशेहस्तदत्ति णोगाहगायस्य इत्यादिगुणैः प्रापणेउपदिष्टोमेपंथा

कइति मुख्यार्थबाधादेरिति भावः तत्र शानमाह स्पष्टमिति तत्र शा मा णि रूपके शोपदेशिकस्पंगः सत्त इत्युक्तम् अत एवेति
इदृशावेधोंगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथेत्यस्यासंगतत्वाव नन्वपः नाच्चर इति नाभिमतात्वर इत्यर्थः आएव घाइत्यत्रेति।
भावः आङ्जादीनामित्यत्र तत्परत्वमित्याह नेष्यंतेचेति यत्रेत्यस्यार्थः प्रयोगेति वाच्चालइति सति तत्वे लित्तीति स्वरः
स्यात् अंतरंगत्वाच्छित्वं तु न्यर्थमेव स्यादिति भावः एतेन सभेत्यादौ सर्वधातुभ्यो मनिनित्ति मनिनो मकारस्य नत्वे इंत्या
इत्वः परस्य स्यादितिदं इत्युक्तमपास्तम् उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् अत एवेत्यर्थं तथा चनम् एवमग्रेपीति बोध्यम्॥
चिदिणोतीति अत्रापि तते इदित इति नुम्प्राप्तिः एतेन भू इत्यस्य तत्वे भवितेत्यादाविडविकल्पापत्तिरिति दं इत्युक्तम
पास्तम् शागुत्करीत्यात्रादौ यात् तत्रैवं सति सूत्रं मुके रफलत्वात् भसुवोरित्यादेरानर्थक्यापत्तेश्चेति दिक् द्वितीयोच्चा पं ६
रणादावतिप्रसंगापत्त्या षष्ठीसमासासंगतिं ध्वनयन्नाह द्यमिति वक्ष्यमाणरीत्यानेदं युक्तमिति ध्वनयन्नाह
भावेइति नन्वत्रापि कर्त्रैन्तरमाहात्यातिप्रसंगएवात आह तत्रेति न त्वाद्यत्वस्याद्योच्चारणनिरूपितत्वेनोक्तदोष
स्तदवस्थ एवात आह द्यत्वं चेति ततस्तत्वाभोयपमाहोयेति इमंपदं समूलयति अत एवेति अन्यथा तस्य
शास्त्रबोधितपात्तयोत्त्वसंगतिः स्पष्टैव नन्वणतावताद्योच्चारणार्थत्वमलब्धमत आह द्वादेचइति केपटेनो
क्तमित्यस्यानुषंगः अत्र भाष्यसंमतिमप्याह तत्रेति आदेच इत्यत्रेत्यर्थः उक्तमित्यस्यानुषंगः पदे तच्छास्त्र

ध: अत्र मते तु तस्यास्वरितत्वादेव शंकेति बोध्यं ननूपदेश एवेत्संज्ञा ततो धात्वादि संज्ञेत्यर्थस्य न धातुलोप इति
सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन कथमिह सिद्धिरेवं सतीत्यत आह तत्रेति अवसितपदार्थशरीर इत्यर्थः नन्वेवमपि तत्र निपा
तपदे तिष्ठत्यर्था प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धेरत आह निपातेति अर्थवत्सूत्रे प्राक्किल तद्ग्रहणान्यतररूपवत्त्वेरेव नि
वेश इति भावः द्योतनायाऽपि तत्र निवेशावश्यकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वादाह व्रजेति अनेन गोबलीवर्दन्यायो ना
अ०भा० २९ स्तीति सूचितम् तद्भावप्रकाशे स्पष्टं अवसितपदस्य निष्ठप्रत्ययपरत्वभ्रमं व्यावर्तयति अवेति शास्त्रकृता
तेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः उक्तार्थसाधकान्तरं ध्वनयन्नाह देवं चेति तत्सामर्थ्येनितेषां ग्रहणे चेत्यर्थः ।
19 आदिना शकृदादिपरिग्रहः ननु शक् तिकृत्तः प्रत्ययत्वात्तिदित्संज्ञ प्रत्ययग्रहणे पिदोष इति वेदत्रके परः
एतावमुन्नो यद्यपि शाकेऽकृतिन्लितिमुस्याद्यते तथाप्युपदेशे तत्कार्यं स्यान भवतीत्संज्ञा नेति वस्तु
तस्तु आद्यस्यानुत्पन्नावपि तस्य तकारस्य तु का निष्पन्नत्वात्प्रत्ययानवयवत्वादशेषत्वात्तत्रानुत्पन्नत्वोन्तं
कत्वं द्वितीयस्त्वनुत्पन्न एव तेषां ततस्यैव सिद्धान्ततत्त्वात् तदननुवृत्तेर्भाष्याभिमतत्वादिति बोध्यम्
ननूकरीस्यापूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसंज्ञेति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह यद्वेति वार्ति राम २९
कोक्तनिषेधेत्यर्थः सोत्सर्गे इति हलन्त्यमितीत्यर्थः कत्वे इति निषेधेन तदभावादिति शेषः तच्चेति

इति च अपिनोक्तयुक्तिसमुच्चयः नन्वेवमेतद्वार्त्तिकेनापि न तत्संग्रहः सूत्ररूपशास्त्रेण तेषामनुच्चारणादत आह।
तत्रेति वार्त्तिकोक्तावित्यर्थः तस्य करणसाधनत्वेन योगरूढत्वाक्रमेणतावाह प्रयोजनेति तत्रैव रूढौ मानमाह
हलन्त्येति मकारं विहाय स्वज्ञानन्त्वावरणम् एवमग्रेऽपि व्याख्येयमिति उच्चारितेत्यध्याहारेण धात्वादौ उच्चारितो
ऽनुनासिकस्येत्संज्ञेत्यर्थात् अन्यथा शास्त्रेण तदविहितेऽनुनासिके तस्य तत्रापि सत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमेवेति।
भावः नन्वेतावता किं मूले दूषणमत आह तस्येति एवं च तदभावे फलाभावात्पाठोक्तिरयुक्तेति भावः नन्वगतिका
तिवाकुलकाश्रयणमेव तत्र दोष इति तदेकदेशयुक्तिरेवात आह किञ्चेति मूलोक्तरीत्यैवाह यदानुवर्त्तताविति पूर्व
स्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति तस्यान्त्य इति प्रागुक्तत्वादाह परस्येति छादेरित्यर्थः विशिष्टान्त्य इदिति षष्ठीतत्पुरुषः
अर्थमिति हलन्त्यमित्यत्रेति शेषः एवं चाफलत्वान्नानुवृत्तिरिति भावः अत एवोक्तमेति प्रागुक्तमिति इदं हृदय
ति अत एवात्रेति प्रागुक्तरीत्योपदेशे ह्यन्त्यत्वे इत्यर्थः अस्थितेति तस्य दृष्टत्वस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः स्वमतेऽप्रा
गुक्तरीत्या प्रसक्तभाष्यविरोधं परिहरति नचेत्यादिना सिद्ध इति तदंशान्यथावर्तने सिद्ध इत्यर्थः आदिनात
स्थारव्यानपरभाष्यपरिग्रहः लोपेति अन्यथेत्यादिः उक्तहेतोरेवाह त्याशयादिति तदनुवर्तितं वदतो मतेवा
र्तिकाशयादित्यर्थः अत एव सिद्धान्तभाष्येति च स्त्वर्थे पूर्ववत्तत्त्वएव सामर्थ्येनेति उक्तार्थलाभादितिशे

पूर्वस्यकार्यं तत्रपूर्वबोधकवदस्यापिस्पष्टं तस्योच्चारणेकार्यं यत्रपरस्यकार्यं तत्रपरबोधकशब्दस्यास्पष्टत्वं तस्य तथेति
भावः ननु दाह प्रागुक्तेषु कार्यित्वं इति प्रदेशोस्थित्यर्थः वस्तुतस्तु स्यैवतेषु प्रागुक्तेषु सूत्रेषु ङः सीत्यादावुभयोरप्यनव
शा० मा० काशत्वादाह क्वचिदिति गोतः इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्रचरितार्था ङ मः इत्यादावचीति सोत्तरत्वेति
२० भावः षष्ठीति षष्ठीस्थानेऽन्तः इत्यादिना तस्यादित्यस्य परिग्रहः पूर्वस्यकार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठीतद्बो
धकपदे भवतीत्यर्थः एवमग्रेपि हेत्वंतरमाहोभयोरिति युगपदिति शेषः काशत्वयोरित्यस्यावकाशपकत्वे।
ऽन्वयः प्रत्ययांतरमाह केचिदिति इतिइत्यत्र तस्यहेतोः प्रकल्पकत्ववदन्ते [illegible]षः प्रागुक्तरूपः षष्ठीति परेणेत्यर्थः।।
20 स्यादिति नदेत्यादिः तत्रस्थानिनि खलु निश्चयेन तत्रहेतुमाहोपदेति हि यतः षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वा
त् तरंगत्वाच्चोपदेशोत्तरकालं सूत्रेणाचेत्संज्ञोच्चारितस्यकार्यं तु प्रयोगएवेति तत्रनिरनुबंधकस्यैव प्रस
क्तेन विधानात्सशब्द एवकार्यभागितितदादेशस्यकृतः सानुबंधकत्वेतिभावः हेत्वंतरमपि वमाह एवं
चेति तथोक्तौ चेत्यर्थः ननु यतिमिति अत एवेयं सिद्धांतोक्तिः हलन्त्यमिति सूत्रेतिभावः तत्र गुप्ति राम
जिति सूत्रे विशिष्टेति अनुबंधतो धातोः परस्मैतिवक्तुमशक्यत्वादिति प्रवर्त्स्यतीति पुनः प्रवर्तेमा २०
नाभावादितिभावः तस्यार्थं चन्द्रः मनोरमादिकं स्व एडयति एवं चेति तस्यतत्वे साधकत्वेचेत्य

प्रातीतिकवार्त्तिकमित्यर्थः तिति प्रत्ययग्रहणान्त्वरितात्राभ्रेराह फलेति आदिनालोपः तस्योत्कार्यसाधकत्वमे
वं चेत्यनेनोत्कार्यस्य बाधकमप्याहानेति हलंत्यमित्यनेनेत्यर्थः नन्वत्रभा[illegible]ष्येणैषामुपदेशस्याप्रवृत्ति पादनान्न
प्रवृत्तिः संगतैव किंचआद्ययोर्मिथो विरोधोऽनयोराहेतदिति आदेचइतिसूत्रस्योद्देशमित्यादिनाद्येत्यर्थः
संभवत्येकेनित्यापाद्दितिभावः स्वग्रहणेति [illegible]ग्रहणादावपठितेत्यर्थः उपदेशशब्द इति बहुव्रीहिः उपदेशः
कर्तव्य इतिशब्द इत्यर्थः तत्रग्रहणं च अनुवादेति शंकिपपाते बांसिद्धत्वादितिभावः नन्वेवं किमर्थं तस्य
ग्रहणमतआह संदेहेति वर्णादीनामादिसर्वथावाननुवृत्तिस्तस्यासिद्धा तत्रशंकते नन्वेवमिति तस्यभावसा
धनत्वात्तत्वार्थकत्वाभाव इत्यर्थः अन्यथाचरमेणयोनकृत्वापतिरस्या तद्वद्विरोधेऽन्वयः सूत्रेइतिभावेउ
क्तमित्यत्रान्वयः तस्यैवेति सूत्रद्वयमित्यर्थः सूत्रद्वयस्याप्युगपद्धतत्वात् इत्युच्यमानेत्संज्ञेति इत्यनुवर्त्यवि
धीयमानेत्यर्थः क्रियतः तत्रसूत्रद्वये आदिनावहोर्लोपइत्यादिसूत्रपरिग्रहः पश्चेति पूर्वेणसमानाधिकरणं
अथेतिपदांतरेउभयनिर्देशोऽस्यान्यानुपूर्वत्वापाह परत्वेति यद्यपिभाष्येऽनवकाशत्वादित्येवोक्तं तथापित
दुदाहरणोदाहरणोदाहरणविशेषापेक्षम् अतएवउःसीत्यादेहृयोरनवकाशत्वेपिनक्षतिरितिभावः तत्रार्थ
शब्देनप्रयोजनादिवाचीतिसूचयन्तस्यैकैपदोकार्थमेवाह यथाविषयमितिपष्याद्देशमित्यर्थः यत्र

भावादर्थासंगतेश्चैतद्ध्वनयन्नाह पाणीति पाणिनिशब्दस्य भाष्यवार्तिककर्त्रोरप्युपलक्षणमित्याशयेनाह प्रम
णीति एतेन पाणिनीयाद्यनेकशास्त्राध्येतारः इत्यर्थः तथा च समानार्थत्वाभावेनेदमसंगतमिति मंदोक्त
ग०सा० २२ मपास्तं वर्णा इति वर्णविशेषा इत्यर्थः उद्देश्यमिदम् सकलग्रंथेषु न्यूनता ध्वननाय संज्ञामादिसंग्रहाय चाह ।
चायमिति व्यवेति पाणिन्यादीनामित्यर्थः अत एवाह तान्मामिति प्रत्येकमिति शेषः एवैनैतद्ध्येतृभावत्वेः एतेन र
तिकारादिव्यवहारानुपपत्तिः सकलग्रंथकारोक्तमपास्तम् अत्र प्राचोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नत्रतदाह दिशीति त
21। त्रैतेषु प्रत्याहारेषु सिद्धा इति एवंच कथं तन्निर्देशस्य ज्ञापकत्वमिति भावः दशेदिति लोपस्तुन पदत्वेन विशे ।
षविहितेनचक्रत्वत्वेनादोषाधात् अनंतरमपि न शक्य इति न्यायात् विकारान्यानुपूर्व्या [illegible] लक्षणमि
तिन्यायाच्च इतोपीत्वानंतरमपि न नासाशब्दाके तस्यासिद्धेरेतेन तदभावोप्यत एवेति रत्नाकरोक्तमपास्तम्
तस्यापि इत्वविधिसामर्थ्यस्यापि तत्र हेतुमाह सान्नादिति नन्वेवं मूलासंगतिरेवात आह निर्देशादिति तन्मू राम
लेति निर्देशस्य मूलभूतेत्यर्थः अस्याशब्दत्वादाह तात्पर्यमिति ज्ञापकांतरमप्यस्तीत्याह हादिनेति आ २२
दिनो णादयः पापाणके इत्यादिपरिग्रहः एतेनोकारश्चित्समत्वादेवादोषमुक्तमिति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् सुयो

र्थः प्रकृतेति प्रागवत् तदिति तस्मिन्निति सूत्रस्येत्यर्थः अणो चित्येहेतं तरमाह त्वस्येति उकृष्टसावित्यादि विहितेत्यर्थः॥
ननु अत्रवसितां सग्रहणे सूत्रस्य तत्रापादान इं त्यस्येत्संज्ञा तस्मा दत आह इउणिति क्रमविशिष्टे समूहे तस्य शक्तिरिति
भावः परोक्तदोषानुद्धरति चित्रङ इत्यादिना उपदेशशब्देन करणधात्वादिरूपशास्त्रस्यैवोपदेशेऽजिति सूत्रे परिग्रह(
णादाहचोरिति कत्वमिति तदन्यत्वं तु वयदेशिष्ड्रावेनेति भावः ननन्नुबंधानामनेकांतत्वे एतत्संभवेपि नैकांतत्वे
तत्र मुख्योऽवयविन्येव बहुव्रीहेरस्य तद्गुणसंविज्ञानत्वादेवं चेदमेकदेशयुक्तिरेवेति नैव दोषोपपत्ति सूचयन्नाह अनुबंधा
नामिति नन्वेवं प्रागुक्तकैपदस्य काश्चतिरत आह कैकाच इति अपिनामूलमनोरमादिसमुच्चयः नन्वेवमपिक्र
न्यत्रोक्तस्य काश्चतिरत आह अन्योपीति आदेच इति सूत्रस्यकैपदस्यतत्पदत्वेन युक्तत्वादाह तज्जातीय इति अत
एवतत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोपि न उपदेशेऽजिति सूत्रभाष्यं तु आख्यातमेवतद्ध्वनयन्नाह कैकाच इति उपदेशेत्वत
इत्यादौत्विति पाठः आदेच उपदेशे इत्यादौ त्विति पाठः तत्र तस्य कर्मत्वं न्नत्वात् आदिनाप्रत्ययमाख्यानमुपदेश त्य प
उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादि परिग्रहः शास्त्रे इति धात्वादाविमर्थः तत्वेति अननुनासिकानननुना
सिकत्वविविके इत्यर्थः अननुनासिकत्वेनमर्थोवा एवमग्रेपि प्रतिज्ञाशब्द आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् अत
एवतेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्न व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न इदं तत्स्फुटयति प्रतिज्ञेति अतएवासुक्क इति
वन्नयोगः यत्तु दंडी पाणिनीय इत्यस्य तन्त्रोक्तशास्त्राध्येतार इत्यर्थ इति तन्न छंदोज्ञाणमिन्नेत थानियमा(

कालोऽयस्येति विग्रहः कालइति जात्याख्यायामेकवचनं तस्यैकल्पिकत्वाद्ह्रस्वइति बहुवचनं तस्य लितमाह सकालइति

उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयोकारादेरह्नात्तह्रस्वादिसंज्ञा बोध्या ऽस्तलोः प्रतिबोधइति वक्ष्यद्दीर्घप्लुतयो

ग्रं०सा० २२ र्ह्रस्वसंज्ञाप्रसंगइति उक्तं तद्दीत्याशंकते नान्विति ऽनन्ययोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्स्वरी स्वाभाव्यादीत्यान्वमि

थः समभिव्याहारात् आब्जातिग्रहणेन शंकेवनोदेति ऽनन एव कालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते इत्युक्तं भाष्ये तत्रै

स्वाद्कारान्तरः कालशब्दो न प्राप्नोत इत्यत आह प्रत्येकं चेमेव के पदे नावतावित्नादि तं चेतीतिवोऽध्ये वाक्ये प्रथम

22

वाक्ये ऽप्रणवादिति ऽनेन द्वितीयवाक्यादोशंकानिरासः यत्ताधिक्येन व्यापकजातिविवक्षणाच्चेति वोध्यम्

संज्ञायामिति ऽत्र पदेशब्दसाम्येन यथासंख्यं बोध्यम् नच ततत्संज्ञया बाधः एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र स

मावेशस्येष्टत्वात् यत्तु तथा समभासस्य ह्रस्वविधौदीर्घप्लुतयोरप्याप्तिरिति रत्नाकरस्तन्न ऽप्राप्तान्यतर

स्यामिति विकल्पविधानेन ह्रस्वविधाने द्विमात्रविधानसामर्थ्यायनेन प्लुतप्रसक्तविषयेऽस्य तइत्युक्ते द्वि

मात्रस्याविधानेनच विधिमात्रे दोषाभावात् तथाचानुवाददोषस्तद्ध्वनयन्नाह प्रदायेति नाह राम

गच्छामीत्यादौ ऋमुद्गसादिस्यपि बोध्यम् ऽजिति स्पष्टार्थं संधिर्न ऽत्राचोतेन विशेष्यते तेषां तत्व २२

स्याव्यभिचरितत्वेन तद्वैयर्थ्यापत्तेरेवं सत्तुकारणमेव संज्ञिविन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च वि

जत्वसंभवतिनद्योक्केरयुक्तत्वादतनासर्थ्यमित्युक्तमित्युक्तम् मूलकदादिमतेनाह ननुप्रत्येति अनुपपन्नमिति
तत्र नद्ग्रहणस्य सत्वेन ग्रहणापितदभावस्य दुर्वचत्वादितिभावः अत एवाह हेतिभाव इति ननु कोसौ प्रत्याहारो यत्रे।
तांनग्रहणं लोकशास्त्रांतरप्रसिद्धस्यन असंबद्धत्वात् शास्त्रे ऽत्र तु न परिभाषितोऽतः प्रत्याहारादीदिति ति व्याख्या
नं सिद्धांते बोध्यं मूले स्पष्टमित्यर्थं ने इति उकवार्तिकभाष्यादावित्यर्थः ननु वर्णसमाम्नायेकंठादिक्रमसत्वेनाक
लइत्युचितमत आह कुक्कुटेति तच्छब्दप्रत्तोकार एवेत्यर्थः तेन तथैव युगपत्क्रमेणोच्चारणादितिभावः क्रम
बोधनेनास्यैणसंख्यायायामलीयस्त्वाद्दन्तेनेनचनस्य पूर्वनिपातः एवमग्रेपि अत्रादौ न लुप्तनिर्देशः विभाषाप्र
ष्टेति हि शब्दकारस्यह्नुतविधानपंक्त्यापत्तेर्निवेशासंगतेश्च अत एव नमध्येपितस्य निवेशः अतो दीर्घस्या
प्लिवेयर्थापत्तेश्च मध्यमोत्तमयोर्वैयर्थ्यमपिन उकहेतोः ओमभ्यादानेऽस्मस्यानर्थक्यापत्तेश्च पूर्व
मध्यमयोरपिवैपरीत्यमुक्तरीत्यान तदेतदभिप्रेत्याह क्रमेणेति प्रश्लेषेणनिर्देश इत्यर्थः ननु दीर्घ एव संज्ञा
स्त्वकरणसामर्थ्यात् विशिष्टैकातु न संज्ञाप्रयोजनाभावात् संज्ञाकरणस्य लघुर्थत्वाच्च तदाह मारव्या
अत एव संज्ञासंज्ञिनोक्रमोपि महासंज्ञाकरणात् एतेन यथासंख्यसूत्रमिहैवोपन्यस्तं युक्तमित्यपास्त
म् तेन अपदेन सहइशइति एतेन कालोलक्ष्यते इत्यपास्तम् तथापि सामानाधिकरण्यासंभवात् वः।

हि: नाजानं तथेंइति न निन्यानास्येव वात्ऽत एवाजिति उत्तरार्धमपि बोध्यम् ननु तथैव स्थानादिलाभ: कथम्
तत्राह नात्रेति ननु तस्य तेन कथं लाभ इत्यत आह होत्रेति तथा चोच्च देशाधिकरण इत्यर्थ: चोच्चारणमिति साक्षा
उ०मा० २३ त्परंपरया वा प्रत्यासत्ते: कारकाणां तथैव क्रियान्वयनियमात् तत्र तयोरुच्चारणं च तात्वादीनामिति तथैवोच्चार
णसंभवात् भागं विना तथात्वं न स्यादिति भाव: प्राचां प्रक्रियाकृतां अन्यत्रापि तुल्यास्येति सूत्र एव तावपि ग
तेन तालुन: आदित्वात्वादिस्य आदिर्यस्येति बहुव्रीहिस्तत्पुरुष बहुव्रीहि सोरिकशेषो वेति पक्षे त्वम् अयेवि
23 ध्यभावात् लिंक ष वाक्यस्यापत्तेशब्द प्रयोगे एवमुक्ते निष्फलत्वाच्चाह प्रयत्नेति कायाग्निनेति शेष: ऊर्ध्वभा
गे मूर्द्धिस्थानो ऊर्ध्वभागे वा इदं सर्वमग्रेऽपि बोध्यम् वर्तते इति अचप्रेत्यत्रानुवत्त्यर्थं तस्य स्वरितस्यावश्य
कत्वात् वस्तुतोऽत्रानुवृत्त्यर्थं न फलमिति ध्वनयन्नाह होदात्तेति लोकेति अत्रैव सत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम्
तेषां तत्व मभ्युपेत्यापि तत्स्वभावमाह हल्स्वरेति स्वरविधावित्यस्यार्थान्तरसत्वादत्रानुच्छेरव: चेदंअ
जितिपदम् एतेनेदं प्रकृतसूत्रसमासस्येति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र हि हल्स्वरे इत्येव स्वीकार्यं तं
तु स्वरविधाविरित्यादि उदपद्यवान् घोष इत्यादि तथा सति मतुप उदात्तत्वप्रसंगात् कथं हल्लां स्वरप्राप्ति राम
उच्चैरित्यत्र तत्निवृत्तमित्युक्तमितिरत्नाकरोक्त मयास्त्वम् आये इतीति आकारो निपातत्वादाद्युदात्त:॥ २३

धिश्रेवनदग्रहणेनेष्टसिद्धेरपितुतैरेवतन्नमुख्यसामानाधिकरण्यस्वीकारेप्रोक्तदोषद्वयान्नलक्षणयासामाना
धिकरण्यं तत्रसाहश्यांतरस्यासंभवाद्व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैवतत्रसंग्रहणमितिभावस्तदाह वाक्यग्रहणे तो॥
त्यर्थेलब्धे सिद्धे इष्टे उच्चारितेति प्रथमवाक्ये इत्यादिः वर्णमित्यर्थः कालशब्दस्यप्रत्येकंपरिसमाप्तिरितिभावः ते
नेति तत्रोच्चारितत्वेनेत्यग्रहीतवर्णेनेत्यर्थः इत्यर्थकमित्यदोषादितिपाठः इतिसूत्रार्थकमितितूक्तदर्थः तत्परे
ति अत्रैवेतिभाव इतिकेचित उदक्काल इत्येवमत्रैवेतिभावइत्य [illegible] ग्रहणवसिद्धंतुपरनिर्देशादितिप्राग
क्तंतत्रनचतत्परकालस्येतिवत्कालपरस्यपरस्येतिसत्वाभावात्कथंसमत्वमितिवाच्यम् एककार्यपरत्वादेवमुक्तेः
तत्त्वपथादित्येमेव इदमपिप्रागवदयुक्तमेव ग्रहणवागेभाष्येपदांतरासपयुक्तानीतिबोध्यम् तत्वत्राज्ग्रहण
स ५ मं [illegible] मुदापनिरत्यर्थमितिभाष्यरत्नाकरादौचोक्तम् तदसदिति ध्येनपन्कालग्रहणाद्युक्तार्थेप्यत्रद्वितीय
वाक्यातिप्रसंगेनदोषएवेत्याह नचेति तपाचीतिशेषः निपातनएकाजित्यत्रैकग्रहणेनज्ञापितत्वादितिभा
वः दीर्घादिति परत्वात्तुक विकल्पापत्तिरित्यर्थः नित्यमेवेत्यत नचतदभावेनित्यस्तुक्दुर्वारस्तस्यअनित्या
स २ यात्वमणवरत्वाच्च पुनःप्रसंगविज्ञानंन्वीइत्येविषयेनेति अचश्चेति सूत्रेकेचित्प्रयुक्तं तत्तदनुगदातोव
गंतव्यम् सार्वत्रिकत्वेव्याहंतरिति तदीपनिमित्तमध्येतन्निमित्तस्यप्रविष्टत्वादितिभावः ह्रस्वत्वेवहुव्री

नच यास्त्रीकल्पनार्थसंबंधिशब्दवादेवसिद्धेः स्वतिपादिस्यस्वरितसंग्रहाय्यतदन्यथासिद्धत्वात्सनस्यात् ४४

वचनत्वादतआह स्वशास्त्रेति मात्राकालिकोऽच्तस्यातत्संबंधीतद्घटितंयद्विशिष्टरूपंतद्धर्मस्तेनावोधकमित्यर्थः
मात्राकालिकाच्त्ववदर्द्धत्वेनावोधकमितियावत् उक्तदोषान् अन्तदोषमुद्धरीकत्याह किंत्विति तत्फलमाहैवं
चेति लोकेऽतिशेष: अतएववक्ष्यतिवेदेत्विति अतएवतस्येतिग्रहणंसफलम् तद्विरोघादिस्वरितसंग्रहा
र्थम् तथार्थंतुसनस्यात् भाष्यरीत्यातदभावात् नदेतद्ध्वनयन्नाहैतइति अतएवैकश्रुतिंस्वरितस्यासि
द्धत्वादिमंमेऽस्यादौस्वरितमेशब्दास्य रेयंगंगेऽस्यादीनामेकश्रुतिस्तदाह सर्वंचेदमिति तदुक्तंभाष्ये अर्द्ध
ह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायांरूढस्ततः प्रमाणेमात्रचोलुक्इति एतेनतथाऽदंडिरत्नाकरायुक्तंस्यादितिसिद्धेःद्वि
ग्रहणमपिव्यर्थमितिचसमेतोक्त्वापास्तम् तैत्तरीयेलोकवत्सत्वादाहास्मिश्चेति एवंचऋग्वेदान्यपरमि
दमितिसिद्धम् अस्येमनुरुत्वाप्रक्रांतस्वरितान्तमेपिउदात्ताश्रमायाह्यनुदात्तेति वहुव्रीहौपरशब्दस्येष्टथा
पूर्वनिपातापत्तेराहोदात्तेति नन्वेवमन्याये दयापरत्वेऽन्यानुदात्तस्यापितत्वापत्तिरत्तआह तयोरिति प्रत्यास
त्तेरितिभावः अतरावाहोदात्तेति प्रातिशाख्यसमाख्यावललभ्यमर्थमाह लोकेत्विति तंस्वरितं द्वयोरपिपि
ट्स्वरेणांनोदात्तत्वादाह पेऽराइतीति इत्यत्रेत्यर्थः स्वरितइतिपाठिकइतिभावः असिद्धत्वंतूकरीत्यानात्
एवाह नोदात्तेति यत्रमिति स्वरितमितिशेषः पठ्ठदंडीऽत्रहआम्नावित्यतःकर्मणिएपत्र तित्वात्स्वरितत्वं

अ०आ २४

२५

राम २४

वेदभाष्यानुरोधेनाहाद्विति अत एवाह किंचोक्तइति आद्यस्य तदकारस्य संभवात्पदांतरमाहार्वर्त्तमिति समास
स्यैवैतदपवादत्वादाह कडुतरेति गतिकारकोपपदेति विहितेनेत्यर्थः दात्तत्वमिति थाथ्वदितिभावः विरोधादिति॥
तथा च पूर्वसूत्राभ्यां धर्मिपरावनुवृत्तावपीहलक्षणया धर्मपराविति भावः इतरेतरद्वंद्वे पिवाति पदार्थयोः
प्रकारत्वेन धर्मयोरपि प्रकारत्वेन तत्समूहे भावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिरत एवैतत्स्वभाव
इति सूत्रे कैयटेनोक्तं खदिरबदिरमित्यादौ जातिसमुदाये भावप्रत्ययइति तस्य च समुदायस्यानुकृतावयवत्वे
एकवचनमुक्तावयवत्वे द्विवचनमपीत्यादुक्तं भाष्योक्तपक्षमाहार्शइति भावघञन्तादिति अस्यापि बाहु
लकादविशिष्टत्वादाहाल्येति सवर्णेति स्वर्णे चेदं तस्मादित इत्यत्र कैयटे मुक्तादितुल्यास्योदात्तादयः एतेन
वर्णधर्मपरत्वेन प्रसिद्धानां तेषां धर्मिपरत्वमनया बोध्यत इत्यपास्तम् अत्र तस्मूलादेवसांगत्यादन्यथायो
जयति ह्रस्वपदेति मूले बहुव्रीहिरिति भावः न तु सूत्रे किं कर्मधारय एकदेशिसमासो वा अन्त्येपि स्वशा
स्त्रसंकेतितस्य ह्रस्वशब्देन ग्रहणमुत मात्राकालिकमात्रस्य नाद्यः ह्रस्वप्लुतस्वरितसंग्रहानापत्तेः द्वि
तीये निपातवैपरीत्यापत्तेश्च कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावाच्च न द्वितीयः दीर्घप्लुतस्वरितासंग्रहाप
त्तेः ह्रस्वशब्दस्य मात्राकालके ऽचि संकेतितत्वात् अत्र ह्रस्वशब्दोच्चारणं व्यर्थं स्पष्टार्थमर्द्धमात्रामित्यस्यैव सु

चितयोरिति छांदसत्वादिति तत्र सर्वकार्याणां अवस्थितत्वादित्यर्थः यदि तु इत्युक्तपक्षेपि छांदसत्वात् अभावस्त
र्हि सोपि वक्तोयुक्तः अत एव तत्रैवाह गतो अस्यः ग तान्प्रवर्तनिमार्गभूत इति पक्षांतरत्वेनोक्तं तथापि तथा
अ०मा त्वस्याभावसाधनं तु चिंत्यमेवेति दिक् वास्वशित इति स्वरितोवेत्यनेनेतिभावः अनंतरत्वादुदात्तादिसंज्ञ
२५ कस्यैव परामर्श इति भ्रमवारणांहोदात्तेति यद्यपि भाष्यैकदेशेन्तुदेशवंतुदिति वत्यदः [illegible] संस्कारपक्षे
सिद्धम यच्चनपदेन बहुव्रीहिरित्युक्तं तथापि बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य लघुत्वाद्वाचकोसंस्कारपक्षेऽनिर्वाह
25 कत्वं न युक्तमिति ध्वनयन्नाहोच्यत इति एतेन मूलं कल्पितार्थकयन्नपरमिति दंडिरत्नाकरोक्तं मा
रीसा३ ब्यदं इत्युक्तं चापास्तं समाहारद्वंद्वे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति तयेति अधिकरणस्या
पि स्यात्त्वापच्यत इति करणत्वं यद्वा मुख्यं करणमेवेत्यत्रस्य इष्टम् यद्यप्यत्र सूत्रेण समाससिद्धिस्तथा
२८ प्यन्यार्थं वार्तिकस्यावश्यकमिति सूचनायाह साधनमिति यमानां विशिष्य ज्ञातिशास्त्रे विधाना
दाहेत्यत्रानुस्वार इति इस नेनतस्यलत्वे इत्यर्थः अनुनासिकस्य ज्ञीत्वादावनुवादेन प्रतिपत्तिरेवस्या राम
दितिभावः शंक्विस्मादाविति पाठः शक्तेस्मादाविति पाठे क्रांतसंबोधनपरतया योज्यम् नंत्यादिति । २५
नापि व्यापकजातिपदेन तस्याएकत्वादिति वोध्यम् अत एव व्याप्यजातिपदेनेसमाधत्ते तथाप्यष्टेति

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः इति तन्न तस्याभावात् द्धनयन्नाहाहेरिति तथाच वेदभाष्ये ऽयं।
हाति यद्वचस्यखोरुशस्त्रस्मान्नादेशपरिभाषयाऽऽद्देवतात्रयं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् शतच
क्रं यो ह्योवर्तनिरिति चिलुधीः श्येनस्यतादृश्यपुत्रस्तनयः सुपर्णो यं सोममपरावतः परागतात् दूरात् द्युलोकादाभर
तकीदृशं शतं शतचक्रं शतमिति बहूनाम तस्य कर्त्तारं मूलविभुजादित्वात्कः यद्वा शतकरणसाधनं बहुयाग
निष्पादनमित्यर्थः यत्र पैकविधानमिति कः कन्नादीनां क इति द्वित्वं यः सोमः अहः अहेः वत्रस्य वर्तनि
वर्तयिता प्रेरयितेस्युक्तं यद्यप्यहिरिव भोगैः रहिं वृत्रमित्यादावाद्युदात्तं पदमानं त्यागादित्वाद्धयादित्वाद्दाम
वति इगन्तानामिति तु न तत्र जनपदशब्दानामित्यनुवृत्तेः एवं चोदात्तादनुदात्तेति स्वरितत्वे तस्यानिक।
त्वाद्यणउदात्तस्वरितयोरिति अकारस्य स्वरितत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेनोदात्तादिति
स्वरितत्वेपि चातस्यासिद्धत्वेन शेषनिघातप्रवृत्त्या स्वरितो वेत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वस्वरितासिद्धिरत्र पदे तथा
पि उंच्छादित्वेन घञन्तादित्वेन वान्तोदात्तत्वमत्राहिशब्दस्य यद्यमक्रमवरूढे तस्मिंश्चिमेण छंदसि चेत्यनेन तद
न्तपर्यके नलत्वानुरोधदादिति पंचोदात्तमित्यर्थके णान्तत्वं तथाच यणउदात्तस्यानिकत्वात्
स्य स्वरितत्वे स्वरितो वेति प्रवृत्तेरपि सिद्धिरिति तैर्याभाकृत तदेतदभिप्रेत्य सामान्यतमाहोदात्तस्व

त्वमितिजन्यतानिरूपितेतिभावः वर्णानांजन्यतापत्तेरिदम् नित्यत्वपक्षेत्वभिव्यंजकत्वंतयेतिबोध्यम् ननुप्रयत्नत्वस्य
स्वतोभेदेनतत्वेपि हैमाशिशिरत्वादौकार्यव्यक्तिभेदस्यानैकत्वात्तुल्यत्वस्यभेदघटितत्वपक्षेसावर्ण्यप्रसक्त्याक
अ०भा० २६ थंदीर्घेति ग्राह्यत्वदिति अस्योपपत्तिस्त्वेनबोध्या इदमपिपरास्तेतिध्वनयन्सिद्धांतमाह वस्तुतइति तथाचैत
न्मतेनूषायाम् एतेनात्रद्वौतुल्यशब्दौतन्त्रेण निर्दिष्टौ तत्रैकः सदृशवाच्यपरोलक्षणयैकत्वसंख्यावाची तत्रचास्य॥
सादृश्ययोगात्प्रयत्नस्यैकत्वायोगात्संभवानुरोधेनैकस्यानेसदृशप्रयत्नत्वंसवर्णमित्यर्थइत्यपास्तम् उक्तरीत्या
26 निर्वाहात्तंत्रलक्षणयोराश्रयणेमानाभावाच्चेतदेतद्ध्वनयन्नाह स्पष्टमिति प्रागुक्तंसर्वमित्यर्थस्तदाहेति प्रा
गुक्तंसर्वमाहेत्यर्थः कार्यगतभेदारोपंविनापिनिर्वाहइतिध्वनयन्नाह शिक्षायांत्विति कंठादीनामिति एते
नास्यशब्दस्यतद्धितांतत्वस्फुटीकरणायताल्वादीत्युक्तं नतुकंठादीति तथासतिकंठआदिरवयवोयस्येति
व्युत्पत्त्याप्राथमकल्पिकस्यप्रतीतिरपि एतेनवर्णसमाम्नायेमातृकान्यासादौचाकारस्यप्राथम्येनस्थानप्रय
त्नविवेकेकंठस्थानस्यैवप्रथमतउक्तत्वेनचकंठादीत्येववक्तुमुचितमित्यपास्तम् एतेनाभ्यन्तरधर्मव्यावृत्तिः
एतेनवर्णानांस्वरूपतोभेदायकंठादीष्वप्यवांतरस्थानभेदकत्वेनभेदघटिततत्तुल्यत्वस्यनक्षतिरित्यपास्त राम २६
म् भवेति तद्व्याख्याकास्यशब्देनेत्यर्थः आदायेति तथाचोपस्थितत्वेनतत्तोंगत्वादेतद्भेदारोपेणोक्तमि

तत्स्वरूपस्याप्यनत्वादाहाकारजातीयादेरिति आदिनेकारजातीयादिपरिग्रहः इदमपि न वास्तवमित्याह ह्रस्व
त्वेति तुल्यास्यस्त्रयस्याभाष्याविरोधायाह विवृतेति अतमानमाहात एवेति आदिनेच इत्यादिपरिग्रहः उभ
यसाधारणमाह गानेति अत्राद्यदिनामगे शास्त्रीयमाकर्ण्यासरणापनीयशाखास्यमुजाने एवेत्यादिपरि
ग्रहः द्वितीयादिनादीर्घविवृतत्वत्ववर्णमात्रिकेजादिपरिग्रहः एतेन पूर्वत्रतत्वानुक्तत्वान्न्यूनतादोषश्चेत्यपा।
स्तम् नोक्ता इति चतुर्मात्रादयस्त्वर्थः प्रक्रियादशायां तत्सत्वमानाभावाद्वेत्यपि बोध्यम् अत एवेति उक्तहेतुगण
नादेवेत्यर्थः यद्यप्येकश्रुतावपिसंभवति तथापि तत्रकिंचिद्वैलक्षण्यं दीर्घकेति त्रैस्वर्यभावरूपत्वदोषादाह स्व
रान्तरेति इदमिति प्रागुक्तं सर्वतस्याप्यनुपलक्षणमित्यर्थः अपिनावेदपरिग्रहः व्यधिकरणत्रिपदबहुव्रीहिनिरा
सायप्रयत्नशब्दस्य ध्वननायचाह तुल्याविति अतएवप्रत्येकसाम्यमादायनसावर्ण्यम् अत एवव्याकः सव
र्णेऽम्यादौ सवर्णग्रहणमिकोसवर्णे इत्यादावसवर्णग्रहणं च चरितार्थम् नन्वास्यशब्देन कथं ताल्वादिस्था
नग्रहणमत आहास्यंभवमिति शरीरावयवादितिपठन्ति ननुमुखमेवास्यंतदवधिकाकल्पयंतीतंतकुतोनेति
चेत्तास्यपदोपादानवैयर्थ्यापत्तेरतएवव्यधिकरणबहुव्रीहिर्न तदाह आस्येति ननुस्थानमपीतिवाच्ये।
स्थानमेवस्यपुक्तं तत्रसप्रयत्नोपिसमानार्थं दत आह प्रयत्नेति प्रयत्नमाह प्रकृष्टेति प्रयोगः प्राग्वत्जनक

साम्येप्रवृत्त्यापत्तिः द्वंद्वोयानन्तसाहित्यविवक्षायांतु एकपदोपात्तत्वेनाप्यन्यतरेणुत्तरोत्तरद्विवक्तापाः सुवच
त्वादितिरत्नाकरोक्तेश्चापास्तम् लोपइति इदमग्रेपिबोध्यम् तत्रैववाक्यांततीत्यत्रैव दोषइतिपाठः॥
उ॰भा॰ तस्यच साम्यादितिशेषः दोषाइति पाठे प्रति किमित्यग्रे इतितु नेतिशेषोवोध्यः आवश्यइति तथाच सर्वेषांवा
२७ च्येविशिष्टैवमुक्तिरयुक्तेतिभावः स्पष्टत्वयाहच कारेति. एतेनैकारस्याग्रेबीजंचिंत्यमित्यपास्तम् अपिनाकं
ठ्यापारः तपारआवश्यकः नेतीति तथाचाकारादीनांतदेवस्थानमन्येषांतुस्थानद्वयमितिभावः एवं।
२७ सतिप्राप्नोतिप्रसंगंवारयति कचयेरिति ननुजिह्वामूलेतुकुः प्रोक्त इतिशिक्षोक्तेरत्रकुग्रहणमयुक्तं।
नचरत्वादिप्रामाण्येनशिक्षास्थजिह्वामूलपदस्यलक्षणयासप्तमीपदेशकंठवोधकत्वमतएवाति
प्रसंगवारणायतस्यरूढिकल्पनानेतिलाघवमितिवाच्यंमानाभावात् नचात्रकंठपदंलक्षयातस्य ॥८॥
रमेवेतिवाच्यम् अहपोःकंठपत्वस्यतत्रोक्तत्वेनतद्विरोधापत्तेरत्नग्राहात्रेतिलक्षणेतिभावः समीचिसने
नतत्रमूलप्रदर्शितशिक्षयेति सम्मूहपरम् एवंसत्यतिप्रसंगंनिराचष्टेजिह्वेति चस्त्वर्थे रूढियोगि। राम
मितिन्यायोऽत्रानुसंधेयः इदंद्रढयति अतएवेति तस्यतत्ररूढेरेवेत्यर्थः अन्यथाकोरपितत्वात २७

वीहेन कार्यगतभेदारोप इति भावः ननु तुल्यशब्दस्य ससंबंधिकत्वाद्यस्य येनेति लाभेपि यस्येति द्वयं येन वर्णेन तु-
ल्यमिति मूलमयुक्तमत आह यस्येत्यादिति ननु किं यावत्स्थानसाम्यमिष्टमुत यत्किंचित्स्थानसाम्यमिष्टं नाद्य
स्य मत आह यत्किंचिदेकमिति अन्यथा पाणामन्यत्र सावर्ण्ये बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् नैतावति तालुवादिस्थान
स्याधिक्यात् तथा च यावत्स्थानैक्यपरं तद्भाष्यमिति तात्पर्यम् अत एव अत्र एकवचनमगेपि इष्टापत्तिं निराक
रोति नेनेति तयोरसावर्ण्येनेत्यर्थः मात्रिकात्स्य भेदे सति सवर्णेति अन्यथा तादृशसावर्ण्यस्य स्वस्य स्वस्मिन्ने
व सत्वे न यथासंख्येन निर्वाहे आवश्यकाधिकसंग्रहयोरभावेन तदसंगतिः स्यादेव साधितं इति यदि स्थानांशेतथै
हं स्यात् हि अयत्नांशेपि तथैव प्राप्नमेवेति ज्ञापकेन तत्साधनप्रयासवैफल्यमेवेति भावस्तदाह तेनेति साम्य
इति सवर्णसंज्ञेति शेषः यावदिति एतेनाभ्यन्तरसाम्येपि तदापत्तेश्चिंत्यमिति केचित्तदापुत्तममयास्तम् यथेमि
ति नद्विनांतास्य यदोपादानादेव सर्वत्वाभावादिति भावः नन्वेवमपि तद्वैयर्थ्यमपरिहृतमेवात आह तस्मादि
ति एतेन वायुसंयोगभवच्छेदः एतेन प्रत्येकमाधार निरासार्थमुभयोरुपादानं तेनोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा
नान्यतरसाम्येपीति केचित्तरुक्तं भोक्तं तत्वंड नायज्ञापके नापि प्रत्येकमाधारनिरासः इति दिमयुक्तमि
त्यन्योक्तं विनिगमकाभावादुभयसाम्ये एवेतत्स्वरत्तो प्रयत्नग्रह एं चिंत्यम् अन्यथा सत्यपि तस्मिन्नन्यतर

तथा च तत्तत्प्रयत्नादेरुत्पद्याव्याप्तिरिति भावः भाष्यात् करणानुत्पत्तिप्रदर्शकात् नन्वेवं केषांचित्स्थानत्वेन केषांचि
त्करणत्वेन व्यवहारे बीजाभावोऽत आह स्थानत्वेति कण्ठादीनामित्यादिः वर्णानां नित्यत्वादाह वर्णाभीति १
तद्वादौ आरोपबीजमाह वर्णजनकेति वर्णाभिव्यक्तिजनके सर्थः आदिना मध्यादिपरिग्रहः वर्णानाहत्ये
तितथा च व्यापारवदसाधारणत्वेन मुख्यं तत्र तत्त्वमिति भावः अन्यत्र गौणं तत्त्वमित्याह तत्संबंधेति नन्वेवं वा१
अ०प्रा० २८ ह्यस्थानसंग्रहोऽत आह वर्णाभीति वाह्यत्वं निरूपयति कंठेति आदिना संकोचादिपरिग्रहः सामानाधिक
रण्येनान्वयः यद्येवं विभागे नासिकयाः स्थानलाभेऽपि गुणत्वस्यालाभाद्द्वित्वस्य भाष्यविरोधापत्तिः१
20 तस्मात्स्थानस्थानम् न च स्थानमपि तत्र मगुणपदेन विवक्षितमपसिद्धांतात् नैतौ तुल्यस्थानावित्या१
दिभाष्यविरोधादनिष्टप्रसंगादनुनासिकसञ्ज्ञाविधेर्नैष्फल्याच्चैतेन यत्किंचित्स्थानसाम्ये सतियावत्
प्रयत्नसाम्ये सावर्ण्यं हेतुरितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति कौस्तुभोक्तं निरस्तमिति रत्नाकरस्तं खंडयति अ
कारादीति भेदकत्वादिति भाष्यग्रंथः उत्पन्नेषु अकारादिषु तद्रूपेति अनुनासिकस्वरूपेत्यर्थः अतए
वनासिकामनुपयुञ्जात्तगत इति योगसंगतिः एवं च पटुत्वादिवत्स्वधर्मो गुणरूपत्वेनेति तत्त्वं न तु कारी राम
त्येतिन भाष्याविरोध इति भावः यत्तु खलु नकुशादिव्यापारमात्रेण तस्यास्थानत्वेऽनुनासिकाकारा २८

स्यच वर्णसमाम्नाये सत्वात् तदर्थशब्दान्तरेण गणनेकार्यसामान्यत्वेन शब्देन तत्र गणनासंगतिः स्पष्टैव।
नन्वनेनापूर्वकादीनां कंठस्थानत्वं बोधितं तत् स्थानत्वं सर्वर्णपदशक्तिकुशाब्दस्य तद्ग्राहकत्वमणुस्सूत्रेण
बोधनीयमिति कथमत्र कैरवो कुशब्देन पंचानामुपस्थितिरत आह तदिति निर्णयि इति तथा च तस्य प्राकृ
जातत्वेनादत्तिरिति भावः नन्वेवमेतदुक्तिर्व्यर्थाऽत आह एककुहेत्यादीति साधारणेति अकारादीनां कंठ
स्थानत्वादिति भावः नवेति उक्तदोषात् ननु विसर्जनीयमात्रस्य कंठस्थत्वे शिक्षाविरोधोऽत आह विस
र्गेति साहचर्यात् उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात् यथाश्रुतं ननु नयुक्तमित्यन्यत्र स्पष्टम् एवं चेकाधुत
रस्य तस्य तत्स्थानं बोध्यम् यथाश्रुतानुपपत्त्या लक्षणयाह हृदेनेति तत्संबद्धाः प्रदेशा इत्यर्थः तदभा
वमाह तत इति ध्यायेतेऽत्रार्थेति नन्वेवमुभयोरप्यनेन शब्देन व्यवहारः स्यादत आह रूढेति ननु
शिक्षायामनुक्तत्वान्नासिकायाः स्थानत्वं निर्मूलमत आह नणवेत्यादिति ञादीनामित्यर्थः भवेत्त
र्पकेति पाठः भवस्तर्पकेति पाठांतरं अनुकरणत्वमुभयथापि तथा च व्यवहारोऽस्मयानु
पपत्तान्तत्वं सा[illegible]लमिति भावः खण्डनकदाचित्कं खंडयति स्थानत्वे इति नासिकायाः स्थानादिः
तथा च वङ्करोबीत्यादौ परसवर्णेऽनुघनापतिरिति भावः नवेतु सावर्ण्यांगीकारे तत्रूपतिरिति

अ॰भा॰ २८

राम २८

ति आम्रेडितसंज्ञेन स्यादित्युक्तं तत्र नन्वधिकरणीयपदबहुव्रीहौ आम्नानिप्रसंगवारणाय अकृतेत्यादिः प्रश्ने इति दे
शविशेषणे फलाभावादिति भावः प्रयत्नेति सोऽत्र मात्रन्तं द्रुतसाधुत्वमिति भावः तस्यानुनासिकास्य प्रक्रमात्तु
णशब्दोक्ते ग्रैवेति भावः तन्नत्वेति नासिकास्येत्यर्थः नाग्रहणस्येति व्यस्तपाठः समस्तपाठे उभयोरप्येकदेशान्व
आ०भा० योगुरुकुलादिवत्शेषषष्ठ्या समासश्च बोधनेभाष्यस्य कर्त्तृत्वेनोक्तिः करणत्वेनान्वयः अन्यथा तत्रस्थानेत
२९ त्कथनवैयर्थ्यापत्तिरस्य ग्रहणं आवर्त्यानां सावर्ण्यानुपपन्नानां प्रदर्शनमेव हि तत्र प्रक्रान्तम् अत एव
29 चगुणश्चस्तुत्रम अधिकमुखोत्पत्तौ दोषःस्पष्टम नासिकाऽसास्यान्तर्गता इति केचित् पदादिसंमतपदेनैङकमाह ना
सिकेति भाष्यादिसंमतत्वादयमेव पक्षो युक्तः इत्थं मुखोत्पत्तौ स्पष्टम् अत एव बहुवचनोक्तिः तस्य वा ह्यप्रयत्नत्वे
) दृढयति अत एवेति तस्यत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदुक्तेषु मेण समभिव्याहारेण चामेत्तु नासिका इत्यु
क्तसंगतिः स्पष्टैव नहोविति भिन्नपदे हेति पादपूरणे तत्र न्यूनतां निराचष्टे नादेतीत्यादि घोषयोः तयोर
पि एवमग्रे अपि अन्वितीत्यस्यादिः अतो प्र अत्रानुने त्यादिवत्तत्र विध्यभावात् एवञ्च प्रागुभयत्र द्वार राम
शब्दोक्तिः संभवनासिप्रायपानतुसतासिप्रायेति बोध्यं अनुस्वारोत्तमाः अनुनासिका इति तैत्तिरीयप्राति २९
शाख्ये पमानुस्वार नासिक्यानां नासिके अनुनासिकाख्योत्तमा इति कातीयप्रातिशाख्यं बोगीतिमाः

दीनामपिनत्वप्रसंगइतितदनुत्पत्त्यान्यूनंननादोयोमूलेइतितत्त्वंडयति एवञ्चेति उकारीत्योक्तव्यवहारोप
पत्तोचेत्यर्थः गुणेतिति पाच्चगुणिजनकत्वभावइतिभावः अत एवाह ऽमन्ननासिकेतितद्व्यवहारस्यतत्रे
वत्त्वाप्राक् प्रतिपादितत्वादितिभावः नन्वेवंभाष्यापादानेनियामकाभावेनतदुकारीतिरेवकुतोनातआ
ह एकोयमिति दृष्टान्तेनेतिभेदकत्वादिमादिः अत्रजात्यात्मानानारनेकत्वमप्यभिमतंतथासतितस्याव्यक्तिभेदाद
वभेदोपपत्तेर्गुणकृतभेदपर्यन्तधावनाऽसंगतापत्तेः किंतव्यक्तिकृतत्वदाह अस्माऽत्रेति नन्वेवमुदात्तत्वादीनांगु
णत्वव्यवहारोभाष्यादिकृतोऽसंगतस्तेषांवर्णेष्वसत्तिप्रसंगाविवादास्पान्तर्गतत्वाच्चातआह ओदेतिरूपेति एत
द्रूपसादृश्यमात्रेणेत्यर्थः धर्मरूपसादृश्यमिति मतेनेदं अतिरिक्तंसादृश्यमितिमतेतुतद्रूपगीयेनतत्कृतेने
तिबोध्यम् एतदर्थमेवपूर्वमत्रधर्मविशेषणद्वयं अन्यपासरूपभेदापादस्यवाहत्वायोग्यस्यावश्यकत्वेऽ
तदाधिक्यंस्पष्टमेवेतिभावः ननु अकारादितुल्यताङादीनांकुतोनातआह ङादीनांविति नन्वेवंशिक्षा
विरोधोऽतआह अनुस्वारेति युक्तत्वमेवप्रतिपादयति अत एवेति ङादीनांतस्थानत्वादेवेत्यर्थः आ
दिनाताल्वादेश्कावश्यादिपरिग्रहः अन्येति स्थानानीत्यसंगतिः स्पष्टैव ननु तत्रतत्पदेनान्य एवा
भिमतोऽतआह नासिकाऽइति नन्वेवंयावत्स्थानैक्याभावेन कङयोःसावर्ण्यंनस्यादतआह कङयोरि

ज्ञ०सा०
३०

30

तस्योऽसमिति तत्र योगसाधनायकौस्तुभा युक्तिं स्वयमाह एतेनेति द्व्यमित्यादितत्र स प्रयोगसाधनेनेत्यर्थः एवमत्र
श्रिताप्रयोगपरात्वपि मूलमयुक्तमेवततोऽन्यूनाधिकसत्वात् इति वो ध्यम् तदाह द्विमिति ननु प्रयत्नशब्दसाम्यंत
रपरत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तस्य वक्ष्यमाणभेदासंभवेन मूलमयुक्तमत आह स्वत्रेऽइति प्रयत्नस्तेयौऽस्य वर्णयोः प्रतीतावेति।
सच पाठः सूत्रे ऐति अन्य यातदान पर्यकांस्य हुमेव एवंच मूलमतेनेदम् नन्वेवं सम्वृतो कि रश्मि कोऽमप्र इति शा
स्त्रविधेयत्वेन तदुक्तेः तदेतम् आशयपदसूचितामरुचिं च ध्वनयन्नाह भाष्येति एवंच सम्प्रयत्नांगीकारे च ए
वस्य तदर्थस्यायकानुसरणं व्यर्थमिति भावः अत्र पतेना कल्लाविति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भ्रमं निरस्य वष्टे नास्के
वितीति तस्यैव प्रयत्नभेदस्यैव पर्यवतंसूयेति पर्यन्तदेशदेशरूपेत्यर्थः आदिनोपाग्मादिपरिग्रहः विकासासं
कोचरूपकार्यकर विवारभेदापाह दूरेतितत्रस्य छाताम ध्येऽइति इत्यादि शितेति अनुपदमेव स्फुटीभविष्य
तिइदंरूपं अत्र सवनिमानमाह तथाचेति पाणिनीयेति शेषः स्पार्शभावेति तथा च दूरावस्थानलाभः इ
त्यनेनेनु तु शब्देषन्स्थत्वमात्र घटितेन पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति भावः शलामीषत्स्पृष्टत्वस्याई स्पृष्टत्वस्य चाभा राम
वादसंगतिं परिहरति नेमेति ईषदिति अत्रापेक्ष्यत इति भावः अत एवाह पणापेक्षयेति भावः अन्नेति तेषां भे ३०
देनकथनेसतीत्यर्थः एवं चासावर्णोऽस्य हेतुत्वं फलतीति ननु तस्य संवृततस्य प्रयोगाच्छिन्नतान्तरादत्र इति

ञणनमाऽनुनासिकाभवं निच शब्दान्तरस्थानाद्यपरित्यागे द्वारेणनासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ
इति भाष्यस्यात्रानुकूलम् नासिकेऽनुस्वारस्य देरं स्थानमित्यर्थः एतेनाचांयणामिवङ·मामपि नासिकाव्याप
रसहकृतंकंठादिकमेवस्थानंनस्थानद्वयं पाणिनिशिक्षायामनुक्तत्वात् ओमोऽनुनासिकाइतिवाह्यप्र
यत्नप्रकरणपाठाच्चयथात्तीयपाइत्यादिभाष्योक्ताकातीयादिवद्वस्ततत्त्वछात्रवामात्रविषयत्वाच्चेतिरत्ना
करोक्तमपास्तम् एवंतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नासिकानामुखनासिकावाइत्युक्तत्वात्त्रमतद्वयंबोध्यम् ना
सिकान्नमयमानुस्वारास्तत्रभवाउदेश्यसमर्पकमिदम् मुखनासिकाऽऽस्सयपोपपत्तिस्तथास्येष्ठत्र
भाष्ये मुखस्यास्थानत्वादस्यानुक्तिः तदाह अलमिति लोकेति लुप्तानामपितत्रतत्स्थानत्वानुवादात्॥
अत्रमानांतरमप्याह नपान्चेति लसाइतिपाठः ननुरसः स्थानत्वेउक्तेपितद्विषयोनोक्तोऽतआह॥
हकारमिति पूर्वोक्तैरसंयुतंतंकंठमाहुरितिद्वितीयवाक्यार्थः एतेनाकुहेस्तत्रापिहकारस्तदयुतत्व
वविवक्षितः अन्यथैतद्विरोधापत्तेरितिस्वचितम् ननुमूलेएकादशस्थानान्युक्तानितस्यचाशयःस
मुदितमतिरिक्तंस्थानमिति एवञ्चशिक्षायांकथमष्टाविमुक्तिरतआह यन्विति विहितेशरीराव
यवेत्वनेन इदानींतत्राभवत्वादितिभावः अर्वाचीनप्रयोगमुक्तार्थसाधकत्वेन प्राचीनोक्तंखंडयति

ति प्रक्रिया हस्य ऽपवर्ते भावो न स्यात् यादेरसिद्धत्वाद्बलवत्त्वात्प्राप्तिरेव तद्दीर्घे वाह धत्वे स्यादि त्यप्यभावः नादृशावि
धिपदे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गोदुह् मदित्यादौ ऽपादो घत्वजस्त्वयोरेव प्राप्ताव पि घत्वस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाश
ग०मा० त्वेन जस्त्व बाधकत्वेनादोषः ततः षत्वेन भषभावादन्तरंगत्वे नानुनासिकाद्यादेश जस्त्वं सर्वथाऽनवकाशत्वादिव
३२ स्वस्य पूर्वप्रवृत्तिरिति वा अस्य स्थले बाधके कृते सति हेतावुत्सर्गप्रवृत्तेरंगीकारात् ततः शिष्टेऽनुनासिके कृतेऽप्येष
त्वेन भषभावो न स्यादिति ननु सिद्धान्ते प्रोक्त प्रक्रियामपि नात्र पक्षे सावकुशं कथा वैषम्यात् तथाहि प्रागुक्तरी(
31 त्या जस्त्वात्माक धत्वेऽपि तदुत्तरमनुनासिकत्वोऽनन्तरंगजस्त्वलोपेन ना प्राप्ति न्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन त्व
बाधकत्वेन बलवत्त भषभावयोरेव प्राप्तिः न चानवस्थतत्वेऽपि बलवत्त्वस्य तत्साविति भविष्यति डित्वानित्यादौ तदऽवि
थ्येचारितार्थ्ये न कथं तत्वमिति वाच्यम् तावन्मात्र फलकत्वे तदूमेव सिद्धे सामान्यस्त्र स्थन हे कमिति न्यायेन
चारितार्थ्यात् तस्य विस्तरत्र दूत्र स्येष नुऽस्त्रापित पावोऽभ्यम एवञ्चैतयोर्मध्येऽविरोधेन परत्वस्य तुल्यत्वेनानि
त्यत्वस्यापि योऽविषये पि प्रचारितार्थ्येनापवादत्वस्य चाभावे प्यत्ययापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद नानुसिनाकाश्च पू राम
र्वं वित्वापत्ति एवञ्चोक्तरीत्या ततो भषभावजश्चानुनासिकानां क्रमेण प्रवृत्त्या गोधुग्वानित्यादि स्यादिति स एव ३२
दोषोदयः किंच सर्वथा निरवकाशत्वेन वोधानन्तरमनुस्युगं प्रवृत्तावप्यन्यत्र बाधा प्रवृत्तिरिति सिद्धांतादत्र व

सूत्रालाभेऽपि विवृततस्यैवासिद्ध्या कथमवधारणगर्भोक्तिरतस्माह प्रक्रियेति सर्वत्रेति भावः स्पष्टं चेदमऽइउणिति
सूत्रभाष्ये अन्यथा सर्वत्र तत्प्रतिज्ञायाऽभावे दीर्घेणि साकारेण ननु वृतकरणीः स्वरास्तेषामणो ज्ञोताभ्यामध्ये।
ज्ञोताभ्यामप्याकारः सम्वृतोऽकारइत्यनुशिष्टोक्तिरकारस्यावृततरत्वलाभेन तस्य वृततप्रतिज्ञायामपि साव
र्णपीतिद्धि तद्वदिष्टैवेत्याकारस्य विवृततरत्वं प्रतिज्ञेयमतस्माह दीर्घेति अतएवाऽइउणसूत्रभाष्यवार्तिकादिसं
गतिः अन्यथाऽतिप्रसंगापत्तिमनदाह दिगिति तस्य ह्रस्वाकारस्य सूत्रेषु पाणिनिमुपोलुक् प्रयत्नेति आद्य।
स्य विवृततत्वात् द्वितीयसंवृततत्वात् सूत्रमतेनाह सवर्णेति भाष्यमतेनाह जातीति आप्यजातीत्यर्थः तथा चाका।
रादीनामप्यपमादेशस्यादिति भावः आख्यानादिति यथोद्देशपक्षेऽस्यासिद्धत्वेन तदप्रवृत्तेः कार्यकालेतुनप
रनिर्दिष्टादेकशेषनिर्देशाद्वासिद्धेरित्यर्थः अतिदेश विधित्व फलस्यमानोरमादिसिद्धेः स्पष्टत्वादाह अ
ध्यीति अन्यथा तत्वानंगीकारेतत्वमात्रांगीकारेपतु एवं सति प्रशाननड्वानित्यादौ मोनो धातोरित्यस्य संयोगांत
स्य लोप इत्यस्य च सिद्धत्वेन नलोपापत्तिन तु नुमविधौ संबुधौ चादिना पदादित्यादिष्वणी तन्न नहीसेकं मुदाहरण
मिति न्यायेन सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्ता न त्वेवं सिद्धिरतस्माह गोधुक् मानि त्यत्रेति इत्या द विसर्गः आदिशुद
निरामानित्यादिसंग्रहः सिद्धांतेतु तस्यासिद्धत्वात् घत्वेकृतस्यानुनासिकपरसिद्धत्वाद्व प्रभावोऽनुनासिकद

र्न्वयसमासे इत्यर्थज्ञापकमपि स्वचयन्नाह अत एवेति वाक्यभेदेन तथान्वयांगीकारादेवेत्यर्थः आद्गुणः
पुरुदेशे इत्यादिवार्त्तिकसंग्रहः तन्निषेध इति शास्त्रासिद्धनिषेध इत्यर्थः अन्यथा मुत्वविधानंतरमेव ननेत्व
वत्त्वापात एतेन तत्रेत्युपस्थितोपदेशकवाक्यतया ऽन्वयोनपूर्वकार्यप्रत्यासिद्धत्वविशिष्टोर्थे भवतीति वाक्या
रत्न०सा० र्थः विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वान्नमुने इत्यादिभिरसिद्धत्वनिषेधोपपत्तिः नेति स्वविषये तत्स्था
३२ त्वादेर्विशेष्यविधित्वमात्रे बोध्यत इति इत्यपास्तम् उक्तरीत्या शास्त्रनिषेधेन शास्त्रस्यैव निषेधस्योचितत्वात्
कार्यासिद्धत्वेन यामुत्वघत्वे ऽपि सिद्धे तेन पादर्धत्वाच्च ननु एवमपि नेष्टसिद्धिः सर्वस्य पादसप्ताध्याय्यां ए
32 कत्रासाम्नेरेवं चापदस्य सर्वत्रासिद्धत्वे उत्सर्गप्रत्ययासिद्धत्वापत्तिस्तदभावे ऽन्यत्राप्यसिद्धत्वापत्तिरत आह २
पूर्वत्रेत्यादि तस्येति यत्रानुवृत्तिस्तस्येत्यर्थः पत्वरत्वं नकृदादिः असिद्धं प्रागेव नजातमि त्यर्थः एकस्वेका ३५
र्यासिद्धत्वे ऽपि मनोरथ इत्यादावुत्वकार्ये रत्नोपस्यप्रागेवाप्रवृत्तो रूपस्यासंपत्तौ घाताता तत्सिद्धिरपत्नमाह ॥
किंच सत्यपि शास्त्रे जातेपि च कार्ये शास्त्रमेमाणपेकार्यमात्रे ऽभावारोपेणपेक्त्वेन तत्पतितदसत्त्व रत्न
नेपाठः कार्ये याहान्त पूर्वशास्त्रविहितत्वादिरूपपूर्वत्वाद्याश्रयणेल्लघवा पवादोपांतरकथनद्वारा ३२
तदेतत् ध्वनयन्नाह सिद्धमि त्यादिना यावदर्थमाह प्रवृत्तमिति एवमपि ऽपि सिपि सिद्धत्वार्थेन

तेनजन्यत्वस्यैवनप्राप्त्याभावाभावान्नासिकयोरंतरंगत्वेनबाधात् भवभावादीनामप्रवृत्त्यावस्तुत्वमेवस्यादितितत्त्वे
वचात्वमिति ध्वनितत्वादि चिन्त्यमिति चेदत एवेति भावः इत्यनेनाकृच्चित्स्य चेकेनतं पचककृतसिद्धान्तमुक्तरूपमाह ।
वस्तुत इति ध्वनेरनुपलब्धत्वांशस्यापि उक्ताशयानभिज्ञः शंकते नचेति नतः वचनात्पदानुकरण इतिन्याये
नवद्विकसिद्धान्ते प्रसंगात्मितिपादयन् समाधत्ते विप्रेति नन्वेवमपिकार्यकालेदोषएवातआह पूर्वत्रेति तस्या
विप्रेतिपरिभाषायाः एवंप्रयोगेऽपि एतेनकार्यकालत्वबाधकच्छेदः इदंचसकृद्गतीतिन्यायपक्षावलंबेनोक्त
म् पुनःप्रसंगोतिपक्षेतु प्रागुक्तमेवस्मरणीयम् ननुकथंतेनतत्त्वबोधनमतआह अन्ययेति तेनतद्बोधनेसमर्थः
सिद्धत्वेऽपि इति सिद्धांतेऽपि पूर्वदृष्टेतिभावः परीति परिभाषांतराणामवीत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः इत्यासा
अपीतिपाठः तेनेति वरेण इत्यर्थः तथाचतदसंगतिः साष्टेवलपाच सिद्धांतेमनोरथपलोपएवस्यान्नो
त्वमितिभावः इदानींप्राचांसंमतिमपिदर्शयन् फलांतरमाह अथीति एवंसतिसंग्रहे वाक्यार्थस्यन
फलमित्याह एवंचेति अधिकारविधित्वेचेत्यर्थः तस्यतदापूर्वत्वस्य उक्तत्वादाह तस्यासिद्धत्वमिति ।
एवसतिप्रथमवार्तिकासंगतिपरिहृतेति केचित्तुपाठेति प्रथमसूत्रेऽनुवृत्तानिविदंसंग्रहकवाक्येकस्य
चिदूहणेमानाभावेनोपस्थितत्वाविशेषात्सर्वस्यैवग्रहणादितिभावः अतएवाहवाक्यभेदेनेति इति
ध्वनीयादाचाह क्वचित्तु अंतरे [illegible] विधिरूपस्यसूत्रस्याधिकारत्वेनेतिभावः ॥ ९

सिद्धो शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि नपुंसकतुल्यत्वात् एतेन अमू इत्याद्यसिद्धिः अमुष्मिन्नमी इत्यत्रैतत् इदिति सामर्थ्यादिवोत्त
रमुत्वस्यानुवृत्तत्वात् वार्त्तिकविरोधस्तु न उत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानात् न च न्यायविरोधः एकत्र विषये
स्वस्वकार्य्यद्वाराप्रशक्तविरोधयोः शास्त्रयोः परशास्त्रीयकार्य्यस्यासिद्धत्वेन स्थानिनावर्तकाभावात् भाष्ये तु ।
ग०मा० न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमाहृतं तदग्रामिममित्रेत्यप्राचा निष्कर्षमाहतत इति रत्नाकरोक्तिरपास्ता उ
३२ न्तहेतोः उक्तरीत्या तदभावोऽपवादे हेत्वसिद्धश्च उक्तरीत्या लाघवेनैतत् इदित्यशास्त्रासिद्धत्वे ज्ञापकत्वस्यैवो
चित्याच्च न्यायस्यानित्यत्वं तु मुभावादयुक्तमिमन्यत्र स्पष्टमिति दिक् ननु सिद्धान्तेऽपि कृत्विकार्य्यासिद्धत्व
33 मेवावश्यकमन्यपेक्षासिद्धेः एवञ्च सर्वत्रैकरूप्यापत्तये वास्तु तस्मात् शास्त्रेति नु रुक्तं वैलक्षण्येन दोष इ
त्यत्रान्वयः अन्तरंगत्वादिति स्वनिमित्तस्यैवादोषत्वादित्यर्थः नन्वन्तरंगपरिभाषाविषयः त्रैपादिकेऽन्तरंगेऽस
र्वथा तदप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् यदि त्वन्तरंगत्वादिव्यवहारस्य परिभाषामूलकत्वस्यैवाच्यः परेति भाष्ये
ध्वनितत्वमिमनुमतेन तर्हि सिस्तु क्रमेणान्वाख्याने परप्रेत्सादाविवलोकन्यायसिद्धान्तरंगत्वस्यात्रापि विष राम
यः नन्वेतद्भाष्यविरोधः नाजानन्तर्य इत्वजातवहिरंगस्यासिद्धतापत्तेस्तद्विषयकत्वस्य तत्राभ्युपगमात्तत्त्स ३२
दर्शपर्यालोचनया तथैव प्रतीतेः असिद्धं पूर्वत्रासिद्धमित्यनयोर्युगपत्प्राप्तौ प्रत्यक्षेणानुमानेन बाधसंभवाच्च

त्रसिद्धशास्त्रस्यान्यार्थत्वादाह सिद्धमिति नञ्समासघटकत्वेन भेदार्थकत्वादाह तभिन्नमिति ज्ञानस्यैवेति निष्फलस्यैवे
त्यर्थः तथाऽनुभवेन तत्त्वैव कर्म्मकारणाभावोन्नयनात्तदाह ६९मिति यीहम्याकरणेशास्त्रेति पूर्वत्रासिद्धमि।
तिशास्त्रे इत्यर्थः आहार्य्येति बाधकालिकइच्छाजन्यनिश्चये यीत्यर्थः तथा सतिकस्यचित्प्रवृत्तिःकस्यचि
दप्रवृत्तिरित्याशयेनाह शास्त्रस्येति अत्रप्रकृतसूत्रेमनोरथासिद्धिस्तुनतत्र दर्शनाभावरूपेऽभावारोपस्य।
दर्शनारोपरूपत्वात्तद्वितीयाभावस्यप्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वस्य प्राचांमतेसत्त्वात्तत्रसामर्थ्यादिस्यैव।
त्रांगीकारात्देवदत्तेतिमायेभावप्रतियोगिकाभावस्यैव देवदत्तादिपदस्वारस्येन विषयत्वात्तदेतध्व
नयन्नाह असम्इत्याद्यसिद्धिरिति आदिनाअमीइत्यादिपरिग्रहः तामेवाह अर्द्धेत्व परत्वादिति उक्तरीत्येतिभा
वः यत्तुत्यायानंगीकारेऽयंदोषइतिमान्यास्तदसदितिभावप्रकाशेस्पष्टम् तध्वनयन्नाह दैवेति पर
रूपापेति आदिनावृक्षादि संग्रहः अनीतिसिद्धेऽसिद्धत्वातिदेशादित्यादि रोपासंभवेनेति पूर्वत्रेति॥
सूत्रोदाहरणसंपत्त्यामुक्तरीत्यालक्ष्येतिशेषः एतेनवस्तुतःकार्य्यासिद्धत्वेऽपिनदोषःशास्त्रयोःस्वतो
ऽविरोधेनतत्त्वकार्य्यद्वारकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसंगःमनोरथइत्यादौनिषेधप्रयोजकीभूतकार्य्य

तेऽपि नायमतिदेशः किंतु कार्यस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वं विप्रतिपादने तत्र निष्पन्नस्यानिष्पन्नतापादनस्यापि दुष्कर
त्वात् प्राग्प्रवृत्तिरेव प्रतिपाद्यते इति न दोषः अयमर्थः उक्तं युक्तेः तदाह इतिदिगिति ननु कथं विवारादीनां बाह्य
त्वे विवारत्वादिकं चात आह काकलकेति अधस्तादित्यनेन तस्याः स्यबहिर्भावः सूचितः विकाससंकोचेति पाठः
अ०सा० तद्विशेषेति नादविशेषेत्यर्थः अघोषेत्यत्र नञोऽल्पार्थतामाह अल्पाघोषेति तद्रूपेत्यर्थः कार्येति तथाचोक्तं
३५ बाह्यप्रवर्त्तिभूतकार्यकरत्वान्न वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावित्वाच्च बाह्यत्वं तत्कार्यकरत्वाच्च विवारत्वादिकमि
तिभावः अयं च बाह्यदेशस्पर्शे तेन तु न बाह्यत्वमेषां नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्द्धि प्रतिह
34 तो निवर्तः सन् तत्तत्स्थानान्याहत्य ध्वनीनभिव्यंजयत्तत्काल एव स्पृष्टतादीनुत्पाद्य वर्णानभिव्यंजयति वि
णाबसहायेन गलविकासादीन् करोति इति सिद्धांतात् अत एव न शिक्षाविरोधस्तद्ध्वनयन्नाह तथाहि
ति कर्तृत्वप्रवृत्तमादेर्नात्मधर्मत्वाहदा आत्मान्तःकरणमिति सांख्यरीत्येदंत्रयाणामुक्तत्वात् अन्तर्भ
वस्यान्तष्टत्वादाह संस्कारेति तत एव तदर्थमाह स्वप्रवृत्तेति समग्रेत्याति इत्यरूपामिति नैकीकरणमि राम
त्यर्थः अस्याह एकेति अप्यर्थानां वक्तुमिच्छाया असंभवादाह तद्बोधेति युक्तेः अनंतभाविता एवं यमिर ३४
स्याह युक्तं करोतीति यत इति तस्य समप्रमाणन्यायेनान्वय इत्याह तदिति सौदीर्णः इति प्रतीकं त

प्रकृतेनुनतयेतिदिक् एतेन तद्भाष्यस्य ग्रंथविरुद्धमिदमित्यपास्तम् दीक्षितादिमतेनायं ग्रंथः इति केचित्
प्रवृत्तमिति पूर्वमेवेति शेषः एतेन कार्यमात्रविच्छेदः नन्विवृत्तीति स्यानि निवृत्ति बुद्धेरभाव इत्यर्थः विनिगमना
विरहात्संभावितमाह आदेशेनेति नन्वेवं कार्यमेव न स्यादत आह जायेति बुद्धेरमपायात्वेऽपि तस्यैव सत्वात्॥
अत्र हेतुर्लौकिकमाह नहीति अपिरस्त्वितमाह यत्रत्विति शास्त्रयोरिति शेषः अप्रवृत्तिरेवेति परस्यादा
विति शेषः मात्रादित्याद्यनुवादाह नचेति एवमिति शेषः शास्त्रासिद्धत्वस्य सत्वे इति तदर्थः नेममेवेति पूर्वत्रा
तस्य तत्कालशास्त्रस्य च निषेध इत्यर्थः नोभयत्रापीष्टसिद्धेरिति भावः नन्व पूर्वत्रेत्यस्य पूर्वशास्त्रप्राप्तावित्यर्थः
उत पूर्वशास्त्रविषयसंभावनायामित्यर्थः तत्राद्ये दोषमाह पूर्वेति निषेध इति तदनन्तरस्येति शेषः नलो
पोत्तरं पूर्वशास्त्रप्राप्तिसत्वेऽपि जातस्य निषेधोऽदृष्ट इति पुनर्निषेधो नेत्याह भुक्तेति नेतदिति निषेध
इत्यर्थः नन्वेवं तदकरणलाघवमेवेति तत्रेष्टापत्तिरेवात आह राजभ्यामिति उक्तरीत्येवेति भावः द्विती
ये दोषमाह पूर्वेति बहुव्रीहिः पूर्वशास्त्रविषयकेत्यर्थः एवमपि अत्र पद्धे तत्सूत्रासंगतिः राजाश्व इ
त्यादौ नलोपे दीर्घरूपविषयस्य संभावितत्वेन तन्निषेधाभावापत्तेरत आह राजभ्यामिति पूर्वत्र कार्ये
एव निषेधो न कृत इत्यर्थेऽपि प्रागुक्तरीत्या राजभ्यामित्याप्रसंगतिः सूत्रासंगतिश्च एतेन कार्यासिद्ध

नशस्वरस्मात्तम्प्रदर्शनार्थमित्याह अन्विति तथाच तत्समल्लकाइत्यर्थे विरोधः नन्वेषां मदनानाम्प्रयत्नेन कथं कर्त
व्यमतस्माह तदभीति वर्णानामित्यर्थः तेषां वर्णानां कंठमित्यस्य पूर्वान्वय इति भावः मूलादिन्सूनतां निरस्य वहे
ऋ०प्रा० कर्मेति अत्र प्रकृतोपासर्वत्रैवमेवबोध्यम् एतेनतत्पाद्ङड्डाद्युक्तमपास्तम् प्राग्वदाह तदिति आधिक्यमित्रा
३५ चष्टे यद्यपीति खयादिषु घोषा घन्यतेनेतिपाठः एवं हसादिष्वपि बोध्यम् दिषु घोषा धोषा घान्यतरेति पाठे स्व
यादिष्वित्यत्रादिनाहशादेर्ग्रहणमित्याह शार्ङ्गनुरोधेनतथाहं ङ प्रयोगे ऽपियथासंभवं योगेन यथा संख्येन दि
षु घोषो घोषान्यतरे ति पाठस्त्येवं यद्वात्तदापन्नादिषु इति पाठः मूले वर्गयमगा इति वर्गगा यमगा इत्यर्थः वस्तु
35 तस्तृत्वस्यभावादाह इवेति वर्गेष्वप्यसाम्यमितिरित्यर्थः अमवारणाय शब्दो चितेस नम्मुपपत्तयेवाह वियेति
बहु वचनात्सर्ववर्गस्यास्तेगास्व: अत एव तथाचक्ष्यति तत्र वर्णानामित्यादिनामूलेगव नन्वेमपि प्रयोगेयु
गपच्चतु र्णाम्पि भावेनलक्ष्य विरोधः व्यात आह निधेति अमतमादित्ती ति एतेन परशाद्वयोगे चतुर्भ इति पं
चम्यु चितेत्यपास्तम् नात्रयथासंख्यमिष्टमिति ध्वनयन्नाह मूलेपंचमेपरे इति अन्येपरे इति अन्यथा
पंचमेपरेष्विल्युक्तं स्यात् आकृणइत्यादाविव पूर्वपरयोः स्यात्ते इत्यर्थ अमवारणायाह मध्येति व्यारमायां राम
यत्रवृत्तमिति ननुत्वादि धर्मकृतमितिभावः एतेनवर्णापंचमयुक्ता प्रथमादयोयमा इति विवरणोक्त ३५

न्स्य ह्रस्वार्थम् सप्रतीकं प्रत्येकं वाच्य इति समेति फलितमाह एवञ्चेति तन्न थानं दर्शयति चेत्यर्थः एतेन येव ग्राभि
व्यक्त्यनंतरं मूर्द्धि प्रतिहतो निवृत्त इति वदंतित्नेवांशितो विरोधः स्पष्ट एवेति सूचितम् ततस्तदभिव्यक्त्यने
तरं विशेषेणानस्य हायेनतत्रतयोर्भ्येन तत्कार्येति स्पर्शादिरूपेत्यर्थः देशेकार्येति कण्ठकलकाधस्तात्
गलविवरे विकाशादिरूपेत्यर्थः इति फलितार्थसंग्रहो ननु एवं ह्रस्वत्वादीनां कुत्रांतर्भावोऽत आह
मात्रेति कृतमिति तथा चोक्तकारणाभावान्न कार्यं तदर्भवः अत एव ननुः प्रयुक्तः एवमाशंक्य समाध
त्ते इतीति यद्यपि तथापीति शेषः इति तेन तत्प्रयत्नस्य तदपि ह्रस्वत्वादिकमपि अपि नोक्तमत्रमान
माह अत एवेति तस्य तत्वादेवेत्यर्थः अस्य विशेषेति अस्य तुल्यदेशप्रयत्नमिति पदे अस्य इति न
विशेषणेनेत्यर्थः सवर्णसंज्ञा न स्यादिति व्यापकसूत्रभाष्यविरोधं परिहरति यद्यप्येक एवेति नन्वेवम
प्युदात्तादीनामत्रोक्तिः स्युक्तागुणकरीत्याने तेषामाभ्यंतरत्वस्यैव लाभादतः प्रागुक्तमेवाह उदात्तेति अयत्र
हेतुमाह उदात्तादीति आदिना गमकांतरस्यापि समुच्चयः तेषामुदात्तादीनाम् इत्यनेन इत्यत्र सोदात
ग्रहणे न सूत्रीयन्नत्तां निरास्य इदमिति अयोगवाह निरासायाह शषसा इति अत एव यम
विसर्गादिः पृथक् ग्रहणम् अत एवानुस्वारस्य श्वासादयो नेत्याहुः मूलेऽत एवेत्यन्वयः अनुप्रदा

ग्रहणेऽपि लोकवन्नेनोभयोर्ग्रहणमस्तु यत्तु तथा सति कादीनामिथ: सावर्ण्यं नापतिरिति तद्दूषीतन्नलृकापि सर्वप्रय
त्नसाम्यस्यासंभवात् पूर्वं तापकेन किंचित्प्रयत्नभेदेऽपि किंचित्प्रयत्नसाम्यमादाय सवर्णसंज्ञेति भाष्यसाधितार्थ
स्योक्तत्वात् ततः मातृ उ पेतिद्विपत: तथा च ऋ रीतिलोपापत्तिरिति भाव: गणशब्दस्य क्रियाशब्दत्वस्य च अवच्छेदा
स॰ मा॰ ३६ याह तत्सदेति कपूर्वं यानं निराचष्टे अत्रेदं तत्र इति विजंत इति भाव: सचेन सुहृदूरूढ इत्याह सशोऽस्मिणोरिति उभय
पदस्य बहार्थ्यादस्यार्थे भाष्यप्रातिशाख्यविरोधापत्तेराह उभानावायुरिति अत्र एव तदेकवाक्यतामाह ग
वामिति उक्तवदित्यर्थ: अत्र वाह यच्यथीति भाष्यादिरिति ग्रहणाद्येत्तोष्माणो नादवंतस्तत्र भवंति
36 यत्वर्था: वागघसतिन्यासोष्माणो इति द्वितीयानादवतो नादवंत इति च तु र्था: प्रसजेरत्निति भाष्यादित्यर्थ:
अन्यथा तयोरपि ग्रहणे कंठ्यादीनामिति मिथ इति शेष: आभ्यंतरयावत्प्रयत्नसाम्याभावादिति भाव: अ
शिकं च तदत आह नाकुलाविति स्वरा इत्यस्य ग्रास्वदर्धहृदिनिधायतत्र हेतुमाह उदेति स्वपूर्वा ग्राह्ये
ई इति भाव: स्पष्टं वेदमन्त्रे रुदात इत्यत्र भाष्येन न्वेवमुदात्तादीनां कथं तत्रमत आह तद्दमीति अल्व णोयो राम
रितीति अत्र माच आचेत्यादिमनोरमा घुक्त पदांगीकारे रूपसिद्धि: क्लिष्टमन्यथा आह आचलेति वा ३६
तिके दीर्घं वारयति अस्य वर्ड इति नन्वेवं सावर्ण्ये दकारेणात् ग्रहणासिद्धे आकारादिवतद्रुपदेशो वर्ण्यो

मापास्तम् अत एवेति धर्मकृतसाहश्यपानंगीकारेण तत्कृतसाहश्यांगीकारात्तत्साहश्यपानंगीकारेण पूर्वसाहश्य
श्यांगीकाराञ्चैवेत्यर्थः उभयत्रसंगाच्छत्वेऽतस्यैवास्याप्यन्वयः अन्यथ्या पठितैरेवतेषांग्रहणेनत्वग्रहणासं
गतिपरसहशत्वेऽपितेषांपञ्चत्वेनतदुक्तं चतुष्टमनुपपन्नमेवेतिचेन्न अध्यमत्वादिनातयोक्तेः पञ्चत्वसंख्या
अवच्छेदेतात्पर्यात् शास्त्रेऽस्तीतितत्क्रतमित्यादौ पमेत अवधानात् परोऽनुनेतस्याप्रवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तम्
उक्तयुक्तेः तत्राप्यखंडपदएव तदुक्तेतत्क्वतिबोध्यम् शार्ङ्गरवः अच्चामिति एवमग्रेसर्वत्रबोध्यम् अवंतत्वे
3 मानमान सुपामिति भाष्येऽन्वयः इकारइति आङ्चर्मणित्यादौलुकग्रहणप्रत्याख्यानायपूर्वसवर्णेनसाध्
नावसरेइतिभावः उक्तं दूषयति अन्यथेति अल्पप्राणत्वमात्रांगीकारेण तत्त्रित्वपानंगीकारेइत्यर्थः अनयो
गीकारेत्रितयामात्रांगीकारे स्पष्टमिति क्वाहिस्रदाविरामः संहितेनासेकुक्कुटः पिप्पलीपितमित्यत्रस्पर्शान
मघोषाणांचसंयोगेऽसंनिधानात्संहितासंततानस्यादमुक्ताकिमुच्यतेसंयोगइति अपप्रत्येकः पञ्च
तीति एवपर्वपर्व्याहारेनत्राद्यघोषतरमुक्तं इपोरकारयोर्घोषवतोर्मध्येचकारोघोषवानिवलक्ष्यतेइ
त्यर्थः इतिकेपठः ननुजिह्वामूलीयादेःस्थानादिकथनंव्यर्थमफलत्वादात् निहेति क्रमस्यबाध्यत्वाद
स्यपूर्वनिपातः अतएवयथाक्रममाहस्थानेति सावर्ण्यमिति तच्च आदिनासावर्ण्यनिवृत्तिपरिग्रहः ननुत

तिमतेहैजादेर्मिथः सावर्ण्याभावो ऽनेन हावित्यादौ ढत्वाद्यापत्तेः एतेन नाकुशलाविमेव सुवचमिति निरस्तं करोकमया सप्तम्॥
हकारस्य संग्रहाय प्रत्याहारान्तरेण वाच्ये णोरवपवाह तमिति दिङ्नाकुशलाधिमेव सूत्रयितुमुचितं प्रधानतया कौस्तु
भव्याख्याने स्फुटीकृतं णेन नुसावर्ण्यप्रदे ऽचोरोरिति तत्राप्तुने ऽतिमर्थं हसिवे तिसिद्धेरततदभावव्यापकमिति मा
अ० मा० स्तुना फलाविति सूत्रमवतरयन्नाह हसीति अचोरोरिति अत्राप्तुनेतीसंश्लेषः ऽत्यर्थः अन्यांशस्त्र नुवसर्पमावश्यकः न
३१ चरकारे ऽचोरोरि तेवसिद्धिरास्तां तत्रयदे एवंच पो विसेमेव पठितुं युक्तमिति हसिवे सेवेमप्युक्तमिति वाच्यम् तपरकर
णादकारे इव हकारेऽपि पूर्वसूत्राप्रवृत्तेः अगतिकगतिकृष्टसमासांगीकारे वीजमाह सूत्रे इति अत एव आवश्यक
37 देव अनेन तत्रमानमुपदर्शितं अकारस्याचां समाहारैकवद्भावात् अन्येन पादुं द्वंद्वेन द्विवचनोपपत्तिरित्या
शयेनाह समाहारेति पुल्लिंगत्वं संदंडयति अकलिति द्वंद्वे इतरेतरस्यादिः अपि हल्समुच्चायद्वारा इष्टान्तवाध
कः अन्यथा तस्यतेन सह विवक्षया असंभवात् अत्रप्ततस्यापि संश्लेषे भाष्यं प्रमाणमिति सूचयन् तत्रेष्टा
पत्तिं निराचष्टे अतएवेति तस्यतेः सावर्ण्यसंप्रत्वादेवेत्यर्थः तथाच द्वयोः संश्लेषेणतयोस्तेनैव सत्वद राम
निष्टत्वमितिभावः एकपदे एव दोषसंभवेन पदद्वयपर्यंतधावनमनर्थमिति सूचयितुमाह इदमिति न ३१
न्वकृशाद्यसंस्पर्शं ज्ञाशब्देन तद्गुतरभावप्रत्ययांतेन शाब्दस्येव बोधनादनन्वयापत्तिरत आह अवदेति इदं

तत्राह एतदिति एतद्बोधार्थमेवेत्यर्थः तत्स्थलकारस्य अशक्यत्वमिति तदभावादीनां पदार्थैयिस्थिततद्भावेबोधजन
जनकत्वेन संबद्धत्वेनाकरणीयत्वमित्यर्थः नन्वेतादृशं नक्कापि दृष्टमतआह ध्वनितमिति तत्रहीत्यस्योक्तमित्यत्रा
न्वयः आदाविदं स्थलमग्नोतीत्यत्रान्वयः सूत्रेऽस्मिन्ग्रहणाद्भिन्नमत्रान्वयः अस्थित्वपचामि प्रायेणेयं शंकेति
सूचयितुमाह प्रसाहारेति तद्बोधघटकानुच्चारितहिनीयादिविरोधीत्यर्थः आदिनावह्पादिविधिः सं
योगसंज्ञादिः असदिति अत्रशास्त्रेप्रक्रियादशायामित्यर्थः तद्ग्रहणं मात्रिकद्वयात्मकवंजनग्रहणं॥
वस्तुतः इयमेवमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवान्यार्थमनुदिष्टेतिनानर्थकाशंकेतिबोध्यम् एवंसतिवार्तिककृ
तदोषमुद्धरतिनन्वेति लकारोपदेशस्योकरीत्यासार्थकत्वेन तस्यज्ञापकत्वं नेतिलप्यकौस्तुभाधसांगत्यं
ध्वनयन्नाह तत्सवर्णयोरिति केचित् अनिष्टस्थले प्रकारांतरेणनतद्वारणं तद्गौरवग्रस्तमिति
भाष्ये नाकुलाविति सूत्रपाठसार्थक्यायाह एकारस्येति मुद्धमितिशेषः एवमग्रेपि मतइति तालव्यावे
कारस्यचवर्गाविकारैकारौपकारः शकारःशेषः ओष्ठ्यपचदइतिवहूचप्रातिशाख्यमतेइत्यर्थ आदिबहुवचनाभ्या
मेकारशकारौकारौकारोव्याप्तीयपरिग्रहः पूर्वंतु पर्यंकेशेते करवावहैशयनंगोः पानंगोः पठ्नी
त्याराधयायापतिः कौस्तुभा घुक्तिं खंउपति एतेनेति उक्तदोषेणेत्यर्थः किंचयत्किंचित्स्यानसाम्यमि

हकारादेतेनतत्वापादनम् षट्केष्वपि तद्दोषप्रसक्त्वानुच्चारितत्वद्वितीयादिवत्तेष्वपि मतेइति अजन्तो:अत्रि
षेधेत्यादिवदनोवार्तिककृतोमतत्वमर्थ:अन्यथाहस्यतत्वेषि इकारादेरनुच्चारितत्वेनशादेस्तत्वापत्त्याहकारा
दीनामपीमाधुनसंगति:स्पष्टेव मतेइत्यनेनाकृचि:सूचिता नायंसिद्धांत: उच्चारितस्यैवतत्वमित्यणुदित्सूत्रवि
रोधादितिरूपा व्यक्तीति जातिपक्षेदोषएवनजातेर्भेदात् सूत्रेतदभावाच्च एकंचतदात्तधोतयसंततिरेवेतिभाव:
३० ननुमूलोक्त:संज्ञासंज्ञिभावोनयुक्त:विभिन्नविभक्तित्वात् किंचासिद्धं धर्मिणामित्यादिन्यायविरोधादतआह अ
णमिति संबुद्धविधेयानुपपादनादिदमपिकथमतआह सवर्णे ऽर्थविशेष्यकशक्तिग्रहवत्पदविशेष्यक ति ६
स्यास्वीकारादेवमन्यत्रापिबोध्यं यतुरत्नाकरकर्तृविभाक्तिर्मितित्न्यायेन तत्संज्ञकस्यैवग्रहणेनादेशादी
नामनिषेधहृतोवेत्यादिवर्थमतोयोगिकादरइतितन्न द्वयो:प्रसिद्धत्वेएवतन्न्यायसंचारात्तथ्वनयत्वाह
आदेशादावपिति आदिना आगमपरिग्रह: मूलादेस्तदनुयायिरत्नाकरादेश्चचिंत्यत्वंध्वनयितुंसिद्धांतमा
ह परेत्विति एकदेशेति परिभाषायांभाष्यमानत्वेनाभिमतत्य सपादेशागमसमूहैकदेशप्रत्ययस्योच्चार
णेनतदंशेनिषेधसंमतत्वमर्थ: ज्ञापयतीति नचतस्मिन्नुच्चारितार्थाभाव:भाष्यमान:प्रत्ययभिन्नएवेतिभ्र
मनिवर्तकत्वात् उदिदंशेपरिभाषया अप्रवृत्तिरित्यस्यांजसेनबोधनार्थत्वाच्च उदित्साहचर्येणविधेयां

शेऽणं शास्त्रप्रवर्तने ऽवहितस्यैवेयर्थ्यं ज्ञापकत्वमलं अन्यथा प्रत्ययमात्रांशे निषेधायस्यापक्षस्तज्ज्ञापकस्यासंगतिरे
वचाक्ये वाक्यैकदेश इति न्यायेनेति या शयेतिज्ज्ञापकैकार्यग्रहणं वऊ तिकारकेतिज्ज्ञापकाति उग्रहणं वञ्ज्ञाप
यतीमस्य बोधयतीत्यर्थकत्वाच्चेति भावः ननूक्तकेशान्ते दं युक्तमिति मूलोक्तमेवयुक्तमतआह प्रत्ययेति न
अ०भा० ३८ नु तस्य तत्वं युक्तमित्यन्वयः अत एवोभयसाधारणेन तु किंरत्न नदर्थेति विधीयमानार्थकत्वमित्यर्थः उपेति
निषेधेत्यादि नन्वज्ञाताचार्तिककृतातयोक्तमतआह भाष्येति उक्तेऽस्मिन्नर्थे ज्ञापकः अन्यथा तदसंगतिस्यष्टै
वनन्विषयमप्येकदेशयुक्तिरस्तु किंचाप्रत्ययग्रहणस्यान्यत्रेवान्ननस्वारसिकंज्ञापकत्वे किंचोपायस्योपायांतराद्
घकत्वमतआह आदादीति चोध्वनितमित्यर्थोऽस्मै इदं प्रत्ययपदस्यानर्थक्यामायुक्तं कारूपेति अदेशे अ
नोगुणे इति पररूपापत्तिः नच विधिवैयर्थ्यमेपानित्यस्य वारणार्थत्वादिति भावः अणुदित्सूत्रेण सवर्णग्रह
णोपिस्यान्नेऽस्त्येतिदीर्घ एव न ह्रस्व इति पररूपाप्राप्त्या सवर्णदीर्घणरूपसिद्धेरित्याशयेन समाधत्ते अत एवा
नःपरःकनः इदमेव आकृणमेव अत्रैवकारोत्तरेवनस्त्वमिन्त्यादिनाऽर्थेनिस्वारसिकज्ञापकत्वस्यैवनत्व रा
न्यस्येति अणुदित्सूत्रे च ज्ञापयतीमस्याकृणं सामान्यापेदं ज्ञापकमिति बोधनाय तत्सिद्धांतं बोधयतीम ३
र्थ इति च सूचितं मादीत्यस्यैतन्युक्तमिति शेषः त्वऽकेति प्रत्ययपदस्य मूलोक्तेऽर्थः ख्यानेन तृतीयांतयावः

ति अस्यापि अनुवादस्यापि अविधेयसमुच्चायकः शास्त्रत्वेनत्वेति तथाप्यप्रातिपदिकत्वेनेत्यर्थः चोभिन्नेति नच
स्वरूपसमुच्चायकः सः सवर्णत्वेनैव तद्ग्राहकत्वेन चात्स्वरूपमेतिरत्नाकराद्युक्तमयात्त्वमितिभावः यत्तु उदित्त्व
अ०सा० ३९ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तेनचोदित्त्वादेश्चादीनामेव संज्ञात्वं अन्यथोक्तरीत्याकारस्य पदपर्य्यालोचनदशाया
मेवनिवृत्तत्वेनसूत्रस्यासंभवद्उक्तिकत्वापत्तेरितितन्न निमित्तसत्वेन तद्गुणत्वस्यैवसत्वात् अनंतरादावसमासाच्च
तध्वनयन्नाह यद्यपीति समुदायेति इत्संज्ञकोकारनिष्ठेत्यर्थः स्थानप्रयत्नभेदादितिभावः अत्रसवर्णशब्दोध
39 र्मपरः तच्चत्वेनोभयत्रोक्तरूपसमुदायपरामर्शः ननु ह्रस्वाद्योराकाराकारयोः कथं मिथः सवर्णत्वं भेदधीघटि
तत्तुल्यत्वाभावेनातुल्यस्थानत्वात् पाचतथैव आरंभयोऽत आह ह्रस्वेति कार्यस्यैक्येन कार्यभेदाभावादिति प्रागुक्त
युक्तेरसंभवादाह कालेति अत्रानिष्टत्वमेष्टस्य यथाश्रुतादलाभात्सर्वंवाक्यमितिन्यायेनाह ग्राह्यकेति अत्र
ज्ञापकमुच्चैरित्यत्रतत्परः सह चिचुरादिणिजन्तात्कृतधातोर्लुङि च ऊरुचीकृतदित्यत्रदीर्घञ्जकारस्थाने ह्रस्वएवयथा
स्यादित्यर्थः पूर्वेणात्राणग्रहणेन तु हेशपविधेयेऽपिचानणत्वाद्भिन्नकालाग्रहणेनतत्स्यस्थानित्वातिदेशात्त्वयोरश
शक्यत्वमर्पतत्स्मान्नूचततपरसूत्रेणत्वग्रहणार्थं तत्स्थाने तरेति वारणेन तद्ग्रहणफलाभावात् नचै राम ३९
वमपि विधेयत्वान्नत्वस्मिन्नचारितार्थ्यं अणेकर्मणीचेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन प्रतिप्रसवविधेर्युक्त

क्वचित् हि स्वार्थे पूर्वपक्षस्याऽज्ञानकृतत्वादाह सिद्धांतेति तदुक्तस्यैव सिद्धांतत्वेन वक्तव्यत्वात् एवं च शब्दार्थसं
बंधनिश्चयस्य क्रमप्राप्त्यनुभवसिद्धत्वेन तदनुरोधात्तस्य तदर्थत्वमप्रामाणिकम् अत एवोपायांतरेस्यविषयत्वं नत्वै
कदेशस्यानुक्तित्वं च न चात्राप्येकदेशयुक्तित्वं तत्फलकभाष्यांतरानुपलंभादिति भावः तत्सत्त्वेपि परिभाषावश्यकता
माह ज्ञातीति अपिः उक्तपक्षसमुच्चायकः अनयैव नन्वकार्थक्याऽप्रसक्तस्येत्यनेनासंभवात् उद्दिदंशे एवं तच्चा
रितार्थ्यापत्तेश्च एकयोगनिर्दिष्टत्वात् नन्विदंशेसिद्धांतवदसंबंधेनागत्यायोगविभागेनज्ञातिपदेनेनापिवा
रणासंभवः तपरसूत्रवदत आह व्यक्तीति अन्यथा शास्त्रेणाणरूपशास्त्रप्राप्तिरेव वारणीयास्यान्नाशास्त्रग
णाभेदकत्वप्राप्तिरितिदोषस्तदवस्थ इतिभावः वकारइतिमाद्युपधायाइत्यनेनेतिभावः कस्मिकोस्तुभाद्युक्तिं खंड
यति एतेनेति उकारीयोक्तसमूलपरिभाषायाआवश्यकत्वेन व्यक्तिपदेपिगुणाभेदकत्वप्राप्तस्यतत्पावारणासं
भवेनभेदकत्वस्थापनेफलाभावेनसिद्धांतेतस्यैवासत्वेनचेत्यर्थः सिद्धेति यवलांशेगुणानामभेदकत्वान्नि
र्वाह इतिभावः चोरिस्यादावृद्धिकरणादप्रत्ययस्योदिदंशोऽसंबंध इतिध्वनयितुमाह नन्विति कुगादेस्तत्कृ
उकारमात्रेनिर्दिष्टाख्यानात् एतेनतस्योच्चारणार्थत्वान्नेतिरत्नाकराद्युक्तमपास्तमितिभावः कथमिति आ
द्योच्चारणरूपोपदेशाभावादितिभावः तत्रतन्मूलमतेनसमाधत्ते व्याकेति एवं चादीनां सिद्धांतमतेनाह उपे

तद्ध्वनयितुमस्यावश्यकतामाह अत एवेति जातिपदानुपादानेत्यर्थः एवेन लक्षणाव्यवछेदः सिद्धिरिति अत एवा
वान्तामिमादेर्लोपः सूत्रस्य तन्मिन्याद्यादित्रिकाण्डादिति भावः नन्वेवमाप्रवर्णेप्यत एव सिद्धिरिति सूत्रेऽमर्थमतआ
ह सूत्रेइति यत्र नपदे ऽण्ग्रहणस्थानेऽकग्रहणंकार्यमिति कौस्तुभरत्नाकरादयस्तत्खंडयितुमाह अल्व
अ०सा० ४० र्णयोरिति एतेन अल्त्वसाधारणजातिभावात्कथं जातिपदे सिद्धिरित्यपास्तम् इदं च अभ्युक्त्यनुरोधेन गौरव
मनुसृत्योक्तम् एवेन तदनुरोधे तु सावर्ण्यवचनस्थानेऽतस्मकरवदित्यतिदेशेन सिद्धिरत एव न शब्दत्व
40 विरोध इति बोध्यं समानेति अत्र ग्रामशब्देनेति भावस्तदेवाह एतदिति अकारादावचीत्यर्थः अचत्वेनसा
दृश्यात् एतेन एतद्भिन्नेकरणादौ सावर्ण्यमप्येतदभावाच्चिंत्यमिदमित्यपास्तम् नन्वेवमिथः सांकर्या
पत्तिरत आह पृथगिति च स्वार्थे नन्वेवमपि विधेये दोषएवातः सूत्रे ऽण्ग्रहणमिमुक्ति स्वारस्यं प्रकट।
यन् कौस्तुभरत्नाकराद्युक्तसांगत्यं ध्वनयन्नाह अत्र पद इति जातिपद इत्यर्थः व्यक्तिपक्षे इवात्र पक्षेपीति
पाठांतरं भाष्यरीत्याभाष्यबलात् तत्र तयोरुक्तत्वेन तत्साहचर्यात्तत्वमित्याह तपरेति अवेत्तितुल्यन्यायादिति राम ४०
भावः नन्वेकयोगे तु दिदेशाएवसंबंधापत्तिरत आह योगे ति भाष्यमाने नेतिपरिभाषाबोधनद्वारेतिशे
षः तद्वदिति जातिग्रहणस्यार्थः अस्यावश्यकतां ध्वनयितुं व्यक्तिपक्षे इव जातिपक्षेतिफलांतरमाह

तथा तपरत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतया पूर्ववदसत्वाभावेनाविधेयत्वात् क
तेन तस्मिन्भाव्यमानतायां तस्य देतदित्यपि प्रेत्याह आख्यानादिति ज्ञापकादित्यर्थः यद्वा उपदेशपरंपरात
इत्यर्थः एतदुभयसंग्रहार्थमेव व्याख्यानादित्युक्तं रत्नाकरदंडनाथोक्तिं खंडयति उपेति आदिना ऋतउ
दित्यादिपरिग्रहः एतेन त्ववर्णस्य ऋवदितिदेशपदे तस्य तत्वसंभवइति मंदोक्तमपास्तम् तस्य मुनित्र
यानुक्तत्वात् अतएव सावर्ण्यवचनेन समानजात्यतिदेशमेव वदन्ति तस्य प्रत्याख्यानप्रकारत्वाच्च ।
प्रसंगादाह एवमिति गुर्वीति मात्रापदकृतेत्यादि ज्ञापकमुक्तानुपदेशपरंपरामाह व्याख्यानाच्चेतीति
एवमिति अणुदित्सूत्रांगीकारेत्यर्थः आदिनाऽकः सवर्णइत्यादेरपि परिग्रहः सूत्रसामर्थ्याद्विध्यंति
इति शंकां निरस्यति एकादीति प्रत्याहारेतत् घटके तदिति आन्तरसमाम्नायिकेत्यर्थः तत्रस्येति प्रत्या
हारस्येत्यर्थः आन्तरसमाम्नायिकेष्विति शेषः नन्वेवमप्यनुच्चारितत्वात्कथं ग्रहणमत आह उच्चारीति
भेदेनेति अतएवेत्यादिति शेषः अप्रवृत्तावन्वयः प्रकृते असच्छाविमादौ आदिग्रहं तदपीति प्रकं
उपन्यासयत्युक्तिव्यावर्त्यमाह प्रत्येति तद्घटकेत्यर्थः अत्रोक्तहेत्वसंभवादन्यहेतुमाह चोच्चा
रीति तद्भेदेन गृहीतस्यैवेत्यर्थः लक्षणप्रवृत्तस्य मनोरमाप्युक्तसांगत्यं खंडयितुमाह जातीति

मसिच्चात्रवदुपमाणेनतत् अतएव सिद्धांतेनिर्दलत्वमतमाह अत्रैतदिति मूलेणोऽओजितिसूत्रेवैयर्थ्यविन्यासेने।
त्यर्थः तन्मूलेति ऐऽओजितिसूत्रवैयर्थ्यमूलकस्येत्यर्थः ननूक्तरीत्याऽस्यापि साफल्यमतआह सूत्रावैच्चइति
तदिति प्रत्याहारद्वयेत्यर्थः एवंमूलकपंचित्संयोऽप्यसिद्धांतमतेनाह प्रयत्नेति एतेनैवमानुपूर्वीकाश्रुतिरे
अ० ४१ वचनद्दशास्त्रीति अन्यार्थमावश्यकत्वेनेदं चिंत्यमित्यपास्तं जातिपक्षेऽणस्त्वेहणस्येवाभावादाह इदमि
ति तत्रहेतुमाह वर्णानामिति उपदेशा आद्यमुच्चारणेनावत् आदैतच्चप्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकाना।
41 मितिबोध्यं कालेत्संज्ञकेति ज्ञातस्यसंज्ञाविधानात्तदपितदूपवधानेनैवपदार्थोपस्थितिरपिपश्चादि
तिभावः तदुत्तरकालमिति सामान्येनपुंसकं प्रत्याहारः आदिरित्येसूत्रेकवाक्यतयाऽणादिसंज्ञारूपः सवर्ण
संज्ञेति इष्टविषयेतत्संज्ञित्वग्रहः तदुत्तरेति सवर्णपदबोध्यनिष्पत्त्युत्तरकाले तस्सूत्रमकारादिभिः
स्वसवर्णत्वेनज्ञातानांग्रहणंबोधयतीत्यर्थः एतेनेति सर्वसमूहयुक्तेनाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः समूहस्या
प्युक्तरीत्यापरंपरयोपयोगादितिभावः अन्यत्र समुदितघटकान्यकः सवर्णइत्यादौऽपिधेयेतिशेषः॥ राम ४१
नचात्रनहिनाक्रत्वाविरुत्र इदंवार्तिकरीत्येतिनोच्चारितं इत्यणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः वाक्यापक्षेत्ति स्वसं
गान्यत्तरबोधकालेसमुदितवाक्यार्थरीमर्थः सवर्णपदार्थनिर्णयंविनातद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमिति

एवमिति तुल्यायुक्त्या योगविभागेनेत्यर्थः विनिगमनाविरहादिति भावः अस्य फलं प्रागुक्तमपि दार्ढ्याय
स्मरति अत एवेति अयमाशयः निषेधकत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा ज्ञानिग्रहणप्रसङ्गात्तारणेऽप्येवं रीत्या सदुर्वारण
त्वेतिभावः एवं चैवमित्यादिग्रन्थावश्यकत्वं विषयभेदात् एवं च क्वचिदेवमित्यादिग्रन्थादर्शनं प्रामादिकमि
ति बोध्यं यथायथमन्यतरस्य सामर्थ्यादिति वक्तुमुक्तं तथापि प्रथमोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वान्नदेवास्त्वित्याश
येनाह मूले ऐऔजिति यथासंख्यमिति स्पष्टाशयेनाह तेनैवऽत्र नन्वेवमेङोऽपवेति पाठे यथासंख्यमिष्टं न
स्यात् स्थानान्तरे तु न एकारैकारयोरयायेमित्यादावस्थानापत्तेरत आह एचोऽपवेति नैव विवृततावर्णस्य
विवृततावर्णस्मादेर्वदमाणत्वादिति भावः नन्वेवमपि न याभ्यामित्यादावेङ्पाठे विशेषफलान्नपोरग्रहणेऽस्ति
ऐ स्पष्टमेवातऽआह नयाभ्यामिति नन्वेवमपि वृद्धिरादैजित्यादौ कागतिरत आह वृद्धिरिति अपि पूर्वस
श्चयेनत्र वृद्धिसंज्ञासूत्रे गुणसूत्रे गुणसंज्ञासूत्रे यत्तु सत्यपि भावर्णे गुणवृद्धिसंज्ञयोः प्रतिनियतनिर्देश
सामर्थ्यादेव सवर्णग्राहकत्वाभावः सुवचः इति रत्नाकरस्तन्न सामर्थ्यात्सांकर्याभावेऽपि वैपरीत्येन साफल्य
स्यापि सुवचत्वात् अत एव नयन्नाह चतुर्णामिति ननु तर्हि तदर्थमेव सूत्रमस्तु किं च बहुषु स्वरूपेण पाठे गौ
रवं किं चैवं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मूलोक्तयोर्निर्दलत्वापत्तिः तद्धि पूर्वपक्षे सिद्धान्तदूषणातिरिक्तदूषणान्त

फलमिति रवं इत्यादि हल इति अत्रेदमेवाण्ग्रहणं व्याख्यानं वा मानं ज्ञापितं पदे ऽणग्रहणे अस्मात्व्याख्यानादाह
आकृतिरिति अच चेदविहायार्ति नुक्तिं साफल्यमाह गुण इति अस्यासिद्धांतत्वं ध्वनयन्नेतन्माह अभि ति बहुव्री
हौ मानमाह अतो ग्राह्यमिति तंत्रादिनेति भावः एतेन तपरत्वाकरणाद्युक्तमपास्तं ननु वर्णग्रहणे कृतेपि
अ० अस्य तास्य स्वात्मप्रवृत्तिर्दुर्वारेति तस्मिन्न चारितार्थमेवेति कथमादेशत्वं तदुक्तिसंभवो ऽत आह वर्णेति नेने।
५२ तिशेषः यावताविति निर्देशाच्चेति भावः उभयोदाहरणत्वं तु अदेङ्गुण इति वोध्यं द्वितीयेशंकते यद्यप्यत्रसं
42 ज्ञेति तपराच्च संज्ञिनामतत्वात्कथं तन्त्रिमात्रस्याप्रतिमिति भावः नचन हि नस्य साई त्रिमात्रवासिद्धांतेस
वर्णपदानुवृत्तेराह तत्सवर्णे इति वाऽ इवार्थे चार्थे वा गुणानां भेदकत्वेनासंदेहार्थं तयाच पूर्वार्थत्वसंभ
वाददेङ्गुण इत्यत्रैव तदुक्ते ईर्वत्त्वमाचाह भाष्येति इदं तर्हि प्रयोजनमर्धमात्र इत्यादि वृद्धिसंज्ञास्त्रस्य भाष्ये।
तर्थः एतेन तपरकरणसामर्थ्यादशाद संज्ञेति निषेधान्न सवर्णग्रहणमिति कौस्तुभाद्युक्तमपास्तं तु
कथुक्ते स्व स्यप्रत्याख्यानाच्च वार्तिकमतमाह इदं चेति तपरसूत्रं चेत्यर्थः आक्षिप्तपदेपि गुणभेदकत्वं पदे।
विध्यनुपयोगादाह गुणानामिति अयमनुभयत्रहेतुः नन्वेवमतोम्भिस इत्यादावष्टादशानां ग्रहणापत्तिर राम
त आह अनचीति विधित्वेपीति अणुदित्सूत्रस्यत्वक इत्यादौ सावकाशत्वात्स्पष्टैव ननु भ्योऽविषये ५२
पदे इति भावः यद्यप्यणा तु दृष्टौ नियामकत्वसंभवस्तथापि लाघवान्नियमतोतिधेऽसौ यत्त्वमित्याहाणतिपदे ॥२

यावत् तथाच साकांक्षतया ऽर्थवदादस्मादविसमाप्तिरिति भावः नन्वेतावतान्यत्र केवलेनेत्यत्र हलं नेत्यवलभ्यते
किंच समुदायनिषेधस्याप्रवेशाऽदिति कथं तत्र न तदग्रहणमत आह अप्यमिति निश्चयेति अनेन प्रतियोगिज्ञाना-
पेक्षितः प्राक् तस्य सामान्यतो बोधो ऽस्त्येवेति सूचितम् अन्यथा सामान्यबोधोत्तरं निषेधाद्यपर्यालोचने ना-
पतिरिति तत्संदेहस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः नचैतदिति नहि नाऽन्त्या विशेषतदिस्यर्थः तन्निश्चय इति सव-
र्णपदबोध्यनिश्चय इत्यर्थः तथाच सामान्यतो विधिबोधस्य प्राकृसत्वेपि तन्निश्चयाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति
भावः ननु हलादीनामसिद्धत्वात्सर्वत्र संयोगांतलोप एव चकुमुचितो ऽत आह हकारेणेति एतेनानादरेण
संयोगांतलोपो ऽन्त्यलोप इति पक्षे एतत्प्रयोक्तमित्युक्तरीत्या वागाशीरित्यादौ ऽरूपो हइति घइति कौस्तुभम-
नोरमाद्युक्तं चिंत्यमिति च रत्नाकरोक्तमपास्तम् उपलक्षणत्वात् हस्यरूल्त्वाद्यात एवाह सर्वस्याप्युपे
ति अननुनासिकेतिग्रंथेन विच्छेदाद्व्यवहितसंगत्यभावाद्व्यवहितसंगतिमाह नन्विति नन्वइउण्
सूत्रभाष्यादौ गणः सानुनासिका इत्युक्तेरत्र तत्रैव कुतो नोक्तमत आह अग्र इति नक्राविति भिन्नेपदे
अत एव हयवरलेंद्र सूत्रस्य भाष्यसंगतिः तथाच तद्भाष्यादितद्भिन्नपरमिति भावः तत्फलमाह ने-
नेति पठितप्रगृह्यानामुभयगाहकत्वेन तेषां पाठेनिरर्थ्यः पर्वेति वाप्य दांतेनी त्यादिः लोपेनद्वित्वस्य न

पदत्वप्राप्तिप्रसंगं निराचष्टे इदमिति नन्वेवमपि ऋदोरित्यादौ नात्वं रत्वादित्प्रसंग एवातआह ऋदोरित्ति ॥१
नन्वेवं किं फलं तस्याऽतआह सवेति दकारश्चेत्यर्थः साभावइति एकदेशे कृतमन्यवदित्यर्थः विनिगमनाविरहा
दाह मुखेति नन्वेवमपि प्राचां मतेऽतिप्रसंग एवातआह तपरेति पदेत्विमनेन तस्यासिद्धांतत्वं सूचितम् त
प्र० ४३ थाचैतनथाप्रमादौ स्पष्टम् आदिनाप्रसंग्रहः ऋदोरित्यत्रेति भावः कृतमनयोरित्यादिभाष्यस्यान्यथोपपत्तेः
यस्य शास्त्रभाष्यानुरोधेनाह वृद्धिरिति लाघवमप्यत्रेत्याह नसमिति समाहारद्वंद्वपक्षोऽप्यपि केतिभावः आदि
नाऽइतरेतरद्वंद्वे द्विवचनपरिग्रहः एतेन तथा सुकौमरत्नाकरदंडपादुकमपास्तम् ननु पूर्वत्रानुपयोगएव र
43 इत्येवास्तु संदेहनिवृत्तिर्व्याख्यानतः संधिप्रशास्त्रस्येदानीमसिद्धत्वात्संधिरेवनभविष्यतीत्यतआह तपरेत्ति
व्याख्यानमगतिकगतिः अइउणित्यादौ संध्यभावप्रतिपादके केपट खंड नरीत्यातत्संभवश्चेतिभावः न
न्वसंदेहार्थं तपाइति कुतः गुणानां भेदकत्वयासमकालस्यसर्वस्याह त्वस्येवसंभवादतआह प्रकृत्तेति ।
वृद्धिरादैजितीत्यर्थः अत्रव्याकरणे ज्ञापकात् अनुदात्तग्रहणात् सवर्णेत्ति समकालेति शेष एतेन
तइतिजश्त्वार्थं भिन्नं पदमिति प्रत्युक्तम् पूर्वार्थत्वेन तस्यसिद्धत्वादुक्तभाष्यविरोधाच्च उकृत्वादिति किंच राम ४३
केवलपदार्थत्वेजश्त्वं तस्यात्र केवलतदर्थं येनपाणिनेरक्तुत्वापत्तिरित्याह कस्माविति त्रिमात्रेति स

सावकाशत्वेप्यविरोधात्कथं विप्रतिषेधसूत्रसंचारोऽत आह संख्येति औणपान्तरूपापवादत्वात्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाध
कत्वादितिभावः स्पष्टं चेदम् इउण्सूत्रे भाष्ये ननु तत्पदेऽपि गुणभेदकत्वेनेदं कुमतमत आह गुणेति तदानीं तदनन्तु वना
वन एव तपयोगोऽपि तस्यांशेनेन समकालस्यापि ग्रहणं प्राप्नोत्येव पि निरवकाशेनानेन गुणदिति बाधेनास्य प्रतिप्र
सवविधित्वमेवेति भावः ननु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अदित्यादिविशिष्टस्य संज्ञात्वं अतएव तत्तो विभक्ति
स्तत्र एवं चेत्समकालाप्रसिद्ध्यासूत्रं मूलं स्यादत आह अत्रेति तपरसूत्र इत्यर्थः तथा च स एव र्थबहुव्रीहौ संभा
वनायामपि अत्र स एव न किंतु पंचम्यर्थे बहुव्रीहिरिति तथाऽदुर्वचमिति निरोप इति भावः वर्णस्यैव अतएवा
घ्येकदेशस्यैव विशिष्टत्वात् अदित्यादितः अनेनापि सङ्ग्राह्यादावितिभावः विवरणविद्वीपमाणयोर्विरोधं खंड
यति तत्कालेति तस्य दस्य तदुच्चारणकालसदृशकालत्वात् कालपदे तद्बहुव्रीहिरितिभावः ननु विधित्वे
एवं संगतिरत आह एवेति न्यायेति परत्वाद्दीर्घत्वे भाष्यमतमाह ज्ञानीति तुरुक्केवेलत्त्वएप ननु तद
ग्रहणाभावेन कथं तत्त्वमत आह सवर्णेति तपरः सवर्णस्य चेत्सर्वस्याज्ञाताग्रयतपाग्याह कस्तर्हि
स्वसमकालस्यैवेत्यर्थः एवं च यथा तिमुपादायजातिनिर्देशस्त्व भिन्नकालव्यक्तिषु तज्जातीयग्रह इति फ
लितं एवमिति अत्रपदे ज्ञात्वा आपत्तये त्वस्यस्थाने गुणभेदकत्वेनेतिबोध्यम् एवं सिद्धांतमुक्त्वा

यत्नपाणिनिकृतइतिप्रागेवोक्तम् अथक संज्ञायामित्यादिभाष्यवार्तिकविरोधादयुक्तमकाल इतिपरिप
रिभाषेतिकैयटोनयुक्तइति ध्वनयितुमाह अथक्लेति आदिनास्वंरूपंतत्परःयेनविधिरित्यादिपरिग्रहः तथा
करणंपूर्वपठनं विधेयमेतिपूर्वोत्तरान्वयी सर्वेसर्वार्थवाचकाइतिनियामकत्वमेतेषाम् अतएवव्यव
अ० ५५ हारायनियमइत्यादिसंगतिः स्वेच्छयासंज्ञाःक्रियंतेइतिपदेनतु विधित्वमितिकोऽत्तुभादयस्तद्सदिति ध्व
नयन्नाह सर्वेति इदंचतदमुपेत्योक्तम् वस्तुनस्तदेवनेत्याह किंचेति अर्थानामिति सर्वेषामित्यर्थः वि
55 शेष्यत्युक्तिफलमाह सामान्यतस्त्वर्थेतिशब्देनार्थत्वेनसर्वार्थवाचकत्वादिप्रकारकंज्ञानंविमर्शः नन्वस्तु
समयोगिह्यस्या तथापितात्प्रत्येवशास्त्रंसफलमेवातआह शास्त्रेविति तेषांसाध्वसाधुविवेकस्यतत
एवज्ञातत्वेनाफलत्वादितिभावः तत्रविरोधाभावात्सर्वग्रंथैकवाक्यतामाह तत्रैवेत्यादिना तत्रैव आदे
जाद्यर्थएवनतत्वमत्र अत्रइच्छैवनियामकेतिभावः तेषांसंज्ञाशब्दानां इतिचेति व्यवहार इत्यस्यैवा
नुसंगः संकेतात् तज्ज्ञानात् तत्रवृद्ध्यादिपदेतासांसंज्ञानां अतएव तासामनित्यत्वव्यवहारादेव प्रकरणे
दिति तस्याभिधानियामकत्वस्य हयोग्यादिग्रंथेस्पष्टत्वादितिभावः अनेननियमेशाब्दत्वंवारितम् । राम ५५
अतएवोक्तवोक्तिः न्यायेति न्यायस्यमूलत्वेनेत्यर्थः अन्यथा अकृत्रिमा चादसंगतिःस्पष्टैव नन्वेवंस्यव

सादीत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः परार्थमपीति कार्यकालेयथोद्देशेचेतिभावः स्फुटीभविष्यतिचैतदनुपदमेव
एतेनयथोद्देशेएवेमितिकेऽप्युभयथाप्युक्तमपास्तं तासंभवादिति इतोऽन्यस्यशक्तिग्राहकस्याभावादितिभावः स्फु
टीभविष्यतिचैतदनुपदमेव एतेनयथोद्देशएवेदमितिकेऽप्युभयथाप्युक्तमपास्तं तासंभवादिति इतोऽन्यस्यश
क्तिग्राहकस्याभावादितिभावः नन्वेवमनन्वयापत्तिःसमानविभक्तिकत्वाद्बाधाच्च भेदाभेदयोरसंभवाद।
तस्माह आदैचइति अंगीकारेहेतुमाह रामइति आदिनाहिरण्यपूर्वकशिपुभिमादिपरिग्रहः अतएवो
यंमुल्कइतिवद्यंडिस इत्यादिव्यवहारोऽतएवचसंज्ञाशब्दोत्तरभाववत्प्रत्ययार्थत्वंपदं स्पष्टंचेदंभाष्यादौ अ
त्रादै त्रुद्देशेनवृद्धिपदाभेदोविधेयः वैपरीत्यंतु पदेनार्थस्मारणायसंबंधज्ञानविधयाशक्तिग्रहोपयो।
गइति अर्थविशेष्यकशक्तिग्रहस्यवोचितत्वात् उद्भिदायजेत विष्णुर्नारायणइत्यादेश्चैवमेवबोधः संज्ञा\
संज्ञिभावस्तुफलितार्थनिशायः अभेदव्याववर्तकत्वरूपविशेषणविशेष्यभावस्यचतयोरभावा
तत्रपर्यवसानात्तदेतदाह इत्यन्नवेति मंजूषादावित्यर्थः नन्वादैचामेवसंज्ञात्वेनोक्तविपरीतंयथाश्रुत
मेवकुतोनात्तस्माह वृद्धिइति तस्यैवेत्यर्थः व्याख्यानादिति एकस्यानेकसंज्ञाकरणेऽप्रयोजनादिरूपा।
दित्यर्थः नन्वेवंनस्यपरपाठोऽयुक्तइतिनानुपूर्वीकल्पनेतितत्राघवमतस्माह विधेयेति वर्णसमाम्नो

वाक्यभेदादेवेत्यर्थः अस्मिन्नित्यन्वयः अस्येत्युपेति प्रकरणप्राप्तेत्येत्यर्थः अपदार्थजिज्ञासायामितिशेषः एवं।
सत्यपि अस्यमाक्यस्यैकदेशयुक्तित्वादेवाह ईदृदेतीति इतीति उक्तमित्यस्यानुषंगः भवदवलंबभूतेनापितयो
क्तमित्याह निष्ठेतीति नन्वेवं कोविशेषः पक्षयोरतआह अत्रपदेकार्यकालपक्षेऽस्यर्थः रस्य तदर्थस्येति
व्या० ४५ शेषः एकदेव एकत्रैवेत्यपिबोध्यं दंड्रिकस्मकोस्तुभरत्नाकरा युक्तिं खंडयति एतेनेति पक्षद्वयेपि तदर्थं
उक्तरीत्यातपरत्वस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः रद्धीति बहुव्रीहिः ननुपदेकवाक्यतयान्वयेतत्रसूत्रोपस्थितेर
45 द्धिपदस्य संज्ञासूत्रस्यानन्वयप्रसंगः संज्ञासूत्रानर्थक्यंचातआह यत्रेति उपस्थाप्यस्योपस्थापकेनवृद्ध्या
दिपदेन मृजेर्वृद्धिर्वृद्धिर्यस्येत्यादौ वृत्त्याबोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वव्यवहारः नचैवंवृद्धिर्यस्येत्यादावादैचा
मुपस्थितौसवर्णग्रहणं दुर्वारमितितत्परत्वमावश्यकमितिवाच्यं तादृशलक्ष्याभावेनेष्टापत्तेरिति।
भावः क्रमेणोक्तरीत्या किंचार्थसंज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्य वार्तिकान्यथानन्वयाख्यानपरभाष्यद्वयविरो
धः किंचमृजेरित्यादिसूत्रस्यवृद्ध्यादिपदानांतदुपस्थितिसंपत्त्याचारितार्थ्येनिस्वोपस्थापितपदा
र्थेन्वयेमानाभावेन तत्रैकपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः किंचोपस्थाप्यार्थस्यवृत्त्याबोधनात्संज्ञा राम ४५
सूत्रत्वमिकोगुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वेप्यत्रविनिगमकाभावः किंचवृद्ध्यादिपदे

हारायनियम इत्यादि हरिजं चासंगतिरेवातआहार्थिकमिति तत्रसंकेतआह केकतेनतसंकेतत्तानरूपप्रकरण
वशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितमित्यर्थः कृत इति हरिणोति शेषः इदंचविशेषणविशेष्यवदित्यनेन
सूचितमित्यन्यत्रस्पष्टम् नन्वेवंसंबंधानित्यतयासिद्धेःशब्दार्थसंबंधेइतिवार्तिकविरोधइत्यत आह वाचकेति
तदितिवाचकत्वेनेत्यर्थः नन्वेवमपिटिघुभादीकथंसाधुत्वमनादित्वाभावात् व्याकरणसंस्कृतत्वाच्चानपभ्रष्ट
तारूपंतु न त्वतदुपयोगयत आह ज्ञासांचेति टिघुभादिसंज्ञानामित्यर्थः एतेनसंज्ञाशास्त्राणांमध्यशास्त्र
नेनशब्देनैते एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति कोत्सुभाद्युक्तमपास्तं उक्तरीत्याविधेयत्वस्य
तिनियमत्वायोगात् ध्वनयन्नाह इत्यन्यत्रेति मंजूषादावित्यर्थः ननु त्रिमात्रादिवावत्वायत्परार्थत्वमुक्तं
तद्यथोद्देशेसंभवति तदास्वग्रहेवाक्यार्थबोधेनाविधेयात्वेन सवर्णग्रहणसंभवात् ननुकार्यकाले
तथाविधैकवाक्यतयाविधेयात्वेनतदसंभवादतः सिंहावलोकनन्यायेनाह कार्येति अपिर्यथोद्देशप
क्षसमुच्चायकः अदेशेन सह वाक्यैकवाक्यत्वेपिवस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानैवेतिभावः तत्रतामाह॥
मत्रेविति वृत्तइतिपदार्थोपस्थितेस्तत्वादिति शेषः एवंचवाक्यैकवाक्यत्वेति पदैकवाक्यताभावेन तत्र तस्याभि
धेयत्वं सुस्पष्टमेवेतिभावः ननु तन्नैवकिंमानंपदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासंभवादत आह तत एवेति

ऽमत्रामाण्यशंकानिरासाग्रहः सूत्रे इति प्रकृते त्यादिः नन्वेवं स्तंभ्वादीनां धातुत्वानापत्तिस्तेषां भ्वादावपाठादा
हे आदिना जपसमस्तिचुलुंपादिपरिग्रहः उदितेनेति नन्वेवं धातुत्वेपि प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिः करणेनुमाद्यर्थं प्रसा
अ० त् एतेन तत्परस्ताकरदंडमाद्युक्तमपास्तमत आह धात्वधीति जस्तंभुस्तुंभुस्कुंभुस्कंभ्वसपसांच क्रतेरीड़ अने
४६ कार्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थम् करण्ड्वादिभ्य इत्यादिविहितप्रत्ययादिरूपाणि कार्याणि बोध्यानि आदिनातत्प्रकृति
ना५ कल्पेनुवादेनाऽविधानस्य सार्वधातुके परे विकरणविधानस्य च संग्रहः नन्वेतेर नेकवचनकल्पने गौरव
46 मत आह स्थिते तिरीश्वरात्प्रागित्यर्थे अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्य निपातसंज्ञानस्यात् अत्र समावेशा
भ्रावस्यात् अतोन्यथा मन्वेष्टे अधिरीश्वरे इति ल्यप्लोपे पंचमी प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् समावे
शार्थमनेनात् अधिकारेपि गत्यादिसंज्ञासमावेशार्थमित्याह तेनेति ल्यप्लोपे पंचम्याः प्रागित्यस्मा
धिकारोऽवरंगत्वस्य चाश्रयणेनेत्यर्थः ताभिः गत्यादिसंज्ञाभिः निपातसंज्ञाया इति शेषः प्रकारान्तरेणा
समावेशसाधनं ननु गुरुभूतमनिप्रशक्तं च तद्भिन्नाणादौ तथात्व विधिं चरितात्यादौ षत्वं सुपोलुक् चासिद्धः राम
ननु रीश्वरशब्दात्प्रागित्यर्थे पितोऽधेः पूर्वत्वान्न दोष इति चेन्न तद्घटितस्य प्रागित्यर्थस्यैव सूत्रका ४६
रशैलीसिद्धत्वादेवमपि विभाषेत्यत्र दोषापत्तेश्च एतेनावत्माप्राक्पदस्य तत्रपदेऽपितत्येति अधिकारस्य

र्त्वाबोधनं दुरुपपादमिति दिक् तदाहेत्यत्रेति उद्योतादाविसर्थः अत्रेति तद्धिरादेर्जितस्य वृद्धिशब्देनाविहिता
नामपीत्यर्थः तद्भावितानामेवग्रहणे मानाभावात् शालीयादिसिद्धेश्चेतिभावः अपिना तद्भावितानां संग्रहस्त
दाह तेनेति अयमत्र एवेनेत्यर्थः आदिना तावद्भार्यादिसंग्रहः द्वैकशेषघटितबहुव्रीहिमभिप्रेत्याह क्रियेति
इति नेति शेषः एवमग्रेसर्वत्र आनोनाव इत्युक्तेर्यो: पचपचीत्यादौ अदोषात् मनोरमारत्नाकरदंडवादिग्रंथाना
मसांगत्यं ध्वनयितुमाह विकल्पेति यत्तु धातुत्ववातीत्यादिप्रयोगापत्तिरत्नाकरस्य त्वतदर्थस्यकालासंबंधेन
लडाद्यप्राप्तेरत आह नेयातीति नन्वेवमपिदोषः विकल्पमविकल्पयतीत्यादौ क्रियात्वदर्शनादत आह तदुक्तो
त्विति क्रियावाचिन इत्युक्तो त्वित्यर्थः वाच्यस्येति अनेन विकल्पयतीत्यादौ तत्त्वं सूचितं भूतेति वर्तमान
स्याप्युपलक्षणं नन्वेवमपि स्यादीनां धातुत्वानापत्ति स्तदर्थस्याक्रियात्वात् निष्पाद्यत्वरूपसाध्यत्वेनप्र
व तीयमानत्वमेव तदत आह अस्त्यादेरिति नत्वं क्रियात्वं पूर्ववदाह भ्वादय इति आस्तापयतीत्यर्थे आद्यंश्रकृते
वर्तयतीत्यर्थोद्वितीयम् आदि. नावईयतीत्यर्थे विइपतीत्यादेः परिग्रहः अपभ्रंशानामपिस्वातंत्र्येणैवबोध
कत्वांगीकारात् क्रियावाचित्वम् नहि साधुत्वासाधुत्वे नियते किंतत्राह इति स्पष्टं मंत्रेघसायाम् अत्रप्र
कृतिभागस्य धातुत्वापत्तिर्बोध्या अत एवतिङ्मतिर्नायादिता ततस्त्यसाः सत्वादत एवाह शास्त्रेति

अ॰
४७

47

पतेरतआह विशेष्येति अत्रसत्वशब्देनसत्तोभावः सत्वमितिसाधा वस्थापन्नक्रियारूपासतानोऽभिते:चा
दीनांनद्रव्यत्वात् किंतुसीदंतिक्रियागुणाद्योयस्मिन्निति विग्रहः तदाह द्रव्येति वृत्तिरवेइति सति
तत्वादितिशेषः एतेन प्रातरादीनांकेषांचिच्छंदेवतत्वापत्तिर्नसर्वेषामितिसूचितम् मामूदितीति इष्टा
पत्तिस्तुन अंतरिक्षेति प्रातरन्नमित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधापत्तेः अद्रव्यार्थाः किमु पश्वएवोगंता क्रि
यायामित्येवोक्तार्थलाभादाह योगेति आदिनागमादिवोधनायेति प्रत्यासत्तिन्यायसंचारबोधनद्वारे
तिभावः प्रतिगताइति विगताइतिक्त्वाचित्क्रियापपादः क्रियायोगे किं अधिसेचकं विभक्तयर्थेऽव्ययीभा
वः अत्रोपसर्गादितिषत्वम् निपातसंज्ञायास्तस्यासिद्धत्वादाह उपसर्गेति अन्यथाएकसंज्ञाधिकारा
त्पर्यायःस्यात् इष्टापत्तिस्तुसतिशावकइत्यादौषत्वविकल्पापत्तेःतदेतद्ध्वनयन्नाह तेनेति गतिरतं
तरइत्यस्यविषयत्वायाह प्रतीति अत्रप्रत्यस्पतत्वसमावेशः एतच्चेति उपसर्गादसमासेपीतिभावः त
त्वायेति तेषांमित्यादिः तेनप्रणम्यआचार्यइत्यादौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः नन्वेवमुपस राम
र्गेतिचाद्यंतर्गणसूत्रेऽनर्थकमतआह एतदिति बोध्यं प्रादयइतियोगविभागसिद्धत्वेनाभिमतमेवतस्य: ४७
सूत्रपाठेपेव्तपाणपाठस्यपूर्वत्वस्यपूर्वपरावरेति सूत्रेभाष्येस्पष्टत्वात् अनतावगणपाठमा

लाघवार्थतया संज्ञाविशेषानुक्तावेव प्रवृत्तेर्युक्तत्वात् इति सूत्रं संबंधस्यैवाभावेन सूत्रस्य तदनुपपत्त्या तदभावे विरीश्वर
शब्दस्यानर्थकत्वेनार्थस्यानवधित्वेन सूत्रग्रहणमेव तत्स्यावश्यकत्वेन गत्यादिसंज्ञानामेतद्बाधकत्वात्समा
वेशः प्राग्रीश्वरादित्यादौ तु वैपरीत्यमिति तीन्ना तद्बाधे च रत्नाकरोक्तमपास्तं तदेतद्ध्वनयन्नाह विभाषाबलेन वि
भाषाकृञीत्यत्राधिरीश्वरे इत्यस्यानुवृत्तेराह विभाषेति तत्र अप्यत्र पदमहासंज्ञया नियमेन पातयेति स्वरार्थ
मन्यस्मिन्निमित्तेऽलाभे नैवं द्योतकत्वमेवेति तन्न तस्याः प्राचामनुरोधित्वात् अत एव पादपूरणार्थानाम
पि संज्ञावकृवचनं तु निपातनं निपातोऽनेषु अर्थेषु येषामित्यर्थकस्याप्य सूत्रयन् द्वारा निपातानामने
कार्थत्वबोधकं तद्ध्वनयन्नाह एषामिति कार्यस्यापि प्रयोगाप्रयत्नपत्वादाह यथाऽऽहेति एतेनोपसर्गाणां
द्योतकत्वं तद्भिन्ननिपातानां वाचकत्वमिति तैर्यापि कौण्डभट्टैर्जरत्तीयानौचित्येन सर्वेषां द्योतकत्व वाचकत्वे
वेति दीक्षिताद्युक्तं च परास्तं तदाह इत्यन्यत्रेति मञ्जूषादौ विमर्शः यत्तु विभाष्ये प्रसज्यप्रतिषेध उक्तस्तस्यापि
सनयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाह असत्वे इति नन्वेवं भाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेध
फलेऽविशातीति विग्रहस्यान्यातिप्रसंगः तत्र प्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्य द्वयमि
न्नत्वादन्यत्र वर्तमानत्वादि शपति स्तुन अव्ययसंज्ञायां तदन्तविधिसत्त्वेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपोऽश्रवणा

कस्मिन्नत्र मानमाह अन्तरा वेति तत्र कृते रेफसांतस्यापि ग्रहणादेवेत्यर्थः कुरित्यनुवर्तते लभ्यं साधु इति अयं स
वीलिंगः अन्ययोः कृतीत्यात् तत्र रांतमात्रग्रहणे भ्रांतस्यैव ग्रहणं तेन न पाठे तत्र स्वरूपनिर्देशादित्याह इस्तीति अ।
स्य तत्र तत्र रप्रतिषेधादिति भावः अर्थाभावादिति कृमापोगाभावेनेति भावः अस्माहि तत्वात्संज्ञेति ८।३।४१ सपूर्वं निपा
अ॰ तः तत्र समाधत्ते अर्थवत्वेति साधुत्वापर्यन्तरादिव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् प्रकृतेपीति तर्हि सममित्याद्यंतो
५८ ननु निरः कुषः सुडेरधिकरणे निसस्तपतावित्यादिनिर्देशान्नित्यस्य सफलस्य सत्वेपि उ सः पाठोऽफलोत
48 त्याह उस इति न चैवमपि निर्मलः स इति वाच्यम् उपसर्गस्यायता वित्यत्र तथा वामनोक्तेः हयवरट्सूत्रेऽयोगवा
हप्रकरणस्य भाष्योक्ते श्रशास्त्रस्यध्वनियोगमूलकत्वाच्च एतेनदुस्नास्यैवतेषामिवतस्य स्वादावव्यवहृत।
त्वात् वामनादीनां तु प्रमादएवेति केनचिदुक्तं रांतग्रहणे सांतग्रहणं न पाठे एनिष्टायामिति निरपरस्य कुषो
निष्कुषित इति सिद्धेपि निसो निष्कुष्ट इत्यपि स्यात् अथ निरः कुष इति पूर्वेणैव आकृद्धपसिद्धौ इट् निष्टा
यामित्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्रुत्वं नासिद्धमिति नोक्तदोषः न च पदस्य विभाषेति निषेधबाधनार्थतया तस्येति वाच्यं
निष्टायामित्येतावतैव सिद्धे पुनरिड्ग्रहणेन एनिष्टायामित्यस्य नित्यतामात्रमपि ज्ञापनादिति चेत् तर्हि निस राम
स्तपताविस्यादौ सांतग्रहणे रांतग्रहणमिति निष्पत्ति निस्तपतीत्यादिरूपद्वयापत्तिः तथा रांतग्रहणे उसोऽ ५८

स्वरूपभेदादितिभावः॥७

अन्यतद्धितन्ग्रोन्नादिप्रत्याख्यानं तद्धितग्रेति सूत्रे भाष्ये योगविभागस्यैवेष्टत्वेन पाणिनेस्तत्तापत्तेः लाघवाद्भाष्य कृतान्ग्रप्रत्याख्यानुमाभाष्यरूढत्वादनार्षत्वशंकापित्तत्रन एतेन उपसर्गे तिचार्थेतर्गएस्त्रे एवतत्रनिपातनत्वसि द्धेर्योगविभागोव्यर्थइति कौस्तुभाद्युक्तमपास्तंतदाहः दिगिति अकृतिवदित्यतिदेशेन सुब्लुगपेत्तपालाघवान् कचिदनिष्टापाद्यापत्तेश्चाह अस्रेति यथासंभवंलौकिकालौकिकान्यतरप्रयोगानुकरणमितिभावः निस्दुसि तीति एतेनमूलेएवमेवपाठः सूचितः एकस्याऽभावेनेविवक्षितन्यायात् एतेनान्यथा पठन्दंडीप्रभृतिकरत्नाकरा यसंगतिं ध्वनयन्निसद्धांतमाह अत्रेदमिति सांतेतिनिमित्तपत्ताविन्मादाविन्यर्थः एतमतेपि निरः कुशस्मा दाविति भावः शंतमाह णोऽर्द्धजरतीयत्वे नपूर्वत्वाव्यमाह वतिमिति यस्मिन्शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये विवक्षितं यर्थः एव मतेपि निरः कुशइत्यादाविति भावः अपिरुक्तसमुच्चायकः असंभवनिरासायवक्ष्यमाणार्थसंगतयेमध्ये विषयमाह यत्येति पराभ्यत्वादिधास्योऽर्थः कृतरेफेति सविशेषणम् अपितमांतसमुच्चयः ननुष त्वएत्वयोरितिवार्तिकेकार्यनिर्देशात्तयोः कर्तव्ययोः सत्यसिद्धइति वार्तिकार्थाद्वार्तिकसोपसर्गसंज्ञास्त्र स्यषत्वलाभेन इष्यारूतस्मानिद्धत्वाकृथंसिद्धत्वमतआह षत्वेति एवंचवार्तिकस्यतस्त्रस्यषत्वलाभेनतद् इष्यारूत्वस्यपूर्वत्वेन सिद्धत्वमितिभावः नप्राग्रथोऽर्थः किंत्वयमेवेति कृतरेफसांतग्रहणमपितन्नावश्य

नवा शब्दाविति वर्ण्यो वेणापुण्यपदे तिदोषः निराकांक्षत्वात्संप्रसारणमाह णानुवृत्तेः एतेनेन वाशब्दस्यादेशः
स्यादिति दूषणमुक्तमपास्तम् क्वचिदेवास्याउपयोगो न सर्वत्रेत्याह प्राप्ते इत्यादिना विभाषा यण्पदे नेत्यादि प्राप्त
विभाषा स्वित्यर्थः निवृत्तिमात्रे इति भावाभावस्य सिद्धेरिति भावः अप्राप्तेति विभाषा योगे इत्यादि प्रियमर्थः
विधिमात्रेति अभावांशस्य विरुद्धत्वात् संभवात् दोषान्तरमाह अप्राप्तेति तत्त्वं लक्ष्येउपपादयति विभा
षेति अत्र किति संप्रसारणं प्राप्तं अकिति न तत्राह यजीति नित्यमेवेति यजादित्वादिति भावः प्रवृत्तो निवृत्तिया
दः उभयथेति पित्सु विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेनेत्यर्थः वैरूप्यापत्तावेति वैरूप्यलक्षणं वाक्यभेदाप
त्तेरित्यर्थः लिड्त्वेनोपस्थापकलिट्पदात् पित्त्व कित्वरूपविरुद्धधर्मद्वये नलिङ्पास्थितिं कृत्वा तथा वक्तव्यत्वा
दिति भावः चेन भावत्वात्मर्थकतालाभेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तेरिति दोषसमुच्चयः पक्षे एकत्र त्यासत्त्वात्
वैरूप्यादिति आवृत्त्या वाह वाक्येति आर्थिकमाह किति वितिन तु लिट्पदादनेनरूपेणोपस्थितिः एतेनास
ङ्गतेऽपि वैरूप्यलक्षणं वाक्यभेदापत्ते स्तुल्यत्वादिति दसमयुक्तमित्यपास्तम् एकरूपमिति वैरूप्येकरूप्ये
त्र विषयकत्वेन्यासेइति भावः एकरूपेण लिड्त्वेन एवं हितरदर्थस्य सूत्राङ्गीकारे हि अनुपेति अभ्युपगमस्य
हजोऽदर्शनार्थत्वाद्धिकारार्थस्य कृञोऽकर्मकत्वाऽनीत्यादिना तत्र कर्मत्वप्राप्तेः यन्तरे चाप्राप्तेतदारं राम ४९

ग्रहणम् नेति शांत एव नसुट्प्राप्नोतीति निषेधेपि सांतेउपसर्गात् चलितीति पूर्वेणानुमः प्राप्नोदुर्लभोदुर्लभइ
ति रूपद्वयापत्तिः चलविधौ सुविति इति तत्रानुक्तत्वस्य सिध्यासांतस्यापि ग्रहणेन्दुः सुषुप्तुरिति एकमेवरूपंल
क्षणप्रतिपदोक्तस्यानित्यत्वेन तत्राप्रवर्त्ततेः तस्मात् यथाप्राप्तमुचितमेव अनभिधानेतु क्रमानंप्रादौ शांतसांत
योर्भिन्नपाठवैयर्थ्यं चेत्तेन डरः चलेत्यत्र दुरए व ग्रहणं न दुस इति तत्रापि परत्व एव तत्स्वभाव घटितरूपद्वयमि
पो.५ ति रत्नाकरोक्तेः निसादिचतुर्णां लौकिकप्रयोगस्याननुकरणमित्यन्योक्तं चायास्तम् तदाह इतिदिगिति
इति सारफल्गुमाह इतिरिति ·कणकदिति उपस्थितत्वादितिभावः एवमग्रेऽपि इह नु व्याकरणेतु परिभाषा।
णो शब्दपदार्थकत्वे हेतुः इतीतिरिति इदमेव तेरिति अर्थः नाम्ना हस्वामिति भावः लोके प्रायुक्तत्व सार्वत्रिकमि
माह माह कचिदितेति पदार्थेति अस्योदाहरणे पदे पति प्रत्याभावतीति यस्य तीत्पादावितिभावः सच्चरति।
अयपरत्व एङ निपातो निषेधार्थेन वा शब्दोऽस्य तर्हि संज्ञाकरणानर्थकम् विभाषाप्रदेशेषु नेत्यसि
द्धौ चित्यात् तदाह न वेति वामात्रसंधे धेऽपि उक्तदोष एवमाह आख्यानादिति अर्थो निषेधविकल्पां
शेऽस्मत्रमतेनेदमुक्तमिति ध्वनयन्नाह स्वंरूपमिति तत्र साख्यानसाधकयुक्तिरप्यत्र नास्तीत्याह
अर्थ इति ननतत्सूत्रस्थस्य पोतिमास्तु शब्दे कार्यस्याबाधात्तत्राह तयोरेवेति नवाशब्दयोरेवेत्यर्थः

नु संज्ञाशब्दः संज्ञायते इति व्युत्पत्त्या संज्ञिपरत्वेन बोध्यः परः अत एव संज्ञा इति शब्दद्वारा सम्भवादाह आत्तीति न
येति स्वमेदेत्यादिः संभवाच्चेति । नाम अर्थे निविनिगमकाभावेन वह्न्यादावसंस्कारानुरोधेन चेति शेषः तदर्थकेति
राजार्थकेत्यर्थः मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये सूत्रं प्रकृतेत्यादिः तत्र सूत्रे० ननु रूपग्रहणादेव पर्यायमात्रशब्दस्वरूपान्मवा।
अ० ५० चीनत्वशब्दो ऽत आह स्वेति स्वरूपमिति गृह्यत इति शेषः ननु भयाजेम्भिंगवासमप्रधानयोः संज्ञित्वेनान्य
५० कत्युक्तदोषापत्तिः स्यात्तो विशिष्टस्य तत्वं वाच्यं तत्र विनिगमकाभाववशात् आह तत्रार्थ इति तत्त्वत पोर्मध्येवि
50 शेष्यशब्दो विशेषलिंगः उक्तयुक्तेरिति असंभवादिरूपयुक्तेरित्यर्थः शब्देति षष्ठीतत्पुरुषः विशेषणेश
ब्दो जहल्लिंगः एवं च तस्यास्य तद्विशेषणत्वेन नचैवं प्राचामुदीचां यप्रत्युदात्तमित्यादौ दोष एवेति वाच्यम्
लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थकार्थबाधे तदर्थकानेकशब्दग्रहणे प्राप्ते एवार्थविशिष्टोपस्थितशब्द एव सं
ज्ञीति तदर्थमस्याङ्गीकारात् नचैवमपत्तौरंगत्वाद्राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं न विष्णाति प्रकारत्वेनोपस्थित
शब्दस्यागेमानाभावादिति वाच्यम् उक्तमायापासिद्धार्थानुवादकेनैव सूत्रेण शब्दार्थविषये कंचिदुक्तमा
याप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् इतोजनपदे तु त्वपत्यस्याप्रत्यमित्यादौ न दोषः नन्वसूत्रे लौकिकार्थस्य ग्रहणे राम
नपरिभाषायां च प्रत्यक्षे यग्रहणेन कथमनेन तत्सिद्धिरत आह अत्रं चेति प्रकृतसूत्रे चेत्यर्थः तदर्थव ५०

त१

भेणोभयत्रविभाषात्वस्यत्रेष्टत्वादितिभावः विभाषेति तस्यैव पदस्य संज्ञात्वादितिभावः अर्थे इति क्वापी
तिभावः कोऽस्कमापुक्तिं खंडयति अर्थेति· मात्रंकार्त्स्न्येन नु विभाषापदमेव तथा च नानुपपत्तिस्तत्रेतिभा
वः तस्यादेः क्वचादेः क्वचादि घनेकसंज्ञास्वीकारादाह समानेति अनाकृतिरिति अभिन्नेऽर्थः द्विशब्दस्यै
वसंज्ञात्वेनादैच्शब्दयोरित्यर्थसाधकमिदं भाष्यम् तस्मात् तत्रानुपपत्तेरन्यथानुद्यावात् तत्र हक्कोरि(
त्यादो उभयेति उक्तदोषमंगीकृत्येतिशेषः घटितेघ्यीतिपाठः तेपीतिपाठे जाती वेकवचनं तथैवल
क्ष्यानुसारेणतमंगीकृत्योभयमुखेन प्रवृत्तिरेव सूत्रेणेनीति प्रकृतेत्यादिः एवमग्रेऽपि वस्तुरत्नाकरः
ज्ञातिपक्षे क्वचित्साफल्यस्येष्टत्वेनाव्यापकत्वेन लक्षणस्यैकत्वेन तदभावे प्रागुक्तरीत्यादोषइत्येतदावश्यक
त्वं व्यक्तिपक्षेतु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेनोभयरूपलक्षणप्रकृत्युपपत्तेर्व्यर्थमिदमिति तत्खंडयति जानीति।
व्यापकत्वस्याव्यापकत्वं साफल्यमसाफल्यं चोभयत्रतुल्यमितिभावः स्पष्टं चेदमन्यत्र संरूपमिति इदं न ज्ञाप
कं पूर्वनिर्देशात् रूपग्रहणेनार्थस्यापि विवक्षेतिभाष्यविरोधापत्तेश्च अत एव शब्दस्य स्वरूपं वा स्वरूपान्य
तरस्य संज्ञेत्यपिनार्थः अर्थे क्वापि संज्ञात्वस्यादृष्टत्वाच्च शब्दार्थयोरन्यतरस्य संज्ञात्वसंभवेतिवत्लाभेन इष्टार्था
लाभेकेश्च विभक्तिवात् असामानाधिकरण्याच्चेतथा वाक्यार्थासंभवाच्च रूपं शब्दस्य संज्ञेतिभाष्ये

नन्वेवं पदविभाषासिद्धभावापत्तिरत आह उपेति नन्वत्र तत्र कार्यं बाधात्त्यागोऽत आह तस्येति अपिनोक्तरीतौ
कन्यायप्रयोगसिद्धौ समुच्चीयते निषेधार्थमपि नेत्याह लक्ष्येति तदनुसारित्वमाह तदिति अप्रकरणत्वेन
माह धात्विति ज्ञापनादिति अन्यथा नानाम्बृद्धति करणेऽपि उक्तरीत्या तस्यैव ग्रहणमिति नितरां पर्यवसितं स्पष्टमेवे
अ॰ ५२ तिभावः अपिना विधि अतएव सूत्राभावादेव अर्थकार्याबाधात् अत्रेदं द्योत्तरपरहृद्द्योत्तरपदोद्देः
नन्वयं दोषः स्त्रीत्वमतेऽप्यत एव नेति प्रागुक्तमेवात आह अत एवेति उक्तोर्थः सिद्ध इति द्वयेऽप्यान्वयः सर्व
51 ग्रहणानां सिध्यतीत्यत्रान्वय वृद्ध्यादिषु विभाषा च दृशि...जेति सूत्रपठितेषु विशेषणानां तेषामेव षष्ठ्यर्ण
रितिसप्तमीषष्ठीनां ग्रहणं सिध्यतीति पाठः प्रत्येकमन्वयान्त्वचक्कृवित्सव: पाठः अन्यथा सूत्रसत्वे अ
र्थकार्यस्याबाधसत्वे नोपस्थितस्वरूपस्यैव ग्रहणापत्तेरिति भावः तदर्थं प्रागुक्ताभीष्टसिद्ध्यर्थं यत्नः सि
त्सिदित्यादिसूत्रभाष्ये एव स्पष्टः एवं च गौरवं स्पष्टमेव न केवलं तावदेव किं त्वन्यदपि गौरवमिति प
यक्तशब्दशास्त्रीयसंज्ञास्थले आह परेष्विति अन्यथात्राप्युपायान्तरं कुर्वाणो गौरवमिति भावः ननु राम
सू त्राभावेऽपि कथमुक्तेष्टार्थसिद्धिः अर्थकार्यबाधेऽपि तद्वाचक सर्वशब्दस्योपस्थितशब्दस्यैव ग्रह। ५२
णापत्तेः किंच परेष्वित्यादौ प्रकरणज्ञापकाभ्यां संज्ञिग्रहणापत्तेः यद्यपि सामर्थ्यात्परिशब्दान्तरतम

तयोरपि वस्तुतः सत्वादाह कल्पितेति अपि लौकिकसमुच्चायकः अत एवैतत्सूत्रसाफल्यम् सच अर्थ
स्यामुख्य इति मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः तन्मूलकमेवाभिप्रेत्योक्तमाह अभिव्यक्तेति अ
त एवेति मुख्यप्रसिद्ध्यानन्तरमाह एतदेवेत्यर्थः अस्यायमन्वयः इयं अर्थवदिति परिभाषाविशिष्टेति उ
पात्तविशिष्यार्थविषयापकं विशिष्टरूपं यत्र कार्यं तएवेत्यर्थः स इष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टं चेति येनगो
णेति न्यायादिसमुच्चयः अत एव प्रातिपदिककार्यं तदप्रवृत्तिः विशिष्टरूपोपादाने एवेत्यस्यानुषंगः प्र
वर्त्तत इति शेषः उभयत्रेत्युक्तं हेतुद्वयमाह तत्रेनेत्यादि एवञ्च वैयर्थ्यमाह नन्विति आकरे के पदादौ ननु
एवमपि प्रशब्द संज्ञेति वार्थमुपसर्गयोरित्यादावर्थकार्यस्याबाधकत्वमाह दाधेति वैपरीत्यं तु न स्यात
ईत्वादिविधानेन घुधातोस्तदसंभवात् बाधस्याबाधत्वे बध्यबाधकभावो मा एत्यादाह शंकेति तथा च घुशब्द
इत्यस्मात्स्यादिति भावः पत्वेरिति अर्थकार्यस्याबाधसत्वात् शास्त्रमिति यथाश्रुते बाधाद्व्रत्तएतिभा
वः लक्ष [illegible] यस्यान्तं चैतत् दूरं च स्त्राशयवर्णनमात्रमित्याशयेनाह भाष्य इति उक्तमित्यत्राब
यः यद्यपीदमुक्तमायस्य कृच्छिदप्रवृत्तिज्ञापकमिति प्रागुक्तं तथापि तत्रार्थकार्यस्याबाधेन ज्ञाप
नेफलाभाव इत्याशयेनाप्याह एवं हेतुगर्भविशेषणमाह उपेति आदि एवे नान्यमव छेदः

पादानात्साकांक्षत्वात् तेरत्त एव नोभयप्राप्तिरिति निंद एदन्या युक्तिं स्व एपति विधिरितीति तदुक्तं हे तुं निराचष्टेक
मेति अत्रायोग्यविधेयं कर्माचार्यः कर्त्तात्वे तुभयं प्रसिद्धत्वाद्भूमत एवेत्यर्थः एवं च विधानस्य कर्त्तृकर्म एोः सा
कांक्षत्वेपि प्रसिद्धत्वात द्वितीयफलाभेन साकांक्षता निवृत्तिः एवमपि पदिति यो ज्ञेत्तत्र हि किं त्वेशेसानुपपत्ति
स्तदवस्थैवार्द्धजरतीयं त्वनुचितमेव तथा च विधेयकर्मकाचार्यकर्त्तृकं यकरणकं विधानं तत्तदेतस्य
ग्रं० संक्षेपार्थः इतिभावः कोसमर्थं इत्याहुक्तिं खं इयति यत्विति परतंत्रमिति कर्त्राधिष्ठितस्यैव तत्त्वात पारतंत्र्यमिति तत्त्वैवे
५२ वदिकं नन्तु वा स्यादीनामिवस्वरूपत इतिभावः अस्माकं नके वलेस्तु विभक्तावेवेदं किं त्वन्यत्रापीत्याह किंवहूक्तिं अ
52 इति यस्मिन्निस्यादिः अपि शक्तिसमुच्चायकः कथं तर्हि सिद्धांते विशेषणालाभोऽत आह करणस्येति अन्ये
षामत्रत्यप्रावरूपविशेषणस्य करणभिन्नानां स्यामादीनां च आयेति आधाराभावाच्चेत्यर्थः एवं नोक्त
व्यवच्छेदः वाक्यप्रकृतस्यत्वे उक्तं हे तोरेवाह नियतार्थेति विशेषणत्वमितिमर्थे तन्नीयं तेनोच्यते गौण
लक्षणयेतिभावः आधारत्वमेवोभयसाधारणः शाब्दबोधप्रयोजको धर्मस्तदाह तस्य चेतरेति विशे राम
षणस्याविति अर्थः न त्वयं विशेष्यपीत्य तत्राह तदुक्तमिति तथा च भाष्यप्रामाण्यात्तथैवेतिभावः॥ ५२
येन नीतियेनेत्याकरण इत्यर्थः अन्यस्य संबंधविज्ञेयं देवदत्तः विधत्ते पाणिनिः यथा यच्चोपदिश्य

योः कल्पनेपि नदीपदेन शास्त्रीयसंज्ञिग्रहणे यौर्गिमास्यादिग्रहणे वैयर्थ्यापत्तिः नियमार्थन्तु न नदीपदवैय।
र्थ्यापत्तिस्तथापि लौकिकनदीविशेषवाचकानां गंगादीनां ग्रहणापत्तिरत आह लक्ष्येति चस्त्वर्थे नन्वेवम।
पि ज्ञापकरूपं लक्ष्यं तत्र निर्वाहोऽत आह ज्ञापकेति अपि प्रागुक्तमुख्यपक्षसमुच्चायकः उक्तपरिभाषांसमू
लयति अणेनैवेति ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ङीकारादेवल्पर्थे तन्नीयांत स्य प्रत्याख्यानेऽन्वयः सिद्धः।
विद्यमानेवचनेऽस्य शरत्संज्ञेति अन्यथा प्रत्याख्यानपक्षोपि तद्बुद्धिस्थस्य तुल्यत्वान्न तत्संगतिः स्पष्टैव तस्मा
च परिभाषायां ज्ञापकपदं न्यायस्याप्युपलक्षणं न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषांचिन्नित्यत्वेनान्येषामनित्य
त्वज्ञापनाय प्रत्याख्यानाय व्यक्तेरिति न्यायसिद्धस्यानित्यत्व उञ्ज्ञो इति ज्ञापकसिद्धं च तत्रानित्त्विधा।
विति एवं च प्रकरणपक्षेपि न दोषः किंच परे ग्रीष्मादौ सामर्थ्यात्तदनिमित्तस्य शरीरपद्मादि शास्त्रप्रसक्त्यं तस
दौनदग्रहणं नदीत्यादौ प्रकरणात् स्त्रीकिं न पक्षग्रहणे सति यौर्गिमास्यादिग्रहणे स्वरूपग्रहणम् किंच मत्स
पत्तिर्णोरिति प्रागुक्ते केयटादिरीत्या न तु सिद्धांतस्तत्र म्यणंशे विशेषाणमेव ग्रहणं पक्षांशे मन्स्पव स्यापद्यते।
स्पष्टं भूभाग्यामिति न तणवौ अंननदाह दिगिति करणेरिति न तु हैत्रोकारकविभक्तेर्नां प्रत्यवात् नापिकर्त।
मिकृ योग वस्पाबाधात्तुभयोरप्रयोगादुभयप्राप्ता विप्रतिषेधप्रवृत्तिः विधिरिति कर्मणि किरन्यथा तदनु

न्तेदावंतंचोदाहर्तव्यमितिकेचट्केप्स्तुभाष्युक्तमपास्तं अमासस्फलमाह तेनेतिनक्रगिति किंवत्त इजितिरुन्
अनुशासतिकादेशात् उभयपदवृद्धिः मूलेवश्यमित्यत्र द्वितीयायांचेति णमुल् उगितावर्णेनयत्रकिंचिद्विशे
ष्यतेतत्रतथान्वयेनतेनतदन्तविधिर्भवत्येवेत्यर्थः तस्यफलमाहतेनेति सूत्रेतुसर्वादिगणपठितभवतु
अ० शब्दे अस्यापत्यमितिमनत्रचसफले जिवंतुवाहूंस्तुनरार्थं एवं चोक्तेतिसमासबाधकत्वेनसमानाभावा
५३ दितिभावः अस्याऽयत्यः अनेनन्यायेन एकवाक्यत्वेति संभवतीतिन्यायादितिभावः ननुवमुगितः
तिसमर्थमेवतत्रप्रातिपदिकग्रहणाभावादत आह उगितीति एकदेशेति अग्रहणमात्प्रातिपदिकसूत्रे
53 समूहैकदेशेत्यर्थः अतएवेति तदेकवाक्यतयाप्रत्ययविधाविस्मसन्ग्रहणमात्प्रातिपदिकविषयत्वादे
वेत्यर्थः नायंप्रत्ययविधाविति अतएवचप्रत्ययविधिभिन्नेः सुप्तिमादौतेनापितदन्तविधुक्तिः परम
स्वसेमादिलक्ष्यंचप्रकृतसूत्रभाष्येसंगच्छते अतएवोक्तनिषेधवतस्मनिषेधस्यनकथनंवार्तिककृ
ताएवंचवार्तिककृत्परिभाष्यभिन्नेतिप्राचोक्तंमपुक्तंग्रहणमात्रेस्यचविशिष्यतत्तद्रूपेणोच्चार्य राम
माणेत्यर्थस्तदाहेतिरिगितिकरणपक्षपदेबाहुलकमाश्रयणीयं प्रदेशविषयभेदात्सदावादतिप्र ५३
संगायतितरत आहोच्चारणेति उभयतेरभिव्यंजनस्यवोच्चारणस्याभावइत्यर्थः सचतदुच्चारणाभावस्तु

त्यै ३ शब्दानुपस्थितं ६

दीनत्वस्य कार्यं नापि तस्मिन्परत्व इतियस्मात्परत्व इति न तत्रीयकोटिरपि व्यकुमुचिता न याऽपिपरश्चेत्यनेन
प्रकृत्यवयववस्य तेषु बोधनादन्यस्येति शेषप्रश्नपूर्वसंगमहत्त्वदाह अन्येन चेति तत्र तावन्मात्रेण द्वितीया
लाभादाह अन्यस्येति तत्र तेषां मध्ये तादृशं शब्दोपस्थितं इदंशायिकमित्याह कुत्रचिदिति सर्वादीनोम
दाविनर्थः तत्र हि वार्तिकमेव गमकं किं तादृशं शब्दानुशासनप्रस्तावादाह शब्देति तच्चविशेषणं च
अंतरंगत्वात् शीघ्रोपस्थितत्वात् एवेनन्वयिकरणात्वयबोध: नन्वेवमिन्द्रह लिप्तादाविनेशेतदंतविधिर्नस्यात
बाधादित्यंगमित्य न्वयेन तस्य तत्समानाधिकरणविशेषणलाभावादतआह तत्रेति समानाधिकरण
नांमध्ये इत्यर्थः न चेति तत्समानाधिकरणेतार्थः भवतीतिबाधात अतएव तस्य स्वेत्यंशस्येदृशेविषये
प्रवृत्तिः तदंतस्येति न तस्य रूपइत्याह तदंतेति स्वंरूपमित्यतो नु वृत्ताशब्दानुशासनप्रस्तावाद्वा शब्दस्येति त
द्धं अतएवयच्छब्देन तस्य ग्रहणम् अयइति इणोरूपं चेतिपादरमिति अन्यथा लोकस्यापेनसिद्धवप
देशिवद्भावस्यवचनेन बाधः स्यादितिभावः वचनांगीकारेणोपवादेराह विशेषणेति समर्थैरिति कृतवि
भक्तिवचनविपरिणामेत्यादिः नन्वेवं सुपेत्यस्य कथमन्वयः नहितेनासुवंतत्वसंभवः यद्यपि संबुद्धौ
मांचनतत्वसंभवस्तथापि शास्त्रस्या त्याविषयत्वापतिरतआह तस्येति विशेष्यस्येत्यर्थः एतेन संबुद्ध

णामग्रहणेऽस्यानुनासिकविधानेनावसानसंज्ञापि सावकाशेत्युक्ते न हि परत्वाद्बाधो बोध्यः तदस्मिन्निति तेषां२
तदपि कार्यपाठसंज्ञा निरवेत्यर्थः एवं च प्रायः पदं व्यर्थमेवेति भावः उक्तहेतोरेवाह तदर्थीति शास्त्रीयमात्रसे
त्यर्थः मात्रपदव्यवच्छेद्यमेवाह एतेन तु नन्तर्येति संहितावसानसंज्ञे तु न स्वशास्त्रीये एवेत्यर्थः कलाभा
रस° ५४ वात्तत्र तदसन्धन्न्येनपरेणेव सर्वत्र संनिकर्षनिबन्धविसर्गेणानीत्याशये नाशयान्तरमेव तस्याशंकते नन्वे
ति सन्धाविति पूर्वोक्तिरीत्येति भावः ध्वनितमिति तत्र हि अनवकाशत्वाद्बाधपदे परग्रहणात्पूर्वपरवि
षयसंनिकर्षसंहितासंज्ञेति वदेच्चा णोऽग्रहणेऽस्यत्रोभयानुवृत्त्यादोषउक्तेः संनिकर्षश्चानसंयोगसमवाया
56 दिसम्बन्धः गुणानां मिथस्तदभावात् नित्यविभुद्रव्यतापदेपि अजसंयोगनिराकरणादतआह सामी
प्यमिति ननु सुविति सप्तमीबहुवचनं तिङ्साहचर्यान्नापि कयः पकारेण प्रत्याहारः सादिष्विति मादि
पदानर्थक्यापत्तेः अन्यथा सुपीत्येव वचनवदेत नापि टाबादिपकारेण ड्याप्प्रातीस्त्र ड्या...णवैयर्थ्यापि १ग्र ४
त्तेः पञ्चम्या देघिङ्गितीति गुणवतेऽभ्रात आह सुवितीति उक्तेरिति परिभाषाप्रकरणे इति भावः विशेष्यस्या
सत्त्वादाह शब्देति तन्नस्त्वावादिति भावः एतेन वाचनिकत्वं परिभाषार्थस्य निरस्तं कौस्तुभायुक्तिं रस ५५
खण्डयति प्रत्ययेनेति सुप्तिङ्रूपेणेत्यर्थः स्वप्रकाशनीति द्वन्द्वः तद्विशेषेति सुप्तिङोस्त्वाहशास्त्रसमुदाय

पा ३

अवसानस्यान्वर्थसंज्ञत्वात्तदाभावे निरुक्ताकरोक्तिरयुक्ताऽस्यालौकिकत्वादत आह आरम्भानादिति लद।
विरोधत्वात्तच्छास्त्रानर्थकोभयमूलकादिरर्थः कालिक एवेति एतेनोभयव्यवच्छेदः तेनदन्तः२स्यरपञ्चे
स्वरूपादौ चत्वे विसर्गानुनासिकादिन नन्वेवमसूत्रं तेन तत्र परत्वव्यवहारः कथमत आह भावेति वर्ण
वदिति उच्चारितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानामित्यर्थः अप्यभीतिपक्षिं चिदपेत्तपार्श्वे त्वस्यसा प ४
वैत्रिकत्वादितिभावः तस्यार्थमाह स्वभावेति तथा च परग्रहणमवग्रहादिनिवृत्त्यर्थे मात्राकालो ह्यव
ग्रहः अन्यथासन्निकर्षस्य गुरुषभेदेनाव्यवस्थितत्वात्तत्रापि स्यात् परग्रहणे तु तस्यासामर्थ्यात्सर्वापेक्ष
यास्तूनस्यार्द्धमात्राकालव्यवायकस्य संनिकर्षस्य ग्रहणान्न दोषः अत एव पदेन दोषः तत्रतस्यानिय
त्वात्तदूनयत्नाह तद्व्यवायेन वाकोऽद्येति तदस्यार्द्धमात्राकालव्यवायेनेत्यर्थः एतेन पुरुषभेदेन सन्नि
कर्षस्याव्यवस्थितत्वात्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवोक्तसन्निकर्षलाभे परग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वपरयोः संनिकर्ष
एव संनिवेश्यवसानविषयेनेयमिस्या पासंततदाह संनीति परेणतैनैवप्राप्तः पदस्यान्तस्यचमाह कचिदिति
ग्र २ कार्याणां स्वरवसानयो र्विङ्णोऽग्रेसमेत्येतेषामाख्यातीमेषंशंके साह सत्यपीति इदं चावसानसंज्ञायाः
सूत्रद्वयविषयापास्तयासत्वेन सर्वत्रानिरवकाशत्वमभ्युपेत्य यदि तु भावत्वेच काशब्दस्य संबोधने।

शिष्टसमुदायकः अत एव तदादिग्रहादेस्तेनलाभादेव एकस्मिन्निति समासावर्ते सूत्रयन् तदंतर्गतस्य समूल
वेसाह हलीति नन्वेवं व्यपदेशिवद्भावेनेत्यंशेन यथापि लोके न्यायसिद्धत्वाद्व्यापमप्यर्थं तथापि ज्ञापकमपि त
दंशोऽस्तीत्याह हलीति निर्देशेन तेनापि नन्वेवमिति जोच वारऽइति भाष्यासंगतिरित्यकारस्यासहायत्वाभा
१७० वेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनात्तस्याह निजाविति एकस्मिन्नित्यस्याप्यर्था लोच्चैनेन असहायेतस्य इति
५५ ल्येपमप्युपैत्यर्थः दिमादाविती नोभयपरामर्शः तत्रहि सूत्रद्वयेहि यथासंख्यमन्वयः दृगेकमन्त्व ।
यान्नन्तः पः च स्वन्तर्थः तदर्थ इति तथा चापर्व स्पदेनासहायमेवोपलक्ष्यते बोध्यबोधकभावसंबं
धेमनुप अर्थबोधकशब्देन व्यपदेशिसदृशोभावः कार्यं लभते इति तदर्थ इति बोध्यम् तदाह ॥
एवं चेति स्यार्थोऽर्थवतेति एतेन योऽर्थवान्तत्रार्थस्य भागो यादान्नाभ्यामेकजव्यपदेशो यथाऽया
परत्वादोऽनर्थवतोऽधातोऽधातोः यंवर्णरूप एकाजिति केचिद्यत्राघुक्तमपास्तम् तस्य भाष्यरीत्यानु
रव्यव्यवहारत्वात् एवं चार्थवतेति परिभाषान्तरऽस्यपास्तम् तदाह इतिदिगिति दंउनवदत्रेति ।
तत्रयथासमुदाये सततदऽनन्तत्वात्स्यार्थं निषयस्तथा प्रकृतसूत्रे समूहस्य एव संज्ञातत्येत्यर्थः ननु राम
ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकमेव विनिगमनाविरहात्कुतो नात आह अनन्तेति नचसमूहसत्ते ५५
एव प्रत्येकं यथा स्यान्नतद्भावेऽस्मेतदर्थमनन्तरा इति वाच्यम् बहुवचनेनैव उक्तार्थसिद्धेः अस्य ।

विशेषणत्वेनेत्यर्थः इतित्विति पाठः अनित्ये इति प्रयोगस्याभावादाह नित्येत्यादिना इ॰ इत्यादि परिग्रहः यस्य प्रत्य
यस्य नन्वप्रक्रियायां तस्यत्वेन न व्यभिचारोऽत आह आदिमेति भावः इत्यादिः ननु स्व इति गौरीशब्दस्येति शेषः उ
ह्राणीशब्दस्य तु भवत्येवेति भावः नन्वेवमपि घरूपेऽव्याप्तं तद्विधावुक्तदोषस्तदवस्थ एवातआह एतदिति
सञ्ज्ञाविधावित्यर्थः पदेति प्रत्यययोरेव पदसञ्ज्ञायामपीत्यादिः यस्मिन्नुत्पादितयस्यचाविहितार्थं तते
न ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तादिति भावः अकृतीति स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति भावः अत्ययेति तन्मात्रेत्यर्थः ननु प्रकृ
तेतदभावतदन्तांशनिषेधे प्राप्तेन्तग्रहणेन तत्र्यामेऽपित्वादौ तदंशस्यालाभेनानिष्टं स्यात्परिभाषासंचा
रादत आह यस्मादिति अत्र सज्ञे इत्यादिः आदिना तदादि परिग्रहः यद्यपि सिन्नमूलेऽङ्गे परिभाषेऽ
सन्नियोगशिष्ट इति तन्मात्रनिषेधेऽपि तदुपस्थितिः सम्भवत्येव तथापि तस्य चवादत्र संभवात्तन्मू(
लावलंबनमेव कृतं मनयोपरतमिति तन्नोविहितत्वादिति भावः नन्वेवमन्यत्र तदावश्यकत्वे कार्यको
लपत्ते इयानित्यादेकार्थं प्रातिपदिकत्वमत आह इयानिति न त्वस्याशास्त्रीयत्वात्कर्थं तेन तत्त्वमत आ
ह तेनेति अपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः इयावेता विति भावः एकस्मिन्निति परिभाषान्तरगतं इति सूचयितुं त
दर्थमाह विशिष्टेति अवहारेति न तु शास्त्रीयधर्मतावेत्यर्थः अत एव तद्न्तिदेश इति भावः अपि वि

फलीति यदि तत्र बहूनामेव स्यात्तदा फलीनकारे संयोगादिलोपविधानं व्यर्थं न हि तत्र परे तत्संभवोऽस्ति स्यादि हि त
स्मिंश्चैव तत्स्य वक्तव्यमिति भावः ननु एवं तर्हि बहूनामेव निवार्यतां बहूनामयोगे नत्वावाच्यम् यदा तत्संयोगमात्रादपि एव।
तत्र फलसंभवात् अतएवाह बहूनामपीति तदुक्तिरेवेयम् अपि रत्नवर्षन्त्यादिमुच्चापकः ननु फलमुक्त
आ० मेवं न च सफलीत्येव तत्र सिद्धं तदन्यत्र तदावश्यकत्वादतआह तत्रेति वान्तरं स्यात्स्यादिकार्याणां तत्र दधिकार।
५६ स्य फलात्संयोगादेर्विप्रादावाप्तेन राद्धयोश्वयववाचितया बहुव्रीहिणा तवयवसंयोगस्यैवाश्रयणमित्ये
गादेरादावेतेवाव्यंजनत्रयाद्यभावात् तत्फलाभावादयवतो द्वयोः कथं न स्यादितिभावः चाभावादित्य
86 ग्रजोर्द्वयोः उपयोरकरणेऽत्तु गोमान् करोतीत्यादौ संयोगान्तलोपो न स्यादिति वोध्यम् अत्र प्रयोगे अकः
प्रयोग इति अमवारणायाह ग्रेव इति तिसृष्वेवेति तिसृ उनादौ व्रततिरित्यर्थः अत्र हलग्रहणाभावेऽन
तराइति आवश्यकबहुव्रीहिणाभ्यास ॰ हस्यैव ग्रहणे मानाभावादज्झलसमूहस्यत्व इत्यस्या।
पि संयोगसंज्ञायां परेऽत्तीतीकारस्य गुणेऽरात् प्लुतापत्तिस्तदाह अत्रेति यदि तु अच् एवान्यपदार्थत्वेन राम
गृह्यते इति उराहहः नहि स्ति तउ भ्यामित्यादौ संयोगान्तलोपापत्तेः फल् ग्रहणपक्षे यद्येऽभावे ५६
न कोऽस्तु मा युक्ते तत्स्याग्रेऽपि राम ॰ उणं वश्येत्यादौ दोषावोध्यः कौस्तुभे दृष्टो धुक्ले यनस्मिन्नित्यादौ।

गा

याहलिमेवकुर्यात् नन्वेवमेकदानंतर्यस्य सम्हेसत्वेतमादाय ऽम्भयत्राप्ति प्रसंगस्तदवस्थएवात आह तस्येति आ
नंतर्यस्येत्यर्थः एवं नोपलक्षणत्वमवच्छेदः सम्भवतीति व्यापादितिभावः केयटकौस्तुभदं शायुक्तिं खण्ड स्त्रा
यति पविति यत्र समुदाये सन्तीति संयोग इति सम्बन्धेत्यर्थः कस्येवेति समूहस्यापि प्रकारतया रतिपदार्थ
स्त्रा४ त्वादितिभावः ऋदन्तदन्त्यास्त्यह एवाधारादाह तदघटितेति परमापतः पदस्यासत्वादाह वाक्येति नन्वेवम
हासंज्ञाकरणं व्यर्थमत आह महेति यद्यपि संयोगावैलोपसत्वेवं आरम्भानेनलोपः सवारस्तथापिवक्ताबु
पर्जेसेने संख्याभानाभावेन तथा व्याख्यानमेवबुर्वचं तदाह इतम्यन्तेति भाव्यादावित्यर्थः नन्वेवं बहूनामेव
स्यात् दृष्येन स्यादत आह हलइतीति यत्तुजातौ बहुवचनमितिदक्षादयः तन्न तथासति प्रत्येकोपतेर
वारणात् विशेषणत्वयासंभवाच्च बलिकेवारात दन्त्ये तदाश्रयएवेपर्याप्त्व सत्त्वसंश्लेषात्वाच्चात स्या५
आह सौत्रमिति अनेकत्वार्थमित्यर्थः तथाचान्यत्रैवं प्रयोगोनेतिभावः सौत्रत्व कल्पने गौरवादा
ह यद्वेति यद्यपि तत्र एकस्याप्युक्तेरवस्तथाप्यनंतरा इत्यादि वल्लालथा प्रकृतेनेष्टंतदाह हलोश्चेति
द्वयोरिति भृश्येत्यादिः अपिबहूस्थले नापदिसम ज्ञापकः कौस्तुभ दर्शितं युक्तिं खण्डयितुमाह यत्रापीति
एवमवच्छेदमेवाह नवहिति आनर्थक्यापत्तेरिति शेषः एतदेवमवच्छेदत्वे योबोधम तन्नहेतुमाह

इको गुणानेदं सन्ज्ञात्वम् सञ्ज्ञयोः कृतत्वादसंभवाच्च नापि विधिः तत्र विधिविधेयप्राप्तेः पूर्वोत्तरसाहच
र्येणपरशास्त्राउपकारकत्वानिर्णयाच्च नापि नियमः वाक्यभेदापत्तेः तथा सति तत्प्रकरणे पाठो विरोधाच्च॥
नाप्यतिदेशः तस्यासंभवात् नाप्यधिकारोऽस्य यथा सति इको गुणवृद्धी इति पाठो विरोधात् प्रत्ययः परश्चेत्यादौ
नु विधेयभेदात् युक्तो विभाग एकवाक्ये इमा द्वावृद्धेश्च भेदात्तथा ग्रन्थः पर्यवसितमाह परीति आरभ्येति
रामं० ५७ च गुणवृद्धिग्रहसामर्थ्यादिति भाष्यानुरोधेनाह सामर्थ्यादिति शब्दस्यापारम्भ्यगणमिति मूलोक्तं फ।
लितमिति शेषः ननु अनुवृत्त्या नासिद्धिस्तयोस्तत्र शब्दपरत्वादतस्माह अनुवर्त्यति शब्दाधिकारादि
57 तिभावः करणेनान्यत्रेति तदेतौ तत्सूत्रादन्यत्रेत्यर्थः मंदमतानुग्रहाय तस्मिन्भाष्यानुरोधेनास्त
नाप्यवयवार्थे निबुत्पादनवदाह यद्वेति तदपि गुणवृद्धिग्रहणं गुणो वृद्धिरित्येवमित्थं व्याहृतस्तु
णोवृद्धिरित्येवं येग्रणवृद्धी इति शब्दयोजनयेत्यर्थः एतल्लाभः तत्रीयान्त घटितमौलवाक्यार्थलाभः
ननु करीत्यास्तयोरत्रानुवृत्तयोरर्थ्यपरत्वात्कथं मर्यादा कार्यो अतस्माह स्वादीति उचितार्थाधिकारानु
रोधादितिभावः तथा चोक्तनियमस्तत्रावच्छिन्नादन्यत्रो पात्तस्मानीयशब्दांतरविषय इति बोध्य राम
म ननु एवं कृद्धो या यतिरप्यत्तस्माह स्थानेतीति तदंतस्येति यांत स्थानांतस्येत्यर्थः एतेनानुवृत्तयोस्त ५७

स्फोटित्यत्रभक्तीत्यतोऽभक्तत्वानुवृत्तिपदेऽसिद्धांतितेनयोर्भक्तः यरयोर्लोपविधानेनदोषाभावाभावादाह
द्वसंइति सिद्धांतेतुतत्रतद्संबंधेनतदपिशक्तुदाहरणंबोध्यम् इदंचयथाश्रुतेबोध्यम् यदितुबहुवचनेनैवो
कार्यत्वाभसदासमूहसंज्ञार्थमेवेतद्वसुतत्वंतुप्रमाणोऽवगंतव्य इतिबोध्यम् नन्वेवंमिदत्तेसवस्यायां
गुरुत्वात्कथंगुणोऽतआह मेतेसेति नन्वत्रसांप्रतिकेसतिःमत्रतदाश्रयणमयुक्तमतआह कोशिति।
लघूपधेति मतपूर्वत्वपूर्वधस्यापिग्रहणादिसर्थः संधीति आयस्यावर्समाह आम्रेडितेति द्वितीय२
स्यावर्समाह प्रगृह्येति क्रमस्याविवक्षितत्वान्नभस पूर्वनिपातः अस्त्र आपीस्य सूत्रविहितेत्यादि उ
भयसंधानप्रत्युकविलक्षणानन्यपासिद्धकार्यसाधारणकरणानामित्यर्थः यत्तुलोपसंज्ञानोपन्न
स्ताऽसन्दर्थबोदेवार्थबोधेनशक्यग्राहकत्वात् सूत्रंतुप्रशक्तादर्शनस्यैवसायथास्यादित्येतदर्थमि
तितन्न अतिप्रसंगापत्तेरतः यथ्याह लोपेति आदिनावहुव्रतन्त्रादिपरिग्रहः नत्वति: नन्वू।
नतातथाचसञ्ज्ञानामेवेदंप्रकरणमितिमर्थोनतुसञ्ज्ञामिदमेवेतिबोध्यम् नन्वेवंकथमस्यद्वत्या
धुक्तिरतआह अइति आदिनापूर्वत्रासिद्धमित्यादिपरिग्रहः तथाच सुरूपतयाऽस्यापितत्रविशेषणत्वंबोध्य
म् एतेनअ३उणित्याधुपन्यासोऽयुक्तइत्यपास्तम् तेषांसंज्ञासंज्ञप्रागुक्तत्वाच्चेतिदिक् ॥१॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्

लिंगत्वेत्यर्थः। एवं च तस्यास्तस्या लिङ्ग्रहणपरिभाषात्वानित्यस्त्र: अनन्तावोदयोऽइति विशेषणमुक्तम् नन्वेवं वश्चे म२
त्यादौदोषः। एतान्ऽआह एवं चेति तस्य तन्मूलकत्वेनैतेन नातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः एवमग्रेऽपि चरीति तद्रूपप
रिभाषाविषयइत्यर्थः प्रत्ययस्थादिति अथौलिककारविशेषणमिति भावः कात्पूर्वस्येमत्राप्यवाहि
अष्ट० ५८ तत्वांशस्यंचारोऽपिवोध्यः द्वितीयस्य लक्ष्यमाह उदात्तेति तयोरत्रविधौ यत इत्यस्य लाभः स्थानेग्रहणे।
अन्ततस्तावत्कामित्विदण् आयुक्तमसंगतमिति ध्वनयन्नाह उदीचामिति नन्वेवमप्यनुवादेइव।
विधावपि पदस्य श्रवणे कालेकथं तत्वेन ग्रह इति समतैवविधनुवादयोरत आह तत्रेति तेषामथेइ
त्यर्थः तदंतस्य गुण इत्यादेः निर्णय इति यद्यपि वह्निर्यस्येत्यादौ अपि प्राप्तिस्तथापि पस्त्वएवस्पतत्र
58 तस्मातिबंधकत्वम् एवं च सामान्यतोलक्ष्यसंस्कारबोधस्तावदस्येऽस्त्वेति भावः पदानामिति वृत्तेवच
नं सूत्रभेदाभिप्रायम् अन्वयितेति अर्थद्वारेति भावः तदेतस्मृतयत्नत एवेत्यस्यार्थमाह तथैदेति गु
णादिपदार्थस्य वाक्यार्थेनान्वयित्वेत्यर्थः नोपेति तद्वाचकस्येति भावः ननु इदं सूत्रं नास्तु अष्टकइति
त्यर्थस्तावकेन तत्रत इत्र वृत्तेः नवोनतरार्थयोगविभागानर्थक्यादत आह इदंवैधीति इक इति राम
परिभाषास्त्रं चेत्यर्थः इयं चेति पाठप्रकृतपरिभाषा चेत्यर्थः स्त्रीक्रियत इति शेषः नन्वत्रापि को ५८

योरसमस्तयोरेकवचनांतयोर्द्विवचनांतसमस्तैकदेशभूतगुणवद्धिविशेषणत्वासंभवे न शाब्दमूलोल्लप
त्त्वासंभवति नहि भवति चैत्रमैत्रौ ऽगौरवीनीति चिंत्यमिदमित्यपास्तम् अत्र त्वंतत्वं द्वयापातो बोध्यमन्य
तु विभाषादिकसमास इति सत्र बहुव्रीहावित्यनिमायेन निर्वाह इत्यनुक्तत्वेव सिद्धे गुणवद्धिग्रहणं चिंत्यप्रयोज
नमिति प्राच्यव्रत्वात्सर्व[illegible]पत्ति लक्षणेति तत्र परिभाषायां गालित्स्थेत्यादौ दोषे इत्यस्याग्रहणायाह साक्षादु
क्तेति विभाषादिके समासे तत्पुरुषे बहुव्रीह्यर्थेत्याघत्तरोधेनाह साक्षात्कृतदिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ह्मयो
रनुगम इति भावः अत्रैव इको गुण इत्यत्रैव गुणवद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्यनेनान्यथानुपपत्त्यैव निर्वाहे न्या
वस्यैलिंगमनं निर्बीजमिति भावः परिभाषायालिंगत्वनियमादाह अस्याश्चेति चेनाचश्चेति सूत्रस
मुच्चयः तत्रापि तथा वक्ष्यमाणत्वात् समर्थकेति तत्वेन ग्रहीतेत्यर्थः एतेन विधीयते इत्यधिकमि
त्यर्थस्त्वम् इत्यादाविमस्यानुवादेति शेषः एतेनानुवादनिरासार्थं तत्वेन ग्रहीतस्यैवलिंगत्वेन तदर्थ
मर्थपरयोस्तयोस्तत्रेक्भावप्रकत्वेन तन्नएवहितरध्याहारः अन्यथा सएव नस्यादिति भावः पूर्वयोः
तत्सूत्रस्थयोः तत्रेदम् इक् इति पदम् वृद्धीतीति शब्दपरत्वात्प्रग्रहत्वादिना प्रकृतिवदिति वनित्य।
मिति भावः ननु विधावितितत्स्यायेनेव निर्वाहे इदं व्यर्थमतआह एतदिति तत्वेन ग्रहीतावास्या

टेरित्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवे विग्रहणसामर्थ्यान्नटेश्च ऽसमर्थः ऽन्यथाऽलोंऽस्युपपदपरिभाषयासि
द्धेतदानर्थक्यस्य स्पष्टमेवतेनाधुक्ष्वमित्यादौ धीङ्वर्मनित्यादिसिद्धिरिति सर्वं सुस्थमित्यर्थः नैकत्वेति प्रत्येकं
न्वयस्थलत्वसंस्कारत्वपाऽपत्वेन संभावितस्यापि तस्थलत्वसंस्कारकत्वेनानिष्टत्वात् तथाच सह वि
रा० ५९ वक्षानेति भावः इतरेतरद्वन्द्वेपि साहित्यविशेष्यमित्याह सम्रहेति एवंच मिलितस्येत्यत्रभाष्योक्तोवा
ध्यः एवंच सहविवक्षासत्वाद्द्वन्द्वोपपतिरिति भावः नन्वेवमपि कथंलक्ष्यसंस्कारोऽतस्याह बोधोत
59 रमिति अस्तस्थलेस्थानारम्भलौकिकप्रमाणेनेवक्रमान्वयस्य सिद्धत्वादाह यथासंख्यमितीति
शास्त्रीयसोत्रप्रयोगएवेति भावः कुमतस्याह लोकेत्विति गमकाभावात् तथाच विकृताऽविकृतादे
हे घटेतिलेवर्द्धयतित्विचेतिवाक्यभरप्रयोगादिकं चिंत्यमिति भाव ऽन्नत एवाह त्रैवेति इतः प्राप्तस्ये
त्यर्थः अप्रयोगोव स्थितत्वादिति भावः टित्तो लाभायाह द्वन्द्वान्त इति तस्मात् प्रत्येकपर्यायार्थवाच
कत्वात् आसज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नार्थवाचकस्य तत्ताऽशास्यनत्तथा यथाग्निषोमौ देवतेऽस्या
स्यावितिबोध्यं नाप्तिर्कवच इत्यादिनिर्देशात् बाध्यविशेषचिंता प्रपये नाह पुरस्तादिति राम
स्मायं योगः एवमग्रेपि ननु गायोऽष्टकव्रीहि शाल्योऽद्विजित्यादौ प्रत्ययत्वागमत्वयोः समावे। ५९

सुभरत्नाकरादिरीत्या ज्ञापकेन निर्वाहोऽत्र ग्रं॰ इदंमित्थमिति अदिनामनुबोदित्यादिपरिग्रहः अत एवत
स्मादिकृग्रहणे कर्तव्ये इगन्तलक्षणावृद्धि रितिप्रत्येनिमाणं संगच्छते किंचाऽमार्द्रस्येनतत्सिध्यर्थमिदमव
श्यंवक्तव्यं परिभाषात्वेन यथा चैतत् याभावप्रकाशादौ स्पष्टं तत्र किंच व्यंजननिवृत्त्यर्थमप्यावश्य
कम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षस्य भाष्ये सिद्धांतितत्वेन नु अर्दिनस्येत्यत्र नेर्मुंडुबेत्यादेर्ज्ञापकत्वासंभ
वात् एतेन तथाकौ सुभरत्नाकराद्युक्तं सर्वमपास्तम् अत एव भाष्ये व्यंजनार्थमिदं स्यादिति निर्दिष्टस्यानि
कत्वाच्चोज्झितीत्यादौ अप्रवृत्ति विधिम्यत्र पत्र न्याया ऽयस्त यास ष्टमन्यत्रतदाह दिवितिहस्वादी
नामवृत्ति रिति रत्नाकरोक्तिनिरासायाह अभितिचेति तेषामकोरीत्या संज्ञापरत्वादाह हुस्वेत्यादीति
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं चेदम् तेननपूर्वग्रंथविरोधः पूर्वसूत्राविषयत्वात्प्रत्यंत्वे नैवं व्याख्यानं सफलमि
त्याह दिवइति यद्यप्याकारो वृद्धिरिति तद्धितपरं तथापि असंभवान्नात्र तदप्रवृत्तिरिति भावः शे
षमिति विधीयत इत्यस्य लाभः अचइत्यपकृष्टं तत्पदमित्यर्थः उपात्तनिर्दिष्टस्यानिकेऽनुपस्थि
तिः संभवतीतिन्यायेन हस्वोनपुंसके इत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयः तेनसुवाक् ब्राह्मणकु
लमित्यादौनातिप्रसंगः समासप्रत्यनामित्यादौ तदुभयाभावाद्वैयधिकरण्येनेवान्वयः वाक्यस्य

वेत्यस्य योंऽस्य इत्यनेनान्त्यपस्यैकाचस्यत्ले ऽव्याप्तेरनेकाचस्यत्लेयत्किंचित्समुदायमादायाति आद्ये
ऽस्य निरासायाह यस्येति यत्तु नातावेकवचनमिति रत्नाकरदंडादयस्तन्न तथा समस्त्रापि तथाव
योगापत्ते अत आह सोत्रमिति उक्तहेतोरत्राच इ यस्येति समुदायस्येत्यर्थः ननु यथाश्रुते एवा
अ० ६० वयवावयवइति न्यायेन निर्वाहितया व्याख्याने किमानमत आहात एवेति समुदायावयवेसांगीका
रादेवेत्यर्थः एकं चपंचारत्नीनीत्यादोऽशांतकालेनित्स्वरसिद्धिः अन्यथोनरपरस्यापिनीं नत्वाप व ८
त्यासनस्यात् इति भावः कोसौ नुम अंत्यादचः पर इति प्राचां व्याख्यानमसदिति ध्वनयन्नाह मु
60 चत्तीति ननु समुदायांतावयवत्वसंपत्तिरेव फलमत आह अयोग्यत्वादिति शेषं अंत्यादचः प
शस्मिन्न्तदंतावयवत्वस्य बाधितत्वादित्यर्थः अंशेति चरमांशप्रवृत्तिस्तस्यैव अन्यथा अंतस्य
स्यादिति भावः अनुक्तत्वाप्रभावात् लाभोपायमाह परीति इत्यादाविस्यर्थः तेन शास इदं
इत्यादिविग्रहः योग्यत्वेनेति गोह इति षष्ठ्या इति शेषः उपधापा इत्यत्र तु तत्त्वमस्त्येवेति भो
वस्तदेवाह उपधेति अन्त्यपातस्य सर्वधातूपधायाः स्थाने स्यादिति भावः स्थानरूपसंबंधः
षष्ठ्यर्थ इति रत्नाकरायुक्तिं खंडयति स्थानेयोगेत्यस्येति निरूपितेति आदेशपादेशभावादिरूपे राम ६

शेषित्वमयुक्तं कार्यस्य क्रमस्य स्वाधितत्वेन सामर्थ्योपैहेयत्वादेनदोषः तस्मात् चरेणादय इति आदिना
त्सुडादय अत एव स्थानियोगत्वमात्राववादत्वादेव यत्र सूत्रे वस्तुतस्तदभावाज्ज्ञातायास्तस्या निवार
णासंभवाच्चाह संभवतीति तत्रैवेदमिति एतेन षष्ठीत्यपकर्षणेन षष्ठ्यंतनिर्दिश्यमानस्यावयविस
र्वादेशत्वलाभ इत्यपास्तं तत्र मानाभावात् नन्वेवमपि प्रकृत्यर्थलाभः कथमत आह आद्यंतेति टुग
ति कृ शितिविहितः एतेन टगितिनुमाद्यपूर्वापरविशेषात् किंत्वमिदमिति मंदोक्तमपास्तम् यथे
पिनित्यः परयणादेश इति भाष्यसिद्धान्तरीत्याऽनिष्टमेव स्यात् पाणिकसामर्थ्यादिष्टमपि इत्याश
येनाह यण्विधेरिति यद्यप्येवं कुकः ककारेण ज्ञापकेन तेरिवृतपोत्तरदर्थत्वं न तु मूलमात्र इति सु
वचं तथापि तस्य विशेषापेक्षत्वसंभावेति तिलकुहणामावश्यकं एतेन नित्यः परेति रीत्याशास्त्रपर
विप्रतिषेधेन निर्वाहात्मयोन किंचोक्तज्ञापकेन निर्वाहे रकुह णं चिंत्यप्रयोजनमेवेति मंदोक्तम
पास्तम् इयं परिभाषा संज्ञा वेति पदद्वयं तत्राद्यपक्षे त्राणोपन्यासः ननु पूर्ववद्विशेषचिंत्यैवास्ति
ति सामान्यचिंताङ्गीकारे किं मानं न च भ्रमो मिव मानमिति रत्नाकरदंड्याद्युक्तं तस्य पण्णार्थत्वात्
न च भ्रमानेति स्त्रत्वं तथा इति रत्नाकरोक्तं युक्तम् सामर्थ्यात्तस्य अवधानेऽत आह त्वेति तस्ये

सतिसंभवेऽइति नन्वेवं सत्यादादेशपदानामेव षष्ठीनिर्दिष्टत्वस्य विधेयत्वस्य चानर्थक्यापत्तिरत आह किं चेति स्थानेऽ
चेदमिति तथा चेह प्रणिदारयतीत्यादौ घुत्वाभावापत्तेरसमानशब्दप्रतिषेधऽइति वार्तिकमर्थवत्परिभाषया
एवं ऽयत्वात्प्रणिदारयतीत्यत्र तयेवाप्तिमाशंक्यार्थवतो घ्वागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्याद्युक्तानित्ये
उ० ६१ घ्वागमशासनमयुक्तमित्याशंक्यानित्यष्वादेशशासनं पणावृद्धिविपरिणामेन तथात्रापि इत्याशयेनादेशा
स्तर्हीमे भविष्यंतीत्यनागमकानां सागमकास्तत्कथं सर्वे सर्वपदेत्याद्युक्तम् एवमन्त्येपि लघुभूतं शाब्दार्थ
माह षष्ठीति स्थाने षष्ठीति तदर्थनिरूपितसंबंधे षष्ठीत्यर्थः तेदं अंतरतम इति पदम् एकेति पदे कैयट श्री
61 र्थः अवच्छेद्यमाह न त्विति स्थाने स्थितो यत्स्यान्तरतम इत्यस्माद्दिति भावः तथा च वाक्यैकवाक्यतेति वा
ध्यम् ननु न विहितानां नियमऽउक्तयुक्तेः किं तु उरणीति प्रसंगावस्थायामेवानेन वाक्यैकवाक्यतया अलो
त्यस्येत्यादिवन्नियम इति मूलं शाब्दार्थपरमेवाह्वितिचेन्नगंगोदकमित्यादौ दोषापत्तेस्तदेतध्वनयन्ना
ह अर्थादिति अत एव तेषां मध्यस्य करणादेवतथानुक्तौ नु नमसंयोगा प्रमाणोपिसद् शतम इत्यादि राम
तिभावः दीर्घेषु सुध्युपास्य इत्यादिस्थ्येषु एतेन तंत्रादिनोभयमपीत्यपास्तं भाष्यस्वरसमिति एतेनत्वादि ६१
ष्व इत्यादिस्त्राणकास्तोपिड ऽइतिरत्नाकरोक्तमपास्तम् अत्रमानमाह स्थाने इति वक्ष्यमाणं अत्र त्र ऽ पा त्वौ

त्यर्थः साधुत्वेति एवं व्यधिकरणबहुव्रीह्योरित्यादिः अथान्त्ये समानाधिकरणबहुव्रीहिणैव निर्वाहे तदसंगतिः
स्पष्टैवेतिभावः नन्वेवमस्तीरनंतरे इत्यादिभाष्यासंगत्यापत्तिस्तेनतेषां लब्धेलाभात् अतएव तत्र समीपार्थेन
कसंबंधसंभावनायां तस्यानेस इत्यर्थभाव इति रत्नाकरोक्तं संगतमत आह अस्तेरिति अनंतरादिति अनंतरादिप
दार्थनिरूपितावच्छिन्नवृत्तित्वरूपास्तधात्वर्थसंबंधे षष्ठीत्यर्थः एवं च तदभिमत [illegible] व्यावृत्तिः एतेन मनुप्रस्त्रभाष्यप्रा
५५ माण्येन सामीप्यादेरषष्ठ्यर्थत्वादिदं चिंत्यमित्यपास्तम् नन्वेवमिकोयणिमादौस्थानपदाभावात्कथमुक्तार्थलाभोऽत आ
ह षष्ठीति अनिर्दारितसंबंधेत्यादिः अध्याहारश्चेदमपितात्पर्यग्राहकम् आदिना अनंतरादिपदग्रहस्तदाह इ
त्यन्यत्रेति उपोत्तरावित्यर्थः अथसिद्धानन्तमानमाह स्थानेतामिति आभिर्चादिकेकर्मणीदमुक्तंते षां प्रसंगे
इत्यर्थः यन्तुतिष्ठत्यस्मिन्नादा इति व्युत्पत्त्यास्थानमर्थः अस्तेर्भूरित्यादेरस्तेरर्थेभूः प्रयोक्तव्य इत्यादिवाक्यार्थ
इतितन्न इकोयणित्यादावव्याप्तेस्तद्धनपत्वाहभावेति अर्थवत्त्वेव स्यान्नादेश इतिसिद्धांतस्यासंभवाभि
प्रायकत्वमित्याशयेनाह प्रसंगश्चेति नन्वेवमिकोयणित्यादौकागतिरतआह इकोयणीतिनचयः कश्चित्तद
घटितः स्यात् विधेयान्यस्वप्रमाणवर्णत्यागेमानाभावात्स्वतदर्थबोधनासमर्थत्वाच्च इतीति अर्थइत्य
स्यानुषंगः अत इति तत्प्रसंगे इत्युक्तेरित्यर्थः अतएव च सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धं लिसिन्नादिसंग्रहाय ॥

भिशासोनातितस्मान्नुद्दृद्धिफलइत्यपिबोध्यं फलंत्वाधेउक्तमेव अन्यत्रतत्पर्यमनर्थंचैत्रानस्य: चैत्रान्नजेनुचरत
अनुपलम्भत्तेगोशित्यादि बोध्यं नन्वेवंसप्तमीअर्थाक्ताधुत्वार्थंसोरे बौचित्यादतआह सप्तमीत्विति तेषामेव प्रा
स्मः ६२ प्ति निनावुद्धिस्यत्वमित्यत्र तात्पर्यंगत्वाह केनानुवादिकेयमित्यर्थः एवमुत्तरसूत्रेपिबोध्यं प्रत्रसप्तम्यर्थबोधस्तत्रे
वतदुपस्थितिरितिबोध्यायापिसा अतएववशितस्मान्नु चिड:सीत्यादौनोपस्थिति: वशीत्यादिसप्तम्याषष्ठ्य ३४
र्थत्वात् एतेनसप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिसूत्रंयुक्तमित्यपास्तंसप्तमीशब्देनयोनिर्दिष्टइत्यापत्तेअतत्वनयत्नाह
62 तद्बोध्येति अत्रत्यतत्पदेवाध्याचीत्याद्यर्थस्येत्यर्थ: अन्यथाभिन्नविभक्तित्वात्तन्नस्यात् एवंचनिर्दिष्टेइति
विशेषणेइवात्रापिविशेष्येऽधिकरणत्वबोध्यार्थंसाआवशिपकेतिभाव: नन्वेवमितिव्यर्थेऽतआह इ
तीति तस्याचीत्यादे: एवंपदार्थमुक्त्वामूलानुक्तंवाच्यवाक्यार्थमाह एवंचेति ननुकिम्परिभाषालिंगमत:
सर्वलभ्यमाह एवंचैतदिति ननुवाच्यार्थउपस्थितइत्येतत्यधिकमतआहाद्वेति एवमावर्त्यमाह नवितिः॥
मानांतरमाह स्तुक्रमोरिति तथाच्चतदनुरोधेनात्रापितथेतिभाव: बोद्धमिति उत्सत्यादे: क्रमिकत्वादिति
भाव: एवमिति अत्रैवेत्यर्थ: इयमेव औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्येव भाष्येइत्ति स्पष्टमितिशेष:त
त्रतत्रतदंगीकारेनियमद्वयस्यैकवाक्यतोलाभाद्वेदेनाह अथवेति अतएव अत्रतत्सप्तम्यंगीकारादेव। राम ६२

यथा तदंतेन ननु तन्नस्तन्मात्रांगीकारे द्वितीयवाक्यार्थ एव स्यान्न पूर्ववाक्यार्थस्य उच्चरित इति न्यायादत
आह वाक्येति आवृत्तेरिति भावः तत्रानुक्तार्थमाह प्रसंगे इति आदेशानां स्थानिनो ज्ञापयमानु इत्यर्थः तो सतिसंभ
वे इत्यनेनासंभवेऽन्यस्यापि ग्रह इति सूचितम् यथा वाग्घरिरित्यादौ अत्र त्यविवरणे तत्पर्यमाह स्थानत इ
ति अपंचसामर्थ्यान्नाल्वादिस्थानपरः एवेन अन्यान्तर्यस्यारतिः [illegible] इत्यर्थकमिति इत्यर्थात्
व्यतिजनकमित्यर्थः अत एवक्तो पपत्तिः नचानेकविधान्तर्यसत्व एवमानाभावेन किमर्थं वाक्यभेदस्तत्पाख्यान
नुवृत्तौ मौलएवार्थेऽनुवृत्तौ प्रसंगे स्थानकृतान्तर्यवानित्येवार्थं स्यादिति वाच्यं तस्य प्रग्रहणस्यैवमानत्वात्॥
अन्यथोक्तफलासंभवेन तदान्तर्यकांस्य स्पष्टमेव पंचम्यंतत्वेन विपरीतार्थभ्रमनिरासायाह स्थानेनेत्यस्येति
सप्तेति इ एंपावदित्यादि स्वतंत्रस्यैत्यनेनानुकरणत्वस्य दीक्षिताद्युक्तस्य निरासः व्याख्यानादिति एङ्हस्वा
दित्यादाविवादेपेतन्नच हित्विपरवत्त्वणोसंबंधेन पौष्माकी णस्यपंदे हीत्यादोरवजः वरस्मादेशनिवृत्तिसि
द्धौ स्वरूपग्रहणेफलाभावेन नन्वेकमितिन्यायेन तत्रैव पूर्वस्यांसादेः सुकरत्वेन चास्यवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः
ननूतरसूत्रेनेदं संभवति तत्र च बहुफलसत्वात्तत्र सर्वत्रादेपकाभावेतेना निर्वाहाच्चान्तःसाधसाधारण
य वहुलत्वेति अत एव रूपमित्युक्ते स्तत्पदपरमन्वयान्तेत्याह ननुतत्तमदेति तत्रासंभवं जारयति अन्यथे
स्वे

अचारितार्थेनपंचम्यास्य पूर्वत्रचारितार्थेनमूलवैपरीत्यात्तद्वैपरीत्यमाह तस्मिन्नीतिति अतएवात्रतत्रतत्नि
र्दिष्टत्वादेवानयोःआदिनेतरस्येत्यस्य परिग्रहः ननुसप्तम्यापष्टत्वंतथापि षष्ठीस्थाने इत्यस्यप्रवृत्तिः केनवा
रणीयाअतआह ततदितिगुणानामितित्यायेनाप्रवृत्तेस्त्यपिविरोधं बष्ठ्यंशेति उत्तरस्येतिषष्ठीमात्रांशेन
अ० थःतथाचपरत्वाद्बहिरंगत्वाल्लभ्यंअन्यथापंचमीवेनार्थान्तरासंभवेनानिष्टमपिपदेस्यादितिभावः एतेन
६३ तत्रान्तिरोऽचः प्रत्ययस्य परस्यैव संभवेनप्रत्यासत्त्यागारादिप्रकृतिकस्यैवत्तस्यग्रहणेनचानियमाप्रसक्त्यैतद
प्रवृत्तिरेवेष्टेत्यपास्तंननुपरिभाषाणांकथंनियमत्वं तासांविधंगत्वेनतदुपस्कृतविधेलत्वसंस्कारकत्वेनव्यव
63 हितादौप्रवृत्तेरेवाभावादतआह परेति सत्रमितिजातावेकवचनं आदिनापरादिग्रहणं अपिनाव्यवहिता
दिसमुच्चयः स्यादिति केवलविधिरेवेतिभावः एतावतेति अनेनअसिद्धनियमत्वमवच्छेदःआसांचनपरि
संख्यारूपंनियमत्वम्अपितुअपूर्वनियमत्वंव्रीहीनवहन्तीत्यादिवत्तदाह इतिदिगिति इत्यनुवर्तते इति इत्युभय
मित्यर्थः स्त्रद्वयादितिभावः निर्दिष्टांत्येतिनिर्दिष्टेत्यपाहारलभ्यंतत्पानिर्दिष्टेयस्तदंशस्येत्यर्थः एतेनषष्ठी
निर्दिष्टांत्यस्येतिमूलपाठः षष्ठीनिर्दिष्टोन्त्यस्येतुअपपाठः एतेनस्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्ययउच्यतेसांत्यस्या राम
लः स्थानेस्यादिति अर्थइतिदंउक्तमयात्तमस्थानेत्यादिकिमेस्थानेइत्यस्यानुवृत्तिकिमर्थाइत्यर्थःन्वा ६३
लंइतिसोत्रत्वाज्ज्ञप्तंतमादेशविशिष्टलोपानामंस्यादेशत्वानापत्तेःतथाचलोपःपिवतेरित्यादौदोषःअंत

सि २

एवमग्रेऽपि ननु आकृकैपदे लोकरीत्या दुर्लभमिदमत आह लदेति अत एवाह क्वचिदिति अपश्यति सप्तम्यर्थ इति भ्रम
निरासायाह सतीत्येति क्वचिदित्युक्तस्थलं निरूपयन्नाह अत एवेति इतोऽसगेऽनुवृत्तमिति शेष अत एव तस्मादित्य
नेन सामानाधिकरण्यमिति भावः साचानिर्दिष्टादिमादिघटकपंचमीचेत्यर्थः रस्येतीति अनेरिति शेषः न
स्त्वेवमपि लक्ष्येन तथा अत आह उदःस्थेत्यादाविति चोप्पर्ये कारकविभक्तेर्हि न संभवः सानाध्यारं विनेत्याह। इतिभावः४
तेत्रेति तस्यां तत्त्वामित्यर्थः द्वितीयनियममपि सूचयन्नाह अवयवेति तदर्थः तद्धानादिति उक्तार्थे अनेन व्यवधानं
वर्णकृतमेव हेयं संहिताधिकारस्यानामप्रवृत्तिस्तद्भिन्नानां प्रवृत्तिरिति व्यवस्था कथमत आह अवग्रहे चेति।।
आनङादीति तद्भिन्नत्वात् अन्यतदविकारस्य कार्यत्वात् आदेशात् नन्वाद्ये अकृतव्यूहपरिभाषया देशान
स्यादतो दीक्षितमतेनाह अकृतेति सिद्धांतमाह नाल्लेवेति आनङादीकं तत्राभ्युपेते दं वस्तुतस्तु देवनेतिना
र्द्धजरतीयमित्याह नलदतेति तदनुरोधेन पदकारानुरोधेन कौस्तुभकृद् ...युक्तिं खण्डयति एतेनेति ने,५ ड्ग्र१
अवग्रहे उक्तरीत्या निर्वाहात् संहिताधिकारस्य ...त्वेनेत्यर्थः वैयर्थ्यं तु लसोक्तरीत्येव बोध्यं नार्थमिति।
कृतमिति शेषः आदिभूतेनोरासंतासिमादो नस्मादिपरिग्रहः विकल्पेति तस्योपादानात् अत एव तु:।
प्रयुक्तः तत्र मानमाह अत एवेति पदादिशब्दोऽन्ततदंशराहित्ये लक्षणसंगीकारादेवेत्यर्थः नेत्रेतन्नवति।
स्थलमनुवर्त्यमाह छंदसीति ज्ञापकमाह अवयेति यद्यप्यानेऽस्माद्युभयनिर्देशस्तथापि सप्तम्या

तिध्वनयितुंशंकतेनचेतियन्नुइशः शस्यकर्मभावादिसंज्ञायाअभावेनानेकाल्त्वासिद्धिरितितन्लतयासति
शस्यश्रवणापत्तेरतस्माह शकारान्येतिभ्रतेति सांप्रतिकाभावादितिभावः नन्द्वारणार्थतयाप्रसपत्वशंकानि
रासार्थतयाचतस्साफल्यं विभक्त्युच्चारणेलाघवाभावो ऽशोकवनितान्यायेनतत्रएवकारइतिशंकाभावस्थानतस्मा
अ० ६४ हकिंचेतिनिर्देशोइतिसानुबंधकस्यानिनिर्देशोइत्यर्थः अक्षताशयेनालेह्यइति एकेचान्यआपिनथावोध्यं॥
स्यानित्वमितिइतिशेतिविशेषः तत्शिदिति नन्वेवमपिप्रयोगेजायमानोनानेकाल्तस्माह विधाविति
विध्येकवाक्यतयाध्याहारेणचलब्धमिदंनन्वेवमणुदित्सूत्रेभाष्यउक्तं अस्यल्पमिदमुच्यते अप्रसय
64 च्छिराकिन्निमदादेशाइतिवक्तव्य आदेशाइदमइशइत्वंइतितद्धितत्र्यतननहितस्माएवंयेनातिप्रसंगःस्या
दतस्माह उद्देशेति एतेपिनइतिशेषस्रूपेइतिध्वनयन्नाह अविशेति नन्वेवमपिघसोरित्तिलोपस्स
वदिशार्धशिदित्वावश्यकमतस्माह घसोरितितिलोपोपीति इतोलोपपदेप्रकृतेइत्यर्थः नन्वेवमप्यनुबं
धानामेकांतत्वात्कथमनेकाल्त्वमेवातस्माह अनुबंधानामिति नानुबंधेति अनुबंधत्वयोग्यस्तत्वमि
त्यर्थः इत्संज्ञायोग्यशकारवत्वमेवचशिवसूत्रेएवंचजसश्शीत्याप्रपि असेवलत्वमितसन्यत्रस्पष्टं न
न्वेतत्सउच्चारणानुबंधएवेतिकथमिदंजसः श्यतस्माह असन्चेतिवक्ष्यते अत्रैवसूत्रेनारायणागु राम
रूक्तं रवंडयति नानेकाल्इति पदालाघवेपिमात्रालाघवमितिभावयतुरत्नाकरं अंतस्यादेरित्युभयानु ६४

स्येति साहचर्यात्स्वन्तुडामित्यादौ दोषाच्च न दोष इत्यत आह अमस्येत्यादि पदस्येनीत्यधिकृत्येति शेषः अनेन तदं
त... विधिः सूचितः ..... नन्वनुवृत्त्यादिना स्थाने त्यादिलाभेपि स्थाने विधीयमान इति कथं लब्धमत आह स्थाने
तिवेनिविपादः परिभाषाणामनियमे नियमकारित्वादाह आलिनिपयासदादीनामइत्यादावितिभावः।
लिंगमिति एवं च तद्धतरं यत्र स्थाने षष्ठी तत्रात्मस्यालइत्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थः एवमन्यत्रापि यथासंभवं बो
ध्यम्। लंत्वनुफलितार्थकथनपरमेव अत एवात्र तदनुवृत्तिरावश्यकेतिभावः अत एवेत्यस्यार्थमाह यस्येति ए ६
तद्घटकविभक्तेरित्यर्थः इत इत्यस्य एव घटकडसः एतेन रत्नाकरादिग्रंथेन्यूनता ध्वनिता पूर्वेणसिद्धत्वादाह
अनेकाल्शिति तदुध्वनयन्नाह मूले सर्वस्येत्यस्येति अल इत्यनुवृत्तेराहादेरिति नेत्वमिति इकारो नेत्यर्थः
अन्यथा ङंत्याल् भिन्नस्यादिवनग्रहणे समूहस्यापि ग्रहणादयस्तदापत्तिरितिभावः विशेषमाहात्रेति आ
त्रद्र्पेभिन्नशब्दोन्त्या ऽन्यशब्दसंग्रहायाह बोधकेति स्थानपदस्यैकदेशासमंडूकप्लुत्यानुवर्त्तनादाह परर
स्थाने इति ननु धातोरित्यधिकारात्तेन तत्राप्यस्यैवेत्येवमप्यतिप्रसंग एवातआह नत्रेति यथाचतस्यत्तत्रा
वश्यकत्वं तथा स्फुटीभविष्यति यथाचोत्संज्ञायोग्यस्याकारवत्वमेवशिलंअनुबंधत्वयोग्यत्वमेवचतत्रत्व
मिति ज्ञापयन्नाह रणमितिदूरधावनं यथा तथा शंकायाघर्षमाह इदमितिकोस्तुभायुक्तिरसंगते

मावश्यकमेवेदं सत्त्वमत आह आकांक्षायामिति अनंतराकांक्षायामुभयाकांक्षायां चेत्यर्थः ननु परत्वादेर्वा
धकत्वे ऽवैमानाभावेनापवादः परत्वाद्यधत इत्युभयमत आह मूले परनित्यांतरंगेत्यादि वि॰ ऽवेति सूत्रं विप्रर्य
वेत्यपरिभाषाबाधादत्र न लिखितं तदेतद्ध्वनयन्नपरस्य बलवत्त्वे बीजमाह परमिति पूर्वादित्यादित्यादिः पूर्वस
ग॰ परबाधकमित्यर्थः नित्यस्वरूपमाह कृतेति प्रतियोगिज्ञानायाह न हि येति नस्य तत्र प्रयोजकत्वं न वाच्यं नि
६५ कं किं त्वयुक्तिसिद्धमिति कथं नस्य तत्त्वे बीजमाह तन्नेति नित्यानित्ययोर्मध्ये इत्यर्थः नदिति किमभावत्यर्थः
मुक्तमिति उपस्थितिलाघवादिति भावः इतरेतरांतस्य नित्यस्यात आवश्यकत्वं तद्बीजमिति सिद्धं वा।
65 कार्यबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वादादौ तमाहांतरिति अंतः शब्दार्थमाह मध्ये इति कुत्सेत्याकांक्षायामाह
बहिरिति उपस्थितत्वादिति भावः शास्त्रीयेति तत्तद्घटकेत्यर्थः साकांक्षत्वात् शेषपूरणे नाहांतर्भूतेति अंग
शब्दः संज्ञिविशेषस्य शरीरावयवस्य वा न वाचकः किं तूपकारकवाची स्यादाह निमित्तेति वक्तुर्वचनेन लक्षणा।
भिप्रायं शब्दरूपाणीत्यर्थः शब्दशास्त्रे तस्य प्राधान्यात् तेनापीदं निमित्तकस्य नवहिः रंगत्वादि इति
भावः उक्तरीत्यैवाह तत्तद्दीयेति अंतरंगशास्त्रघटकेत्यर्थः इदं शेषपूरणं तद्ध्वं बहिर्बहिर्भूतानंगानि
यस्येत्यर्थः तत्राहानंतर्भूतांगेति तद्वचोक्त्वे परीसेन तथा च परस्परापेक्षमात्राख्यनिमित्तकमंतरंगया राम
पकमिनित्तकं बहिरंगमित्युत्सर्गः अल्पनिमित्तकं वक्तृ निमित्त [illegible] कमितिपावत्र विस्तरस्तु गदाधरोध्य ६५

रत्वो भयनिषेधेनयपयितत्वासुकरं तथापि पारिभाषिकमात्मनेऽल्पतनुसंहारायतौजस्त्वमिसाध्याकारेकारादौ ओशेष्वा
देशापत्तिरितितत्पाठवैचित्र्यमितितन्न उभयानुवृत्तौमानाभावात् तदुध्वनयन्नाह नान्तरेति शिति तिनुत्काऽनेनकालिमो
ल्वादिसंज्ञानंतरा हरएवामिति अदेनादेशितिबाधकत्वयाने कालिमत्वेऽबेटेवनएतदभावेऽन्ययातस्यसाफल्याभा
वात्वाह हदेवेति इत्यमितिअत्रेत्यादिः तदर्थमन्ताप्यवं स्वरितशब्दस्य धर्मपरत्वदाह स्वरितेनेति अधिकार
पदार्थमाह विनीतिसाधारणमितितथाच विशिष्टमतएव दोषेति विशेषसमुक्तमितिभावः त्वरुप्रकल्पना
तइतिन्यायेनात् स्वरेइति अत्रपदे मूले पुक परंपरया वोध्य ननुसांप्रततया पाठाभावे कथंतस्यानमत आह
तच्चेति तथाच प्रतिज्ञानुनासिक्याइति वत्प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाइति अपि प्राचोक्तमिति बोध्यम् अ
पकर्षसंग्रहायाह प्रायेणेति तत्फलमाह क्वचिदिति असतीति अंगस्येत्यादौ प्राग्दीव्यतइत्यादौ तुगमक
मेवेति भावः सूत्रस्यार्थान्तरमाह किंचेति अर्थः प्राग्वत् अधिकारशब्दो लाक्षणिकः अधिकारगतिः॥
अधिकारस्थाने किंचाधिकः कारः कृतिपत्सूर्वं सत्परं बाधतेतथाचपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वसंग्रहीतास्त
त्रस्वरितपाठात् किंचाधिकः कारोऽधिकं कार्यं गौणे पिशास्त्रप्रवृत्तिस्तेनगोणधारादेरप्यधिकर।
णादिसंज्ञासिद्धिरितिस्पष्टमत्रैव सूत्रेभाष्येतदाह इत्याधाकरादिति एतेन किं चेमादिना यांतरकथनेन
सप्तम्यंतपदेन व्याख्यानं भाष्येपिमूलव्याख्यानं तुल्यमित्याह व्याख्येति नन्वेवमप्यन्यसंबंधनिवृत्त्यर्थे

अपिरजातसमुच्चायकस्तु सोच्चारस्यैवाश्रयः कृतमपि कार्यं निवर्तयन्नित्यर्थः निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्या
वत्‌यथाचिद्वितीयपदेनवर्तते विशिष्टशास्त्रप्रवृत्तिविषयऊहो निषिद्धो येनेति सम्यगत्रव्याख्यातं तथापि लाघवादाह व्यू
हांतरंगेति यद्यपि विशिष्टऊहो येषु तानि व्यूहान्यंतरंगशास्त्राणि ऊहस्तर्कः स च बहिरंगेणांतरंगस्य निमित्तविनो
अ॰ ६६ शस्त्रत्वानि न कृतानि यैरित्यर्थ इत्यन्यत्रव्याख्यातं तथापि लाघवादाह बहिरंगायोह नेति बहिरंगो यस्तच्छास्त्रेणायो
66 ह्यते दूरीक्रियते निमित्तविनाशद्वारा यत्तद्रूपत्वात् तथा चात्मकर्मणि लुङ् व्यूह इत्यत्र चकर्मणि घञ् तदिति अंतरं
गशास्त्रमित्यर्थः भाविनि निमित्तविनाशे सतीमध्याहारः बहिरंगेणांतरंगस्य निमित्तविनाशे पश्चात्संभाविते तरं
गेनेत्यर्थस्तदाह निमित्तेति भाविनमपीति भावक्तस्त एवाह पूर्वमपीति अपिरनंतरसमुच्चयेन तदानीं तत्स्पष्टाभ्रेरेवा
भावात् अन्ये त्वित्यनेनारुचिः सूचिता तद्वीजं बाधपदस्य लोकसिद्धत्वेनानपूर्वत्वेन ज्ञापकानपेक्षत्वेन लाघ
वाद्युक्तत्वेनास्य तद्वैपरीत्यात् लोके हि द्विविधं निमित्तं एकं स्वस्थितौ कार्यस्थितिसंपादकं स्वास्थितावपि तत्स्थि
तिसंपादकं च तत्राद्यं यथा न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिः स्वस्थितौ द्वित्वरूपकार्यस्थितिनियामिका तन्नाशेन द्वित्वना
शाभ्युपगमात् तथा वेदान्तिनये तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् शास्त्रे तु लक्ष्यानुरोधाद्यवस्याभाविनियपा।
कथंचित्स्वीयेण निमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि संपन्नो दृष्टांतः समर्थग्रहणस्यापि लोकसि ति राम ६६
प्रारब्धस्य लक्षणस्य स्थितिनियामकत्वं तन्नाशेन तयोपाधेः स्फटिकलौहित्यादिनियामकत्वं द्वितीयपक्षपादं द्वि २॥

तस्यान्तरंगस्याभावात् समत्वमाह पंचेनित्यापिनेतिकट्टकाहणेनेत्यादिः स्यापमिद्धे यैत्तिावकानुपयोगोभाष्यस्यभाष्यां
तरविरोधश्चेत्याशंक्य नेपञ्चमीतिप्रसंगेनित्यान्तरंगेत्यर्थः शरीरं नित्यस्यसुवादिसाद्यत्वाकारयतनत्वात् सुतरामित्यस
त्वस्यप्रयमोयस्थिनिहेतुत्वात् संबंधिनामितिऽत्रवशपकर्तव्यं ... वात्स्यादितितत्रतथैवसत्वादितिभावः सर्वेनित्यथा
चांतरंगेकार्येजानेतत्कालप्राप्तंचवहिरंगमसिद्धमित्यर्थः नस्पतत्वमुपपादयतिऽन्यथेतिऽस्याऽभावेऽस्यर्थः गुणे
ऽनित्यपूयधेत्यादिः समानेदिनस्यांवहिरंगस्यप्रसारणस्यासिद्धत्वात्पूयधगुणेनस्यादितितदावश्यकत्वमिति
३६ भावः नत्वस्याएवसर्वविषयत्वेस्याः सापवादत्वादयजेइ इत्यादौदोषोऽत्रआहाभावेति नेनयेइतिचरीतिपाठः त
स्यापकेनासिद्धमित्यस्याऽनित्यत्वमेवज्ञाप्यतेलाघवादतएवविशेतिसूत्रे इत्यत्रभाष्येकापितस्यानुइत्ररवएतेनां
तरंगवहिरंगयोरन्तरं वलीय इति परिभाषांतरंनिरपवादंतत्साधकमित्यपास्तंउक्तरीत्यासिद्धेदंतामाश्रित्यविशेति
सूत्रेभाष्येतस्याः प्रत्याख्यानाच्च तदाह परीतिवचनेतितथाचतदभावेप्रयोचारितार्थमेतस्यवाधकत्वेवीजमितिभावः
ऽभ्यासेसयुक्तिकत्वात्केपटादिरीत्याऽर्थमाहनत्वितिवेरर्थमाहविशिष्टइतिवैशिष्ट्यमेवाहनिमितेष्वितिनि
मित्तकारणेत्यनःऽग्नएवात्रहृष्टेनमर्थेऽत्राहपप्येतिसइतितर्कइत्यर्थः पैतिवाताति निप्रभृतिशेत्काधेत्यमिति
त्यर्थः तदनुरोधेनैवान्यथाभासमानंमूलंमत्यथाव्याचष्टेतन्महत्कविनितिविनाप्रोत्साहनुरवत्वचनिमित्तप्रयुक्तमित्यर्थः

तिपादित्तमिदमधस्तात् । एतेनसान्नुनासिकप्रतिपादनपराः सर्वेषांग्रंथाः परास्ताः मनोरमारत्नाकरदंभो दिग्रंथासां
गत्य ध्वननायाह दीर्घादीनामिति । एवेन व्यक्तिपदनिरासस्तत्र कथमिति सर्वत्रानिर्वाहस्तदेवाह न एवेति ज्ञातिपक्षा
श्रयणादेवेत्यर्थः नन्व लंतुस्रवान्नामिपादौ सल्लोपः सत्त्वं तभिन्न्या इत्यादौ सावकाशंस्यमस्यैक स्यकेरूपादाना
ष्प० ६१ दन्यतरस्यैवत्वं स्यादिति भावः ननु प्राप्तस्तदीर्घादिषुयणेत आह स्यादेतिदिगर्थस्तु शब्दरत्नादौ स्पष्टः ननूकसत्रा
र्थजीकारेशास्त्रस्यसाधुत्वानुशासनत्वमिति सिद्धांतभंगापत्तिरत आह व्याकेति करणेल्युट्पत्येति वाक्यकल्प
67 नेहेतुत्वेनान्वेतीति ननु प्रकारांतरेणशास्त्रसार्थक्यमास्तामत आह मुजीतिवाक्यस्वरूपमाह यदिहेति शास्त्रे इ
त्यर्थः परे ति नित्यविधुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतेनानुपूर्वीरूपेणेत्यर्थः तात्पर्यबोधकं स्वरूपांत्सयेतितद्रूपप्र स्व६
माणकल्पेत्यर्थः ननुभवत्वेवं तमसदेम्लोकपदे तुकागतिश्चत आह कार्येतितत्रापदो पूर्वकार्यकरणेनसा
कल्पेनशास्त्रस्यावैयर्थ्यादाह पूर्वेति याणेनेरिति भावः तदितिउक्तवाक्येत्यर्थः जात्याश्रयणास्य फलांतरंध्व
स्वं ३ नयन्नाह त्वोक्तेः उपतिएतेनेति अस्यार्थमाह स्थानेतिइतियत्तु यत्र स्थानगमारगभेदे कार्यभेदश्चैत्तत्स्यादौ
तत्रैव नस्य वलवत्वंनतु समुच्चिते इति चिंत्यमेतदिति मंदस्तत्रप्रथमति पाठे कार्यभेदलाभेपिसमस्तंत राम ६२
पाठस्यानिभेदलाभेनतन्मवतेः सत्वात्तत् अतएवदोबांतरमाह स्थानेतरंति यीत्तैयोज्यः विधर्यइतिवाक्य

द्वार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसंभवेलोकासिद्धा पूर्वत्रारशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति वस्तुतस्तु पदावधिकेन व्याख्यानेसेह
स्वम्भसिनिस्थिते इट् संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितत्वात्पूर्वं संप्रसारणेवलादित्वाभावादिटः
प्राप्तिरेव नलक्ष्यानुरोधाच्च पदावधिकमेव व्याख्यानमितितत्सिद्धिरत एव भाष्ये क्वाप्यस्या अनुल्लेख इतीयं नास्ते
व विस्तरस्तु परिभाषेंदुशेखरे द्रष्टव्य इति बोध्यं तदाहेयमिति मूले इतिपरिभाषाप्रकरणमिति अष्टाध्याप्यस्य
रि५ पैभाषाणांप्रकरणमितिसमाप्तमित्यर्थः परनित्यांतरंगेत्यादिस्तु प्रासंगिकं तेन परिभाषाप्रकरणस्य परिभाषाणा रो२
मत्रानुपन्यासेपिनक्षतिः॥ ॥इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ ॥इकोयणचिननुसंहितायामित्यत्रविषयसप्तमीति संहि
ताविषये इति वाच्येपुनरुक्तिरयुक्ताअतः संबंधात्याशांतये सशेषपूरणमाह कार्यीतिमूले समूलयति इदमि
ति इदमितिव्यक्तिपदे इतिस्तूचनद्वारामनोरमादंप्रौढिरंगायासांगत्यसूचनायाह जातिनित्यपिसस्यैव समुद्धा
यकः एतेनलाकृतिरित्यादेर्वकारवारणाय प्राथमिकबोधेएव परिभाषाद्वयसावकाशो कारः एतदाशयमेव के
वाक्तसूत्रद्वयभाष्यमितिरत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तहेतोः अन्यूनानतिरिक्तस्यानकादेशलाभेनाधिकस्यार
नकस्याप्रवृत्तावमात्रदोषाभावाच्चन त्वेवं सानुनासिकानुकरणेकृते दधि अत्रेत्यादौ स्त्रौजसित्यादौचानुनासिक
स्थानेनासिकोनस्यात्स्युद्धस्यापादानादतआह नुन्वेतिनन्वेवमपिगुणभेदकत्वं दुर्वारमेवातआह गुणेतिप्र

तत्स्थानापन्नत्वमिति व्यापेनस्मादेवात आह स्वरूपमिति तत्स्वरूपाख्यानपदं तेऽप्राप्तितस्तुकारो वोध्यः अस्य न स्मादित्यत्रान्वयः तमेव प्राप्तिप्रकारमाह

दामित्यादावुदवसत्ता मितमवस्थायां सिद्धलोपादेरसिद्धत्वाद्धत्वंलेति वृद्धावोकारेऽकस्यायेनन वृद्धिः पुनरिति
सिद्धिवृद्धिरिति सत्रभाष्यविरोधापत्तेः पूर्वमकारस्य तन्नोकारस्येति लक्षणभेदसत्त्वात् तस्मात्तदंगीकारः एते
नन्नोदस्य द्वित्वमिति तदुक्तमपास्तं तदाह स्यात्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः लक्षणप्रतिपत्तैक्पपरिभाषयास्था
ग्रं० निकार्यमादेशेनेतिनियुक्तमतिदिशति विषये तदप्रवृत्तेस्तद् ध्वनयन्नाह स्थान्यादेशेति स्वरूपभेदादित्यर्थः नन्वेव
६८ मपि तत्स्थानेति स्थाने प्रसंगेऽआदिना पूर्वादिव्यामेनेति प्राप्तमिति शेषः अनल्विधाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न प
र्युदासः तदा हि स्थान्यलमित्रात्तदाश्रयविधौ इत्यर्थं व्यूहोरस्के नतत्वं तीन्यायसिद्धप्रतेः स्थान्यलाश्रितविधेरन
68 विधाविन्यर्थं वम् विवेस्याप्रसिद्धापत्तेस्तदाह नत्विति पदपिकष्टाये तित्नापकलभ्यमिदं तथापि तत्तोला
घवाय प्रत्यासन्नीति तदर्थमाह आदेशेति इदमपि प्रत्यासत्तेर्वलध्वंवादि तिजादेशेत्यर्थः तदृत्ति धर्माश्र
येत्यर्थ इतिपाठः तदेतदनन्तरवृत्तीत्यर्थः अत एवादेशिन्यलिकप्रायमाणोऽप्रतिषेध इति भाष्यसंगच्छ
ते वस्तुतो न्नुलाघवात्पर्युदास एवोचित इति स्पष्टीकृतमत्रैव नाव प्रकाशेऽर्थाख्यानं तन्मूलाघनुरोधेनए
तेन प्रसज्यप्रतिषेध एवायमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं भाष्यादिग्रंथास्तु त्रोदासीनाः पर्युदासे ज्ञापिकाति राम
षेधमादाय प्रतिषेधव्यवहारांगीकारः अत एव शास्त्रीयकार्य एवायं स्थानिवद्भाव इत्यत्र सूत्रे शास्त्रीयक ६८

भेदेन विधेरपि शाद्व त्वस्य च क इत्यर्थः चेदं हयवरट् सूत्रे भाष्ये इति तत्र अयोगवाहानामविशेषेण पाठस्य दृष्टे पंचक
लीमध्ये द्वित्वरूपफलोपपादनाय सरे उरः कः उनः पः अन च चिकम च पुत्तरस्य परोक्षे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धांत्व
तीन्युक्तं अन्यथात योगत्व संगतिः स्पष्टैव णकोऽ सूत्रे इमपाठ स्तत्र तदर्थसंगात् अत्रैव द्विर्वचनेयणोमय इति वद
दत्वा॰ ता वार्तिककृता त स्यात्रा भगवतापीदं ध्वनितं पर इत्यतो वाऽनुवर्तनो मानमाह सूत्रे तित्तस्य निषेधप्रकरणे पाठा
दाह द्वित्वामेति एवं च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इति भाष्ये सूत्री एतदर्थबोधनतात्पर्यके व स्व समतप्र
स्युत्तिद्धौ यपरिहारार्थीति तवं अवसाने इति वाक्य वागिमा दो भाष्ये दाह तेऽनन्यथात्वा घवाद्धलीत्येव वदेदिति भावः
प्रसज्येति तथा च प्रसिद्धदोषद्वयेऽप्यापत्तिरेवेति भावः स्थाने द्विर्वचनं पदे तल्लक्ष्य भेद इति खंडनकारा घु सांगत्य तथ१
अधृततथाहेद मितिअत्र एमि कवर्गो द्वित्व मित्यर्थः तत्रत्य पदद्वित्वे स्थाने द्विर्वचनत्वस्यैव युक्तता दाह याष्टेति
उपदेशे विभक्ते रिति न्यायेनाह परइति आदिना यणाद्यादिपरिग्रहः षष्ठीवेति बहुव्रीहेस्तः सर्वं वाक्यं सावधार
णमिति न्यायेन तल्ध्वा वधारण स्य वच्छेदं खंडनक ऽ इत्याकारादि ग्रंथा सांगत्य ध्वनयन्नोहन लिति ध्यसे
ति शेषः तस्यासिद्धत्वं तु न पूर्वत्रासिद्धीयमित्युक्तेः बहिरंगपरिभाषा या स्त्रैपादिके प्रवृत्तिरेवाऽप्रसिद्धः स्यैव
समम्नाय कः ननु विकारतो व्यक्ति भेदेन कथं तद्देवामतऽमाह विकारेति नकुत्रापत्त्वेनेत्यर्थः अन्यथा दवो

तदाहाभावमेवेति पदसिद्धार्थवत्ये यौगिकत्वान्न कल्पमानत्वाद्वाहानुमानिकस्याभादेशभावस्य घटकादेशस्यापी
ति अपिना मुख्यसमुच्चयः अत एव तत्र स्थैव ग्रहणं तस्याऽत्रत्यस्यापि प्रत्यक्षत्वेन प्राबल्यात् निर्नतिङ् वातिदेशनत्र प्राच
२७ निपातनसिद्धित्वपाठांतरे नपुंसकमिति निबोधं आदेशग्रहणं व्यर्थमेवेति शंकते नन्विति पुरुषस्तु ति अवेति पाठः वह्वीके
अ० तिनद्वित्विलोके व्यर्थः हेतुगर्भमिदं विशेषणं न्यायेनैवेति एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेनेत्यर्थः अत एव भाष्ये
६९ पठ्यते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धमिति एवं नोद्देश्यग्रहणमेवच्छेदः ननु तस्मान्न्ता श्रवणेन मानमुक्तं भाष्यं तु शा
स्त्रीयन्यायाश्रवणपापिसुयोगमलन्साहनन्त्वान्मिति विकृतेति इकारा [illegible] भावरूपविकारविशिष्टनिर्देशाद् इत्यर्थः
69 एतदेवेति लोकसिद्धार्थाश्रयणमेवेत्यर्थः एतेनासन्या योपि स्थानषष्ठीनिर्दिष्टे एवेत्यपास्तं तत्रैव प्रवृत्तौ मूलाशे
षिल्पेनो [illegible] संगत्यापत्तेः तदेवाह अवयवेवेति एवं चैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधकः अन्यथा न्यायेन शब्दस्वरूपा
मेदप्रतिपादनेपि उक्तरीत्यार्थबोधकत्वेनार्थस्यावधित्वं न स्यादिति तात्पर्यं अत एवेति लोकसिद्धार्थस्य तेन न्यायेनसाधि
तत्वादेवेत्यर्थः तत्रोभयोरभावादिति भावः रोप्यशेति अपिना कार्यसमुच्चयः अग्निमापिना शास्त्रीयसमुच्चयः
उक्तन्यायाश्रयणे मानांतरमप्याहात एवेति तत्र पूर्वस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी ननु स्थानषष्ठीति सूचयन्ना राम ६९
ह पूर्वसंबंधित्वेनेति अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह तदिति एवं च तत्रोभयासंगतिः स्पष्टैव शास्त्रीयन्यायेन तत्र

यस्याभावात्तिदेशेनेतिनाप्रकः इत्यादिसिद्धिरत एवाकिरतौ लवन इत्यादिनिर्देशासंगतिरत एवात्रपक्षे हंवा कृष्णेशोऽध्याहारो ने।
तिबोध्यं तत्राद्यार्थस्य समूलकलमाहात एवेति आद्यार्थोगिकारादेवेत्यर्थः तथा च तत्र स्व्यग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः नन्वेव
मादेशः। द्विविदादेशे यथोदेशाय देशिसंपूर्णोविकारत्वेनैकदेशानिलौकिकन्यायात्स्यापवृत्तमाः स्यात्सत्वं दुर्लभमितिचेद्रुक्तिः
परिवीरितिनिर्देशः। किंच तस्य स्पंन्दकः परवाङ्कल इति दीर्घः लाघवादाहपद्धेतिनिवंदेशमापत्यसिद्धावपिपरिस्या
सिद्धिरुभयोरनेनैव ग्रहणादत आह तत्वेति पूर्वसामान्येनैव बोधः विशेषबोधसामग्र्यभावादिति भावः एवंनैतद्देशाव (
वच्छेदः एवमग्रेऽपि तत्पाणिपादकृत परत्वासंभवादाहपदेति तेषां दीर्घादिकार्याणां चेत्यनयोर्मध्ये इत्यर्थः अत्रैवेति
प्रकृतसूत्रे एवेत्यर्थः अत एवेत्ययपाठः असंवद्धत्वात् स्यान्मलिनित्वं वदेत्यर्थः तत्राह्निकिं स्यादसंज्ञाश्रयेकार्ये।
निषेधोपमात्राश्रये इति संशयः कृत्वेदमुक्तं आदिनाऽडुपधत्वपरिग्रहः अग्गेत्यादिना वृद्धिपरिग्रहः अग्रेत्यादि
नास्यानिवत्वासुसंज्ञात्वाश्रयं पंचपत्रादित्वमित्यादिपरिग्रहः किंचिदित्युक्तिं सकलपदविशेषांतरमाहेवमिति
नक्तवदित्यर्थः अभिनोपदेशसमुच्चयः अस्य फलमाहातएवेति तेनात्रैवेदमित्याह विशेषांतरमाह पतिभिन्ने
ति अत एवतासोनिसानिटूत्वादेनातिदेशाऽति घपैरित्यादिवरग्रंथसंगतिः वारणापेति यद्यपिसमुदायविकारे सत
रानिस्यत्वहानिस्तथा र्थवत्वेन सर्वान्यस्य स्याच्चे बयसंगसंभवादिति वृद्धिविपरिणाम एवेति विकारत्वेनेति तात्पर्यं।

शंकतेनचेति अंतादिवद्वेति सूत्रं स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिति मतेन पूर्वसंगतिरित्याह स्थानीति एकः शिष्टः अत्र वदन्ना
पि स्थान्यादेशयोः ग्रहणेन तद्वृत्तेरपि सत्वे इति भावः अनाश्रियमाणस्य चित्तं वस्तुनो नानेन तत्संगतार्थत्वमिति तत्रस्थैव विषयो
नास्ति किंच पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन प्रत्येकमुभयोः स्थानित्वेपि प्रत्ययत्वस्य तत्तत्स्थानिवर्णधर्मत्वात् आ
नुभाविकस्थान्यादेशभावकल्पनेपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः स्थानित्वेनाभावेनान्यत्र दोषापत्तेश्च तथा
अ० ७० दुर्वचत्वात् तत्सस्थानिवत्वेन प्रत्ययत्वमित्यपि नालब्धत्वादिति वा अमितिपदप्रपितत्वात् एकदेशेतिन्या
येन यस्माद्विहितस्तत्तत्त्वापि शास्त्रीयकार्याभावेन परादिवत्वेनानित्यस्य न प्रत्ययत्वमप्रत्यय इति हि पर्युदा
70 सो न्यथा प्रसिद्धदोषापत्तेनेन च प्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वं दुर्वचमिति न तत्त्वं प्रातिपदिकत्वाभा
वस्य च शास्त्रीयत्वेनात्राभावातिदेशाभावेन च तत्रस्थानिवत्वस्य दुर्वचत्वात् किंच विरोधाभावेनातिदि
श्यमानधर्ममादाय भेदाभावो दुर्निरूपः अन्यथा ब्राह्मणवत्वोतिदिष्टक्षत्रियस्याब्राह्मणत्वानापत्तेरित्या
शयेनाह स्वतइति पतिरिति तथा सत्युक्तरीत्या पदत्वान्नलोपापत्तिरिति भावः स्वाश्रयेति आदेशनिष्ठधर्म
प्रयुक्तकार्याभावांगीकारादित्यर्थः अत एव ब्राह्मणवदिमादेशेन द्विरूढप्रयुक्तमघवातादेर्निवृत्तिर्नयुक्तादो राम
उक्तमेव विशदयति अत एवेति कार्यस्य तत्वभावसिद्धत्वादेवेत्यर्थः नन्वेवं तदानर्थक्यमत आह सिद्धे ७०

प्रधाननिर्वाहस्तथाऽन्यत्रस्पष्टं एतेनैव धनपत्नत्वादपि तत्रमानमाहोतादीति उक्तमित्यत्राग्निमस्थान्तपः पूर्वोत्तवत्वेनोक्ता
रांते पूर्वपक्षत्वादाह दकेति इदंच तत्र पूर्वोत्तवलफलकथनावसरे उक्तं ततेपि प्रधानदोधकत्वेन प्राक् क्रियापरशायां।
क्रियमाणविकारस्य तद्दलक्षणत्वेपि पारमार्थिकनिमित्तदोधकत्वमितिभावः ननु नन्यवादिस्यसान्यमित्रवदितरप्रेक्षे
भवो वैषम्यं चास्या अत आह तत्रवेति नन्वेवमन्यसादृश्यनिषेधेप्यन्यत्वसत्वादेस्य दोषस्तदवस्थ एवात आह तत्रेति एक
देशविकृते इत्यर्थः अन्यताभावः अन्यत्वनिषेधः फलितानामत्वाभावादेवविकृतादर्थबोधः अन्यथाशक्तत्वावछेदकानुपू
र्वीज्ञानात्तत्तोबोधो न स्यादिति मंत्रघायांस्पष्टं वर्णभेदेन प्रकृताशयेनाहाऽर्थस्यान्यथात्व इति न्यायसमूलस्याभावमा
ह जातीति दोषांतरमाह किंचेति परिमाणेति आनुपूर्वीविशेषेत्यर्थः परिमाणेति परिच्छेदकमात्रेत्यर्थः अत एव द्रोणा
दिवसंख्यायाऽपि भाष्ये दृष्टांतत्वेनोक्तेरवः भाष्ये इति तत्र हि पंचद्रोणादि दृष्टांते तत्त्वं कादौ जातिव्यंजकभूयोव
यवदर्शनस्य सत्वेपि सर्वथानुपूर्वीविशेषोपादानेन क्रियमाण सर्वनामसंज्ञाया स्तत्र तत्वतदंतत्वयोरभावे नाभा
वमाशंक्य तदेशभूतं न ग्रहणे नेति परिभाषया समाहितं यदि तत्र जन्मवृत्तिस्तत्त्वीधिकगङ्गादिसत्वेपि प्रश्नः स्व
न्यवदकत्वाधिकस्य सर्वकशब्दत्वमहत्वमेवेति भाष्यासंगतिरेवात स्तथेति तदाकूतमिति भावः नरभावादि
ति प्रकृते इत्यादिः शास्त्रव्यापाराभावेन नतिङ्त्वासंभवादित्यर्थः समसंग्रहायाहन्यूनेति विशेषांतरं तितं। वकुं

लत्वेन स्यादित्यत्रान्वयः कंडूयनेर्यगंतात्क्विपंताद्वातोरितिलस्मिन्पत इत्यर्थः आरोपेणाल्लिषेधेनयलोपेचेत्यपिबोध्यं
कंडूति माणो इति अचः परे तिस्यानिवत्वादकारेण व्यवधानादितिशेषः तथाच वल्लोपस्यापि तत एवाप्राप्त्या हलित्येतिदीर्घे कंडू
यतिः यितिवास्यादितिभावः अत्रारुचिवीजं तु स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानलेनपाडूर्वचंतदतिदेशेनपदांतेतिसूत्रातिदि
अ० ७१ केके लाभावग्राहतन्मात्रविषयकत्वेनासार्वत्रिकत्वं चातएवान्यत्रातिप्रसक्तिर्न्नेति ईतिवो आपर्युदासवोध्यज्ञापु
क्तार्थमुपतिष्ठतएवेतिनत्राप्यतिदेशप्रवर्तनादेवेत्यर्थः अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे वाच्येतदसंगतिः स्पष्टैवअतिदेश
71 स्वभावोनेत्यामुक्तो भाष्यसंमतिमाह तत्र पदेचेति इत्यत्र इत्यादौ अन्यथा तावस्मर्यत धावनासंगतिः स्पष्टैव एवं तस्य
तत्स्वभावसिद्धत्वस्य छेभाष्यमपिमानमित्याह लिपइति तत्र हीन्यस्योक मित्यत्रात्वाप देशस्वीक्रियमाणे सतिकानांश
ब्दानांनिवर्तनमितिअन्यार्थमितिशेषः स्कुटं स्कुटतरं अत एवाप्याग्रउदेवेखः न त्वेवं संज्ञि शास्त्रियत्र पर्युदासेपि प्राक
रीत्या भागमाग्राह्मो सिस्वत्वान्मादौ नदाशंका भाषीपानपुक्त्वानस्या अत्नानेनकृतत्वेपन्न्यापासिद्धोनोक्तिरयुक्ते
वातआह यत्विति कुटादीतिसूत्रे इत्यर्थः अपिविरोधोउक्तहेतोरेवाहप्रसज्येति तस्यप्रसिद्धदोषणासिद्धांतत्वसूचना
याह वार्तिकेति एवंचतदृष्य स्तानविलसितमेवेतिभाः नन्वनल इत्युक्तेवसंवंधस्यमान्यषष्ठ्यासमासचतुष्टयफल
लाभेविधिग्रहणं व्यर्थमतआहानविधाविती तिउत्तरपदलोपिसमासांगीकारादितिशेषः अलाश्रये इत्यलाश्रि राम
तविधिमात्रे इत्यर्थः तेनतद्वारा सकलाल्विधिपरिग्रहः इतिप्रधानन्यायवाधांगीकारेणयथाकथंचिदाश्रयणस्य ७१

त्रिवलंचत्वमेवतत्रविवादादाहन्याय्येतेतिभाव्याय संमतत्वादाहवन्सादीतिएतेनाप्रामाण्यनिरासःस्त्रीयेपिकर्तृत्वेदेशे
तितस्यवतीत्यर्थः वाचकस्याप्रातिपदिकत्वाभावस्यशास्त्रबाधकाभावेपितात्पर्यतःशास्त्रविषयत्वेनशास्त्रीयत्वमेवात्र
एवपर्युदासेप्रतिषेधोगम्यतेतिशास्त्रकृतांमवहारइतिभावः तस्यतत्वमाहविस्तरइतिहिपतःइत्वविनानसिद्धत्वात्पदे
साकल्यमतनिरासायाहतिस्येतिसिद्धत्वेपतिपादनंतरंतदाहविपरीतत्यर्थे अःस्मानुमानिकादेशमादायाहस्यानीति
वन्सादीत्यनेनारूढिःसूचितातद्वीजंतुतन्नभाष्यानुग्रहःअतएवानुविधिरिति इतिस्त्रेइवतत्रभगवतापर्युदासप्र
सज्यप्रतिषेधयोःफलभेदेनविचारितःतस्मादिपूर्वस्यास्यातिङ्प्रयोगःसप्तम्योवा प्रयोगइतितदेतद्वदिनिधायाहत
स्येतिउक्तहेतोरेवतुःप्रतिपूर्वमरुगानित्यादिनिर्देशानांसोढवेनोपपत्तेराहलक्ष्येति एतेनाचीत्यादिनिमित्तविशे
षेएवलिङ्गपाद्यभावस्यापिशास्त्रतात्पर्यविषयत्वेनतस्याविशास्त्रीयत्वात्वनइत्यादिनिर्देशोसंगतिरितिपरास्त
पर्युदासस्थलेएवतत्पांगीकारात्तकौस्तुभकारादिमतमुक्तार्थस्यस्वारसिकत्वेननत्रापकाद्यपेक्षेतिलाघवादाह।
केचिदिति भावोऽस्तितुरुक्तमित्यत्रान्वयःइवद्योतद्विषयोइतीत्युक्तमिति एतदर्थइत्युक्तमित्यर्थःएवंचतस्याकोच
सिद्धावन्वयःतेनलोकन्यायेनैवप्रागुक्तेनासम्बितंभगवताएवंचात्रतेनसिद्धोपचन्नकश्चिदिति प्रागुक्तइत्यर्थःअ
नाश्रयणस्थलमाहनयदांतेतिइमुदेतियलोपस्येतिभावःचःचत्रियकेऽतिरिमुदाहरणसमुच्चायकतत्रहियत्तउक्तं।

शेषधर्मः सेटः त्वक्तत्वद्भावात् ननन्वेवमप्युक्तरीत्या विधिग्रहणसाफल्येऽनुबंधकेऽपि यत्न ल्विधाविति निषेधः स्यादिति यां
कितीत्यादिना सर्वत्र विशेषणत्वया श्रवणात्तथा च तत्र स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या वा प्राप्त्यानल्विधीति अर्थमेवैतन्माहा
त्रु॰ १२ नुबंधेति नुकृत्वेलक्षणे परत्वेन तत्र तदप्रवृत्तेरपि ज्ञापनाद्धे लक्षणे एकं किं चानुबंधानामेकांतत्वं तरंगत्वा
दिनसंज्ञादिनापहारात्तदप्रवृत्तिरनेकांतत्वे तु दोषसंभावनैवनेति केयटदंडिकुम्भकौस्तुभरत्नाकरादयस्त न्त४
सानुबंधकनिर्देशो यत्न द्ध्येपि तद्गृहीतस्य न स्थानित्वा किंतु समुदितस्य सर्वस्य स्यात्तत्र प्रतिपादिनत्वेन तपोक्तेर्दु
र्वचत्वात् तस्यात्जस्थापकत्वेनवदुपमाणरीत्या साफल्यात् तथोक्तेर न स्यगतिकत्वाच्च तस्यतत्वस्यतत्र भाष्यानुक्त
72 त्वाच्च तस्या मानणत्वापके नैकार्यत्वापनेनैवोभयासिद्धिरिति निततोगौरवाच्चतदेतद्ध्वनयन्नाहानुबंधानामनेकां
तत्वे पीति अपि ना सिद्धांतभूतैकांतत्वपरिग्रहः यथा स्थानिता सूत्रोपात्ततथादेशतापीति शिड्ग्रहणं अर्थमनेका
न्तैवैनैव सिद्धेरित्यर्थस्य प्रागुक्तत्वेन तदाशयेनाह शिदादिति नेयामनुबंधानां तत्वे वं भाष्यविरोधोऽतआह नानु
बंधेति शिड्ग्रहणेनेत्यादिः एतेन प्रागुक्तस्वग्रंथविरोधोपि परिहृतः तांत्रनिषेधाप्रवृत्तौ भाष्याभिमतत्वम
प्याह ध्वनितमिति तत्र तदप्रवर्त्तनमित्यर्थः भाष्य इति जातावेकवचनं डिद्वचनादति हेतौ पंचमी तेनेत्यर्थः सम १२
कादेशो इतित स्यादेशो इत्यर्थः एवमग्रेपि सिद्धेरिति प्रयोजनाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् अनुबंधेति स्थानिवत्वेनानुबंध

वतस्यापिलामस्तदाह तेनेतिविशेषणतयाश्रयणप्रकारमुक्त्वा विशेषणतयाश्रयणप्रकारमाह तदादेरितिआदिनात
दादाविसादिपरिग्रहः तयाचेतिपाठः चेतिपाठे वा समुच्चयो सूत्रभेदज विकल्पेन एवं वा उद्देशक्रमेण दाहरणान्याह कूढो
रस्केनेति अतिदिश्यमानेति आगुक्तरीत्यासकार्य स्थले तादृ भिन्नलाक्षणिकत्वम् शीर्षे धादिनि शंकानेतिभावः घुम्पा
मिति अत्र सूत्रे विशेषातिदेशस्यापि वक्ष्यमाणत्वान्नान्तदोष इतिभावः कुरुट इति यथ पीदं रूपस्यानिवत्वेनोत्वगुणो वा
देशेव याज्ञिकलोपेनसि अतितयापि पदेकविट इति स्याक पिड इति निष्पते इतिभावः प्रयेति अत्र वलादित्वद्
ण इरानः देवाः संतीसत्रैव नात्रालत्वेनस्या निनेति सूचनायाह दीर्घेति अन्यथा शारद न इत्यस्याभावे विधिग्रहणं वि
निगमना विरहाद्विशेषातिदेशमपि बोधयतीत्याह अत्र सूत्रे इति नान्यत्र तन्मायादिति भावः अपिना सामान्यातिदेश
समुच्चयः अन्यथेति तदनंगीकारे इत्यर्थः यतइत्यादिः अपिनात घून्यपरिग्रहः मान्यायनुरोधेनाहोपस्थितेति उ
पस्थितसामान्यधर्मैरित्यर्थः तथापकेतितदाद्विमत्व रूपकसामान्यधर्मैरित्यर्थः तिदेशे तत्संभवे अन्यथातु तस्या २४
प्यतिदेश इतिवोध्यं देशेन इतिन्यायेन सामान्योपस्थापक सामग्रीकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र
भावो स्यदीनमितितत्वं तथापि प्रधानमायवाधेनेतिभावः तस्योक्तरीत्यासिद्धिरित्याह स्थूनल इत्येवेत्तिन
त्ययीति लिंगासन्यायो निरस्तेनात्र विशेषातिदेशोचीत्याह हलादीति प्रदायेत्यादाविसादिः किं त्वेहि क्वाचि

त२

एवेति एवेनाऽसत्वादेशत्वाच्चेति तत्फलमाह नतेति पूर्वसूत्रतोऽत्र विशेषमाहान्येति ननु तत्पर्यायस्योक्तफलस्य स्वेपि तत्रैव र
किं मानमत आह नत्वेवेति उक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः निन्हासे कर्त्रीम एकस्याणिचो निमित्तत्वादाहरणपंत्वादिति निषेधइ
रा॰म॰ ७३ ति छिन्लुगिति वार्त्तिकोक्त इत्यर्थः मलोपस्येति वाल्पयीतीत्यादिः स्वाश्रयनिवर्तेरभक्तत्वादिति भावः ननु युवजानिरि
त्यत्र न फलं यलोपे निषेधात् प्रकारांतरेणाभोव्यभूषितत्वाच्च अत आह वेयाधेति माघस्यैव पादादवस्येति वहुव्रीहौ पा
द स्यलोप इति लोपगागीदित्वाच्छुन्निपादः पदिति पद्भावेन यु भ्यामित्येव अत्र तस्य स्थानिवत्वात्पद्भावो न स्यात् इद
73 मेवाग्रेमादि संगास्यं अच्चेति गोणी मुख्यावेति आक्षेपोक्तेन हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते इति भावः रगिति इत्यत्रा
निज इत्यादिः अनापतिरिति पाठः अनापतेरिति पाठे प्रागुक्तोऽर्थः नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्त्रसु॰
त्रैव कार्ये इत्यस्यान्वयेन निर्वाहादिति चेन्न पंचमीसमासार्थं विद्यमानफलद्वयार्थं च तदावश्यकत्वात् त
दाह दिगिति अत्र प्रकृतसूत्रे निर्देशोऽन्वयः ननु यलोपादिग्रहणं ज्ञापकात् यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारे॰
ण स्थानिसंबंधिभावाभावो भयातिदेशांगीकारेऽपि कथमादेशप्रयुक्तवारणम् अत आह स्थानीति अजादे॰ राम ७३
शोन्वकार्यं लभते न लभते चेति वाक्यार्थः चस्त्वर्थे अयुक्तमेवान्वेतीत्यर्थः नन्वेवं कथमेतस्य निर्वाहः व्रद्धे॰
लोपात्ति सिन्न कतादनन्त आह लघूपधेति कृत्स्याकारोपधत्वेत्यर्थः ननु परस्मिन्निति सप्तमीपि सूत्रे अवश्य

प्रयुक्तकार्याभावस्तापकत्वमित्यर्थः उक्तेति उक्तप्रभृतिदूषणयोरेवेत्यर्थः वक्तृवचनेन प्रयोजनाभावस्य हेतुरपि तु वैयर्थ्य
स्यात्तातङोऽङित्ववैयर्थ्यस्यापि ङित्त्वेत्यादेश्च परिग्रहः एवेन दोषांतराणां निरासः रूपितं चेति उक्तं ज्ञापकमिति शेषः॥
ध्रुवनित्यत्वमुपपादयति अन्यथेति तत्र तदप्रवृत्त्यंगीकारे इत्यर्थः तथेति ङित्त्वादीत्यर्थः नन्वेतानि ज्ञापकानि वार्तिक
कृदुक्तानि न सिद्धांतभाष्याभिमतानि सूत्रद्वये भगवतैव द्वयोर्दूषितत्वादसाधारणफलाभावाच्च भाष्यं प्रथि
तत्र न दूषितं अत एव तावन्मात्रमेव प्रागुक्तं तथापि तृतीये सिद्धांतभूतेनावश्यके च चरमोक्तेनपि ङित्त्वे त्यादि
नादूषितप्रायमेवेति यासुटो ङित्त्वेपि दर्शं सावकाशमिति तस्य न ज्ञापकता गाङोऽङित्वे शानच्चः शिष्टं च भाष्ये ए
वतत्रप्रत्याख्यानमिति तयोरपि न ज्ञापकत्वमेकदेशयुक्ति तेन तदसंगतिर्नानिष्टा तदाह नि चाद्येति तेषां त
दनिष्टत्वे तु तदसिद्धिदोषेण न खंडना संगतिः स्पष्टैवेति भगवतस्तथाभिमतमिति भावः आदिनोक्तसर्व
परिग्रहः स्यानिपदलभ्यत्वेगोरवाद्गाह देशेति गुणानामिति न्यायेन न तदप्राप्तेराह न दवीति तत्प्रयोगे तस्याए
वसंभवादिति भावः उक्तहेतोरेव तस्मिन्निति तस्याप्रवृत्त्याभावा सति सप्तमी तेन न सिद्धसाध्यतेति न्यायेन तस्या
ज्ञापकतार्थकत्वेन ज्ञापकत्वस्य संबंधं विनाऽनुपपत्त्या विधिशास्त्रकमनिमित्तत्वमारोपपर्यवसाने
नवाननिमित्तं फलनीत्याशयेनाह परेतिअद्यादि संग्राह्यादेश इत्येतरपार्थसंबंधिकामिति न्यायेनाह व

नर

कलाम्ववधानांशस्याप्यन्यत्र अव तिस्वीकारात्त्वेदमपुक्तमतआह स्वरे इतितीतिइत्यादीत्यर्थः द्वितायामापाह अकोत्वे
ति सुध्युपास्य इत्यारादिव्यर्थः सत्र सन्नप्रति बेधइति प्रागुक्तमेवाच स्तपोति पदांतन त्रद्वि र्वचनसवर्णदिग्रहणमर्थ
ते षांत्रिपादीस्थत्वेन तत्र कार्यस्यासिद्धत्वेवाप्रसक्तेरसिद्धत्वादतः सत्रयोस्माहात्रेति पदांत वरेफलोपस्वरग्रहणस्या
ऽप्र० त्रैपादिकत्वेनावश्यक त्वादाह द्विर्वचनेनेति गाङ्कुटेत्यादि निरासाया आह वनीति प्रकृते चारितार्थ्याप्रक्रियमाणेन
७५ नेनेनिषेधस्सवा दाह स्यातीतिश्चप्वरेति भिन्नेत्यर्थः त्रया णांकर्मधारयः ऽऽपिनामदन्मस मुच्चयः ऽस न्यत्वेनऽंतादि
वदित्यादिवत् प्रथमसूत्रस्यापि संग्रह इतिध्वनयन्नाह ते नेति यथाचैतत्तथा मनोरमादौस्पष्टं ऽऽआदिभ्यां राममित्या।
74 दावनुस्वारादेरमीत्वीरपैयोन्यादावीत्वरणवादेश्चपरिग्रहः ननुविधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठीसमासइत्ये
वास्त्विति चेन्न द्विर्वचनादिनिरनन्वयापत्तेः न चनुशेधाकर्मधारयेविधिशब्दस्य पूर्वनिपातावतेः पदांतेस्व।
शेषापत्ते स्त्रएकेनविधि शब्देन समासद्वया संभवाच्च वैरूप्यापत्ते श्चलक्ष्या सेदेश्चतेदेतत्त ध्वनयन्नाहात्रेतिचरंता
नां द्वंद्वे द्वंद्वांते इति न्यायेन विधिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधादाह कर्मेति मनोरमाद्य सांगत्यं ध्वनयन्नलक्ष्य सिद्धिमा
हतेनैष इति स्पष्टार्थमाहेण इत्यिय निनीतिभावः तत्रलोपे कार्येयेण इण इणोयत्तितिविहितस्यातथाचाहलपर राम
त्वात्रलोप इतिभावः ऽऽआदिनाणषोवश्च राजानो यंतीत्यादिपरिग्रहः नन्वत्र पदसंस्कारपक्षेनादि ष्टादतः पूर्व ७५

मतन्माह आरभ्येति कियतोलवन इत्यादिनिर्देशमूलकादित्यर्थः अन्यथा गुणानि भिन्नत्वं चेद्यथा पूर्वस्य गुण
स्यस्थानिवत्वादवादेशो न स्यात् इति भावः पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति तात्पर्याद्विधिग्रहणात् फलमा
हपूर्वेति संबंधसामान्ये षष्ठीसमासः गुणानामिति न्यायेन तदप्रवृत्तेः अतएव. तस्यैव. फलांतरमाह वस्तुत
शीतितंत्रमिति निबोद्धुः श्रोतृश्च शब्दतंत्रमित्यर्थः विधाननिरासायाह भाव इति भाव इत्यंतार्थमाह तदंत्यस्य फल ति ४
माहात्म्य इति द्वितीयार्थांगीकारादेवेत्यर्थः एवमग्रेऽपि पंचम्यंतोर्थप्रतिबंधोत्वेति उक्तार्थेस्य फलेमानमाहात्म्य एवेति
यं चेंद्र नैतन्मन्यथासास्पदे वत्तेत्यत्रादिगोर्लुग नपत्ये इति लुकि लुक्श्लेति तिङो पोलु किंतस्य स्थानिवत्वेनत्त
थाभावप्रतिवत्तिप्रतिबंधेन तत्संनियुक्तं आनुकूल्यपत्तेर्भावः लुकि नेति किलुवीति वार्तिकव्याख्यावसरे इतिभ ति ५
वः अन्यथा उक्तार्थीनंगीकारेतत्र पंचेंद्र ह न्यत्र स्पष्टंगमकांतरमाह प्रकृतेति उक्तमित्यत्रान्वयः आदेशस्यावधि
त्वेतंसंबंधषष्ठेस्त्वविधौ स्थानिवद्भावप्रयोजनामायतादीनां साधनार्थमिदमुक्तं तत्र न निषेधे एवं सति ए।
वकारघटित यथाश्रुतकैपटासांगत्यं ध्वनयन्नागुक्रौन्यून तथा प्रभाव्यविरोधं परिहरति तत्रेति भाष्ये इत्य
र्थः एतेन प्रयमार्थमात्रप्रतिपादक र्थ करादिग्रंथाः परास्ताः मातामेवादिति अनुवादत्वात्संनियोग
शिष्टत्वात् तस्मादित्यवधानांशाप्रवृत्तेरिति भावः ननु अनुवादेपि परिभाषाप्रवृत्तिरवीकारात् तथा वि।

त्तो २

स्थानिवत्त्वाज्ज्ञापकं नेति भावः नन्वेवमपि जग्ध्वि धाविति निषेधो दुर्वारः एवेति तत्राह स्यादेवातत्राह सूत्रे इति प्रकृतेत्या
दिः चर संज्ञीति अत्र सूत्रे सन्निधिपाठेन यस्य चरविधिसानिध्यं तस्यैव ग्रहणमिति लाजशोत इत्यस्याग्रहणमिति
भावः कौस्तुभाद्युक्तसांगत्यध्वेन यत्नाह कायीति अपिनायपोदेश पदसंग्रहः अस्यैव तस्यान्यहि आनिसादेः नन्विद
न्या० ७५ मयुक्तं गतिकारकेति सूत्रयते पूर्वं समासोत्तुवत्तत्वेनोत्तरस्यापदत्वाज्ञात्वे स्यादावत्त्रोपस्य स्थानिवत्त्वेनावर्ङ्‌पत्वे
रतत्राह गोचेत्यादावितिन्नदो वरूपेत्रान्वयः नन्वेवमणयुक्तमेवोत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्यापदत्व
स्यतदवस्थत्वात् तत्राह उत्तरपदे तितस्य नित्यत्वेप्याहपदे इतिसप्तमीसमासे इति भावः अत्रेदमिति अर्थत्रयेस
75 प्तमीसमासपरंप्रागुक्तमपीत्यर्थः अपिना प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चयः सिद्धांतान्तरमाह अन्येति सात्वासरंवरयावेति
शेषः आदिनाद्विर्वचनादिपरिग्रहः प्रतीतितदित्यादि तत्रायस्यौदाहरणांकानीत्यादि द्वितीयस्य तु प्रागुक्तमेव अत्र(
थप्राप्यमनेनाहेत्यदितिभाष्येरितिहेतोत्तत्तीयालभ्य तत्र इत्यत्रान्वयः यद्यपि भाष्येवरेपलोपस्वर वर्जमित्येवोक्तं
तथापि दीर्घोपितत्रोपलक्षणत्वेन बोध्य इत्यत्र प्रतिपादितमित्याशयेनाह दीर्घेति प्रत्येति भगवत्तेत्यादिः यद्यप
चः परे तिदृष्ट्या त्रिपाद्यामसिद्धत्वान्न तस्यात्र प्रयोगस्य प्राप्यत्रयत्नेनायसिद्धान्तुवादः प्रागुक्तफलसिध्य
र्थमिति बोध्यं मूलस्यैतिना सत्रयरामर्शी पितत्रकेन निषेध इत्याशंकायामाह द्विरिति भाष्यरीत्याऽऽह पू राम ७५
र्वत्रेति ननु दएवकृतः प्रयत्नसाम्येनान्यस्यापि प्रसंगादत आह स्थानत इति स्थाने इति स्थानेन तत्तमइ

२१

त्वेनाहएत्वात्स्थानिवत्वस्येवाप्राप्तिरिति कथमिदंतथाव्याख्यानकलमितिचेन्नवाक्यादेयोर्द्वन्यदानियमःपु
सघुपपदेइत्याघसंगत्यापत्तेरतएवोत्वघटितप्रयोगोऽन्यथापिसर्गघटितप्रयोगापत्तिरक्तेतितुनास्त्येवतदेन
त्ध्वनयत्रोहोवेचेतिइदंचपदचरमावयवप्रतिबंधकस्यानिवद्भावनिषेधोदाहरणं ऽन्यथानुपपात्रन
निवह्निस्तथास्पष्टंभावप्रकाशोभाष्येइतिप्रकृतसूत्रस्यैवेतिभावः सिद्धांतमाह चेतितपाच्चपदेपरतञ्च।
रमावयवस्यपदसंबंधिनएवप्रत्यासन्नाग्रहणेनपदपरदचरमावयवकर्मकविधौकर्तव्योर्थात्परपदस्याजा
देशानस्थानिवदितर्थस्येवतत्रपदेलाभेनतदेकवाक्यतयापठितसुकथंचेपितथैववोध्यंतदाहतेनेतिक्रि
म्यंयो [illegible] नवीर्तिविभक्तिमात्राश्रितपदत्वाद्भुलंस्यात्स्यानिवत्वंतु नतत्पदेनिषेधात्तथाच।
कानिसंतीत्याद्येवपदांतविधाविन्यस्योदाहरणमितिदर्शानीतिगूढाकूतांचैवमपिउक्तं येनोक्तनिषेधाप्र
वृत्तावपियदपिपूर्वत्रासिद्धेनेववार्तिकंतथापितदधिकारभवशास्त्रपरमित्याशयेनाहपूर्वत्रासिद्धेपि
नेतितपाच्चभगवतउक्तंप्रयासनैष्फल्यमेवेतिभावः अतएवमन्यथासमाधत्ते पदेन इतितत्रवेनस्थानि
स्यादौउक्ताशयेनैवाहपूर्वत्रासिद्धे इतिअस्यावश्यकतामाहांतएवेतितदन्यस्यैवतस्यतत्रग्रहणादेवसर्पः
उक्तीत्याहिद्रुत्वाजशोंतेइत्यस्यात्रप्राप्तिरिदानींतुतस्याप्राप्तिपदांततविधाविनस्यतुप्राग्वद्विषयएवायंनेति

लूञ् छेदने इति धात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वासंभवादिति बोध्यं किंच संकृचमिन्न व्याख्याने न तदनुवृत्तावपि यत्रार्थैका
र्थबाधस्तत्र न षष्ठ्युच्चारणमत एव कर्मादीनामर्थसंज्ञात्वं लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन न च सर्वे इस्सिद्धिस्तदाह व्याख्यानादि
ति कौमुद्यां पुल्लिंगत्वं ट पतिरिति शास्त्राधिकरणिकाख्यातिरिति नदर्थः पतिरिति पाठः पतिरिति पादेष्वाबायोजांचो
रम० १६ स्यपतिरिति दुष्कौतुनापतिरित्याह शास्त्रेति चसमुच्चये तेन ल्यब्लोपे इति वार्तिकेनाप्येवं मतेऽपि न दर्शनीरूपिताधिकर
णत्वेनैवेष्टापत्तिः पंचम्या इत्याह तत्वेति एवंचतेनापि न वारणमिति भावः ननु तर्हि किं तस्य प्रत्युदाहरणमत आह क
76 रितिष्ठेनादिव्यक्तदोषांतरसत्वेपि निष्कृष्टं दोषमाह नैवेति यद्यपि पदान्तस्य भाष्याद्रूपत्वमेव तथापि तत्रैव किंमा
नमित्याशंकायामाह विनीति कौमुद्यां भरत्वाकराद्युक्तिं खंडयति द्विवसेतिः यत्र छेपि तत्र तद ग्रहणे भाष्यसिद्धांत
त्वादिति भावः अत्र मानांतरमप्याह तत एवेति मयः परस्य वर्णाद्विवर्णाद्वित्वस्य कथमप्रायेऽपि तेनारभादे
प्रतिपादितत्वेन तत्पारलौकिकदंडादिसंग्रहासंगतिरिति धनयत्राह तेन विसर्गादीति आदिना सवर्णग्रहः नन्वेकस
ज्ञकेन दकारप्रयोगेन द्विधत्वमत आह द्विधत्वमिति तत्पाचभौतपूर्विकं प्रयोगेन त्वमिति भावः द्विधमित्यग्निमपत्नी
कमिति सूत्रपदं शंकते एकस्मादित्ययोऽन्त इति शेषः एतदेकस्यामाकृतेः स्वरूपस्य प्रयोगश्चरितः कृतोतो द्विती राम १६
यस्यात्वतीयस्याश्चनेत्यर्थः च शब्दस्तु यादिसमुच्चायकः अत्र मानमाह कत्वेति न त्रहि स्यमोवन्यपरप्रयोगमाशंक्यनया

त्मनः नदाहतत्फलितमाह त्यपत्लोपेइत्यादि संग्रहार्थत इतिलक्ष्यभेदेन विकल्पः ननूक्तरीत्याशब्दस्यैवप्रसंग।
लाभेनतस्यचातुर्थत्वस्यबाधितत्वेन कथंतद्दर्शनस्यसंज्ञाऽतआहोन्नेति तथाचतस्यज्ञानसामान्याभावो।
लोपइतिफलितंअतएवत्यवंनदस्याध्याहारविषयेत्यवलोपइत्यस्यनप्रवृत्तिः नन्वेवंलोपविधिनातस्य
वो७ तदभावोध्वनीयःसचबाधितोऽतआहतत्रेतिलोपविधायकेइत्यर्थः तत्रशब्दज्ञानस्यश्रावणस्यैवप्रसिद्धत्वा
दाहतत्सामेतितथाचतन्निषेधस्यतत्सामग्रीनिषेधेपर्यवसानंमानसंस्मरणात्मकंवातत्ज्ञानंत्वि
ष्टमेवातएवस्मृतमेवानुबंधःकार्यसाधकइतिग्रंथकृतांव्यवहारः एतेनश्रवणस्यश्रोतृव्यापारत्वे।
न तस्यैवतत्रनिषेधःस्यान्नप्रयोक्तृव्यापारस्योच्चारणस्येतिरंगुक्तमपास्तंइतिभावः नन्वेवंशब्दानित्यत्वा ५.१
पत्तिर्भक्तवं तमितिन्यायेनजातानिवृत्त्याशास्त्राप्रामाण्यापत्तिश्चातआहतत्रेति उक्तोऽर्थः प्रत्ययलोपे
इत्यस्यप्रत्ययलक्षणार्थमित्यत्रान्वयः सकललक्ष्याभिप्रायः समुच्चयः एवेनजातनिवृत्तिव्यवच्छेदः।
ऽअवयवलोपशास्त्रैरपितत्रइदवयवरहितस्यैवतत्तद्विषयेप्रत्ययत्वादिबोध्यतेइति महासंज्ञाकर।
णसामर्थ्यात्लोपनंलोपइतिहितदर्थः नहिशब्दलोपनंक्रियेतिकेचिदादयः वस्तुतस्तुप्र[illegible]कादर्श श२
नस्यैवसामर्थ्यलाभार्थस्थानेपदस्यैवनवेत्यत इतिशब्दस्याप्यनुवृत्तिः सुलभेतितथाभाष्योक्तमेवयुक्तं

नन्वेवं वृत्त्यसंगतिरत आह पूर्वेति वार्त्तिकापादिः अत एव नञ्तैवाहादिनी एतेईत्यस्य निर्मूलत्वेनासंभवस्य दुर्वचत्वाद
हृआ धान्याद्दिति एते नु पुत्रादिनीत्यादावुभयत इति निषेधान्तस्य नत्म्ररत्वेदु निर्गत एवचः एतेन मूले तथैव पाठः सूचितः
उभयत आ अर्लिंगमित्यपास्तमत एव पुत्रादिनीत्यत्र लिंगविशिष्टेति प्राप्तोपि निषेधोनन तत्रैकरेफव्यवाये साकल्येन
श्प्र० नेकव्यवायेनोप्रवृत्तेः नच तत्राप्यचः परेति स्यानिवत्वेनानेकव्यवायः यत्नोतिलोपस्य स्थानिवत्वस्य तत्रापि तुल्यत्वात्पूर्वत्रा
११ सिद्धेः इति निषेधात्त्वाश्रेणतदव्यवधानंतु तत्रापि तुल्यमेव रेफपकारस्तु तत्र रेफसवर्णाग्निदेवनेति वोध्यं तन्वादिनीशु
77 द्धेपरे इति वृत्तिरयुक्ता सूत्रे नांतप्रकृतिकस्य [illegible] सत्त्वात् अत एव तस्येच्चेत्यत्र रत्नाकरदंडादिविसत्याख्यातमतआ
हस्त्रे इति छंदोवद्भिती छंदितिभावः भाष्यादौ तथानुक्तात दुपगमकाभावादत्रासंगतिमाहात एवेति न केवलं परसंम
त्यानयाकिंतु युक्तिलोपीत्याह दशेति आक्रोशमात्रं तन्त्रादिनित्तीतिसुप्यजातावितिणिनिः एतेनाचौरहाभ्यां द्विनाद्वि
त्र्यादिस्याक्रोशे पुत्रसेतिवा अनञ्च्यमोपादनेन नञ्घटितवाक्यस्यानित्यत्व कल्पनेनस्त्रियामेव प्रवर्तनान्यत्र नच
वैपरीत्यं कुतो न उदाहरणवरभाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तं उक्तरीत्यातत्रैव प्रवृत्तेः नञ्घटितमनित्यमित्यस्य सत्वाच्च राम
नञ्द्वयोपादानंतु स्पष्टार्थमेव यद्यपि प्रकृतसूत्रसाहचर्यादत्रापसंख्यानत्वाच्चवाहनेतिस्त्रियामेव प्रवर्तत इ ११
तितुवचं तयापि तत्र तत्साधकयुक्तेरत्रापि संभव इत्याशयेनाह नाहशेति वार्त्तिकेलाघवादुक्तरीत्यानति प्रसंगात्

संदुष्यान्यथैव सिद्धांतितं अत एव भगवान् स्वामी अप्यानां चेत्याहैव न तु अप्येव दुष्येन्माथापि । एवं च तत्पाद प्रयोगे ऽसाधुत्वे तिनात्म
यं किं पदेनास्य वेदप्रसिद्धकत्वमपि तत्रोक्तं तत्राप्येक कर्मविषय शास्त्रविधेयसाधनानि केन । एवाम् अत एव ब्रीहिसाधन
कप्रयोगे तन्नाशेन यवो वा रानं किंतु तस्य दृशनीवारानुपादानमेव तत्र हि सादृश्याद्धर्मोदयेन तत्प्रयोग निर्वाहात् अन्य
थात तत्र तद्धर्मानुदयेन तदुपक्रांतक्रियानिर्वाहो न स्यात् एवं रवादिरेव प्राप्ती मा रावपि वोध्यं मित्रपदविषयो न्यायो ने
कपदविषयवेदेऽप्यनेक द्रव्यविषये एव यज्ञातीयेन प्रक्रम स्तज्जातीयादानमिति नियम इत्यन्ये अत एव सर्वस्य देश
त्रादौ द्वित्वमिति वदेदेधाद्रो ग्धेस्म न ययत्व ठवयोरावृत्तिरिति भाष्यकारोक्तं दूषणं संगच्छते सर्वं चेदं प्रयोगपदेन सू
चितमिति वोध्यं इयं शंका गेयीति सूत्रपत्रा हनेकस्येति परश ब्दोत्यार्थः प्रयोगपदस्वारस्यादेवाह सार्थकेति साभि
धेयानेकविषयत्वे फलानेकविषयत्वं चेत्यर्थः अर्थबोधनार्थं शब्दप्रयोगात्तत्फलार्थं प्रयोगानुष्ठानाच्चेति भावः
वास्तवं न्यायबीजं ध्वनयन्समाधित्वमाह यद्वेति भिन्नार्थत्वे इति भिन्नाभिधेयकत्वस्य भिन्नफलकप्रयोगात्मक
स्य चेत्यर्थः अस्ति च तत्र भगवान् स्वामी अप्येव मुचेन्नु के न स्वामी न च निष्पत्तीन्यर्थान्तरं प्रतीतिस्तत्रांशे तदुपादाने तत्सत्ती।
तिश्च न यद्यच लोकवेदसिद्ध इति पत्रिलाघव मूलको यं न्याय इति न तकं मत । वार्त्तिककारिका ईदृशे विषये प्रक्रमभंगदो
षमाहुः नचैवं प्रकृते इति भावः उक्तार्थमेवाह हलइति वर्ततइति निषेधस्य प्राप्ति पूर्वकत्वाद् चतुर्णा सामान्य वृत्ति नेकि

द्याम्नाकारेणोदंलक्षणं न तु परिभाषा ऽनुवादे इत्यस्याजागरूकत्वात् इति प्रकाशोक्तेस्थाने ग्रहणेन परिभाषा।
णां मनित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यते न तु सेति इह स्थले प्रवृत्तिरेवेति न दोष इतिरत्नाकरोक्तं ग्रन्थः परस्मै रेफहकाराभ्यां पर
ग्रं० ७८ स्य परवदिति वाच्योऽर्थः न च पदद्वयं निमित्तनास्यादिति वाच्यं चकाराभावेन सह प्रतिपत्त्यै चोदितं न विरहाभ्यामि
78 त्यवन्यासे कार्येऽहिः शब्दासेन च तदभावकल्पनात् तत्राणुत्र्यीति न्यायेन विधेयसंनिहितत्वेन रहाभ्यामित्यत्रैव नि
र्दिष्टांशाबाधः अच इत्यंशे तु सामर्थ्यानि बाधः अवधानं चोपस्थितरेफ [illegible] हाकारकृतमेव ग्रहणं तेनात्मकत्वं तदेत
त्फलितमाहाच्चा पराभ्यामिति एतेनानुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिदमनुपपन्नमित्यपास्तमिति केचिदुक्तं।
चपरास्तम् इति भावः इत्यनेन सूचितामुरुकिंबकट यन्नाहदीर्घात्यिति अत एवानुः पवत्राणग्रहणोक्तापकमिति
तन्न तस्य प्रत्याख्यानात पाचमारभ्यामिनेव शरणोत्तरध्वनयन्नाह स्यमुमिति तिमृषत्वार्थरायेभ्रावत्सस्येतिसि
द्धत्वादाह शेषार्थेति भवाद्यर्थेन्नर्थः तदेवाहायम्मति न च स्थानिवत्वं द्वित्वे इति निषेधात् नन्वेवं न्ह न्ह पतित्नोष्ट्
यत इत्यादौ वांतो यीति यणः श्रसंगो यथासंख्यसत्वादत आह वावाविति मात्रालाघवस्यावांतरपदत्वमादाय।
पिपदलाघवस्य च सत्वेपि अपाणिनीयत्वादित्यपारुचिरातुरित्यनेनसूचिता नन्वेवं यथासंख्यसूत्र मत्रैवोचि राम ७८
तं लिखितुमिति चेन्न अस्यार्थमत्रैवावशिष्य क्या [illegible] स्थिनें त इतमइत्यनपेवनिर्वाह इति

तस्योक्तिः पुत्रोऽहन्तोयपेत्यादिबहुव्रीहिः आहिताग्न्यादिः अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष्नादिनेति सूत्रसार्थक्यायाह क्वां
तेचेदिति अनेन पुत्रादिनीत्यादौ दोषाभावः सूचितः एतेन हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवेति नियमइतिदं शुक्रम
पास्तं अह एहतीत्या दोदोषाधनेनतरमत्तीतरमाह वाक्कोशिएवेतीति ननु संयुक्ते छिमस्यनानुरमादीतिकथं तत्राभो
ऽत आह त्रिशि तिग्रक्रमाद्राह वर्णानामिति परस्परेति रामार्जुन गतिस्तयोरित्विवदितिभावः एवमपिह लामेवग्रहणा
सिध्यां तदलाभ एवात आह नचेतिनहीत्यर्थः अनन्तापकमप्याहातएवेतिसजातीयग्रहणादेवेत्यर्थः अनयातसूत्र
विषयेवरात्रिपावश्यकत्वात्सर्वत्रतत्प्राप्तिस्त त्रिप्रत्यधिकरणेसम्भमाग्नवः परेष्वित्यादिबुवर्णमात्रेबुद्धित्वंवानेत्यर्थ
केनानेननिषेधेतदानर्थक्यंस्पष्टमेवनच्चनेनापिनिषेधविकल्पइतिन्यायेनद्वित्वविकल्पेन विधीयतेसर्वत्रेतिअने
नैवसिद्धेतदानर्थक्यइष्टापत्तिरेवात आहनिषेधेति अनचिचेत्य चविकल्पाननुवर्त्तीततत्राभाषाह सर्वत्रेति अत
एवमनोरमायांतथोक्तं इदंपूर्वोक्तं स्वस्वमत श्रुतिदोषपरिहारार्थमिति त्वमेतेनोत्तरत्रशाकटायनग्रहणानुव
त्यैवसिद्धेशाकल्यादिग्रहणंव्यर्थमितयात्वंइतिसूत्राशयः श्रुतत्वादितिश्रुतानुमितयोरितिन्यायादिभावः ननुन
त्वेपिसांनिध्याद्व्यस्यैवविशेषणंस्यात्किंचोत्तरसूत्रानुरोधेनपरएवविशेषणमुचितमत आहव्यारव्येति अजनेगमा
तदव्रपेप्यत्रप्रत्यासत्त्यादिमागेसानाभावादित्यर्थः अनुवादेइत्यस्याअसार्वत्रिकत्वादाहतस्मादिति एतेनपरश

थसांगत्य ध्वननापाद्य प्रवेति वांतेतिवांत पदार्थमर्थः ननु तत्पर्यालोचनेनैतदपि स्यादत आह यथेति तथा च सामा
न्यतो ज्ञातोपि वाक्यार्थबोधो नैतदुपयोगीति भावः ननु तत्स्यात्कार्यत्वबोधावश्यकत्वं शाखुलरीत्यास्यानंतरे
स्मनयैव निर्वाह इत्यत आह अंतरेति एवं च तत्रापि तन्मानमिति भावः केचित्तु परस्परविरोधमपि सूचयन्नाह अंत
रा०म०
१८
रे चेति अओ देनोरिति वार्तिकोपपादको यं ग्रंथः उक्तरीत्या गत्वमित्यत्र लोपाप्रसंग इत्याह ननु गच्छतीरिति तस्यासिद्ध
त्वात्तत्र वकारग्रहणं ननु वत्ते ह्याह लोपइति एतेन विपरीत इत्याकरोक्तिर्व्याख्यानचत्मदादीनामदूरत्वेनैव वार्त्ति
79
क द्वयपाठेनम वदमिमतासिद्धात्र पाठस्य मध्यादिवन वलोप इति प्रश्ने वादिवे पूर्व्वमितिवाच्यं उपायस्योपा
यांतराक्षाकत्वात् प्रश्नेयतः सामर्थ्यकल्पितापूर्ववचनांगीकारे गौरवात् सामर्थ्यमेवैनं वैयर्थ्यशास्त्रबाधकत्व
नापेत्तयायाप्ति कबाधक ल्यनस्यैवोचितत्वेन तावत्त्वेवत स्वसाफल्येन पाक्षिक लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात् तदात्संग
धिकारे पाठे तदंतविधाय तेगो शब्दे नाव्ययीभावे तद्धितार्थविषये तत्पुरुषे समाहारद्वंद्वे चैकदेशेति न्यायेन त ५७
र इतर [illegible] द्वंद्वे स्वत [illegible] गो तत्सम सर्वेन तत्पर्युत्तो तदादेशापत्त्याऽनिष्टरूपापत्तेश्च
तिदिक्वाध इति तथा च सूत्रे वद्ध यज्ञ वणोपति रिति भावः तदप्राप्तियोग्येऽवारितार्थ्यस्य तद्दीजत्वादाह। राम
निमित्तत्वेति नानुपेततत्तिन्यायेन बाधेतथा सर्वपि प्रकृतेतन्न कौंडिन्यन्यायेन वाबोऽत आह तत्केति १८

पतुर्थीतत्पुरुषोऽर्थमित्येवमादिपक्षपारमतेनतत्त्वम् इत्यतएवनिर्वाह इति सूचनार्थं तस्मादेवं चक्रमादिति वेत्यत इति
सूत्रेतत्पितृतत्पुरुष [illegible] सूचनार्थं तात्त्एवं चक्रमादिति
फलितार्थकथनेन इध्वनयन्नाहोऽनिश्चत्रभाष्यसंमतिं तत्रतत्क्षिरोधं वाहैतदितिभाष्ये इति उक्तावस्यः प्राक्ते
सूत्रेइत्यस्य अवस्थापामन्चपः नन्वकारस्यविवक्षोपदेशे स्येव शास्त्रे कुरणात्संचलावर्णस्यित्त युक्तमतः केपटा
घसंगतिं ध्वनयन्नाहैतदिति प्रकषविधिमाहऐओ इत्यत इति संवलतें त्तलमेवाऽन्तरांशो इकारापंशे एवनन्वे
वेल्लोकेप्रयोगेन हलस्यापि स्पष्टमवभासः स्यादलआ हलदयेतिच स्वार्थेनस्यभूपत्वे नतेनतत्स्याभिभव इतिभा
वः अपि नेतरांशसमुच्चयः अतएव वेलत्तएप सूचकस्य प्रकर्षानुपयोगाच्छित्त्वा घनुरोधात् आह विवक्षितेति
त्रत्तु तावन्मात्रेण न सिद्धिरिति प्रकर्षाख्यपदमिति भावः भाष्ये अलोऽन्त्यादिति सूत्रस्थे एतेन न येव सिद्धेत्तस
ग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राचोक्तमयास्तं तदाह दिगिति फलाभावादिति लोपात्पलोपव्यवहारकफलाभावादित्य
र्थः लोपमात्रं तत्फलमित्यन्यत्रस्पष्टं स्वरूपतोऽसमर्मीत्यत्र तत्तो निमित्तमिति सूचयन्नाह तस्माद
ति अदिनाने इशि कतीत्यादि परिग्रहः वार्त्तिककृदुक्तबादेवाह वाचेति एतेनान्यथा स्यासिद्धिरिति
प्राचोक्तमयोक्तं यथाचेतत्तथा प्रतिपादितं भावप्रकाशगदापंच मनोरमारत्नाकरदंडाद्युक्तेर

श्रं

द्विरतत्राह हलोपइति इदंप्रमाणवतिव्यत एवेक इति सिद्धलंरंगतंशिकादेः लावीदित्यादिसिध्यर्थमितिभावः॥
लौकिकानिशसाया हशाख्रीयेतितत्राविकल्पलनिप्रसंगायाह से:३ेतितथैवमितिवार्त्तिके उक्तत्वात्तपार्यागीका
श्वरस्यर्थः स्मादिनासजातीयपरिग्रहः मूलेखंड्यतिवरेविति सतिइकोगुणेतिसूत्रस्यैत्यर्थः सिच्यंन रंगसमा
येनवाधात्स्यततमिति स्पष्टमन्यत्र एवंचवकार प्रत्याख्यानसंकोचोनयुक्त इतिलोपाप्राप्ताने ष्टसिद्धि
ग्रा० ८० स्तदाह नवेतिनन्वसप्रकारा ... गतिस्त्थापितत्रलोपवारस्तांकपमतत्राहकिंचेति तत्रादावाघवार्त्ति
कविषयेत्माह छंदसीतिद्वितीयेत्माहा ध्वेतिस्मध्वपरिमाणेपितत्रगवृत्तौसंज्ञावभेगापन्नेर्नवलोपइत्य।
80 न्वयः तत्रहेतुमाह संज्ञेतियतोऽन इत्यार्थतो एव मन्यत्रापिदृष्टसावश्यपकमित्याह यथेति पूर्वपदात्से
ज्ञायामितिप्राप्तस्येत्यर्थः नन्वेवं सर्वनामशब्देणत्वाशंकायत्माअविरोधोऽतत्राह सवेतियुक्तिसंभवेनात्वान।
कल्पनानौचित्येत्माशयेनाह तस्येति तत्रचिरंतनैनतुसवादाहाधुनिकेतिदीनोतिस्त्रेइतिपाठः तेनसंज्ञापूर्वक। ए७
इतिलोपः शाकलस्यत्यस्यमवस्थितविभाषात्वाद्वानलोप इति प्रकाशकराकरायुक्तमपास्तंमात्रपदेनसा
मात्मनियमव्यवछेदः स्यादितिस भावनायां तथाचैवइत्यनुष्टत्यापादोप्रत्यये पदेप्रातिपदिकस्येवस्त्रेद्दां राम
तादेशस्ताहितान्विमितसेवेतिनि यमेनवात आदिसिद्धिरितिभावस्तत्रादेनस्याद्यापिमाहतत्र्यांचेतिग्मतिव्यात्ति ८०

चतन्मूलकोपेन नेति न्यायसमुच्चयः सूत्रे भिद्यन्ते त्रिहि क्रौ ष्टौ जागुन इत्यादौ वन्तोपधाव ध्योनिषेधवच्चन मुत्कोल
न्यायेन तयोरादिव आवाधमाशीकाद दृष्टान्तेनाप्राप्तिस्त्वेपिउक्तो सो गुन इमौ दैन्तयोरप्राप्यात्तदभाव इत्युक्ता सामा
न्यविशेषभावो वाधहेतुः स चेह नास्तीति कैयटः निमित्तांशेन त्वत्वेपि कार्यांशे तदभाव इति तदाकूतं आद्यपक्षस्पष्ट।
त्वादाह तेरिट् दृशि धातोरेकाच इत्यत्रेत्यर्थः उत्तरयोरिति निमित्तको नुलुप संदेहस्तयोरित्यर्थः तस्मादेव पुनर्वृत्तिरिति
भावः ननु तेभ्यः क्रियासमभिहारे नित्यं यथा स्यादिति तदावश्यकमत आह क्रियेति समुच्चयाभावादाह चेतेति
अन्यथा तस्य सावकाशविषयत्वादौ क्रियासमभिहारादेर्यङो ऽसतिपाते ह्रस्वे धातोरित्यर्थे नानुवाद्यत्वेन
विधेयत्वं क्रियासमभिहारविवक्षायां चानित्यार्थं चेत तत्रापि तस्य वृत्ते तत्र सिद्धा नदानर्थक्यमिति निग्र घ
हणं प्रत्याख्यातं तदाह निरूपेति प्रकृतमाकृतस्य चेति अनिष्टं वस्य चेत्यर्थः यत्रा विति गोरित्यादि सामर्थ्य
लभ्यमर्थमाह अप्रयेति सूत्रे तद्विषये तस्य प्रत्यये प्रवृत्तिः स च द्विविधः तद्धितः कृच्च तत्राद्यमाह गवादा
विति भवेनेति वाधेनेति शेषः द्वितीये आह लव्य इति स्वत एवेति तत्र दप्राप्ते रेवेत्यर्थः उभयथापि तत्र
न फलं मित्याह गोशब्द इत्यादिना कारु परिग्रहः एवं पूर्वशेषं प्रतिपाद्योत्तरपदमवतारयति एवं तर्ही।
तितत्रैव फलमस्त्वेचेत्यर्थः लोपेवादिति भावः ननु लोपो व्योरित्यत्र वकारस्य पूसारखानाकयसिद्धसि

दानं वेति अन्यथात यानिर्देशासंगतिःस्यादेवेतिभावः शाब्दत्वार्थमाह क्रयार्थ इति ननूभयमप्ययुक्तं सर्वना
म्नां प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन क्रयार्थपरामर्शौचित्यादिति चेन्न नयाहि सतिपदि सर्वार्थसदर्थ इति
तत्पुरुषस्य शक्यशब्दः स्वार्थे वर्तत इत्यर्थलाभेन तदर्थग्रहणं व्यर्थं स्यात् अयत्सोपपि स्येति बहुव्रीहि स्त्याग
ऋ॰ ८२ यिशब्दे शब्दस्य समर्थभावादेनर्थकमेव तत्स्यात् स्यात्सामर्थ्यात्तु ग्रहणं तस्यापि वस्याविनिमयत्वलग्नं स्यग्रहणं अर्थे
नेति समासः त्तरेतदभिप्रेत्याह आरम्भानादितितदानच्छेदेनेक्रमेव व्यतिरेकमुखेन दूढ पत्नियोग्यतेति
तदितित तदर्थ इति विशेषणमित्यर्थः क्रयशब्दे क्रीणातिर्विक्रयवतिविक्रयमञ्जलाभेष्ट्यपाडुरूपग्रहणफलकं
81 धान्यादिदानं तदाह स्वीयं धान्यादीति क्रयशब्दे तु सक्रये सच धान्यार्थिभिर्दत्वदवाग्रहणं तदाह यत्रविति
स्वीयद्रव्यमिति स्वयमितिपाठे आत्मनेत्यर्थः क्रियत इतिशेषः नन्वेवं रीत्या द्रव्येपि व्यवहारः स्यादत आह द्र
व्येविति शब्दशक्तीति क्रयादिपशक्तीत्यर्थः अत्रमते बोधे एव विशेषो न तु फले इति बोध्यं वैरूप्यायतित्सद
र्थ इत्यत उक्तार्थलाभश्चात्राह चिवीजे समस्ततादाह भो इति वित वर्णविन्नीयमर्यायोर्विरोधं परिहरति भोरि
ति ननु प्रागवदिरित्यस्यानुवर्त्सातस्यानिकयोरित्यर्थविकारांशावाधेपियकारांशे वर्यवत्सानिनहरणहीना ए॰ राम
दोषाप्तेरेवाभावेन पत्नप्रयुक्तमेवातआह सतस्मा इति वैकल्पिकत्वेन विधानसामर्थ्याद्दुर्वचं चमतआह शाक ८१

न्याहऔ आपत इति प्राचोक्तिं खंडयति तदभावे इति धातुग्रहणाभावे इत्यर्थः प्राप्नोति एचो यादेश प्रत्यये चेद्वांतादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैवेत्यर्थः यत्नेति चाप्ति स्त्रीत्वे अवधारणार्थ एवकार इत्याह तन्निमित्ते एच इत्यर्थः तच्छब्देनासंभवात्संनिहितोपि धातुर्न परामृश्यते किं तु यादि प्रत्यय इति भावः नहीति शेषः वात्रेति ओपत इत्यादौ धातोरतन्निमित्तस्याप्याबन्तेश्चन्त्यपि बोध्यं किं च तत्र शब्दाद्भिन्नार्थे उगवेति यतिसमभि धाने अपि निमित्तस्यैव धातोऽकार्यभावेन धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषायाम प्राप्तेः एतेन धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषया नियमस्य धातुप्रत्ययविषयकत्वेन तत्र न वांतादेश इत्ययास्तंतत्वात्स्य प्रसङ्ग अभिरित्यादावनुदात्तत्व मागमापादनेन भाष्ये दूषितत्वादिति बोध्यं अत्रेति तेनैव रूपेण निमित्तत्वेनान्नाग्रह इति भावः यद्यपि एवं रहित पृष्ठे नैकदेशोत्र प्रश्न इति मूलतो लभ्यते तथापि द्वारा समुदाय प्रश्नेनात्पर्यंतदभावे नियमासंभवे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यादित्याह सूत्रमेवेति पूर्वेणैव सिद्धेरिति भावः न धात्विति निवृत्त्यादिः तत्र सार्थधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वे यदेतदुपेन्द्रादौ दोषमाशंक्याभिप्रायमाह बहिर्भूतेति परोपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गपर्याप्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात्तदतरंगं यत्तु नतयात्र पूर्वांगत्साधननिमित्तकमेवांतरंगमिति तप्यादागातोपसर्गनिमित्तकत्वेन तयोः कार्यस्य बहिर्भूतो नेतरार्थः बहिरिति आदष्टेति भावः एवमेव छंद्यमेवाहनन्चेति इत्यनयोरिति परिपर्कमोरनयो विमर्षः आख्यानमूलमा

वहिरंगो गुणोऽन्तरंगो नलोप इत्युक्तापत्तमेदे नोदाहरणद्वयमिति प्राचोक्तिं खंडयन्नेतयोरेकवाक्यताम् अनुभूयते सुरवमित्यादि साधिकपालध्व

मित्यर्थः किं चेति यतइतिशेषः अस्य वस्यऽत्र वृत्तवकरोतीत्यत्र नन्वेवमपि तत्रतद प्रवृत्तिः कुतोऽत आह स्था
नेति तत्रेतिवलोपे इत्यर्थः निषेधस्येतिभावः पदेतिवाक्तिर्भूतस्य वनिमित्तिकापामित्यर्थः ननुपदसंज्ञायां ययोर्
शलस्येव सिद्धांततयाऽत्रैपादिकत्वेन कथं तन्न वृतिश्चत आह साक्षादिति अन्यपरं यद्वा यो वारणायाह यद्वादी
ऋ० ८२ तिआदिनाभत्वपरिग्रहः विकल्पः प्रयोगभेदेनतत्पतीतिपाठः केचिदित्यनेनास्वितामरुचिमाहवेरपितिगम
कांतरमाहभोभगोइत्येतिननुकथं लतणत्वाभोऽत आह शोऽन्यत्रेति तन्निमित्तककार्यशाकार्यिणः स्थानिनोऽ
भावादित्यर्थः नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह नयन्यत्रेतिउत्तरभाष्यविरोधमपि परिहरतिएतदितिअतएवतेषा
82 मनभिधानादेवणत्वेनलोपः शाके ससम्यवचेदःअन्यत्रापि फलसत्वेनतावत्पर्यंतधावनासंगतिरे
वेतिभावः धकारांतरेणपितस्यैकदेशयुक्तिरत आह हलीतिएतेनतत्रप्रयोजनोक्तिरूपलक्षणमेतस्यायीति
नततोऽनभिधानमितिनैकदेशयुक्तिवंतास्पेत्यस्तं एतेनतयामनोरमारत्नाकरेइडयायुक्तमपास्तंतत्सा
धकतन्निषेधोदाहरणमाहकानीति [illegible] राम
दु [illegible] नन्वस्त्वत्रशागुक्तरीत्यावाकासं ८२
स्कारपदत्वं तथापि श्पदत्रोपदिष्टो भुजि पल्लवत्र्येकारस्थानादिष्टदचपूर्वत्वाभावएवेनचपरत्वान्निवहिः

टेनिगौयिति गोरीकमत्रेत्यर्थः किंविति एतंमत्वोदत्ततंटिलोपस्यबहिरंगासिद्धत्वात् ननुपुनरपिक्विवेव वकुतो।
नात्कमाह क्विपीतिक्वेविधिमितिस्थानिवत्वनिषेधात् तुकवैयर्थ्यान्नात्रबहिरंगासिद्धत्वेन नन्वेवमपिविधिलो
पोक्तोरिति वलोपापत्तिरेवसत्रमते इतितत्राथमेवात्कमाह विजितिक्वेोलुप्तमित्यर्थसार्वत्रिकत्वात्तन्निमित्त।
कलोपेएवप्रश्ने प्राप्तप्रवृत्तिरितिस्चयन्नाह टिलोपेति ननुनग्रदांतेतिनिषेधात्तत्वमतत्कमाह पूर्वतो
ति ननुसुवंतात्क्विजितिहरदत्तादिमतेतत्वर्तिसुपात्तत्वमेकदेशेतिन्यायेनवांतेपि सुलभमेवंतत्कमाहपरेति२
दंचकमणिकिप्रत्ययेशेषषष्ठीसमासइतिपदेतत्त्वाहिमभुपेत्यवस्तुसंपदएवापुक्त इतितदप्राप्तिरेवेत्याहत्वो
पस्येतिएतेनेनिःसारपुक्तिरूपेनतदप्रवर्तनेनेत्यर्थःअन्यथातत्पदत्वाभावेपिक्विवुत्तरसुप्निमित्तकपद
त्वसत्वेनसस्मात् नचातिदिष्टत्वेनपदत्वबाधितोचालुप्तत्वान्नचस्थानिवत्त्वमलविधित्वात् नचावःपरे
तिणिलोपस्यतत्वेनतत्वंतस्यस्थानिवत्वस्यनपदांतेतिनिषेधप्रतिबंधकत्वात्पदांतस्थानिकत्वलोपप्रतिबंध
ते ३ कत्वयानत्रापिनपदांतेतिनिषेधात् णिलोपस्येवटिलोपस्यापिस्थानिवत्वापत्तेर्वांतेमतस्यदुर्लभत्वेनतत्र
पदत्वानिवृत्तेःप्रकल्पवापवादविषयमितिन्यायेननिषेधविषयेतत्प्रतिबंधायस्थानिवत्वाप्रवृत्तेरिति।
भावः किंचांतरंगभसंज्ञयोत्कर्षमावहिरंगपदत्वस्यासिद्धत्वेनवाधायोगात् इत्यपास्तमिति इत्यप्यपास्त

६५

तेनरघरत्वमिति हि रित्यत्र स्वेच्छया तु अनुवादे परिभाषाया अनुपस्थितिः अशौ स्थाने इमतः स्थाने ग्रहणमनुवर्त्तनं यति
रत्नाकरदंडं अभ्लतपस्तन्नउक्तं पुंकेस्तस्य समस्तवाक्यत्वात् तदेतत् ध्वनयन्नाह षष्ठीति एतन्नस्तारस्यावश्यकत्वमाह इदा
नेनिय तु रत्नाकरः स्थाने तरेम नोऽनुवृत्त तत्रश्च मातेन विपरिणम्यते सच प्रसंग एवं च उः स्थाने ऽरारारूपो रपरो
रा० ८३ भवतीति वाक्यार्थसंभवादिदं व्यर्थं ऽमुद्दिति वद्दुर्गातिवत्क्वचे परग्रहणसामर्थ्याच्चाराावंचाराद्वादेशो भवत इत्यर्थः।
न्न च सवदिशनापत्तिः वरो द्वयोरन्यसमुदायस्य स्थानिनोऽभावात् तत्रैवमपि ऋतेद्धातोरित्यादौ न्मदंतस्य धातोरपि
स्या… पीतस्यत्वमिति वाच्यं विशेषणविशेष्यभावे कामचारेणान्वयावगमानात् न चैवमुपधाया इत्यत्र व्यर्थं उप
रा० ८ गाल्तिम्बुश्रेयन ऋकारो विशेषितेर्न वा केनैकवाक्यतानाया उद्देश्यविधेयभेदेन तदसंभवात् पदोपस्थितिपदत्त्वा
८३ गीकारेपित्वउक्तवाक्यार्थस्य दुर्वचत्वात् ऋतइद्धातोरित्यादौ साफल्येसत्यां ग्रहण इत्यादौ दोषापत्तेश्चानोस्तः उक्त
वाक्यार्थासंभवात् परग्रहणस्य व्यमाणरीत्या साफल्यात् ऋतइद्धातोरित्यादौ तयोस्तथा विशेष्यदंतस्यां ६५
गस्य धातुरूपस्य स्थापिता वुक्तदोषन्नादावर्ण्यात् प्रत्ययस्यांगांशे उपस्थिताकांक्षित्वेन तथा विशेषणविशे
ष्यभावा संभवेनोत्तरसूत्रे वैयर्थ्यापत्तेश्चतदेतद् ध्वनयन्नाह स्थानेन्तरेत्ति लाघवादाहृतस्येति तदाहतस्फ
लितमाह यत्तुरंतपदस्यामिदचोंत्यादिसूत्रे यात्राण्यत्र वन्निस्तेनगुणादिशब्देर्यो … विहितस्तस्यांतावयव। राम
इत्यर्थेन नियमोपपत्तिरिति तन्न गौरवात् वाक्यभेदापत्तेः क्लिष्टत्वादन्यथोपयत्न…स्य फलाभावाच्चतद ८३

मिथःपरिहारेणान्यावकाशयोःसमवस्थितयोरेकत्र लक्ष्ययुगपत्प्राप्तिरूपविशेषाभावेनतदप्रवृत्तेः नित्यत्वेन
भयोःसमेनसंवाच्यःक्रमवृत्तिपायोगपद्यमपिनेतिवाच्यं तथापि वैपरीत्यापत्तेरतस्माद्वाक्ये नित्यमपिनानाह
शपदसंस्कारपक्षसमुच्चयःतस्यानेकविधत्वादाह पूर्वोचेति एतन्मूलक एव वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्यु तवर्णक्रमे
णैवलब्धपसंस्कारस्समुदायो मःस्वस्यैवेदमत्र यत्तु रत्नाकरः एकग्रहणमावश्यकमन्यथा तयोः पृथक्स्यात्
त्वेनादेशद्वयंस्यात् उदात्ताभ्यामुभौ साम्या संस्येतिवत् नवमीमांसककर्पदिया निर्वाहस्तस्मात्तत्रानाश्रयणात्स्मप
वह्दोषापत्तिरितिस्पष्टमन्यत्र तस्मादेकग्रहणमेवेह तदनाश्रयणे आनमिति तन्नागोजीभट्टानां मित्यादौ द्वंद्वो नर
चतुष्पप्सिमुदितेतत्समुदायेवाराकप्रदेयनिरूपपित्तैकदेवत्तात्त्वबोधवत्पूर्वपरयोर्विभिन्नत्वद्वंद्वोत्तरषष्ठ्या एकर
विधेयनिरूपितत्वलिङ्गैकस्यानितबोधेनादेशद्वयाप्रसक्तेः उदात्ताभ्यामित्यादौ अनुगमकवशात्तथेति तदोषइ
त्यैत्रस्पष्टेतदेतदध्वनयन्नाह गुण इति आदिना वृद्ध्यादिपरिग्रहः तत्र विधेयेयश्चैकत्ववत् ननु नेदं सर्व
पाउत्राश्रीयते दोषवाहुल्यादिति चेन्न सर्वथाऽनाश्रयणेऽपि लक्ष्यानुसारि व्याख्यानेन क्वचिदाश्रयणं तदे।
तदध्वनयन्नाह नोभयोरिति एकेति द्वंद्वनिर्देशादित्यादिः अन्यथा यथोगे वत्वदेत् किंच संभवत्येकवाक्यत्वे
वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वं पलयोरिति मत्रैकशेषसत्त्वद्वंद्वेनैव निर्देशात् अन्तरैकादेशास्य संस्कारस्यानिक

भिन्नस्य तद्वयवस्यैव तत्र ग्रहणे मित्यन्यथानुपपत्तेः स्पष्टैव न वाहाभ्यासेति ग्रस्यानिरवैतंत्रविधायकत्वं द्रष्टव्य
ति एतेनेति तदर्थमाह केति स्वतंत्रविधिपदे के चिदुक्तं दूषयति ग्रन्नपदे इति स्वतंत्रविधिपदेत्यर्थः प
नुव्यर्थ राज्ञांलोपेच अस्रोर्लेङ्गुणः कृतइउरोहेरोवसिद्धउरण्रपरइति सूत्रं व्यर्थमितितन्मतं खंडयति तत्रतत्रे
ग्र० ८५ ति आविति अत्रापि तथापाठे आद्ययोरपि तदापत्ति स्तदपाठे अन्त्योपि तदभावापत्ति उभयपाठे गौरवापत्तिरे
व अज्झलादि स्वत्रापि तथापाठे अन्त्ययोरपि तदापत्तिरन्यपाठस्यापि तदभावापत्ति उभयपाठे गौरवापत्तिः यद्यपि
84 तत्र हल्लादिःशेषेणाप्रवणान्न दोषः उभयथापि तथापि माडादौ हल्लादिरित्यस्य आपादकल्पने प्रक्रियादिगौ
रवापत्तिः साधुत्वबोधकप्रक्रियाभेदेन तदभावापत्तिश्चेति भावः आदिना अतउदित्यादिपरिग्रहः गम्युति
त्यादेः कपिलकादित्वात्साधनेतु पृषोदरादित्वेनैव सर्वसिद्धौ संपूर्णशास्त्रस्यैवाप्रसारमापादयतीत्यति भा
वः एवंसनिरुत्यादिसूत्रेपि गौरवेरव्यत्याहारस्य खंडितत्वान्न सिद्धांतमाह वस्तुतस्त्विति लभ्यत इति सूत्रान्वयः के ६४
यटादिमतेनाह इत्यस्य इति सिद्धांतमतेनाह वा वसेति उभयसंग्रहायैवाह विकल्प इति प्राचामसंगतिं ध्वन राम
यन्नाह ह यति प्रकृतत्वादाह कृधू धातोरिति ननु द्वित्वलोपाभावे पि त्रिधूत्वात्कयमिदं गतम्भाह द्वित्वाभा ८४
वे इति तथा च द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ननु धातुयस्य परिभाषया जश्त्वकृते द्वित्वमिति प्रक्रियायाम

तरङ्गवत्पत्याहरपरइति इत्यत्रेत्यर्थः अवयववाचित्वादिवाहुल्यार्थे इति असरेफस्यप्रकृतोपयोगादाह विशि
ष्टस्येति यथा चैतन्यस्य एकत्वमन्यत्र ग्रन्थासर्वत्रान्तरत्वाभावस्तत्त्वत्वादनियमः स्यादितिभावः उक्तार्थमा
ष्यसंमतिमाह तएवेति तत्पार्थांगीकारादेवेत्यर्थः तत्रात्मके परं फलितार्थकथनपरमाहोः स्थाने इति कृतइ
द्धानोरित्यादौ नयार्थेपि अलोपस्य निर्दिश्यमानेति परिभाषाभ्यामविशेषेण समाविष्टानीभ्यामिष्टसिद्धिरेतेना
नेपुगिति मृग्विधिसामर्थ्याद्गुणः ह एवयदागमाइत्यस्याऽऽभ्यन्तरितित्वास्तमुक्तभाष्यविरोधादिनाततत्त्वद
नित्यत्वस्यैवांगीकारात् ननु शास्त्रबाधाः शास्त्रान्तरावयवव्यवहारादर्शनात् कर्णस्यव र्णान्तरेकथमवयवोऽत्र
आहावयावेति न न्वसिद्धपदार्थस्य वचनसहस्रेणापि वोधनं दुर्वचमत आह तत्सारश्येति अत्रत्यशब्दः प्र
युज्यमानो विनापीति न्यायसिद्धितिभावः अनयाउक्तार्थानंगीकारे अवयवत्वं खाऽसिकोभाष्योक्तेति तत्रहि
अंत शब्दस्य समीपवाचित्वेनावयववाचित्वं तस्य नत्वस्याभावादित्युक्तं उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन शास्त्राम
संगतिध्वनयन्नद्रूटयति यंचेति परशब्दः समीपदेशवाचीति व्यवस्थाविषयइतिभावः एवेन विशिष्टव्यवच्छेदः
उक्तहेतोरेवाह रेफेति तत्रहेतुमाह स्येतदेकेतिवाक्येकेत्यर्थः तदेवाह गुणेति उक्तार्थस्य फलान्तरमप्याहात एवेति
विशिष्टत्वांगीकारादेवेत्यर्थः तत्रादिशब्दस्यावयववाचित्वेन तस्य सत्वस्य सत्वेनेतरनिवर्तोतात्पर्येणादि

१६ वर्त्तोऽह्नकल्पतेति वोध्यं फलविशेषेणावेति यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेष स्तत्रैवेत्यर्थः एतेनमा
न्योऽकः श्वेङ नकारोऽकं भेदोऽकं चापास्त मिति भाव प्रकाशे स्पष्टं तदाहेत्यत्रेति शब्द रत्नादावित्यर्थ तः अत एवेति
पदेत्भेदादेवेत्यर्थः एवेनानुवृत्त्यादिनिरासः इदं चानचीत्यत्र वेत्यस्याननुवृत्ति पक्षे बोध्यं तदनुवृत्तौ तु तत्रास्याप
अ० ८५ संख्यातत्वात्ततोपि नत्वबोध्यं कश्चिदिति क्रियाद्वया धाहारादिप्रयुक्तं गौरवादिकमत्राऽरुचिवीजं एतेन तद्यादं इत्यु
क्तमपास्तं तस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधा नित्यत्व स्यात्स्यार्थमावश्यकत्वात्तेन षष्ठी त
85 त्पुरुष एव मत्त्र[illegible] पीतितत्वं ननूढ ऊपे ऊ ति इत्यस्या वादावेकीयमतेन प[illegible]मानस्यदीर्घादिः कुतो न गृह्णमत्त आह सू ६
ऊढेति अत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयान त्वप्रयुक्तकार्यं न स्वत्वेनतु तद्भवत्तियाहि सत्त्वात्साञ्चतरत्वेन पूर्वं निया त्या
तो विसंतदाह आरभ्येति एचीति अनुवृत्तमित्यादिः तत्वेति एजादिस्वेत्यर्थ यत्तु रत्नाकरः अवतः क्विपूढिए
जादित्व संभवादिदं चिन्त्यं तस्मात्त्रिपः साहचर्यादिवेजायोर्ग्रहणं तयोर्नत्वे वीत्यनुवृत्त्या तिनत्वं तत्र वद्धिरे वेति
सिद्धिरोमाङोः प्रयनेन वा धातः अनेन नु सामर्थ्यात्तद्धाध्यत इति तत्त्व लवृद्धि सत्त्वस्य कैपटोक्तमात भिधातोत राम ८५
किं च ओमाङो रित्येतद्धाधकत्वमनापेक्ष्यया सामर्थ्येन प्रयोव हि शिष्येनत दापनने तिस्पायना त्रैवोमा।
ङोरितिवाधितत्वात्स्यादिति विश्वौहइत्यादिनस्या दिवाहऊठ सूत्र भाष्याभिमतेष्टानिष्टालक्ष्यानुरोधेनचे।

पितत्वाभावेतत्पूर्वंगत्वाप्रयोगे तत्वं दुर्लभमिति त्रिधर्मानिश्चित्यमिनिरवंडनकं तन्नखंडयतीति चेति यत्तुवणो द्वित्वेनास्य प्रवृत्तिर्द्वित्वं
परस्य वर्णत्वे सिद्धं वाच्यं संपत्नेत्यादौ त्रियकारत्वार्थमिति वार्तिकोक्तेरत एव णत्वं द्वित्वमिति कोसुदीसंगतिरिति तन्न
तान्धु वागितिभाष्योक्तलक्षणासिद्ध्यापत्तेः यथाचैतत्तथास्य ष्ठेभाव प्रकाशे इत्यर्थकेन इतिविप्रर्थतात्पर्यकेन द्वित्वे
पूर्वत्र परमसिद्धत्वेत्यर्थस्तु नञ्समर्थसमासापापत्तेः निषेधविधौ गोरवाच्च स्यष्टेचेदमत्पत्रपूर्वत्रासिद्धीयमि
तिगृहादित्वाद्धः तदधिकारमवशात्त्वमस्याः लिंगं यत्रतत्वं तत्राद्वित्वे इत्युपपत्तिष्ठेत इत्यस्यार्थः नचपूर्वत्रासिद्ध
मित्यधिकार प्राप्ततथासति संभवति सामानाधिकरण्ये इतिन्यायेना द्वित्वे इति पूर्वत्रेत्यनाद्वेतितेन परस्य द्वि
त्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीति भावः इत्यनेन वार्तिकेन तदनंतरमिति अत एव १ णो मयइति वचनांतरे णापुनर्द्वित्वेना
निष्पन्नस्य चतुर्थस्यानुक्तिः ननुतस्य वार्तिकत्वेन फलविशेषनिश्चये द्वात्वे नकथमिदमतत्र नादरे हेतुमा
हतस्येति उक्तवचनस्यत्यर्थः यद्यपि वार्तिककृदुक्तमिदं तथापि परिभाषावृत्तिकृदिरस्य तत्वमुक्तमिति तदु
क्तं परिभाषेति तु ष्वेत्यर्थः दोषः यतीत्यनेन नपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्या संचारः सूचितः नियामकत्वमे
वहि परिभाषात्वं नियमश्च फलविशेषाप्येवेतेपत्र फलाविशेषस्तत्राप्रवृत्तिरत एव व्रीहीन वहंतीत्यादौ दृष्ट
फलविशेषाभावान्नियमजन्यादृष्टं कल्पयंतिवाक्यार्थविदः कस्मले तु तु नावघातः दृष्टफलाभावात् दृष्टद्वारे

करणत्वविवक्षयेतिभावः एवं सर्वत्रबोध्यं एवाविति विहस्मेत्यनेनेतिभावः संप्रसारणपूर्वेति तस्य पुरुषपूर्वरूपेऽस्य र्घः स
सम्यंतपाठे पूर्वविशेषणं मूलादिग्रंथात्स्वंड्यतिपरेवितिन न्वेवं योगविभागेन वार्तिकं प्रत्याख्यानपरभाष्यविरो।
धोः तस्मात्सेधत्योदिति ननु प्रत्याख्यानपरः भाष्यमात्रमेषा द्वार्तिकेऽरागग्रहणमुपलक्षणमित्येव कुतो नेति चेन्न
तथासत्यनन्तस्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन न तदनुक्त्या भगवता वार्तिककृदुपहासस्यान्यत्र वा नाकरणेन चो
म०भा० पक्रमस्यैव प्रायत्वेनात्र तथाउर्वच वादिति बोध्यं एवं तस्य शब्दांतरत्वेनैधरूपत्वाभावान्नातिप्रसंगस्त्वेत्रेति तदंशो
८६ [illegible]र्थमेवेति वक्ष्यमाणादिप्यासंगतिध्वनयन्नाहाथैधयत इति इत्यादिना प्रेदिधिषत इत्यादि परिग्रहः अपिनामूलोक्त
सोम ६ ष्वेव धातुरूपत्वविग्रहः तत्रादीप्तितमतेनाह प्रकृतीति सिद्धांतमतेनाह किंचेति यत इति शेषः एवं चावश्यके वाद
86 चीत्यस्याप्यनुवृत्तिस्सदाहेत्येधेतिराजतिदीत्यादेरवंच तदीपस्येचोनिमित्तत्वेपितस्यानिमित्तत्वमेवेति भावः।
तेन वृत्तिमाधवग्रंथखंडकेकरूपैधयते इत्यादौ दोषो नोद्भावितोऽस्फूर्तिविशादिति जगन्नाथोक्तं प्रकृतिभागस्ये
धरूपत्वस्यानर्थकत्वेनानतिप्रसंगान्मनोरमादिविसंभाष्याद्याशयस्तु तन्न अयतितन्यायेन धातावधिकस्या
र्थवत्त्वया एधतिग्रहणेन ग्रहणादतिप्रसंग इतीतिरत्नाकरोक्तं चापास्तमुक्तयुक्तेस्तस्मात्सतिस्यात् एत्यादीनामु राम ८६
पलक्षणत्वम् विशेषणत्वपाग्रहणात्भाष्यादियोजकत्व द्वीत्यापि मनोरमायाः सुयोजत्वात्वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे एतद

चीन्यस्याऽंशे सर्वथा कुत्स्नस्यैवौचित्यात्क्रमत एव वार्तिकादिसंगतिस्तद्ध्वनयन्नसंभवमभ्युपेत्याप्याहैत्यस्य धर्मोऽशितिरावेनोदो।
मवच्छेदः ननु वैगतीत्यादौ प्रश्लिष्टस्यापि ग्रहणमत्र कुतो नोक्त आहोतिविति प्रसिद्धेति आभेयकेतिस्यापादितिभावः राधतिसा
हृच्चयेंण प्रश्लिष्टस्य सानुबंधकस्यैव ग्रहणाच्चेत्यापि बोध्यं आदिनाऽपे धत इत्यस्यैव परिग्रहः आशंकाति तदाशंकात्न् इति दिनि
धायेत्यर्थः नन्वेवं पररूपापवाद इत्यो वोचिवृत्तेर्न तु राजादीत्यादिः स्यैव गुणबाधकवद्धिं बाधित्वा प्रसक्तेरिति चेन्न प्रसंगाद्दुंशे
पिक्कलोके रत्नरादावतैनैव तोऽगर्थत्वात्पूर्वं पि योग इति रत्नाकरोक्रम वा स्तत्तदेत इध्वनयन्नाहैत्स्य धर्मोऽस्विचो युक्तेर्मेपृत एव ति ५
गुणस्य पररनिपातः सत्रक्रमं नो धने शंकाम संगक्रमवोधनेच तात्पर्यात् आनन्यादेशा दाहावेत्ति एकरूप्या पाहैत्से धतिए
जादीत्यादिः अचीत्य प्यनुवर्तत इति भावः सत्रे सुपल त्वतं वार्तिकानामपि अर्थादित्तिर्त्यर्थः सप्तमीस्वरसादितिभावः एते
१८ नादेः परस्यैवसिद्धितिनैवं वर्णनमुचितमित्यपास्तं परस्यैव विधाने तन्मवने: फलादिसकलग्रंथासंगति ध्वनयन्ना
हायमेवेति शाब्द इत्यर्थः अन्ययेति अनुस्वारं विहाय प्राग्भागानुकरणं तेन नहि सत्र प्रयोजनकल्पनावसरे वार्तिकोक्त
विध्यर्थत्व फलत्वं इनावसरे पूर्वप्रसारस्थानवायुक्त दोषाणां परिहारावसरे गच्छतीत्यत्र नास्या पत्तेनैवं विज्ञापते: अची
तिकथं तर्हि अच्यमी तीत्युक्तं भाष्ये अच प्रधानं तद्धि शेषणमम आमनोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति तदाधिविध्यभावः तत्रव
र्णनिमित्तमात्रं तपूर्वमयति मि त्रमिति दोषाभाव इति केयटः नन्वेवं षष्ठ्य चि ताऽत्तमाश्रुवद्वे इति अवयविनोऽधि।

मं० ५८

गतिः स्यादेव तप्रकरणेनेहार्थदीर्घक्रकारादिर्धातोरभ्यवात नत्वौपकीरेतीत्यत्र वद्वि वारकतपासाकत्वं धातु
पाठपठितधातोरेवेह ग्रहणात् प्रसिद्धत्वात् गुत्तरसूत्रस्यापि वक्ष्यमाणरीत्याऽप्रवृत्तेः। अत एव वृत्तिकृतोत्तरसूत्रे एव।
फलमुक्तं एतेन तयाश्लाकरोक्रमयात्तेतदेतद्धनपलाह तपरेति आदिनेतत्सजातीयपरिग्रहः वासुपीत्यिय
देछेदाभिप्रायमनुकरणेननुक्तत्वेरीयडिति सूत्रपठितस्यैवग्रहणं कुतो नात आह सोत्रेतियास्वेति आदच्चीति
अ० ८१ वशीप्रकरणामूलत्वादि त्यर्थः वमेनेनेविशेषणेनविधेयमिति शेषः अल्लहणेऽस्मणलवोधके इत्यर्थेनतु
87 तरूपेणलमा त्रोच्चारणे इत्यर्थः एवंचतत्त्वबोधकोत्तरस मीतनिमित्तलतुवर्णमात्रासरेचसाच प्रागुक्त
रीत्याऽस्तितदेतदूध्वनपन्नाह यस्मिन्निति लब्धमितिशेषः समुदायादेशापत्त्याद्यपास्त्रतुसंगतेराह पूर्वेति
रा० ५ तयोरितिअवर्णात्तैव सर्गअकादि धातोरित्यर्थः सिद्धं तमतेनाह येतिअवयविनोऽपादानत्वविवक्षयावर्णात्
ष्टपरशब्दयोग स्यतत्रविवक्षयावापञ्चमी सप्तमीत्प्रागवत् इतिभावः मात्रापदलाघवादाह गतेरितीतिइहे
कः पूर्वेनिपाठः तत्रैक इत्युक्तेः पूर्वपरयोरितिविधेयकोऽसंनगतेयद्वाऽऽह पूर्वपरपाठतस्यप्रत्यारव्याप्रत्याचोद
प्रपत्लाभः तत्राह यथेति अनादीतिअवयवत्वेनवोधकः समुदायादेपके आदिः उक्तहेतोरेव प्रत्यासत्तिलभ्यमा राम ८१
होपस्थितत्वे केतिअमणएवाह पूर्वपरेतितदोभयपरामर्शः तत्वादितिपाठांतरं यत्किंचित्समुदायस्येष्टत्वे तुतदनुवृत्ति

प

प्रवर्तते इत्यादि दिक् न्यायस्वरूपमाह पुरस्तादिति अस्य युक्तिसिद्धत्वमाह अवश्यमिति अपवादभिन्ने सर्वादेनतत्वादेववाध
नीय इत्यर्थः भेदेनेति येन नेत्यत्र यदा येनेत्यस्य स्वतंत्रोत्यर्थः अपवादेन इत्तावच्छिन्नेनेतिपः वतुस्त्वमपवादः तदोत्सवि
षयेष्वेतं इयपत्तो जितसर्ववाध्यं तदभ्रमलक्षणाभावादितीयं वा असामान्यचिंते सुच्यते यदा तु येनेत्यस्य तदत्र इत्युणेन
त्यर्थः शास्त्रविशेषणेति यावत् प्राधान्यकार्येणात्यर्थावानदावा अविशेषचिंता तत्र द्वितीयपदे कार्येणास्य का
र्यविशेषेणात्यर्थेपि कार्यतावच्छेदको यो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्नसर्वकार्यग्रहणासंभवात्स्वरूपतावच्छिन्नेकार्यप्राड्
आरभ्यमाणमित्यादि अस्यावर्द्धः परूपवाधकत्वे पूर्वमुक्ता तेनन्यायेन निर्णीते किं शास्त्रविहितस्यैवमवांतरका
र्यविशेषचिंतायामित्यर्थः वाधेनेति चारितार्थ्ये उपस्थित वाधे इति शेष निवृत्तिरिति विप्रतिषेधशास्त्र।
वाधे मानाभावश्चेत्यपि वोध्यं मूलेव ही नीति अवेहि मां किंकरमिति रघुकाव्ये इत्यर्थः पूर्वोक्तवत्रेपेति पाठः आ
इत्वेहेतुस्यं सीमदेवाद्युक्तेरसांगत्यभूनयनाहास्यादिति तत्वसारख्यानपदे उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं यति विशे
षणत्वसंभवस्यागायोग इतीत्यर्थः ननु पूर्वधातुरुपसर्गेणेति पक्षेन पररूपप्राप्तिः किं तु गुणस्येति मूलमयुक्तम
त आह एवमिति तस्येन्तदेकवाक्यत्वार्थमन्यार्थकत्वेन सिद्धांतत्वे पिय्याभूतस्य सकलसंमतस्यासिद्धांतत्व
मिति ध्वनयन्नाह सिद्धांतादिति अत एव अत्यंतरूपैकदेशः स्यादिमित्त। वार्त्तिकोक्तासंगच्छते तन्त्ययान्तदसे

ध्यस्यांतादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादित्यर्थः हलादीतिमात्रपदेन तद्घटितसमुदायवृत्तिधर्मव्या
वृत्तिस्तद्धेतुककार्यं एतदतिदेशस्य फलत्वात् नातिप्रसंगेन सर्वतः पश्चात्समास इति सचिनेय [illegible]।
भावनिष्ठत्वं तथापि स्थानिवद्भावेन गतार्थमिदमिति मनोरमादिसकलग्रंथसंगतिरेव तदेतत् ध्वनयन्नाह द्वौ
उभ्र० इति विशिष्टे पूर्वसमुदाये तथा च प्रागुक्तरीत्या नेत्यस्य विभक्तित्वमिति भावः नन्विदमपि तेनैव सिद्धमत आह स्था
८८ नीति अत्र तु तन्मात्रवृत्तिधर्मातिदेश उक्तरीत्यानेकशस्य तस्य तल्लिङ्गत्वस्य निर्विवादत्वात् इदमेव वक्ततोऽत्रैवेल
६ पा ल एवं मनोरमादिग्रंथावश्यकत्वमुक्त्वा सिद्धांतरीत्याप्याह किंचेति अन्यथेति शेषः ननु तथा वाक्यकल्पन
८८ यानिर्वाहोऽत आह आनुमानिकेति वाक्यमिति तदपीत्यर्थः समुदेति पूर्वपरसमुदायेत्यर्थः अत एवाह घटितेति
तयोः पूर्वपरसमुदाययोः मानाभावादिति भावः विपक्षे बाधकमप्याह तथासतीति तत्कल्पकस्यार्थवत्त्वस्यात्रा
पि सत्वेन मानसत्वात्तथैव तत्कल्पने चेत्यर्थः मनोरमादेः पूर्वपरविरोधं स्फुटयन्नाह [illegible] नाह किंच्चोमेति इत्त्
स्येति लोकसिद्धस्येत्यर्थः ननु भवतस्त्वाश्रयतो न स्थानिवदित्येवेतदभावे कल्पतो त आह स्थानीति सर्वहेतु। राम
माहात्म्येति तत्र दैर्घ्यनिष्ठत्वे इत्यर्थः यत इत्यादि असिद्धेऽपीति पाठे तु नास्योपयोगः पूर्वसूत्रे दोषाभावादाह च प ८८
द इति विनिगमनाविरहादिति भावः [illegible] ति संभवेन सर्वथा।

र्थपर्यास्यादिति भावः शाब्दमर्यादयेहेदं चेति। एवं पदार्थसिद्धौ चेत्यर्थः परस्परं च समुदेति ... क्रमस्य पाठ्यमानप्राप्ति।
तिवत्समुच्चयः न त्वत्र तत्तीयोतातिरिक्तमित्याह स्यांतादीति पार्थक्याभावस्य स्वस्यैवाभावात्सादृश्यानुपपत्तेराह व्यपदेशि
त्वसंहितायामिति भावः। एकस्मिन्नेकादेशविशिष्टपरं अन्यान्तत्तिलम्बंवा तदित्याशयेनाह कृत्यैकेति पूर्वस्य परस्य
चेत्यर्थः। एवं च विशिष्टनिष्ठधर्मस्यैवातिदेशस्तद्भावश्यमाह नन्वत्रैकदेशोत्यनादीत्यर्थः। एकादेशमात्रेऽतिभावः
विशिष्टं च वर्णयुक्तमयुक्तं वेत्यन्यदेतत्। अंतादिवत्कृत पूर्ववत्तावयविनुल्यः कृत्यैकादेशसघति परमार्थः विशिष्टप
र्यालस्य स्यांशतनत्क्ते रथ्यतिदेशस्यैव वादाह मात्रेति। एवमग्रे पि अन्तोवाहान्तकृत्वेनेति मात्रपदं सफलयत्रे वास्यार्थ
स्य फलमाह तेनेति उक्तार्थयोगीकारेणेत्यर्थः ननु मूलोक्तस्यैव शास्त्रमिति तत्स्यैवातिदेशोस्तु तावता थिरामावि
त्यादिसिद्धेरत आह तदिति अस्य तु विधपर्यन्तेरत्नाकरदंडयायुक्तदोषोपिनेत्याहायजे इतिस्य श्रुत्यापुनर्न्नेजु
क्तिः उक्तार्थमानमाह तेन। एवेति उक्तार्थयोगीका ... कारादेवेत्यर्थः नुमितितत्त्वकणेनेत्यासिद्धत्ववोधकं च। पि
नेनुग्ग्रहणमेवेत्यर्थः अन्यथा अंतादिवदिति पदस्वारस्येन पूर्वपरांतादितुल्य। एकादेश इति मूलोक्तयोगी
कारे एवं सूत्रसंमतिमुक्त्वा भाष्यादिसंमतिमप्याह तउक्तमिति वार्त्तिककृतेति शेषः अये इति विधावितिशेषः
उक्तरीत्यास्त्वत्रादेवन पार्थक्यान्मे इत्यनेनेदमपूर्ववचनं कार्यमित्याह नचेतिमनाद्व्येति च्छेदः नवावक्त्रेसंगाद

ग्रं०
८९
गत्वाद्बहिरंगत्वेन समाधानं दुर्वचमेव स्तुतो धात्वुपसर्गनिमित्तत्वप्रयुक्तत्वेपोपसर्गविषयमात्रनिष्ठपदांतत्वनिमित्तक
विसर्गे तु रंगत्वमस्त्येवेति तत्र द्व्यत्र समाधानं सुवचमिति तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् वक्ष्यत्र पि वर्णनिमित्तकत्वात्तु
भयनिमित्तकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वादीदृशस्थले तस्याप्रवृत्तिरस्त्वादि तिसंज्ञावत्ते अत एतदेत दूर्ध्वं न यत्नम्यथा:
शंकते नन्वेति णशास्त्रे णोपदसत्वानपेक्षणात्वद्वमाश्रितत्वेन नत्वस्य दुर्वचत्वादाह संबोधवर्णद्वयेति ननु
नैवं तत्त्वं तत्राश्रीयते किं त्वन्यथेति तत्त्वं तत्रास्त्येव तस्मादाह येरेति णत्वेनान्यथैवत्वद्वारणेन ज्ञापकपर्यंतानु
धावनं व्यर्थमित्यपास्तं इदं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तितमभ्युपेत्य केवलं स्फोटवनेति प्रतिपादितं तु पयोदेशत्रा प्रवृत्तिः का
र्यकालेनु तत्र प्रवृत्तिरेवेति कैयटादिसकलग्रंथासंगतिर्भिन्नपत्राह किं चेति तदा सिद्धत्वरूपहेत्वभावादिति भावः तत्ता
इदमपितद्वीत्याश्रयेण नासिद्धांतमूलानुपस्थितिसमुच्चयः पूर्वमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति भावः तस्येति बहिरं
गस्य पूर्वस्येत्यर्थः तत्रोपस्थितपानयेति भावः ननु कार्यकालपक्षमाश्रित्य तत्रैत्रोपस्थितिसामर्थ्येन पूर्वत्रासिद्ध
मित्यस्य बाधः अत एव त्वा कुटादौ न विसर्ग इति नोक्तदोष इति चेन्न तथा स्वीकार्यप्रवृत्तपयोदेशपक्षमाश्रित्य
तेनास्याबाधः स्वीकार्य इमत्र विनिगमकाभावेन तथोक्ते दुर्वचत्वात्तदाह नचानपेति प्रक्रांतयाऽसिद्धत्वे। राम
नत्रिरूपत्वबहिरंगत्वाभावादेतत्सूत्रवृत्तिर्वध्य इत्येवं द्वयोर्मिथो विरोधस्य च कोपि दुर्वार इति पररत्वादितिभा ८९

नेप्रवृत्तमनार्षत्वे स्तस्मादपति विशेषणमत एवोपसर्गस्यायतावितिसूत्रे उकारोर्थ आमत इत्यादावेवादेशे कृतेप्यपवर्गाभावा
द्रूत्वं न स्यादित्याशंक्यैकदेशिनो लवद्भावादपवर्ग इत्युक्ते परेणैकदेशिनोभयत इत्याशयेनोन्तादिवदित्युक्तो चपरेति
स्थानिवत्वापवर्गोऽस्तीति सिद्धांतिनोक्तं नेदंत इदितिधात्वोः प्रायत इति ननु परसूत्रस्य तत्र प्रवृत्तावपि असमाप्तार्यत्वं पूर्वस
त्रेणेति तद्विषयएव निषेधकल्पनमिति न कोपि दोष इति चेत्तामीमादिसादौ श्रोतस्यात्मादेशभावस्य वर्णपरे वस
त्वेनानिष्टत्वेऽवाश्रयेत्वपातकल्पने पिप्रागुक्तरीत्याविशिष्टस्य स्थानित्वेपि अनेकं तयोः स्थानिव मानाभावाच्च स्पष्ट
गो॰ ६ चेयंरीतिरूपसर्गस्य यस्य यो विस्तरस्य आसत इत्यादौ गुणेकृते प्रवृत्तिवारणाय परभाष्यमत एव सिद्धांते इतादिवद्भावनि
बंधेपि पूर्वसूत्रकृतस्थानिवद्भावप्रयुक्तातिप्रसंगो न न चैवमप्यचः परेतिस्थानिवत्वाद्दोष एवेति वाच्यं स्वविधौ
तस्याप्रवृत्तेः किं चैतत्सूत्रे उभयतः आश्रये इत्यस्य भाष्योक्तन्यायसिद्धत्वे संगतिरपूर्वचं नांगीकारे गौरवं तद्विरोधश्च
किं चोभयत इत्यस्यैकदेशपक्षेपि प्रागुक्तरीत्यैतस्यावश्यकत्वमेव यथा चैवं सप्तमीमादित्यस्यासिद्धत्वपातिङंतेम
लेणवस्फुटीभविष्यति अतः परेत्यस्य तत्र प्रवृत्तेरेव पादे उदवाह इत्यादौ विनेन पदापादन परमचः परेति सूत्र
भाष्यके पटादिकं संगच्छते न स्यात्सा धायेन तन्मात्र प्रवृत्तिधर्मा अपेऽस्याप्रवृत्तिनिति नैव लक्ष्ये त्येनासाव
धपकत्वमत एव भाष्येन प्राप्तार्याततमेवं च न चिंत्या एवेतिदिक्तदाह दिगिति यत्तु धातूपसर्गकार्यत्वेनवहिरंगत्वं

तथा च तस्य सिद्धत्वेन तेन नाम्यानुमानिकावाधस्यैवोचितत्वेन तत्यावकुर्मेवाशङ्कं एवं च तत्र्याह यद्येनोर्वाचीनो
क्तिस्त्वन्त्रतन्नासंगतैवेति वा र्थं तदाह इति तिपूर्वपदेहेतुमाह त त्वंक्ते तिन त्वेवं सत्वेन तत्रान तिप्रसंगापत्तेः करीमा
उत्त० सामान्यतस्तदाते पेपविप्रागत्वद्भृक्षकः भ्रष्टकः इमादिवारणाफलके ह धातुविशेषलाभायचतस्याव्यपकत्वा
५० दत्तऽआहयद्येइतिकिं यापामिति एवंवाच्चेयोगग्रहणादिदंत्वध्वंसत्वयपागतिकारकोपेतिसूत्रस्यशद्वेंदु
शेखरविरोधेनतथात्वेत्रैवपरेत्विस्यादिनास्फुटं तत्रतद्वारणायाह प्रकृतेचेतिरादीतिधात्विसर्थः एवंच
तत्रवारणेन तदर्थसदुक्तार्थसाधकंमनोरमादिग्रंथस्याप्यपमेवार्थः एतेनासंबद्धत्वातदयुक्तमितिरत्ना
90 कराद्युक्तमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशेस्फुटमेतदिति एतेन नमाङोगेइतिसूत्रेभाष्येजादौनामदासिद्धमि
कारश्चेतिसूत्रेविधायास्वयोः सतीत्यत्रवृद्धिमाशंक्य धातावित्ययकअसमाहितत्वेन तस्यसाकल्याद्योग
विभागेमानाभावइतिपरास्तं सत्रैवतथास्फुटत्वात् ऽसत एवधाताविति योः शेषइतिभाष्यउक्तमन्यथातत्रै त्य ४
वकुर्पोइत्यत्रासिधेभाव्ययोविरोधइतिवोध्यं प्रकृतिकेइति सुवंतप्रकृतिकक्यजादिघटितेइत्यर्थः ननु राम
सुवंतेधाताविसर्थएव कुतो नातऽआह तुल्यास्येति नन्वेवमपि सुवंतावयवकेऽस्मेवापदेदिरत्नाकरायु ५०
क्तः कुतो नातऽआह शास्त्रेतिइ धात्विति संज्ञाप्रयोजककयजादिप्रकृतित्वेनेसर्थस्तथाचाक्षमकलंनात

वः एवं च तस्य द्वित्वेन विरोधादुक्तरूपात्मापर्यायोद्देश समुच्चये उक्ते ऽपेभावस्य संमतिमध्याहारात एवेति नन्वत्र
दनुपपत्तिरेवोक्तिरित्यादेवेत्यर्थः कार्यकालत्वपक्षमेवोपक्रम्येति शेषः अनेनोपसंहारस्य यथोद्देशापरत्वं निरस्तं वि
सर्जनीति स्वरवत्स्वानयोरिति सूत्रे इत्यर्थः इमामिति एवं हीत्यात्युक्तामित्यर्थः एवोऽप्यर्थेनैनन पूर्वं प्रतीतिप्रयुक्ता
पावस्यमालापा भाष्य समुच्चयः इत्तीत्युक्तमितिपाठः सिद्धांतिनेति भावः त्रियादीस्येतरंजेकार्येऽपि परिहारः सं
योगांतस्य द्वाभ्यामित्यादौ यत्र यत्रोक्तस्य सर्वेनियुक्त इति तदर्थः तदाशयमिष्टलक्ष्यनिर्वाहार्थमाहैवं चेतित
स्यापुक्तत्वेचेत्यर्थः वचनेति विसर्जनीयो नंतरपदे इत्यादौ मर्थः लाघवादाहतत्रापकेति सत्य इत्यपकर्षादि
त्युपलक्षणमिदं उक्तस्य सिद्धांतभाष्याशयत्वेगौरवे इत्याप्त्यापरिहर्तुमाहात एवेति तत्रैतद संचारादेवेत्यर्थः
लक्ष्येति अचीति वालत्वेत्यर्थः आदिग्रहेणोप्रकारे अत एव च अत्रेत्यादिग्रंथ संगतिः रधमिति वार्तिककृतेति
भाव अन्येति तत्रैतत्स्वतापित्यर्थः वेतालापत्वेन भेदे नाह चक्राणेति चसिद्धेः [illegible] केवटाप्युक्तिं खंडयति ति ४
प्रवितित अपविरोधे तथा चपुक्त एवमपरिहार इति भावः चतुष्मामिति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी उक्ता
र्थं द्वयमित्यत एवोरणिति भाष्ये इत्यत्रान्वयः नन्वेवमपितद्दोषक चतुष्णां तदा उरण्वेति चेन्न भगवद्दत्ति
प्रिके तद्बाभावाख्यात्वस्य तदा न्नति प्रवृत्तेश्च किंच सर्वत्रैतस्य प्रसक्तत्वेन तत्स्य ततः आवल्पस्य लोक

मर्षादिविग्रहः। नन्वायेनिर्देशादाहतपोशितिननु कथं तत्तोः संभवप्रतीतिस्तद्बोधकाभावादतस्माह तत्केवेति षष्ठी
तिसोत्र मेकवचनं तदाह मूले। चांम ओ३ इति एतेन जातावेकवचनमिति दं उक्तमयास्तं ग्यन्यत्रापि तत्समसाधु
ग्रा० तापतेः नन्वेमशब्दस्य समायेत्वात्कथं समासोत आह ग्रामके तिगुरुकुलमिति वत् नित्यसापेक्षत्वादिति भा
९१ वः मूले सीमंत इति। नांतस्यदावेतस्य चग्रहणे षष्ठीतत्पुरुषः केशांति विलक्षणरचनाविशिष्टकेशा इत्यर्थः
तथान्ववार्तिकं सीमंतः केशोश्चितिमपते इ जोवाधकत्वादिदमर्थेपरस्य बाधकत्वादाह मतांडादितिननु मतं
उ आदिवेति वा अमतांड इति कथमत आह। एतिविषयेरावेति विषयत्वाच भाविनेन एवं च मतं डु इति केनोपिज्ञा
९१ दिवत्संदिति भावः सिद्धप्रयोगाशयेनाह मार्तंड इति एवं चाटि संज्ञायाएवाभावेकथं पररूपमिति भावः ग्रादित्वोप
पत्तये आह तदवयवेति एतादिति समुदायरूपता यारोपमूले कपरिभाषारूपं वचनमित्यर्थः एवं न मूलांत
शादिस्थव्यवच्छेदः यथैकस्मिन्पुत्रिकनन्दनमारोपेण युगपज्जेष्टत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमि राम
त्यादावेकस्मिन् शिलापुत्रके चयकृतावस्थानामपि स्याति निष्टत्वेन वस्तुतस्तत्राभावादारोपितानेकावस्था ९१
मिरनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रार्थतत्थावशपेनान्यपायेत्यादावपृथ्यगेव प्रकार इति तदर्थकैपदादेस्तन
ग्यातिरयुक्तेवेति स्पष्टयति भाष्ये इ शोषरादो सजातीयसहायमन्येस्त स्यम्यवहारवत्कार्यंभवतीति परिभाषा

इतिन्पापात्तयेतित्तदुक्तिं यथुक्तेवेति भावः प्रर्षतीत्यादावाचारक्किवंते प्रर्षभयतीत्यादावार आत्तशयेतेत्येवेदंन प्रवर्तते
मुवधालुत्वाभावानायत्तुरंडोसुवंतस्य धातोरसंभवान्नत पार्थः यद्यपि क्रजंगनावित्यादे ःक्किपितस्य भवस्तु यापित्तय
र .. करणआवत्संप्रासिद्धिरिति नाम धातुरेवोक्तव्य इति तन्नेरकारशवादाचारक्किवंताक्तत्तरिक्किपिकावर्त्म
प्रसिद्धेः यत्तु ऋतीत्यनुवर्त मूपमाणमुपीत्यस्येव विशेषणं नाद्विस धातोस्तेनक्रकोराविसुवंत प्रकृति रिमर्थः तेन
भ५ ऋषेस्य सभी पमुपर्षभंतादिव तिउपर्षभीतीत्यत्र न वृद्धिः ऋषभशब्दस्यांतर्वर्तिविभक्त्यापुवं नवेपिवास्तस्य ल प५
तिकत्वाभावात् धातुसत्तानिमित्ते प्रत्यये कृते उपसर्गस्य प्रयकरणादातुलेपरं ऋषभीवशब्दस्येवानएवोपार्षभी।
यतेत्यादावुपान्पूर्वनाडिनितत्र पूर्वत्र .. नेननतद्विशेषणत्वस्येवोचितत्वात धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते।
उपसर्गसमानाकारपूर्वपदस्य प्रथक्करणेन वाचस्तत्म कति कथसलान्न .. नापि .. नदोषः एकंचनत्रदोषएव।
तस्मादर्षभेतिउपेत्येनिकजंतंप्रतीत्यादिः प्रार्षीतिभवाचेयतिन वृद्धि शरदाचीतिनिषेधात्तनन्वेवंनउपन्यासो।
त३ चित्समतस्माहात्रे तिस्येक स्यतिवंजनस्मत्पर्यः नदर्शयंत इति एते नोक्तोमितिस्त्रेभावेध्वनितमित्यपास्तांतपाच।
मृत्यादिचिंत्यमेवेतिभावः अनुवृत्तेरिति एतदारंभसामर्थ्यादोम्यारंभीच्चमंडूकप्लुतेनेति भावः निपातानां।
द्योतकत्वाशयेनाह द्योत्यमितिप्रयंतस्य विशिष्टेनान्वयः असंभवकृपतवमनव क्ले मेरेव विशेषणंआदिना।

समासग्रहणाद्व्यर्थमिति तिलवत्वंड्य पतिरत्र त्वम व्येति विसर्गग्रहणाभावात् नुकरणं पुरि न्दे तदेव माह समासेंगुले चिति
नन्वस्तु तस्यापि वैयर्थ्यं मतः आह पदेति स्वदेन संस्थात् धर्मपरः नन्वेवमपि सुर्वेत त्वेनेत्य सकृत्य लाभोऽतदाह मा
त्रादिस्यादसेन चेतिसूत्रभेदेन विकल्पः मात्रादिरूपनेन को थंतर्गतत्वनिरासः नन्वत्र तत्वेनो दृश्यता कुतो नान्त र
श्री० ९२ स्माहोत्वोष्ठादिति मात्रपदेन सुबादिमात्वत्तित्त्वेनेवमलादिमंतेनिमित्तत्वसात्रो द्वे स्वात्तएतेनोक्तयुक्त्यैव।
समासेल द्वे समासग्रहणमो त्वोष्ठयोरुत्तरपदत्वेए वप्रवत्तमर्थमिदानीं तेनोत्तरपदात्तोपात्तद्वयोरुत्तर।
पदयोरिमर्थस्मद विधित्वमपी त्यत्वं दत्तादित्वपास्तंउक्तमुक्तेः ईत्नोष्ठादइत्यादिप्रयोगविरोधाच्च तदेतद्ध्वन
92
यतन्नसिद्धांतारित्याहावर्णादिति घटितत्वं च पष्ठाकपंचि त्वत्तरपदत्वेनैवेति भावस्तदाह दंतदंत्य ड
ति अन्यथाल दघटितत्माघ र्थानंगीकारेतत्पार्थस्यावश्यकत्वा दाह श्वेमेतित्मापतः अत्रतिप्राप्तेविडालसु
तोष्ठत्वाणास्तेऽइत्यादौ वद्धिरेव तत्पपवोध्यं एतेनात्रेत्यादि पररूपाभावादित्तं तमन घतन्व मौत्वोष्ठादिमात्रस्या राम
प्यनार्थतत्सुपा पदत्वेन सावयपि पदंभवतीति भाष्यात्सदत्वेन वा समर्थ परिभाषा यास्थितिसंभवात्तत्वस्तुत ९२
स्तत्र शाकंपदंगत्स्येगऽन्यथा समर्थः पदेतिसूत्रस्थभाष्य संगतेरितिमंदोत्कम्यास्त्वऽसंबद्धत्वात्त द्वितीय
पदस्यासिद्धांतत्वात्त तत्र शाकपदग्रहणे एद्वि पररूपमित्यादावपि तत्स्यव मा प्रजते इत्याघसिद्धापत्तेः

र्यत्तराहेत्वत्त्वमितिसकलप्राचीनग्रंथासंगतिं ध्वनयन्नसिद्धांतमाहवस्तुतइति शब्दे नियत इत्यादिः पुंप्रयत्ते।
नावयपनिरोद्धव्यप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपंचवृत्तीनामवविकल्पलक्षणमिदंशाब्दज्ञानंच।
शाब्दज्ञानेनेऽनुपातिनीजनेके यस्य सशाब्दज्ञानानुपाती श्रोतुः अप्रमाणशब्दहेतुकः अयोग्यः प्रदार्थायस्मि
तिहेतुकोवा ध्वनिम्प्रयेविकल्पहादेशशृंगादिप्रयोगेउक्तेत्वादौचसर्वानुभवसिद्धश्चवस्तुशून्योबाधितविष
यः प्रत्ययो विकल्पावस्थाऽतिरित्यर्थः अपिनाप्रमाणसमुच्चयः यथाचे तत्तथाऽन्यत्रस्पष्टंसकलंतनन्वेवमपि
पतंजलिरित्यस्याप्रसिद्धत्वं द्विविधज्ञानेनानिर्वाहान्मनीबेत्यादौ प्रमाणेनशाकं ध्वनितादौ विकल्पज्ञानेननि
र्वाहोऽतः सिद्धांतप्रसंगोऽतन्नसिद्धांतं सकलग्रंथासंगतिं ध्वनयन् सिंहावलोकनन्यायेनाह पतंजलिरितिम्
तं एवतुः नन्वेवं निपातानां नावाचकत्वमेवांगीकार्यं तथाप्रयोजनस्यादतएवमूहएवोदेति एवंचास्येदमु।
दाहरणमेवतेतिमूलादिचिंत्यमेवेतिभावः ननुतत्पेवकुतोनात आहगोनर्दीतिपर्वतरूपेइत्यर्थः अत्र
एवभगवान्भाष्यकारः पतंजलिर्गोनर्दीयपदवाच्यः तत्रतत्रभाष्येणैवस्फुटम् अस्मर्यमाणवक्तृकल
हाकेतिस्यादिति यत्तुसमर्थः पदविधिरितसूत्रे द्वयकोटौ पदांधसहेप्रवृत्तेरंगीकारेणैकार्थीभावप
रतयाभाष्यादौ तस्याभावेन चोक्तादेरवगंतिसमासमासे एवैकार्थीभावसंभवेन तत्पेव समासेप्रवृत्तिसिद्धो

रमा१

देवनदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात्तिनवतमानुकरणत्वासंभवः सजातीयस्यैव तत्त्वादिति वाच्यं
सजातीयेष्वप्रसक्तिपातत्वस्यैव सत्वेनानुकारणत्वस्पष्टवचनेन भेदे एव तस्य वाच्यत्वेन सर्वसाम्ये भेदाभावे
नशब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्त्वसंभवात्तदेतदभिप्रेत्याव्याचष्टेऽदुरुक्तेत्यादि अविद्यमानकत्वादीति वहुव्री ग्र=
ग्र० ४२ हिस्याहेति इत्याशयेनाहेत्यर्थः ऽनुकरतास्येतीति परिस्फुटाकारादिवर्णकस्येत्यर्थः तत्रत्यव्याख्यानेऽऽह
९३ म्रेडितेति तिलस्यातदनुव्यात्वत्यर्थत्वस्य स्फुटत्वादाह वदगीतीति एतेन प्राचोक्तं चिंत्यमिति ध्वनितं यथा
चैतत्पाद्यस्य ष्टमस्य चेतताविसस्य समुच्चय सत्रमनुवर्तत इति वक्तव्ये एवमुक्तिर्वैचित्र्याय पर्यवसितोऽत्र
93 विलक्षणस्यथाद्वयोरिति सूचनाय च तथाहि अवाक्षेत्साम्रेडितस्य मनेनत्वधिकरणषष्ठीसाच्चात
ड्यनेनेति तदेवाहाव्यक्तेति ननु मूलेऽस्य तकारमात्रस्येति व्याख्याने तथैव सत्वे कार्यैकत्वं स्वत्त्वैवपर्णा
पन्नेदेष्टेः ऽतऽऽह नाम्रेडितेति तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह वैचित्र्यार्थमिति पदलाघवाभावेन मात्राप्रतिप
लीलाघवसत्वेपि सर्वत्र तथैव वाच्यमित्येवंरूपनियमाभावसूचनार्थमित्यर्थः यत्त्वाम्रेडितं न प्रतिपदि राम
तस्येत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनार्थं तथोक्तं तेन वटकवराणि गमादावंतस्य वायरूपं भवत्येवत्से व ९३
वि२ तेननाम्रेडितस्य कृत्स्नस्यैवेति योगरूपेनैव पूर्वस्य नित्यत्वे उत्तरस्य वैकल्पिकत्वे च सिद्धत शब्दोस्य

भाष्यार्थानवबोधाच्चेति दिक् ॥ अत्र चकारोऽनुकर्षार्थः । नैडीत्यनुकर्षणार्थः ॥ अवशर्पादिमारावति श्रापते स्तद्ध्वनयन्ता
होत्रेऽङी ती निहरदत्तोक्तिं खंड ॥ पितु माहनन्याचात्रेति ॥ ननु प्रतिपदविधित्वेनापवादत्वात्पररूपेण दीर्घबाधोऽ
तन्नाह प्रतिपदेति च स्वरार्थत्वेन सर्वैरपि नित्यत्वमिदं यथाशिवे हि त्या दोऽप्यविध्याक्रांतत्वादत आह दर्चेति वाध्य
विशेषचिंतेति भावः ॥ अत्रोऽपवादाः पूर्वान्विध्यान्बाधंते नोत्तरानिति न्यायः पूर्वविप्रतिषेधेन नैराकांक्ष्यं तद्वीलं
धी ४ तयोः कथं तु छमते वाध्यविशेषचिंतापदेच आह मन्त्रेतिहेरमे स्वांपि इत्यादाविसर्गः अतएवाध्ये प्रति
पदोक्तत्वात्पूर्वमेवाकारप्रश्लेषात् लुप्तादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशंक्य ह्रस्वादितिलोपेन समाहितत्व
लवत्वे इति निरवकाशत्वाभावेऽपि परादिसमवाधानशीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वरूपे।
इत्यर्थः ॥ अतएव परनित्यांतरंगापवादप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः संसर्गे परबलीयस्त्वमिति
प्रत्ययोत्तरे तद्योऽस्त्रेति सतनस्यकेय टेयपाठः संगच्छते ॥ अतएव पूर्वत्र पररूपग्रहणं सफलं अन्यथा एङो
ङिस्यैव बूपात् ॥ एतेन चकारस्य पुनर्विधानार्थत्वान्न दोष इति हरदत्तोक्तमपास्तं ननु सूत्रे षष्ठीनसु
रूपः कर्मधारयो वा नाद्यस्तदा तदनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव संभवेन तस्यां एकत्वासंभवात् ॥ नांत्यः अ
नुकरणशब्दानर्थकापत्तेरिति चेन्न तत्साध्यौत्वाय पमपद तस्यैव ग्रहणात्तेनचोक्तदोषस्तत्सामर्थ्या

युक्तिः शिंशपात्वो घमेवतदित्युक्तिख्य पराला ननु वाक्यार्थज्ञाने यदार्थज्ञानस्याभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य च कार
घ णत्वेनोभयतः पाशैव विधिवाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वेपि निषेधवाक्यार्थज्ञानानपेक्षत्वार्थमिदमत आह नाश्न
[illegible]त्ला विती ति पवादे ति निषेधस्यापि बाध[illegible]कता साधर्म्ये एतत्सव्यवहारादिं भावः वाग्बोधो वाच्येति तत्स्व ति ३
कारकख्यातेतरमित्यर्थः तद्वाच्यस्य निख्यतेतरमितार्थो वाऽनेन सामान्यव्यवहारादिति भाव पलक्षत्त्वः
आ० ५४ प्राग्बोधोस्ति तत्स्वचितं बोध्यते तिविषयभेदेन बाधकसंभावनया प्रतिवंधका प्रामाण्यसंदेहाभावात् प्राक्कृनि
षेधापर्यालोचनेनतु बाधकसंभावनया तुल्यास्यसत्त्वजशंकिकेऽग्रहेऽप्रामाण्यसंदेहेन तस्य प्रतिबंधकत्वेनाणादित्
७ ऽन्ला सत्त्वजबोधानापत्तिः नहि ना[illegible] विति वाक्यार्थबोधात्मा कुस्सवर्णपदबो[illegible] निश्चयस्तथात्व विधिवाक्यार्थबोध
९४ स्यानिषेधोदयात् ततः प्रागावश्यकत्वेपि तन्निषेधाभावात् तत्प्रवृत्तिरिति भावः यत्तदिति ना[illegible]ला विति
प्रज्ञानेत्यर्थः एतेन स्वरूपस्तस्य सत्वेन मूलयुक्ति मिमपास्तं न नु वार्तिकपाठोनतथा किंचतथास्य सगेषु
मतद्वक्तव्य संगतिरत आह सत्रस्थेति एवं चाग्रेपि स्पष्टार्थं तदुक्तोल्ला विति मिति स्त्रमपाऽक२ सनुवक्तेसत्त्रा
पिस्यादिति भावः नन्वतयोः प्रसिद्धतोभेदेन कथमस्वापन्मयाद्वार्तिकवैयर्थमेवात आहे तदिति पद्य यश ५५
तयोरयोगवाहेषु पाठे नाचवात्मनसिद्धिरितिकोस्तुभकारादयस्तन्नानयोः प्रयोगविशेषनिष्टत्वेनव

र्थ इत्यपास्तं निषेधो ह्रस्वमात्रविषयो द्वितीयो नकारांतकारांतकाराद्यक्षरमात्रविषयमिति विषयविशे
षस्यस्य एतयावाधनार्थतस्यसत्वात् । एवं च पट इत्यादौ हस्वादावंत्याकारस्य पररूपे पट पटि साहेत्यपि पदं वो
ध्यमितितत्त्वखंडपतिफलेति इदं दूषयति अत एवेति अन्यथा तत्रापि तदनुक्तस्य फलस्य संभवात् तदसंगतिः स्य
देव वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधाय प्रकृतसंगतये चाह लाघवे इति अन्तीति प्रसंगात्याह केचिदिति अत एव तु अ
ह इत्येतल्लक्षणपायावश्यकमितितत्रापि न तथा कल्पनेति न तथा प्रयोगः पद इति वाच्यं एतदिति वीप्साद्यभा
वान्नित्यवीप्सयोरित्यस्याप्रवृत्तिरेवेति भावः ननु परशब्दस्य दिशि दृष्टत्वेन पंचम्युचितात आहाव यवेति तत्र एवेति
निर्देशरूपादेवेत्यर्थः पत्नुतस्य ग्रहणे एन तत्प्रकरणे वृद्धिरुक्त परस्यैव संज्ञापयपास्यात्मकरणांतरवृद्धिरुक्त
परस्यमाभूदितिअर्थ तथा व्याख्यानकरीमावेयर्थ्यस्पष्टमेवेति तत्त्वखंडपतितस्यौतिदुक्तफलसाम्याय ।
सिद्धिमाहान्यथेतिप्रकरणांतरेत्यर्थः ननु स्कोरित्यतः संतपदानुवृत्तिः कृत्स्नैवेति तत्र यथेमत आहानेति पु ।
नरित्यादिः हलीतितेनन तदा कांदेणपदसोमस्यसंबंधः स्यचितोनत्तसोक्तवीत्यवितिपदान्त इत्यस्यलाभः
एतेन फलांतरं केचिदुक्तमानं निरस्तं ननु क्रादित्येवैवेदलेरवमत आह सवेपिनित्वोवाक्याल्लकारे हल्सं
केचिदुक्तमानं विप्रकरणं स्मर्यमाणत्वादाहलेर इति प्रथमोपस्थितत्वाद्वैपरीत्यं नन्वेतेन तथा केचि

लू १

पिदोषः एतेन गम्यं गस्य यात्राभित्यादावेतेनोद्वीरा विस्पष्टवा स्तं वा इके पदायुक्तसंवत्तवनिरासायाहोवेति
एतेन यः कश्चित्पक्षो स्थितम्यवास्तं ननु असिद्धस्य कारीय विरुद्धप्रयत्न एवास्तु अत एवाह विवेत्तेति हि पतः सिद्धावि
ति प्रागुक्तरीत्या रूपद्वयसिद्धा विसर्गः वार्त्तिकस्य तत्त्वद्वयस्यासुवंतेऽसीति नियमेन दोषाभावादाह भवतीतिन्च
ऽसिद्धः सोऽस्मस्यापदांतात्सिद्धः सिद्धः सोरेवेति नियामकत्वान्नदोष इति वाच्यं दिमकोऽत्वऽसिद्धः सोरेवेति नियमे
ग्र० ८५ नापि तस्यासाकल्यस्यानुवचनात् एतेनोकारीत्यासिद्धस्तत्रार्थस्पष्टार्थमेवेहैव कृत इतिमनोरमारत्नीकरा
युक्तमपास्तं प्रकृतमंतरितीतिऽस्मन्पाठेपाठंभाष्ये मानं तस्यानेकार्थत्वादाह अकृतिशब्दो वेति ननु सर्वत्रेति
भावः प्रकृतिभाव इत्यस्य सन्धेः पूरणसमासस्यार्थमाह अतिभावाद्येवेति एतेन प्रकृतेऽस्मिन्नेनगोविन्निष
95 ष्ठांतमन्वयायोग इत्यपास्तंऽत एव उक्तार्थकस्य तस्यानुवर्त्तनादेव भावे सति ऽस्मिन्नुपात्तदसंगति
ऽस्पष्टैवनांतरिति इको गुणेति सूत्रभाष्यसंगतेः इति भावः नेनैवेति पाठांतरे कवाक्यत्वायानंतरसे
तिस्यायानंगीकारेण वाध्यसामान्यचिंतांगीकारेण सुजातेऽभ्यस्तन्तेऽस्यादौ न नतयोर्नित्यनिषेध राम ८५
वद्विसर्गः अदितः यादिपरिग्रहः निषीतिएतेन पूर्वरूपमेव विकल्पयति इति मनोरमायुक्तं भाष्ये
वसरन्यायेन तत्र पाठेन दोष इत्यन्यो कंचा पातंऽत्कयुक्ते स्तत्व्याख्यानाश्रयणाद्भाष्ये परायणं प्रतिपा

मत्वयमर्थो व्यवस्थितविभाषया लब्ध इति तन्न तासो परिगणाना त्तेदं तद्ध्वनयन्नन्यथा स्यल त्रये सामान्यादाहात एवेति ङकार्यस्येष्टत्वादि वेत्यर्थः ५४

तु प्रयोगानिर्वाहकत्वेन व्रीहिः तदध्वननायैवाहाऽभागस्येति तिन्थे वोच्चीति कें कल्पनेतिन्यायेन प्रवृत्ते यीतिभावः अत्र न

यागसकाभावादाह हलद्वयवदिति वार्तिक पदेति प्रसंगं निराचष्टे ऽत्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः कादेश इति प्राप्त इति शेषः

पत्ते इति भावः एवमग्रेऽपि लयाभावोदाहरणात् एतेन गम्लृ लृकार इत्यादौ चरितार्थमुत्तरवार्तिकं तत्र न प्रवर्तेतेत्यपा

स्तं अस्य फलांतरमाह अत एवेति तत्रैव साधुत्वांगीकारादेवेत्यर्थः उभयोभयत्रान्यपः वार्तिके इति आद्य इत्यादिः यदि

दीर्घपि परतः स्यात्तर्हि तदानर्थक्यं स्पष्टमेव इदमुपलक्षणमुत्तरस्यापि लृग्रहणस्यावश्यकत्वादाह लृतीनीति

यदित परकरणादीर्घपरतोऽप्रवृत्तावपि तत्कालसवर्णसवर्णग्रहणात्संकरः स्यात्तर्हि विधेयद्वयकमा वा। घ७

त्रिकमेवकार्यमितिभावः नन्वेवमप्युभयत्र प्रथमहृस्वस्य न लाभो त आह तुल्यास्येति से तदिति केहेतोक ३८

क्ते वचने इत्यर्थः सावर्ण्यस्याहोक्त लृकार इत्यत्र दीर्घसिद्धिफलमुक्त्वा तेनैव सिद्धिमुक्त्वा सवर्णे इत्यनुवर्त

प्र४ मन्यथाद ऋकारादाव तिं सग इति सावर्ण्यमवश्यमंगीकार्यमित्युक्तावेदत दित्यादिक्रकारस्यक्रका

रणवत्सवर्णइति क्रते वमविष्यती मध्यायक मुक्त्वा ततो लृतिलृ वाक्यत इत्येव इंचा सवर्णार्थं तितल्लति

पद्मयं सिद्धमिति सावर्ण्यं न कार्यमिति पूर्वपत्ति णें तं च समिति संगच्छते चेत्यर्थः उभयत्राद्ययो दीर्घयोर्ग

हणेनुत्तर संगतिः स्पष्टेव एतदेकवाक्यत्वेन वपागुक्तं सिद्धांत भेदेन वचनद्वय प्रत्याख्यानपदेपि नको

भाष्यग्रह इति णत्वं योजलच्चरेनित्यं रविगुर्वादिरूपेज्योतिषिपत्राधनेवक्रियाशब्दे नभयंलब्ध णहेत्वोविति शब्दादि
विधिर्हेतोतिपलायंते इत्यादावितिप्रयोगेनभवति तेनत्वादयोमिथ्या कस्मिन्विषयेनविकल्पस्तत्किंतुविषयभेदे
नेत्यर्थः वातायनेनित्यमवग्रहः आरायंगेगोरथतिगोदौनिगवांगंगोगामित्यादौ विकल्पः शाखोद्वृतौ त्वंवृत्तविषये
नित्यंतेनसंतेनसंशितोवाह्यत्वात् इत्यस्यापि स्थिरत्वात्रविकल्पइतिवोध्यंप्रकृतेऽस्माह तेनेति तेनेदंपरिगणनमिति
उग॰ ९६ तत्र प्रसंगेनभाष्योक्ता न्यासेग्रहइति ध्वनयन्नाहाग्नीदिति न्यासंकरतत्वानित्यत्वापन्नः एतदितिअग्नीत्तद्दितिसू
त्रेस्यर्थः षाष्टितमितितत्रोक्तोनतिप्रसंगायो भ्रावपा भ्रावयोः परस्यचेतिन्यासांतरेक्तोत्यंसग्रहायबहुलम
96 न्यत्रापीतिन्यासांतरमित्यर्थः तदितिउभयेस्यर्थः तदव्यवहितेऽग्निमेविभाषाषष्ठेतिसूत्रेइति
भावः ध्वनिनमितिऽन्यथावहुलग्रहणसंतेभ्रावपाभ्रावपाभ्यामन्यत्राप्रोत्प्रिणणोवहुलंस्तुतत्त्राप्तिनत्वं
एवनादेर्नपरस्यापित्वंत्वस्यैवतत्रतुनिसंयोगविभागेनतुनेवंव्यवस्थेति प्रत्याख्यानासंगतिरितिभावः स्पष्टंता
राम ९६ माहतथेति अयंभाष्यसमुच्चायकः चोन्यव्यवस्थितविभाषासमुच्चायकः पूर्वसूत्राद्वेत्यनुवर्त्यप्रवेताप्रवेतु
प्रवीतः संवीतिः समतउदाजउदजः समजनमुदजनंसमजाप्राजितेतिसिअर्थेनत्वंस्पष्टं तत्रोक्तिसकलप्रान्वी
नगर्यप्रासंगमं ध्वनयन्नाहनचेतिपरिगणनविषयातिरिक्तविषयकाणमप्रयोगकारेइतिभावः परिगणे

धांकस्तस्येत्यर्थ इति पाठः कल्पमितिस्फोटस्यअखेरपस्यमित्यर्थः ननु अचिपरेपदांतेगोरवङ साधुरित्यर्थे प्राधान्याद्वङः।
साधुत्वंस्फोटाख्येनेनस्वीकृतंनसर्वैरितिसप्तंत्यंतरानुसंधानद्वारेणात्तस्यैवविकल्पापत्तिरितिकथंपक्षे वङोभावइतिचेन्नसा।
धुत्वस्यापोद्धृत्यतयाविकल्पत्वेनावङः श्रुतत्वेनलङादिषुप्रयोगासंभवात्पिषु श्रुतसंबंधस्यैवक्रमत्वेनच श्रुतावङःपसं
बंधेनतुपत्ते स्वदेनदमिप्रेत्याहस्फोटेति णात्रनतुसर्वत्रात्तेनविभाषानुवृत्ते स्तन्पूजार्थमित्तिदीत्तितदंउयायुक्तंत्वे
वसिद्धेतद्धृणाद्यवस्थितविभाषेतिमंदोक्तंवापास्तंकार्यशब्दमतेतुनविकल्पसिद्धिर्नहितन्मतेतेना वङ्कृतेना।
न्येनेतिसप्तंत्यंतरानुसंधानेनविकल्पोत्थारखानुशक्यः अन्येनोत्पादितस्यपुनरुत्पादनायोगात्पाणिनिकृतकार्यंतिरा
त्रै ६ णामप्यन्येनाकरणात्सर्वविकल्पापत्तेरेवंदत्तेनपवःकृतोनविश्मनेत्येतावतापटोमत्तेविकल्पापत्तेश्चसाधुत्वंत्व
र्थापत्तिकल्प्यवाक्येनैवेतिवोध्यंनिवृत्तोआरखानमेवग्रहणमितिदंडयुक्तेरसांगत्यं ध्वनयन्नाहात्तएवेंद्रेइत्नीतिएतेनमो।
लःसच याद्योप्युक्तइतिसूचितं आदिनाकेवटादिपरिग्रहः अन्यथात्तस्याव्यपक्वत्वेनतदसंगतिःस्यैवननुसंनिपा।
तेन्यनेनदीर्घेनिस्पादनमाहसंतीतिकणयानित्तापकाक्षितिमावः इदंसमूलपन्नाःपदिगणपतिदेवेतिनुदविंदाद
त्रेतिनत्वंसंत्तायांनभवतिदेवगृहणंसंत्तोपलत्तणार्थंकिंचकेचितिकः तेनतभवत्रात इत्यादावपितत्त्वान्नत्वंनपद
नुक्रियाशब्दत्वाणंत्वातद्धृतितदानत्वविकल्पः अचिविभावेतिलत्वं प्रारापेगेनितंविबेनैवक्रियाशब्देनूरूपं वि
वि

पाठः सर्वत्रेति प्रागेव तस्योक्तत्वात् यद्वा ऽवङ् इंद्रे चेति सूत्रद्वयं तत्प्रकरणस्थमपि तद्वाहुल्यं वाच्यं तत्राभांतद्विधा
नात् न च प्रकृतिभावोपवादत्वादवङ् नुवत्सर्थत्वाच्चैतत्प्रकरणस्थत्वं पूर्वरूपापवादत्वस्यापि तुल्यत्वात् तत्प्रकरण
पाठस्य च गोशब्दानुवत्सर्थत्वात् एवं च सत्येव प्रकृतिभावप्रकरणात् बहिस्तात् तत्र द्वयं लिखितं तत्प्रसंगात् सर्वत्रेति सू
अ० ८१ त्रमपि तत्रैवेति सिद्धस्यागतिर्वेति तदसदिति अनयन्नाह प्लुतेति एवं न पाठान्तरव्यवच्छेदः अध्याहारादापि पतितव्यं।
असामान्यचिंताप्रकरणाच्चेति भावः पूर्वत्रानुसयथापि संप्रसङ्गविषयाध्याभावेनान्वयः प्रागुक्त एवैतदर्थमिति
बोध्यं एतेनायं ग्रंथः सर्वत्रेति सूत्रात् पूर्वमेव वक्तुं युक्तः इत्ययास्तं अन्तरंगं यमवतारयति न चैतदिति पदार्थविध
97 स्य वाक्यार्थधीहेतुत्वात् युक्तमेणाह प्रतिक्रमादिनाप्लुतपरिग्रहः तदेवाह तत्र ह्रीतिहि यतः तदिति निरूपग्रहणे
सर्थः अचीति इको यणीति सन्निहितमनिमित्तेति बहुव्रीहिः तेन प्रकृतिभावेनाऽप्लुतो निपात इति गृह्यत एव ननु इ
तस्यासिद्धत्वमत आह अत्रेति प्रकृतिभावे इत्यर्थः अप्रत्यादीतिन मनु ध्येतद्विधानात् इत्यर्थः अनोरोरिति चेत्॥
प्लुतभावीति तन्न मा रत्यातेलक्षणयोमानाभावात् सुश्लो क इत्यादौ एकादेशे न प्लुतनिवृत्तिप्रसंगाच्चे
ति हरदत्तादयः ननु निरूपग्रहणं वा न नुवत्सर्थमिति स्पष्टत्वात् यथा प्रश्नासंगतिरत्तानेन प्रश्नेऽपि तत्पत्ते र वाच्य। राम
त्प योक्त रासंगतिरत आह एतिति नन्वतदर्थके नत्ते न कपंतत्र निवृत्तिरत आह निष्पत्तिबाधके तत्परत्वात् ८७

नविषयकान्वयागुक्तं संग्रहायाह भाष्योक्तेत्ति तदभिमतेत्यर्थः ननु द्विबयकेत्यादिः एतेन नन्वैवसिद्धेत तदर्थमिति त्वा
त्मसेवेनिदं युक्तं न मस्यास्तत्वस्य भाष्यादिसंमतत्वेन क्तापितेपित्यार्थक्याभावेनक्ता पनासंभवादिदमयुक्तमेवेच्चे।
क्तरीत्याकर्षमेवेत दितिमंदोक्तं चापास्तं उक्तयुक्तेर्लक्ष्यभेदेनलक्षणभेदेनैक्यापि नत्तद्देशे। वक्तव्यसमुच्चय
गीकारादन्वयागवागमित्यादावपि तथास्यादिति दिक् भाष्यसिद्धांत महेंद्रेच्चेतिसप्तमीतु प्रागुक्त अर्थांसन्तु
वृत्तिसामर्थ्यादिदं लब्धं तदुक्तं भाष्ये नैवं विज्ञापत्तेर्द्वंद्वेचीतिक्पंतर्हिंमर्चीद्वेइतिपर्यवैतन्नयासंघमुघोने
ननु उत्तरपदार्थे एव गमकाभावाद्य याश्रुतव्याख्याने नैवचौ नेपि सिद्धिरिति किमर्थमनुवृत्त्यासाम व्याख्यानम
रत्नाने न्याहान्वयेति न पाब्धौ निभावेद्वेपादितिन्याचतेनोत्तरपदार्थे पक्षदाहसेनेरीति एवेनोक्तस्पलक्षावृत्तिः न
चेदानीमपि वाक्यो संभवात्समासाद्देपसत्वपरितिमदादेपे उत्तरपदेद्वावपवेचीत्यर्थापत्तोदोषत्वादवस्यमिति।
वाच्यंमाद्देपमानुपपत्तिमूलकेवेन पूर्वत्रन्यासत्वेपीदमीनदभावेननक्रमानाभावेनयार्थसंभवात्कमः
चीत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेमत्रान्यथाभाष्यविरोधापत्तेश्चैतेनन्यादोयादिदं चिंत्यं तस्माउ एकमुख्यन्यायेन
निर्वाहो र्थवत्यरिभाष्ययावेतिमंदोक्तमपास्तमुक्तयुक्तेर्गोणिस्वस्याप्रधानत्वान्नास्य तत्र ग्रहणादुक्तंडा।
धान्येन तस्याग्रमव्यवस्थेरन्यथाभाष्यविरोधापत्तेरित्येतिदिक् यत्तुडिरत्नाकरादयः अथपप्रकृतीत्यय

त्विकमिति सूचितं वा भर्वमित्ती ति प्रवर्षणे समूह इत्यर्थः पदत्वमिति तेन भवनिमित्तकत्वोर्गुण इति गुणो न ननु इकि पूर्वे
ण सिद्धिरिति भावसंख्येवान्तु किंचा को सवर्ण इत्येकमेव सूत्रमस्तु न आह सवर्णेति अत एव सवर्णग्रहणेन मित्यत्र न स
मासे इति निषेधो नेति भावः नयोः क्रमेण लक्ष्य आह होतॄ इति आरो ममा या हा इति एतेनेति उक्तरीत्या आश्रयेणाभा
वेत्यर्थः विनिगमनाविरहस्तु तदनुवृत्तेः ऋत्र लात् अनंतरस्येति न्यायेन तस्य परक्रपमात्रबाधकत्वात् वृत्तिव
रमा० ९८ छक इत्यादिभावः तस्मार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चाभावमानादिति पूर्वोक्ति स्थापक परभाष्यप्रामाण्यमित्साह चर्योन्त्विस
पूर्वसूत्र मात्रविषयः कत्वात् तद्धृदस्याभावे मानाभावाच्चेत्यर्थः प्रकरणेति प्रतिपत्तिपाठत्वात्त्यर्थबोधनात्
प्रकृती ति इक इत्यादीत्यर्थः ह्रस्वमिति तावता एव सत्वादिति भावः प्रथमो येति पूर्वविस्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगः
त्वादित्यर्थः एतेन प्रथममार्गे इति न्यायस्यात्रानाश्रयणादिदं चिंत्यमित्यपास्तं टेरिनीति पाठः पदस्ये तितस्या
धिकतत्वादिति भावः स्येतिदापतोऽपि नेष्टान्तसमुच्चयन न्वेवं टिग्रहणं अपर्यंत सांतस्याच एव तत्स्व
त्रेरत आह टीति संभवतीति न्यायेनाहाजंतस्येवेति नपुंसकह्रस्वत्ववदिति भावः तत्सामर्थ्यादिति पाठः राम ९८
स्त्रिग्रहणे सामर्थ्यादिति तदर्थः अन्यथा तदित्यादिः असमासस्यात स्त्राभावाएवं च तत्प्राप प्रकृतिस्तदा
हटेनेति विशेषणात् विशेष्यीकरणात एवमस्येनेपितस्यापीति वाक्यस्येति भावः एवं प्रागेवि वो ध्यं

वे १ पि १

प्रथमयान्तं तेन परं शाकल्यग्रहणमुत्तरार्थं ह्रस्वपरणोविधिसामर्थ्यादिवययोपसिद्धेः सवर्णे दीर्घविधानेना
सवर्णे एव तद्विषयत्वादिति तत्स्वेडयति ह्रस्वेति ग्रादिना वाप्यश्व इत्यादिपरिग्रहः तथा च ह्रस्वस्य तदपवादत्वापत्तिरिति
भावः एवेनोक्तप्रकारस्यावश्याश्रयणीयत्वे सूचितमाह चेन्नेति अत्रेतिशेषत्वपान्वैवासंगतिरितितत्र भावः तद
संबंधश्चेति तदापत्तिरित्यर्थः तदर्थं तत्र तत्संबंधसिद्ध्यर्थं ननु तु हि च ऋ प इति सूत्रभाष्ये नुरनर्पर्णक्व चकाराप्र
त्याख्यानादेवैतस्य मुक्तिरनपुनरसंगतेति चेन्न विधेयांतरासमभिव्याहृत्ता नामेवतेषां तत्र प्रत्याख्यानात्
तत्समभिव्याहारे तावतैवाकांक्षाशांतेः पूर्वासंबंधसंभावनयात्तदावश्यकत्वप्राप्तेस्तदेतद्दूषणं नयन्नाह ह्रस्व
कृतेति एतेन तत्प्रत्याख्यानमपास्तं ननु ह्रस्वस्य वैकल्पिकत्वयात्तदभावे प्रकृतिभावार्थं चकारस्तेन चक्रीत्र
त्रेत्यादिसिद्धस्तत्स्थापितत्वात्तदेतिक्रत्रेत्यपीति चेन्न भाष्यप्रामाण्ये पनत्तदभावे तदभावात् भाष्यविरुद्धसूत्रांश
यकल्पनापेक्षयाल्पेव तस्यौचित्यमानदाहैतेनेति भाष्येविरोधेनेत्यर्थः नन्वेवं कथं तस्य सिद्धिरत आह चक्री
तियत्नु इकोयणीकग्रहणादिकोपणेव कृ विधयायस्यादित्यर्थकं आपद्य इत्यादि सिद्धमन्यथा ह्रस्व
दीर्घानुवृत्तास्तु तेप्रकृतिभावादवर्णादौ गुणादेर्बाधकत्वात्सिद्धे किं तेनेति सूत्रवचनं विना विषयत्व
वेकाल्यानेन तदसंभवात् गौरवाच्च तदेतद्दूषणं नयन्नाह न समेति वार्त्तिकमित्येकवचनेन भाष्ये एकं वा

भावः मूलोकस्यन्यायेसिद्धत्वतत्वपूर्वत्वमितिश्रुति पादयन्नत्वेत्तावत्तत्र योगेमानमाहमीतिएवेनाद स्मवक्षदः
मसोनामाहमस्मीतिस्वंनामपरिकीर्तयेदितिमनुरादेमानंद्वितीयेनुमनु. रुक्रः एवतत्रनामपदंगोत्रस्याप्युपल
दाणंस्मसंभरादेनयेनावत्तात्पोत्स्योरन्यतरप्रयोगलाभस्तथापितयोस्तदंततलाभः कथमतआह तत्रेतिसत्वे
इत्यर्थः तद्वाक्येइत्यर्थोवाननुतद्भृतित्वेनतन्मात्रस्यकिंतुवाक्यस्येतितत्रस्यविशेषणमतआहप्रत्तासमाचेतिएवं
अमि० ९८ चत्वसंबंधिनोवाक्यसंबंधिटिवायवाक्यांतत्वंतयोरावश्यकमितिभावतत्रन्यायसिद्धेवचनेकृतंकृतमेवद्वादश
99 सूपितानामकुर्यात्शर्मांतंनामब्राह्मणस्यमादिश्रुतिस्मरसायुक्तवादेवेनवोधकशब्दमात्रस्यावृत्तिस्तत्फलमा
हातएवेतिस्वरूपास्वरूपग्रहणकृतवैरूप्यायमाचष्टेभोशर्मेति उक्तेहेतोरेवाहनाम्नस्त्रैवितिस्तुनोवेत्यर्थइतिपा
ठअतएवाहभोशर्मेतिभनामगोत्रवादतएवमाप्यकृतापितत्रापाधिमत्वासर्वस्यवनाम्नः अस्याभिवादेशा शर
ज्यादेशान्तपरआहेत्यादिनोक्तंइद्वमर्दोचनतथानुक्तेः शर्मवर्मादेर्नाम्नंतभवि एवेतिप्रागुक्तमतएवशर्मा।
न्टेतिसमूलसिद्धिरेतेनवैरूप्यएवारव्यानेनमानमित्यपास्तंद्वरत्वस्यानियतत्वादाहयावतीतिप्राक्तनेति
स्वाभाविकेत्यर्थः स्यायेतितन्मात्रस्येत्यर्थः एवंचतत्स्वतानियमः आहानमस्तुमास्तुवतिभावः मनोरमादं राम ९८
डिरत्नाकरादिसकलगंथान्रुरुषपतिनविततिनियतस्योपलक्षणत्वंनानियतस्यत्याशयेनाहमितिएवं

यत्तु हरदत्तेनोक्तं रत्नाकरादयः आशीर्वचने प्रत्यभिवादस्तत्रैव प्रसिद्धत्वात् घान्व भूद्रुमित्र विषयकाशीर्वादत्वं तिरस्कृ वा१
स्पष्टे रित्यर्थ इति तन्न भाष्यविरोधात् तदाह प्रणामे त्रिष्वाशिषं तद्वदिकं पदर्थरूपं वा धयित्वमिति शेषः वचनं तन्मा
त्रं न तु तत्र नमानमतः आह तत्र एवेति एतेन आयुष्मान् एधि तु सूजकेति तत्कुम पात्तं न प्याचाशीर्वादरूपं कुशलादिप्र
श्नरूपं वाऽभिवादयितर्यनुग्रह पौ तत्कं वाक्यमात्रं प्रत्यभिवादशब्देनोच्यत इति भावः अत एवाह पूर्वकमाशी
राहीति नित्यादाविति पाठः आदिना स्त्रीलिंगपरिग्रहः तस्याप्यनुवादविषयत्वात् स्पष्टं चेदमन्यत्र तवएधीस्म
त्तरूपे पित्र्यायुष्मान्भव सोम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने इति मनूक्तिविरोध इति वाच्यं तत्र भवेत्सार्थपर
त्वात् तदप्यनयमाहे धीतीति तन्नैव मपि शर्मेति नाम ग्राह्यम् एस्पष्टमादि स्मृतिविरोध एवात आह प्रत्येति
सूत्रे एतिपाठः स प्रसंगं तपाठे वृत्तिकृतेति शेषः प्रत्येतित दंशादिवपवाक्ये इत्यर्थः भाष्यसंमतिमप्याहपु
ष्यानितिना इतीति पाठतदिति प्रत्यभिवादांशे तत्पर्यः नियतपदस्वरसादाह शर्मादीति नन्वेवं वक्ष्यमाण
विरोधोत आह शर्मान्नामेति तत्पशर्मादेस्तत्र तत्कृण संक्लितानवहुव्रीहिरं तशब्दश्चरमावयववाचीति
भावः नस्याभिवादयते पादोप संग्रहणमेवरोचीति के चित् अभस्तु सोऽभिवादयतेयिन तु स्वनाम
ग्रन्हाति एवं च प्रत्यभिवादेपि तद्भाव एवेति नदसदिति अतएवाह स्त्रियामपीति तत्र तत्पोदारणादिति

देव

मर्थप्रमासमानयोरेवविधानादतस्माहतेहयोवितितदभावभावदूराद्धतेइत्यस्मानवत्तादपूर्वव ह्वयमानार्थकपदस्य
मर्थप्रमासमानयोरेवविधानादतस्माहहेहयोविति तदभाव नियामकत्वं तु दुर्लभमेवस्तन्तुस्मगुरोःक यो॰ २
वेटस्तयोरन्यानन्यतयोःसत्तोःस्यान्नतु प्रमासतिन्यायेनन यातदभावनियामकत्वं तुदुर्लभमेवस्तन्तुस्मगुरोःक
वेटस्तयोरन्यानन्यतयोःसत्तोःस्यान्नतु प्रमासतिन्यायेनन यातदभावनियामकत्वं तुदुर्लभमेवसत्वादिसत्वेपितत्वाभा
रणेनसफलमितिभावः पूर्वेणासिद्धिमाह हूयेतितत्राणमिमुख्यस्यसंबोधनहोतृकत्वादिसत्वेपितत्वाभा
वःस्फुट एवनामगोत्रयोरेवतद्दृ ष्टिविवादतएवनष्टेरूढमितिप्रागुक्तविरोधोनेतिभावः विपर्ययमितितत्र
स्यवकमित्यर्थः उक्तेहेतोरेवाह नियमेत्विति नयाचमूलोक एवकारोयुक्तस्तदाहतेनेतिपूर्वेणाहूयमानार्थ
कपदस्येटःप्राप्नेरितिभावः अत्रकेचिदिमनेनारुचिःसूचितानतदीजंनुपपपिसर्वभाष्याकेयदाहूढंतथा
धिहेहेयोगः इत्येव प्रमासतिन्यायेनवस्पुत्वारणासामर्थ्येनत्वेनयोरेवप्लुतस्तिध्यातत्पर्यमेवेतिसमावेशस
मर्थपत्रेवकारसमर्थनंकेनचित्कृतंखंडयतियत्त्विति भनतायायाप्युतमूलासंगतेराह दूरत्वेचेत्किम
योगविभागामिप्रायेणविकल्पसामर्थ्याद्धिविधिमाह मोराजन्येतिनत्वनेनसर्वत्रशास्त्रान्तरैः प्लुतेकृते
न्यंतस्यतस्यसकुत्तोनेतितदुक्तेरवाद्यसंगतिरतआह सर्वेति साध्वेतिगुरोरनृतइति सूत्रस्यापीत्यर्थः राम २००
एवेनविधित्वव्यवच्छेदः अत्रमानमप्याह तन्त्रपेति प्रत्यभिवादेदराद्धतेचहैहेप्रयोगेएतत्त्रयेत्यर्थः आभ्या
दकृदासीनत्वादाहवत्ताविति तनाद्युक्तंप्रत्यभिवादेदूराद्धतेचेत्यवमाक्षिनायःप्लुतोविहितस्तस्यैवा

रादेवेत्यर्थः कडारे तिरेफांतमनुकृत्यागंतुनाकारेणनिर्देशः प्लुत इति अनंत्यस्य गुरोरीकारस्येतिभावः पथा
त्रेतित कृत्वार्थांगीकारे प्रक्रांतेवास्सीवं धुरित्यत्रेत्यर्थः अपिनानंत्यसमुच्चयः सकृन्निति अत एवानोरा शिति
सूत्रे सुश्लोता अत्र न्वसी नुदाहृतं पूर्ववदाहात्रापीति पूर्ववदत्र नियामकाभावेनाविशेषादाहतत्रेति पदं चे
त्यर्थः पित्रादिसंकेतित प्रकृतिकं पाचकशब्दादि प्रकृतिकं वेत्यर्थः मूलादिरीत्याह हे हयोरिति अस्यानुपयो
गादाह केवले [illegible] तिनामग्रहणे निषेधस्थले इतिभावः अपिनेतरसाहित्यसमुच्चयः हयेतिवद् ब्रीहि
एवमग्रेऽपि ननुवाक्यस्पष्टे रित्युक्ते कथं हे रामेतीत्यत आह हे हे न इतिवद्व्रीहि त्वत्पुरुषो वा तयोरं नत्वेसत्ती
त्यर्थः एवं चावर्त्यमिवाह प्रयोगेति हे हयोरितित्तु नियमार्थ एकारव्यावृत्त्यर्थमिति भावः मूलादिदूषणं स्वच
नसिद्धांतमाह केचिदिति एकमिति आद्यमित्यर्थः प्रयोगग्रहणफलस्य स्वतंत्रस्य वक्ष्यमाणत्वादाह हे हे।
इति अस्यासमात तयोरेव प्रयोगे इत्यर्थलाभे [illegible] तिभावः नन्वेवमपि प्रयोगे इति व्यर्थमित्य प्रयुक्तयोः पुनः सं
तं२ भवनीत्यत आह प्रयोगेत्यपोगे नेयोः संबोधनद्योतकयोर्हैहे इत्यनयोः नेनेवेति संबोधनं विभक्तांते नेवेत्य
र्थः तयोरिति दैवन्नाहत्रणाविप्यादि वत्प्रयोगे इति भावः अन्यथोक्तरीत्यनंगीकारे नन्वेवमपि हे हे यो रिति

चामिति यदर्थमत आह प्राचामिती तिं तदेचेति यथा चैतत्तथा प्रागुक्तं यत्तु प्रत्यभिवादे रत्नाकरमार्गोदित्यतोऽत्र
सर्वयदे नाम्ना स्वनाम्ना मे स्वत्र विभाषा प्लुत्वेन कर्ण्येति तिददर्शदिति मूलसंगत भाष्ये यैर्नोक्त
त्वात्फलस्यान्यस्य प्रतिपादितत्वात् स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थत्वाच्चेति च ध्येय नन्वाह भाष्येति
ननु कूं टत स्तथा भाष्येनोक्तमत आह तत एवेति तस्याक्तत्वादे वस्वार्पः ओश्रावय आश्रावयोः परस्य चेति तिपा
स्मृ० २०१ ठः अग्नीदित्यस्य स्थाने इतिभावः संगेति गमन यागप्रस्तावाने पदे तस्य दुर्वारत्वेन तयोः फलभेदापत्ताव
दसंगसंगतिः स्पष्टैव एतेन प्रत्यभिवादे रत्नेनाप्य संबंधः अत एव भोराजन्येति वार्त्तिके वाग्रहणं सफलं अ
101 न्यथा विकल्पस्याने नैव सिद्धेर्न तद्वैयर्थ्यस्य ह मेवा एव चादि द्वौ संदृतिभाष्यं स्वगच्छतरत्नस्य यास्तउक्त
युक्तेः वार्त्तिके विकल्पस्येतत्सिद्धार्थकथनपरत्वात् ब्रं भो तु वैकल्पिके षु भावानुष्ठानौ चित्य न शास्त्रीय
ज्ञाननिंदामात्रपरमिति दिक् अनुवत्सादेशः ह स्तुनेति व स्मिन्नवसाह श्यस्या संभवात् इति भावः पर्यु
धी० दासस्य युक्तत्वेनाप्लुत एव वर्धियेतेति पाठस्य युक्तत्वेपि व्यत्ति पाठो व्यार्थिकार्थपरतयासुयोज इति ध्येय राम
यितुं तथा दृश्यमान पाठमपि व्याचष्टे तत्तदिति आदेशमात्रस्य स्थानिनिवर्तकत्वस्य दृष्टत्वादिति भावः एवं २०१
च कलितस्तन्निषेध इति तात्पर्यं ननु प्रसज्य प्रतिषेध एवास्तु अत एव तथा वक्तावुक्तं जातस्यापि लेया

द्भिरेवेत्युक्तो प्रकृतत्वादाहरीति इदमेव प्रतिपादयति यद्विविति असुब्बत इति वदाहलघुमनातिवाक्यस्य पदमाद
शब्दः प्रकारे बहुवचनं स्पष्टार्थं ननु एकैकग्रहणान्न दभावोऽकम्यौः कैकेति अन्नैवकरणादिति भाः अपिना नस्य
सस्वयः आदिना त्रयादिपरिग्रहः ननु सांनिध्यात्तथैवार्थोऽस्तु समावेश इष्टापत्तिरत आह आरम्भेति टस्य प्र।
कृतत्वेन वाक्यान्तस्य प्राप्तत्वेनोपस्थितत्वादनन्तस्य समभिव्याहृतेन तेन तत्समुच्चय स्येवोचित्यादित्यर्थः अत एवान
न्तस्यार्थोऽस्य गुरोरिति न पठितं सूत्रे एतेन तेनागुरुश्च समुच्चीयते तुल्यन्यायात्तदुक्तमेव व्याख्यानेन विशदय।
तिअपिनालेति एतेन मूले कश्चिद्न्तस्यानंतस्याविगुरोरिति पाठः सूचितः अनन्त्यग्रहणं तदर्थं पृथग्योगकरणं।
सामर्थ्यं नैवानन्तस्य सिद्धरन्यथा दराह्वले इत्यनेन सोढ्व पदेदिति रत्नाकरस्तन्नत्तथा सतितक्र कौडिन्यन्यायेनां
त्यस्य गुरोश्च तानापत्तेस्तत्र न्यायेनानन्त्यगुरुकेऽस्मलघोः स्तुताना पत्तेश्च एकैकग्रहणं तु वनंत्यगुरूणामेव वर्ण्या
दि३ पार्थस्यादिति किं नन्वनुदात्तं यदमितिवरिभाषणान्न समावेशोऽत आह अनुदात्तमिति अत एव व्यतस्त्रिवंय त ३
तोऽनाव इति चरितार्थत्वाद्वेहिभ्यंतर इति वर्तते अन्यथा ऽ घविषयेपुनः शेषनिघातेन सिद्धावस्त्वविष
ये पुरस्तादपवाद न्यायेन स्वरविधेरेवात्रवाधः आम्नायसंगतिरिक्तमुदात्तस्येति दाहितत्रैवेदिरस्तीन त्वेवं आ

तत्रध्वनयन्नाह विभाषेति वा क्वचिदित्येतदित्यत्र त्र्याबाकासपदे इत्यधिकाराद्विशेषेदं कारस्यान्तथात्वानास्मा
दितिभावः स्वंडयितुं स्वारसिकमर्थमाहोयपिति इति चाप्राप्तेषे च वक्तमाणार्थसिद्धये विभाषेत्यस्यान्वयत्वे
निरर्थकत्वेविभेतिन चेत्तोति द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पयसस्तु विभाषये माया पितोऽपि मूलासंगतिर्भाष्यविरोधा
प॰४ त्प्रतिपादनं सिद्धांतमाह भाष्येति मायोमे इत्यनेनऽग्रत एव तु: एवमुपक्रमभाष्यमुक्तोऽग्निमभाष्यमाह तत्रे
त्र॰ १०२ ति सूत्रे इत्यर्थः चाक्वेति आचार्यस्यमर्थ वदिति भवतीशेषः फलभेदेप्रत्याख्यानासंगत्वात्तदेकवाक्यतायेस्तू
त्र मतेऽग्माह तद्दलेनायेति तत्तीयान्तार्थमाह प्रतेति हिन्म्यां केती मादाविवचिनुहीति मादावपीतिशेषः विरोध
102 सूचनायाह वैकेति तत्स्मादुभयत्र विभाषात्वं भाष्यविरुद्धमितिभावः नन्वेवं केपदे विरोधोऽत्र आहोयेतिस्स
तस्यत एतेनवदुपमाणरीत्या केपटोपि सुयोज इत्यपास्तं तेन तथाहि तुल्यात्तथादुर्वचत्वात् एवमपिस्तू
लसंगतिरित्याह मूलं विति अत एव तु एतेनेतोप्राप्ते इत्यत्र प्राप्ते इति दंडिरित्ना करादिव्याख्यानमपास्तं प्रा
त्तविभाषायामेवतत्स्य योगस्य स्वारसिकत्वादाह कथं विदिति न त्विदं शब्दसोद्देश्य इत्यर्थक चेनोद्देश्यस्य राम
योगास्तत्रान्यतरत्वपरत्वेन स्त्रीलिंगनिर्देशासंगतिरत आहोद्देश्येति अत एव सकत्तेति सशब्द इत्यादिचसंग १०२
च्छते ननु प्रत्यय ग्रहणे इतितदंतविधिरत्रापि कुतो नात आह संज्ञेति तेन कुमार्यगारमित्यादौ नेति स्पष्ट(

र्नुकं वैतमिति न्यायविरोधापत्तेश्चेत्यर्थः अत एवाह नेचेति तन्निकार्याक्षिरिय यत्तु दूरादिः इत्युक्तकार्यपणादि
कमिति व्याख्याने उक्तरीत्या कस्य प्लेयणादिकार्यं स्यात् ततश्च तत्करणप्रयोजनं पाणादिकमेव स्यात् तस्मात् प्लु
तकार्यप्रकृतिभावरूपं न करोतीति न भवतीति वार्थ इति व्युत्पत्त्या व्याख्यानमेव युक्तं तच्च प्रागुक्तमिति तत्त्वड
पतिश्च सुतेति प्रागुक्तेभयप्रसंगहायाह नेत्येति उक्तरीतिमनुसरन्नाह प्लुते इति नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह भा
ष्येति अत एव प्लुतएवनित्ये ऽनेनैव पाठो मूले इति बोध्यं ननु प्लुतस्य प्रगृह्यत्वं दुर्लभं तत्र दीर्घाणामेव
गृह्योनन्तेषां चान एत्वे न सवर्णग्राहकत्वात् अत आह प्लुते इति प्लुतः प्रकृत्येति ज्ञापकात् सर्वसंधिषु
प्लुतस्यासिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञायामतत्वेन तस्यासिद्धत्वादादौ प्रगृह्यत्वे ततः प्लुत इत्यर्थः अपि नातद्भाव
समुच्चयः त्रिमात्रेपि द्विमात्रत्व [illegible] प्रतिघातादिति भावः नन्वेवमप्यनुकरणेऽसिद्धत्वाभावेन कथं तत्त्व
मत आह तन्केति तत्वं सिद्धत्वे प्रगृह्यत्वं वा यत्तु रत्नाकरादिः किं मयाचेतन्मिति प्रश्नद्युतितन्न इदमित्यस
२ स्या वाक्यांतरस्य तत्त्वविशेषणासंभवात् तदेतद्ध्वनयन् सामान्यप्रश्नमाह कर्तव्यमिति धिग्वितिलोङ् तेहीत्य
वर्थं यत्तु अनन्यसेति प्लुत इति दूरा [illegible] तन्न नतो विभाषे अस्य विशेषविहितत्वात्तस्यासिद्धत्वाच्च नद

प्र॰

पस्तत्वं स्यन् ततः पर्युदासे आदेशकलाविशेषं निपातयति वासुदेवेति आदिना एतदित्यादेरिग्रहः पूर्वो ५१
नेति निपातत्वार्थं तदावश्यकत्वे तेन तस्यापि लाभ इति भावः यद्वा पर्युदासेऽपि निषेधस्यागम्यत्वेन शास्त्रीय
कामदिः सत्वादिति वा असिद्धत्वादिति एवं च न तत्र तद्भिन्नत्वप्रयुक्तं कार्यमिति तदेकमेवेति भावः प्रथमदो
षमुद्धरति अदितीति अनाङिति अनाङिति प्रतिषेधविषये आङ्नाङोरेकादेशात ते इति प्रसवार्थ इत्यर्थः ऽ५४
ऽ५० द्वितीयदोषमुद्धरति अनाङितीति भगवता प्रत्याख्यानवादः स्पष्टार्थमिति एतेन निपातग्रहणमु
२०२ नुरार्थमिति दीतितं प्रायुक्तं एकाजूपनिपातमात्रस्य ग्रहणार्थमेकाज्ग्रहणं तेन गो एतन मीश्च भवदि
103 त्यादेः संज्ञासिद्धिरित्यन्योक्तं अ ङि दित्येव सूत्रं कार्यमिति परोक्तं चापास्तं तथा लब्धस्य तत्रानुवृत्तिसंभवा ऽ५५
नु प्रतिसिद्धार्थमारंभेन तद्विषयत्वात् गौणमुख्यन्यायात् भाष्यानुक्तत्वात् अत एवाते प्रतिषेधानुक्त्याते
प्राप्तनभिधानसूत्रनात् तेषामसिद्धत्वादत्यन्तात् तथान्यासे मात्रालाघवस्य सार्वत्रिकस्य सत्वेपियद
लाघवाभावात् निपातपदावश्यकत्वाय तथा गौरवान्वेति दिक् एतेन पदद्वयघटितन्यासकरणेन सू राम
त्र भोस्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन भगवता प्रत्याख्यानभेदस्यासंमतत्वात् तत एव तत्प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वा २०३
दन्यथा न द्विधा पतेर्भ्राचितामिदमित्यपि तदुक्तमयास्तं पतेन प्रत्याख्यानं किंतु स्पष्टार्थमत आह

वमारभ्यानभ स्त्वतस्माहृ दत्तमिति। वचैतदर्थ तदावश्यकत्ववरूप्यायतत्रापि तथापि तत्रापि दर्शनमेवाह

इतिभावः। एतेनैकारांशे द्वितीयोदाहरणानर्थक्यं परिहृतं तेन नु वुग्रहणेऽपि तत्स्वव्यक्तेरर्थवत एव ग्रहणमि ञ्ज ४

तितद्भावेऽपि नात्र दोषः। तत्राह अत्रेति अदमित्यस्येक ग्रहणमावर्त्तमिति दैकेरसांगमे ध्वनयन्न्वह नि।

स्माहे केति विषय भेदेनापवादत्वस्य कर्वकीलेके त्व स्पष्टं चन्द्रादाहवनीति तन्न्वे वंतेन कापि वकुर्वीहिर्नस्मा।

दत आह आहे ति प्रसिद्धसंख्याभावायाह पर्युदेति। तेन न वहते लुं नात्क र्म। घञ्ज वकुर्वीहि राड्। भिन्न इतिदर्थः

इति अगृह्य इत्यगो इदंयो अंश्चाङ्वर्जनीयत्वस्यनेति मावदिति दंडिनरत्नाकरायुक्तमयुक्तमितिवस्त्वितं

सूत्रे संमतिमप्याहातएवैकेति यत्तुनायं पर्युदासः किंतु प्रसज्यप्रतिषेधः। ग्गे प्रतिषिद्धो पर्यायमारंभ इति

भाष्योक्तः अन्यथा पूर्वत्रैव सिद्धेन दसंगतिः स्पष्टैव वक्ष्यमाण विलापदद्वयावेयर्थ्यापत्तिश्च किंच फले

विशेषस्तथाहि अंश्चतः न इरूपं प्रत्संसे प्रतिषेधपक्षे तस्य स्थानिवत्वात्। राड्। तेन अग्रस्त्वनिषेधात्प

र्युदासे तु स्वतोऽनाड्त्वात्स्थानिवत्वेन निपातत्वात् अग्रस्तंडुवरिमेवपरांत्त्वेनतद्भिन्नत्वं तु न लभ्यम

शास्त्रीयपत्वात् एवममित्यादे अग्रस्तत्वाम्। वींतत्वं नपसंतत्वात्। वरूपानापत्तिरिति दंडिरत्नाकराद

भावेन भावनीवैपरीत्येशंकानुपपुदासादे वनेति दिक् क्काथेति प्रयोगे ऽन्यर्थः स्वार्थे निवा कार्यत्यर्थः पूर्वमेवं ना
मस्याः संप्रतिन्येवं मन्मसे ऽन्यपर्यवसाने हि पूर्वोक्तार्थस्यानभिमतत्वं स्फुटमेवावगम्यते इति भावः पूर्ववदे
वं किलेत्यादेरनुपयोगाशंकां तदिति धा थो हेवमिति ऽन्याकारप्रतिपाद्यार्थ इत्यर्थः एतेन स्मरणद्योतक इति सा
मान्यं तो मनोरमा रत्नाकर बोधिनी युक्तमपास्तं ऽकहेतोरेवाह निपात इति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपा
न्या० २०४ स्तं ननु स्यान्ते ऽतिप्रसंगो ऽत आह निपातेति सती त्यनेना संभवे तेषामपि सूचितं ऽत एवाह सार्थकेति प
स्थितिरिति तथा च लौकिकार्थवत्वयोग्यपदाग्रयेन्यायप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तविषयता ऽत्रास्ति ऽत एव प
104 राजिनरूपणादौ न तदप्रवृत्तिस्तदाह गौण इति यद्यप्यन्यत्र निपातग्रहणे सर्वग्रहणमिष्टं तथापि इह शब्दाधिका
रेणभाष्यप्रामाण्यादर्थवत्परिभाषेतत्परिभाषितो प्रवृत्तिरत एव निपात इति सूत्रं विहायोत इति सू
त्रे एवोत्तरूपं तस्य प्रतिषेध इति वार्तिकारंभस्तदाह प्रकृतेति ऽस्य हो ऽभवत्मादौ लक्षणप्रतिपदोक्तप
त्रि ४ शिभा यथा निर्वाहादाहगो ऽभवदिति तेन तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् भानो ऽत्रेत्यादितन्त्र। राम
न्युदाहरणमिति रत्नाकरायुक्तमपास्तं प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः नन्वेवमपि कार्यकालपदे ऽन्नत २०४
उपस्थितिसामर्थ्यात्स्यादेव ग्रहणमत आहेवं चेति अपि नाम पदोद्देशपदसमुच्चयः एवं चेत्सार्थ त्य
माहेत्यादि तिन न्वेवमुक्तरीत्या ऽतिप्रसंगो ऽत आह अन्वयेति आदिना प्रातिपदिके संज्ञादिपरिग्रहः।

रासइतिदंडनाद्युक्तमपास्तप्रासिरवाभावात् स्वास्मिन्चारितार्थ्यलक्ष्यमेव मतेमत्तायामेतदाशंक्य
त्रायामेकग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकत्वामावाभिमात्रेकाजग्रहणं सुत्वजमत एव मनोरमायांनिपातस्यहणस्यैवफ
लमुक्तं नत्वेकाज्ग्रहणस्येतिदंडउक्तमपास्तं भाष्यविरोधात् नन्वेवमपितत्र कार्यं वाधानदाप्रत्येकव्यक्तावेव
कार्यमितिदोषतादवस्थ्येनाफलत्वमेवात्तस्याऽजातीतिप्रनतिप्रसंगायाहोपान्वेतितिवोऽप्रमितिएतेनाच्स
मुदायग्रहणशंकानिरासार्थमस्यपाऽप्यऽजुरुप्रपेहिमादेसमुदायैकाजोर्हं वचनं न्यायेन समुदायस्यैव
स्यानुवयवानांसिद्धांतेनक्तकोडिस्मायायानिमनिमितासगहेतितिप्रेप्रकृतिभावइतिकेपदाद्युक्तवर्णग्रहण
तदंतविधावर्ज्जनतनियांतितिव्याप्तिनिरासार्थंनदितिरत्नाकरदंडाद्युक्तंचापास्तंसमुदायसंज्ञयावयवा
नामननुग्रहात् हलंतेसमापितत्वेफलाभावेनाजंतएवसिध्याव्यावर्त्याभावेनतस्यासमर्थ्यादृत्रूप
स्यैवग्रहणात्ननचपुरोस्तीत्यादोप्रकृतिभावेनरोरूचेनस्यादितिवाच्यंप्रगृह्यसंज्ञाप्रतिरूत्वासिध्या
रेफांतेनत्वाभावेनादोषात्ननचसांतनिष्टत्वसैकदेशनिन्यायेनरेफांतेपिसत्वेनतत्वात्तन्नासपान्तसं
ज्ञाप्रतीवप्रकृतिभावंप्रत्यपिरूत्वासिध्यातदप्रवृत्तेःसांतेतुनकिंचिदपिसिद्धकांडस्यफलंयस्यकृति।

नन्वेवमपि स्यानितन्वेत्यादेशेनन्तत्व मत्वविधित्वे
येतिन दोषः एवं च मध्यमवाहोऽस्तीति शेषः अत एव वचः न न्वेवमपि स्यानितन्वेत्यादेशेनन्तत्व कमव. तिवात्संभवानुरोधेनादेशत्वं तातनस्या
नस्यानिवद्भावाभावादत्तस्मा हादेश्रति सह विधाने पिवाचः कमव. तिवात्संभवानुरोधेनादेशत्वं निपात एकान्तित्ति अग्रगस्वत्वमित्य
देशः अल्विधित्वेतु न सुव्ववत् इतिनत्वमिति भावः । तेन स्यानिवत्त्वेन निपात एका तिति अग्रगस्थत्वमित्य
यासंन न्वेवं गोरवादादेशेनैव नत्संबंधोऽस्त्वतस्माह अग्रहेति परंपरयात्रापि नत्स्वादाह सात्तादितिपूर्व
ग्र॰ २०५ ज्ञेतिशेषः तथा चाल्विधित्वमायेनात्रापि तथैवेति भावः नचदीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्यणोभावे तत्त्प्रकरण
पाठोव्यर्थः । वेतिवाऽऽनुसंहितायांसाफल्यात् अनुवृत्तिपदेसाह अकल्पेति पूर्वमतसमुच्चायकोऽपिःन
105 न्वेनेनविकल्पेनोनोभयोरभावपक्षे निपात इति अग्रहस्येनउ इतीत्यवस्यानन्ति वितिति इदमयुक्तं मतस्या
ह अग्रहस्येति तस्यायीस्वर्थः अत एवात्मापिसंगतितेन वादेशादिसमुच्चयः तात्पर्यमप्रवृत्तेर्हेतुः तदुक्तमि
तिव्युत्क्रमेणान्वयः अत एवल्पवुपपत्तिः अउव्यति यत्ते अंगंथस्तदाह शाकेति अनेनेति तस्यतत्वविरा २०५
वद्यात्तीयाहेत्तो वाभावेणास्पर्थः स्थिपतः एतेनानुन्तिपक्षेउ कंरीसा तयोः सिद्धिर्नतु वितीलस्या
तोयोगविभागाद्दिति रत्नाकरदं इत्युक्तमयास्ते अत इतिउभयथापि तन्वासिद्धेरित्यर्थः उज्ज इतीति।
मोविभक्तस्त्र प्रतीकमिदंनन्वेवं सामानाधिकरण्याद्यभावात्कथं संज्ञासंज्ञिभावोऽतस्तस्यकलि

तस्मिन्निति वा धेमानाभावेनो चित्सात् संबुद्धिए इतियाख्यानमेवसुश्लोकयुक्तमितिमूलेसिगमिरा
ण्माहत्रयोऽसीति ननु निषेधानित्यत्वेन तन्मरत्वमत आह नलमेति तथाचलक्ष्यानुरोधेन तदप्रवृत्तिस्त
थाव्याख्यानं च एतेन नात् धमानो कारविशेषणत्वान्नीमिस्समीकुत्विचेति वदितिरत्वाकरोक्तमपास्तं
तत्रापि तन्मव तिस्वीकारात तत्रसे ति एतेन मूलेस्यापारः सूचितः नचिदं मर्थसंहितायाऽअविवक्षायांवि
रूपोऽसीत्यस्य सिद्धेः समासेन नाम्प्रवृत्तिस्तत्रेहि सुवलुकिति निमित्तोकाराभावात् संबंधांतेप्रायोऽस।
मासाच्चात आह संहितेति आदिनावलोप परिग्रहः तदेव प्रलिपारपतितदितिग्रधिकस्याथेछिकत्व।
निरासायाहार्धमात्रेति संगतमर्थं उत इति संपूर्णैकसत्र प्रतीकं अतएवाहात्रेतिः तदुं इत्यत्रेत्यर्थः निपात।
एवेतिन प्रत्याहारउत्र ग्रहण सामर्थ्यादमपाहलुपुविशेषाभावादुच ग्रहणमेव कुर्यात उजिपातेत्क
रोच्चारणसामर्थ्याच्चेतिभावः न पाणिनिनैक सूत्रे नैवेदं पठितमितिकिं मितिमूलेयोगविभागोऽतऊहो
जऊँइति ननुवत्मैतन्मद्धे न नेवमपिय णदेशेन सानुनासिकवकारघटितमेव स्यान्मुक्तमतस्याह प्र
ग्रहेति प्रकरणेन तत्पारेनेऽनन्ययातदानर्थकं स्यात् एवप्रगसेत्वेति संज्ञारूपेऽर्थः षष्ठीत्वादेशापेक्ष

रदतो ऽकर्मा र्म्या योनुऊं इति तिविति तिन्निचेद्दृ। वद्रूपेस्यात्तां न नु ऽ इति तिन्नि स्मात्तदनुबन्धाऽऽदेशविकल्पेरूपत्रयसि।
द्धिरिति केचिद्दीतितदं ऽ इरल्लाकरा प्रागुक्तमपास्तऽक्तयुक्तेः वि परित्। ऽनेमाना भावात् दोषांतरमान्यत्र सप्त।
त्वाच्चेति दिकृ दीर्घविधारणं नु प्रागुक्तरीत्या सफलमेते न दीर्घविधारणसामर्थ्यादिवप्रकृतिभावसिद्धौ किं ग्रहण।
त्वे नेमयात्त्वेनन्वनेन संज्ञादेशाभयविधानेकमभेदापत्तिरत आह त्वे ति क्रमेण ग्रह ऽगस्येति उभयत्रापि तद
रा॰ नुबन्धे ऽकृत्वादाह शोके तितन्यान्व पदे विति मस्यासिद्धावपि ऽद्वीति नु स्यादिति भावः भाविति ऽग्रादेशस्येति
१०६ भाव प्रागुक्तरीत्या मूला संगतिं ध्वनयन् सिद्धांतमाह व स्तुत इति न्यायेमित्त्रापसह समनेन नेवाकाभेदनिषेध
106 ।वेन विशिष्टविधिमवच्छेदः प्रागुक्तमेवाहादेशे इति अत्र भाष्यविरोधं परिहरति भाष्ये इति स्वरूपेऽग्निदी
र्घः ऽनुनासिक इत्यवदत्त। एवापि रूढक इति भावः ननु मपुधातोर्ग्रहणं कुतो न्यात आह आरब्धेति वकुप्त्यसं
स्कारानुरोधेन मूलकादित्यर्थः ननु यम ग्रहस्य पदेन ग्रस्य पृष्ठे प्रकृति भावेनास्य वाधा इत्यत आहास्येति
किन्त्वकुमित्यादौ ग्र स्व संज्ञा पाति पात इत्यनेन नित्यवादाह किं विनीति संज्ञाभाव इत्यत्राकार प्रश्लेषः त राम
त्वाभाव इति तस्य सप्तम्यु प्रकृति त्वेन तदर्थानन्वितत्वादिति भावः शब्देति शकन्धुशासन प्रस्तावात् सत्र १०६
मर्थ इत्युपात्तार्थं इति सतद्वाच कशब्देन मर्थः ननु न संहिताकाले प्यस्ति तत्त पा पिकन्कमक इति प्र।

तार्थत्वं च न यत्न् शास्त्रार्थं आह उक्त इति अध्याहारो न्यायेति भावः तस्य शास्त्रपरत्वस्यैव स्पष्टत्वादाह पदमिति इत्यन्वि
तित्रितयमित्यर्थः एतेन संज्ञाभिन्नं द्वयमनुवर्त्तत इति रत्नाकरोक्तमपास्तं अत्रान्ययोरावश्यकत्वस्य स्पष्टत्वादाह
फलमाह विकल्पेनेति हि इयत्नः ननु योगविभागेपि इति सूत्रे वा संज्ञेनानुवर्त्त्यं पूर्वविकल्पस्तु सामर्थ्यादादेश एव
तत्कार्यप्रवृत्त्या उक्त इति विनीतिरूपत्नूपार्थं भविष्यति आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन प्रकृतिभावाद्यवादेनमय इत्यनेनां
तरतम्यादन नासिकत्वस्य सुलभत्वेन किमिति तिमिति पिसिद्धम तन्राह उक्त इत्यत्रेति शास्त्राधिकारे इत्येकल्पन संभवादा
हार्पेधिकारादितिध्यस्य मुख्यत्वात् संज्ञा संज्ञासंज्ञीभावं घस्यैव तत्रा सत्वादिति भावः दोषांतरमाह दीर्घत्वेति मात्र
पदेन प्रगृह्यव्यवच्छेदः अपि रुक्त समुच्चायकः पणापत्तेति भावः पत्तत्वये याह विधानेति नन्वेवं तस्यैव संबंधोस्तु
मास्तु च विकल्पसंबंधोऽत आह प्रगृह्येति मात्रपदेन विकल्पनिरासः अत एवाह निमित्तेति रतितीतिनिर्विसर्य
तस्मादुभयोरनुवृत्तिरेतेन प्रगृह्यानानुवृत्तावादेशमात्रविकल्पे प्रगृह्यात्प्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युजादेशापत्तोप्रगृ
ह्यादेशप्रकृतिभावेनेष्टसिद्धाव्यथप्रगृह्यादेशस्य सवर्णेऽनुनासिको वकारः स्यात् ननु वृत्तौ तत्प्रगृह्यत्वम
प्यनेन विधीयत इति नोक्तदोषः शाकल्यानुवृत्तौ तु उक्त्यात्रस्थानेन निमित्तं आदेशो इतीत्येक मेवरूपं
स्यात् प्रगृह्यमित्यथ मांतस्य च स्यां जतया विपरिणमय्य कृत्वा स्थानिविशेषणत्वे त्वा कत्वप्रगृह्यो जन इति ह

तिरश्चिनाललसमुच्चयः तथाच विशिष्टे पर्यवसानेन प्रकृतार्थविशिष्टस्य सम्प्राप्तिकरणमात्र इति प्रकृ
ति प्रत्ययोभयार्थविशिष्टे तत्तरपदार्थवृत्तित्वादन्वनभवतीति भावः जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वोत्तरपदयोर्व
र्णविदानर्थकत्वादिदंसिद्धमिति तिरस्कारोतिरवंड्यन्नाह सत्ताभ्यामिति जहत्स्वार्थत्वेनैव वस्तुतः द्विर्थत्वविरोधिवी
प्र० त्सुकेति भावः सकलसंप्रकारेणकरणगामायनुत्तरपदस्यार्थवत्त्वमन्त्रापि समस्तदाह पूर्वपदेति सुसुपे।
१०७ ति समस्यैकत्वेपिकत्वात् गणएवनरूढिरितिभावः अतएवाहाजहदिति नन्वेवं गौरीत्यादावृधिकरणैका
रकस्य क्रियायास्यावश्यकत्वेन तस्याश्चानुपात्तत्वेन विशेष्यतयातत्र तत्र सलक्षणावश्यकत्वेन न तन्मात्रर्य
107 वसन्नत्वमित्यम्न्याप्तिः किंच विरुद्धविभक्तिराहित्ये नामार्थतयाभेदेनान्वयायोगादभेदान्वयापत्तेर्वा तत्र
धिकरणैकेलक्षणावश्यकत्वेन सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वाभावः लुप्तसप्तम्या श्राद्धबोध इति वादिनां
मतेन सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वमेव नेत्यत आह गौरीतिगणभूतक्रियामपि तद्वयस्यामत्र सपनरत्वात्र।
प्राचां मते नेदं किंच राज्ञेरिश्यादन्ययचतत् इत्यादौ प्रकारद्वयेनाप्यन्वयदर्शनलोपादिरालक्षणाया।
एवाच्याख्यानेन जिज्ञासितसप्तम्यर्थमात्रलक्षणापातस्यर्थवसन्नत्वेन भेदेनान्वयेबाधकाभावः भेदा राम
भेदाभ बोधे च तात्पर्यमेव विनियामकं यथाचैतत्तथा स्मत्सम्पुटकेदृतिअन्यक्रियारूपाधेयस्मर्थः १०७

रूतिभावेनैवसिद्धः छंदस्याभावरूपाभावान्यत्वेदोषोनेतिभावः उद्देश इतिसुपामितीतिभावाः एवमग्रे
पि अग्रग्रापिप्राग्वत्स्वरयोरेदोषोवोऽयः दीर्घत्वेनानण्त्वादाहतपरत्वमितिऽसवर्णग्रहणफलस्यचयग्वस्त्र
माणत्वादाहससमीनीति मक्रूतेर्दीर्घंतितत्वमनिरासायाहहृस्वोनेतिपरस्मेतिशेषः जातावेकवचनंतल
कुतुनहस्वग्रवणापतेः अर्थइत्यनेनप्रधानाप्रधानन्यायेनार्थग्रहणसामर्थ्येनतुव्यपदेशिवद्भावेनतद
न्तत्वंपिनसप्तमीत्वमतआहकेतिएवमवच्छेद्यमेवाहनाविति इतिहेतोगादितितन्नापितत्तत्सिध्यर्थमित्यर्थः
वाप्यश्वइत्यादिआवत्सर्पतुनवाप्यादियदानामाधेयाप्यादिरूपार्थवृत्तित्वेपिस्वधिकंप्रविष्टंनतुतदामि
रितिन्यायेनतस्याइर्वारित्वादितिभावः इत्येवेतिएवमेवलघुप्रमितसत्रत्रयेयोऽसर्थः न्यासंतिसत्रयेसर्थः वे
जात्येतिप्रकृतसूलेइत्यादेः ननुअकरणेतोवेजात्यंडुर्वचंप्रकरणस्येकवाक्सूत्रतोवैजात्यंतत्रापिसममितिक
यंतेनसिद्धांतमनतेनोक्तार्थबोधनमतआहोकारांतसप्तमातससंभवादित्यर्थः अपवर्गोहेतुरपंतत्वदीका
रांशेप्यसंभवएतिकथपपनसिद्धांतमाह पर्याप्त्यादेरितिप्रकृतसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादेवेतिभावः यथायै
नतथास्फुटीभविष्यतिएतेनवाप्यश्वइत्यादावपिसप्तम्यर्थोऽस्त्वेवेतिनार्थोऽर्थग्रहणेनेतिप्रत्युक्तम् इतिदंशु
कमपास्तंतथापसिवासंभवान्नम्अवधारणार्थमात्रपरेणाप्येपव्यावृत्तिर्नतुप्रकरणार्थस्येत्याहतत्संस्त्वे

तिल्प्लुतत्वेफलत्वेपितद्भावपदे ऽनुनासिकमात्रवृत्तिफलवत्त्वमादेः तस्मै वीनितद् दृष्टयान्तत्रादिमात्रवृत्तु
द्धेरितिभावः नन्वेवमपिमुनः अत्वमोवीजाभावेनप्रवृत्तिरत आह संज्ञापाठेतिलक्षणेलक्षणमितितेनुवि
धेयादिविषयकमितिभावः ननुस्थानिवत्त्वेनैवसिद्धे किमर्थमत्र प्रकारान्तरं आह स्थानीतिनन्वेकादेशेउ
रा० क्तरीत्याऽस्यस्थानिवत्त्वेनद्विवचनत्वमेवनेतिकथमादिविवप्रग्रहत्वमत आह पूर्वेति ननुतेनापिताहृ २
२०८ व्यातिदेशानेष्टत आह तेनेतिवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्येतेनानतिदेशप्रसङ्गात्तेनातिदेशसंभवात् इदंचपति
स्मतएवेतिसाधारणधर्मातिदेशाङ्गीकारादेवेत्यर्थः यथाचैततत्साधनतत्संमतियादितमप्यस्फुटं ॥
108 आकर इतिकेवयपदावित्यर्थः ननुहातांधिरिमज्ञकुत्तमप्लुत्वेउचितेत आह सिद्धमिति सवर्णसंज्ञा
प्रकरणे इतिभावः सूत्रपाठेप्राथम्यादेवमुक्तमथोत्तरमिति न्यायेनाग्रेभमयः एवं मग्रेपि प्रवोऽस्तु
इत्यादिभाष्यप्रयोगनिर्वाहमाह प्रवृत्तिघटकेति एतेनस्पष्टतियमर्थंजदकरणमितिदंयुक्तमपास्त
वस्तुतस्तेत्वामार्षत्वेनोपपत्तेःफलकज्ञापनेतादृशाक्षत्युकफलाभावादचोद्यमुइतिभाष्यप्रयोगेणापदं
तरसमभिव्याहारेणस्फुटप्रतीतोऽस्य नत्वपरत्वेरपिवाधयितुंशक्यत्वेनात्रसंधिपदसमभिव्याहारसत्वादेवमि राम
आलन्वतदसहनेइत्यादौसोत्रत्वादेरेवावश्यकत्वेनात्रापितथैवोपपत्तावीदृशंकल्पनेमानाभावाच्छेदमयुक्तमितिवा २०८

ङ्कोसवर्णे इति सूत्रस्थकैयटानुरोधेनाह सुप्तुप्येतीति फलभेदविशेषं वक्तुं प्रकृतसूत्रस्थकैयटानुरोधेनाह संज्ञायामि
ति सवर्णे नेति इदं च शाकलसूत्रे कैयटे स्फुटं वां ... समासवादाह समानाधीनिति निमाधिकाराभावादाह निसमासे ह्वे।
तिनन्तु लदेभावेपि नतल एव तत्वे शाचोक्तं कुतो नातस्माह विभाषेति तदधिकारपाठ एवहि तदाधेमानं तत्त्वाद्वत्त
यतिभावः तथा चात्र गोण्णं तत्वा ननु सुप्तमत्त एवोक्त सादृश्यमनुपपन्नमित्याह निस्मेति द्विपातः मात्रपदेन तत्प
वधदः मत एवात स्माह दृश्यपात पातलं ननुत यतिदि कुननुपरवाकारे ण प्रत्याहारे स्थापयण एवमेवात स्माह।
त्रेतिमार्गवेतिस्म अग्र हेति पर्युदासेन हलामप्रवत्माला पवा याप्व इने व वाच्ये ए ग्रहण सामर्थ्यमूलकादि
त्वर्थः पत मोलः १ पर्युदासो न युक्तः अग यतं हरी इ मत्र ल्युनस्मत्यारित्या अपेता स्मन्मोलस्पा निवर्तेन प्र
ग्रस्त्वेपि रवा भिन्नतदन्यत्वस्यापि सत्वादनुनासिकापत्तेस्तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवोयं । तेन न पाहरदन्नेकि
रण्ण पास्ते तिस्त्वाकर स्तदसत् अतिदिश्यमानेत्यादी प्रागुक्त त्वद ध्वनपन्नाहागच्छत मग्नी दत्तिकैयटा
दिव रुक्तिं तपर्योदेशपक्षस्वरूपाभिप्रायेको पगंपङ् इति ध्वनपन्नाह · तर्पोदेशेति एतेन तदाफलाभा
वात्कथमेवति रिति कालेः आगमेनैतस्मान सिद्धमितिकथमेतदिति चिपरास्तांप्रग्र. से तिल्पुत पद्
कलत्वेपितदभावात्कथंप्रव तितिकार्यकालेः आगमेनैतस्मानसिद्धमितिकथमेतदिति चिपरास्तांप्रग्रहे

स्याऽसिद्धत्वादस्मकं यमत्रैदमतस्माहेनाऽऽत्मेति शः इति विसर्जनीयस्येति ससेत्यादिः नन्वेवं सत्यां जशोत्तेरव
स्थित्वात्पारत्रलेस्त्वङ्चीतोऽमतस्माहेनाशेतिशाइति विसर्जनीयस्येतिससेत्यादिः नन्वेवं सत्यांज
शोत्तेरवस्थित्वात्पारत्रलेस्त्वङ्चितोऽस्माहयो रितिवेचिश्रेति स्वनन्तयोरभावेप्यहोभ इति स्वनार्थ
दृष्टा २०९ मित्यर्थः प्रमनघ्रं वेगुणाभावस्याऽनिकमाह प्रघ्ने इति बाधकाभेव निपातनानीतिभावः एवं रितासङ्ग
त्वंऽनतु विसर्जन्याय पंचत्वापनार्थं चावश्यकत्वात् एतेनाबाधकान्यपि तानि निपातिकादोषाय स्वं च सि
109 समासेटोरितिजस्यविशेषणत्वेन धर्गंतमदादिसर्थादितिभावः स्पर्धमिति यद्विधीयत्वाभावसं
पादनद्वारासमर्थयविभाषानपस्माग्रर्कत्वं तुनानामित्यस्यैवेयं बाधते पुंस्त्वं नरस्य वदृयमाणत्वाच्चे
तिभावः परांते इति विट इति ष्ट्रत्वादाविति भावः एवं च सनन्यावर्त्य इति तालसर्याऽग्रत्रेनेन यत्ननतुवा
स्तवः स इति सूत्र यन्नाहस्वादिति समाहारद्वंद्वेन पुंसकत्वापत्तेरितरेतरद्वंद्वे द्विवचनं प्रतेराहघःऽघि
केतियत्तु संख्येति स्वरासिध्याविंत्ममिदमिति प्रकाशकृतन्न समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेःऽप्र राम २०९
संज्ञत्वेन कर्मधारयासंभवात् षष्ठीसमासे त्वकीष्टत्वादाहयच्यगिति सूत्रादिरीमानस्लीयन्नूनतां
परिहरति उपेति कमलमुरारिव्दनन्यमनित्यादो इति शेषः एतेन वृद्धत्वूनेनेतिदं गुरुकं मपास्तं लाप

ध्यंतदाहकेचिदिति॥ ॥इतिस्वरसंधिः॥ ॥स्तोः॥ नन्वत्रस्यानन्तरेश्चुयोः समाहारद्वंद्वैकवद्भावापत्तिरितरेतरयो
गेद्विवचनापत्तिर्नचसौत्रंपुंस्त्वमितिसर्वैकत्वाद्विगस्यत्वौ किंकर्तव्यंनत्तदात्मपस्यकालइतिवत् द्वितीयत्व
पत्तोलापवेनोचित्त्वमित्याप्तपकान्नदोष इतिवाच्यं साहित्यस्याविशेष्यत्वेनतत्रविवक्षाः समवेतानिश्चा
पत्तेस्तदंगीकारेतत्कृतगौरवात् एतेनसहितशब्दस्यशाकपार्थिवादित्वाल्लोपइतिरत्नाकरोक्तं लिंगम
शिष्टमित्येवहि केमनोरमादीशेखरश्चविस्तरकल्पनेच्छांदसत्वकल्पनेचगौरवादितिभेदोक्तेचापास्तं
के हेतोराशयानवबाधात् दृष्टेः सन्नाच्चान्नाह मितीतितेकरूप्यायनिमित्तं शेषीदमेववधो ध्यंएव
मुत्तरसूत्रेपिसप्तमीमइतिवचनिर्देश इत्याह संयोगेइतितदर्थः अध्याहारलभ्यस्य योगेइत्यस्यार्थः संयो
गश्चात्र वहितयोरेवेत्याह तेनेतिआदिनाकर्तुंतल्लाभमादिपरिग्रहः तेनोत्तरत्राप्येवमेवेतिसूचितंनतु
पदस्येत्यधिकारेण पदांतयोस्तयोरित्यर्थेनचितमित्यादौदोषएवनातत्त्वाहाद्येतिअस्यकलमप्याह
तेनेतिअतिदेशेनानुकरणे स्त्रीतादासीदितिएवमुदारसूत्रेपितपदांतादित्याप्तकान्ततदसंबंधोवा
ध्यः यथासंख्यमितितत्प्राद्धनेत्यादेरुण नादितपोतमादाय परस्मैपदानामित्यादौसूत्रांतरस्य
क्रमेणैवतत्त्वादिशब्देरनादिसिद्धलोकसिद्धक्रमेणैवोपस्थितेरितिभावः ननुवाशरीरेतद्द्वः(

त्वग्रं यकारो ऽकमाया स्ततातीत्याकृतिरिति पाठः यकृतिरित्यत्र त्वेत्यत्र निमित्तमिति योगविभागाद्रूपेण पुदुरिति
रत्नाकरस्तत्र योगविभागस्याभ्याना कृदन्तात्सामानाधिकरण्यस्तत्यापि दुर्लभत्वाच्चेत्तदेतत्खन।
यन्नाकृस्वार्थिक इतित्नन्यकरणपाठादितिकेचित्तत्वस्तुतो यस्यापि किं इत्यस्यप्रापिक स्तत एवकार व।
चनं इत्यादिविवयेवाचकता प्रतीतिस्तस्मादधिकरणे ऽर्थे शब्दतेन स्यपाडित्ति मूलोक्त प्रथम व्याख्याने
१श्र० तत्र त्वम युक्तमेवं संतिप्रकृतेन्न सुपपादयतितत्वेति अर्थादिव पूर्ववत्त्व स्वाभादितिभावः एकवाक्येनत्त
२२० इत्याभादाकृवाक्येति अत एव तत्रत दितिसफलस्यम योऽकरीमावेय र्थ्यं स्पष्टमेवव इदमर्थयते।
110 अत एवे ति अयं तत्स्वार्थिकम पडंगीकारादेवेनर्थः एतेनमय द्वैतयोरितिविकारावयवयोः स्त्र
स्यपितिरित्नंस्यभावादिति तत्र परिच्छेदकमात्रस्य प्रमाणेवदेनग्रहणे पिविशिष्टव्यस्यातथात्वात्तन।
न्वेवं कथं मयूरव्यंसकादिगणेनस्यादोऽत आह मयूरेति नात्रास्मिन्विन्यायत्रशब्दे ननुवादि
गतोदांतप्रकृतिमात्रपाठेन तदनिपातननातननादयंपुर्वरः नचात्रसमसंपन्नत्वेन वन्वाप्राप्ता
यास्त्रैष्यक त्वं अस्यासिद्धत्वान्वयनत्वनधास त्रिनांतमेवतत्र यावंननुदांतमिति तेन तन्नीयातनं रम्म २२०
मतुरप्रकृतिसूलस्यतस्यनां तत्वनिपातनेष्वत्रदांतम योगस्यनिर्वाधत्वादिदंडीतन्नतन्न

योऽयोरिसस्यमवत्तेरितिकेचिन्नस्थानिवत्त्वेनदप्रवृत्त्यानदपिपुक्तमेवेत्यन्येवेग्यीतिवक्ष्यतीतिपाठांतरं।
हयवरट्सूत्रस्यकौस्तुभानुरोधेनाहेतन्वेतिवक्तिपत्तेतुप्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदेकविषपलक्षणस्य
वारितार्थ्यंतित्राथिपिप्रवृत्तिर्दुर्वारैवेतिनदामयणंतत्रनुमूलरीत्यानदोषइतिभावः इकोयणीति
सूत्रस्थकैयटरीत्यातत्त्वतदेपिमूलंतुयोऽजमित्याहअन्तोनिर्वेदमितिअप्रवहितेतिमित्यर्थः तत्रहीड्व्यं
पिवदार्थेउत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वमपोस्त्वेवतितेनोक्तंमूलादिद्रष्टव्यानिपरेत्विति निविसर्गसूत्रानुक
रणधुपास्त्वइत्यादौयणभावापत्तेरितिभावः सवर्णेतितयोरेकदेशभूतंतत्रएवसवर्णेइत्यर्थः सवर्णइतिस्यात्वि
वइतिभावःसर्वादिरितितल्करणादित्यर्थःअतएवतत्प्रयुपपत्तिःतस्मादित्यसनदोषइत्याशयः तद
र्थताऽनुवदतिरेफेइतिविषयसप्तमीएतेनभाष्येरेफेसेतिसंबंधसौमात्मत्वद्यासूचीतायथापिभा
ष्येत्वद्धितमयुक्तंतथापितस्यात्रानुपयोगात्त्यागः यद्यपिपरवर्णेऽपिवंतथापिसमाधेराकयादाह
परेतिरेफोष्मणामितिमत्वानुवेंनासिकोऽनुस्वारांतरतमपक्षसवर्णेनिमित्तमित्यर्थःअतएवोष्मगु
हणंसार्थकमतएवचमहिम्नानिमादौतत्रीत्यास्यानप्रयत्नोभयोंततरमेकंकारसंभवेपिना
नासीकःसलाइसलाविति निबेधेनसंवर्णताभावादधिकमुपोत्तादोसहांएतेनतथापासक

आद्यादस्यादिति स्थानिवादिति आदेशिमेनेतत्ववो धनादित्यर्थः उदाहरणविशिष्टविशेषणत्वेन तेनतत्र आ
मावपि चरितार्थितस्यानिष्टत्वेन स्यातेनु निरासेन निर्दिश्यमानस्यैवतत्ववोधनेनतेनादेशिनस्समावेशेन।
तदादेशे वग्रहणमिति भावः स्पष्टं चेदंपादः यदिमत्र भाष्ये स्मत्र वर्णनेनेदं सर्वं विस्मृत्यपुनस्तत्रयपुन
अ० स्यवकृपस्यासिद्धेः धित्वेति वाच्ये निर्वाहि स्मानुपयोगात्स्वलोपाभावे पश्यत्ववणमिति सर्वग्रंथविरोधात्मा
२२१ ष्यकंठतस्त्वयापादानुक्तेः भाष्येउदः पूर्वस्ये स्मादेशमासेच चेतिमंतरस्य स्यापितलेखकप्रमादेनपूर्वयपा
ठात् एकेन पादस्योयत्नभ्रमानेन वार्तिकेन द्वितवसिध्या छांदसवर्णलोपांगीकारे गौरवेणवार्तिके
विनैववतस्वीकारो चित्याच्चेति मंदोक्तमपास्तमुक्तयुक्तेः वैपरीत्यन्निरासायाह सपइत्तीतिनाइ इत्यादि
स्यादिनिर्देशात्तथाच तस्मादितिमत्र प्रतिशिनिभावः यदित्तु सवर्णइमे वोच्येत तत्तस्यातत्वस्यत्न्नवृत्तत
हि रेफो स्मरणामिति मा भ्रान्ति स्यात् एवंसात तथाचवचनवैयर्थ्यापत्तिरतः आह पूर्वेतितदपीत्यर्थः सा
मर्थ्यांनिस्यतत्वकल्पनादितिभावः एतेनपूर्वसवर्णोऽस्या हार्य इति प्राचोक्तं पूर्वत्र स्वरदनावृत्तिरिति
रत्नाकरोक्तं चापास्तं पूर्वविरोधं यदि रिहरतिसमेतिस्य पूर्वत्र विशिष्टत्वादरुशाक वनिकान्मायेन राम
सुपरिहरत्वाच्चाह स्वरूपेति पूर्वत्रतदविदितेतिभावः अतताति प्रसंगाय कृ नतांनिराचष्टे यदांतादिति २२१

तेनैवैव तन्निपातनेनाभावात् ककुन्नयनमित्यादौ दोषायेत्याशङ्क्याह वादीति मतेनेदमिष्टमनेन मतान्तरम
पि सूचितं भ्रात्रस्फुरं प्राचामसंगतमाह तस्मादिति कैयटौ गुडाविनाम्नां न त्वंविधेति समेति तेन थाश्च तत्र तिसृसं
गारीति भावः नमेति त्रयाणाम् एक स्थाने दृश्यमाणे इत्यर्थः एतेन सस्य पूर्वसवर्णेन तस्य लोपे एकतेन दभावे द्वि
त्वं त्रित्वमिति प्राचोक्तमयास्त मूलानुरुद्धमसंगतं वक्ष्मादौ दोषमाह त्रिपाद्यामिति नाम्नेवाह हल इति स
त्रैकेतिभेत्त्वी यथाश्रयेनार्थः समानानां तरमयाहतत्र एतेन पूर्वेति समापवार्तिकस्य भूयांदसत्त्वं न तत्र द्वित्वे यः पू
दमुकन्दे तत्र मते एव दोषाभावादाह रोगे इति अत्र नं पूर्वसावर्ण्यविधायकं वार्तिकमिदमस्यारम्भसाम
र्थ्यात् लोकेपि प्रवृत्तिरस्य यो न पूर्वत्वे रके देशचछंदसुपसंख्यानमित्येव सिद्धे रोगे चेत्यस्यैव पर्यवसानमेव
नतत्र लोपसंभावनापि तस्याश्च वर्णेन ध्वनिरूपमनन्यथाभाव्यविरोधः स्पष्ट एवाव तेन तत्र घाभाष्येदाहर
णस्य लोप इति रत्नाकरोक्तं तस्माएषेन नेति योगविभागेनानसिद्धेन सिद्धमिष्टमोक्तं चापास्तं स्क
त्रमिति उदः स्थेत्यनीत्यर्थः नस्मत्तदादेः यत्तु यद्यपि भवणार्थं मित तज्जडक्रीमा वर्णेन तदभावात्तदेत
द्व्यनयत्वाहस्थलाद्गविति स्थैर्यं चेदं परे भ्रष्ठ घाके तिसस्त्वघ अपस्वे के परे नतदस्यादिस्मन्नयदागम।
इति न्यायेनाद् विशिष्टस्यास्थानात् पूर्वसवर्णपत्तिस्थान प्रयत्नाभ्यामित्यादिकं नकरीमाद्वर्णचमत

वंचभाष्यविरोधापत्तेरेतन्नेमस्यसमस्थिधानमनुरवारवत्सर्वमिति दंडिरत्नाकरायुक्तेन षष्ठित्येत्रेवसिद्धिरिदं
चिंत्यमितितत्त्वैवचाच्यमेवेशार्थरिद्रमस्त्रापीतितत्रमनोरमोक्तमपिचिंत्यमेवेतिमंदोक्तंचापास्तंभाष्येइति
ज्ञानात्वेकवचनंबहुव्रीहौरितिनुपंचमीतत्पुरुषोऽसंभवादितिभावः मद्रमेतिस्थानिसमर्पकमितिभावः
एकत्वादिकृदस्यसंख्याशब्दस्यगर्होणावाक्यार्थानुपपत्तेर्यौगिकत्वमाहसमग्गीति समानसंख्यागणेर
रा० ११२ नाक्रमइतिकेयटायुक्तार्थतागेबीजमाह यदितितन्नमन्तीपाठस्तदन्तीतिवातमितिपाठेतत्स्वका
रमोऽप्याह्यः ऽमनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसंबंध इतिकैयटायुक्तार्थंगीकारेपरस्मैपदाभिनामितार
द्रौतादृशानांसएवनेतिदोषः तत्राह पश्चादितिपदत्तानाधनंतरमित्यर्थः एतेनकर्मणिल्युट्
112 वितः समशब्दोनसर्ववर्यायः सुडापत्तेस्तदथ्वनपन्नाह साम्यमितितस्यातिप्रसंगाय्यह व्याख्येयमिति
३पस्थितत्वादित्यर्थः शाब्दार्थमाहै वंचेति पदार्थत्रयस्तानेन्वेयर्थः समानांयोऽनुदेशः सयथासंख्या
मितियोजनयालब्धमाह समेति संबंधो यथासंख्यमितिपाठः दात्रो वार्यस्योक्तत्वादंसंबुद्धौमे
णमांचषेपत्तेति उभयोरपि तत्रानकारणविहृतरवाःरवः नेनैवेतिकारणतुल्यत्वात्कार्यस्येतिभावः राम ११२
एतेनसंख्याशब्देनेक्रमोलक्ष्यत इतिरत्नाकरोक्तमपास्तंफलोतितन्नदिसादिः स्थानारभ्येतिशत्रुमि

तेनेति तिस्रो केपीति भावः। आदिना त्रिरप्यशीत्यादि परिग्रहः। विपूर्वाद्व्ययेरो एदि कोऽशशिनो एते व्यपरांतादि
तिमूलेन पाठः इति सविता यथा श्रुतमूला संज्ञाति निराचष्टे त्वमिति ततश्चोत्वा मतेतेन सदा संततमूले
पूर्वत्रान्वयः सूचितः कुरुक्षेत्रकि त्वावेचित्र्यार्थाः॥ तेन पूर्वं छत्तो ह्योधिचुलतो ऽसिद्धवर्णे स्यात्तस्यासि
द्धत्वात्तदुत्तरं छत्वमिति प्रक्रिया वो अभ्यासस्य शब्दे इति प्रकृतिभूते सतीति शेषः धातोः परस्मैपदि वादाह
इ इति स्यतएव स्तक्रमोऽविति तिनेह मनोऽम्मा दि सर्वथं यासेगति ध्वनयन्नाह परेति मन्त्र प्रागुक्तं भाष्यमेव मा
नमिति ध्वनयन्नाह परइति सिद्धेऽन्वर्थः आदिनाकं सादि परिग्रहः ननु सूत्रमेते इकारशकारयोः सावर्ण्य
स्य सत्त्वेन सत्त्वप्रसिद्ध एवात आह प्रलेति यद्योत्तरं मुनीनां भाष्यमत एव तेन सत्त्वमतेनदावश्यकमेतिवेतिदेऽनु
क्रमयास्ते नन्वेवं शल्यदेवण विरोध एवात आह चेति ननु नराजो त्योववान्यमनुस्वारनिषेधेनैवेष्टसि
द्धेरतस्माह नेतीति यतु समशब्दाराकदा एजिंतादाचारकि वं नाहाकर्तशिक्वि पि सन्त्राडि स्मृत्वन।
वाभावोत्रैव फलमिति तन्नाभिमतेति तिन्मापेनोपसर्गस्यैव समोऽस्यहणं तत देत ध्वनयन्नाह हेमेति
नार्थीतितलहर्षापीत्यर्थः अः त एवाह स्यैवेति नवतत्रापि नषडिसत्रैवात्र व्याख्याना न्नदोषोऽतस्मा
हध्वनितमिति तत्रही मोराजीमनुस्वारादि वाधनार्थमिति युक्तं एवं चागमात पांगीकारेप्सत्रतपाठ

ग०प० २२३ 113

ति:स्यादेवमकत्वसंपास्यातिं ध्वनयन्सिद्धांतैर्जैकस्याद्याह विनिंतेनतत्रतावद्यक्तिपदे ऽप्याह विधीयेतेति सिद्धं
तपदद्वये ऽप्याह जातीति प्रति पादितमिदमादौ प्रसंगात्सिंहावलोकनन्यायेनाहेत्यमिति एवं च तत्र त्वमनोरमा
दिकं चिंत्यतितिवोध्यं दिक्प्रयि प्रागुक्तमेवाह तत्रापवेतिनिषेधेनतदग्रहणादेवेत्यर्थः तेन सर्वेगंधवितोधादिदं वि
संज्ञप्रत्यय इत्यस्य सूत्रमात्रविषयकत्वात् एतेन स्वद्यानिस्मादि निर्देशान्मनोरमेस्यानुनासिकोनेतिमं
दोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः इदं वार्त्तिकं नन्वेवमेनेन द्वितीयेच वर्वं दुर्वारमतआह नदितिननु प्रातिशाख्यवि
रोधात्कथमत्र द्वितीयएवानआहशाक्ष्मादयमिति एतद् प्रातिशाख्यमितिसमारभ्यावर्तनंनतस्पष्टं दोमात्रवि
षयत्वात्लिङ् स्थिस्यादौ तु चत्वारि द्वितीयस्यापि रेवनातएव भाष्ये ऽफसरा इत्यस्योदाहरणे दत्ते तत्र हि ऽप्स
प्सु सरंतीत्यर्थः पूर्वोस्त्रे विरामे विहितत्र इति यस्य पदान्तत्वस्पष्टमेवेतितन्नसंभवत्येके तिन्यायेन नत्वाद्यु
र्वत्वात्तस्यान्यथोयपत्तेश्चतदेतत् ध्वनयन्नाह चत्वेतिचयोर्द्वितीया इतितथेतिभावः पदांते इति प्रा
प्य इति शेषः चय इति वीनाञ्चत्वमित्यादिः अत्रतु द्वितीये तु द्वितीयदोषमुपपादयति ऽप्सु ऽफसरा इतिवदे:
से ऽमप: पयस्यपदांतत्वेन जश्त्वे बत्वस्यावश्यकत्वादाह चर्त्वेतिराते नात्र मात्राद्युक्तमपास्तं सिद्धांतमाह राम
य द्वांतयोरितिपात्रितस्यमिमतावुत्पत्तिपद्मस्येव भाष्याभिप्रेतत्वात् अत्यंतावपि पदांतांतरमाह न वेति २२३

त्यादिवत्तथाघाटेनैवेत्यर्थः। अत्रोपतिष्ठमानोऽर्थतः सत्त्वादाहा शब्द तद इति इदमेवात्र निमित्तमन्यथा स्वनासो
इत्यादौ दोषाभासेति द्वंद्वः स्तुप्रार्थामकत्वात् धनादायसाधुपदप्रतिसमासतत्प्रसिद्धिति रैकैकेवत्तथापि
त्सत्रारंभसामर्थ्येनोपसर्जनापदक तं क्रमेण हीनायथासंख्यप्रवृत्तिरत्र शास्त्रे इति एव स्वाकांक
त्वनयावोधान्तरं कल्पनेन एवं नेदं सत्त्वे द्वंद्वसमास निर्दिष्टसंबंधिनोऽन्यान्वयेऽपि द्वंद्वस्य साधुत्वं वो
धयति सत्रशास्त्रे तेन लोके आपतो वर्णानां विभ्रमद्वारा विभ्रमादेर्नासाधुत्वदोषेऽत्वेति निरस्तोक्तफलकत्वेनेत्यर्थः तत्र
आपता विभ्रमादौ वाक्येति वाक्यांतरेत्यर्थः तत्र व्युत्पत्तिर्नतस्मात्तत्र तादृशो बोध इत्यर्थः अनतिप्रसंगाय भाष्या
युक्तमेवाहात्रेति तथा च यत्र तत्र तत्रैव तत्त्वप्रतिनितदभाववति तत्रातिप्रसंगः अपकर्षसामर्थ्यान्देवले
किकस्याप्रवृत्तिः तेनेकाधिकारकयथासंख्यमिति तु यात्यत्ततो नि एयं तत्तु संख्यासाम्यलक्षसंस्का
र वेलायां शब्दतोऽर्थतश्च स्थतासी इत्यादौ नेति कथं तत्रातस्याह तत्रेति विध्याद्दिश्यत इत्यर्थः भाष्ये इति तत्
त्रहिजकारेण प्रत्याहारमाश्रितमः प्रत्याशब्दतोऽर्थतश्च स्थतासि इत्यादौ नेति कथं तत्रातस्याह तत्
त्रेति विध्यादिष्टीत्यर्थः भाष्ये इति तत्र हिजकारेण प्रत्याहारमाश्रितमः प्रत्याख्यातो लक्षणासंभवान्न
तिप्रसंग इत्युक्ते च यमन्यथा आगमिनां तावतां प्रयोगे ध्वसत्वेनागमानां च तावतां सत्त्वेन तदसंग।

उक्तेशश्लेषोस्तीतिछत्त्वविकल्पेनाह शक्करितिउक्तव्यानावश्यकत्वमाह जयेतेति। तेन चानुष्टुप्श्लोकसकृत्सीयपदत्वं
द्विकास्थलेनतदनुरोधेनोक्तं वस्तुतउक्तरीत्या रूपवत्त्वं वा अस्मितिरस्तु करोक्तमन्त्ररूपद्वयपदद्वैविध्येतिदंशु
क्तं चाप्यास्तन्त्रादिद्वित्वेनाधिक्यात्तसमेतिउ. मस्तिपञ्चमेतेनेतिभावः पञ्चम्यान्तरं तेन गुणः कृतात्मसंस्कारउ
तिन्यायेनाह तत्रेतिउक्तवाक्ये इत्यर्थः अन्यथा सर्वेषां सिद्धेरितिभावार्थं दतिषष्ठीतत्पुरुषः। तेन विभक्त्यर्थो
उप० न्वयार्थेतिदत्तस्यउ. मपदेन वसोपस्थितेरावश्यकत्वेन पदार्थैकदेशत्वात् उ. मित्रस्यान्वयेनस्यादिति
११४ यास्तंउक्तमुक्तेः उभयनिर्देशे इतिन्यायेनाह उ. मइतितिलघवेतिवस्मात् फलार्थउत्तरार्थश्लेषस्यापिवाध्याय
द्वविषयकप्रश्नेहेतुमाह. सइतियद्वोक्तव्याख्यानेभाष्यसंमतिमतिमप्याह उ. मइतिअनितिउ. तंमूलादि
114 सकलग्रन्थासंगतिं प्रतिपादयन् सिद्धान्तमाह भाष्येत्विति भक्ति विपरिणामेनेत्यर्थः तदुक्तातिप्रसंगं निराच
ष्टे दंडीतिमध्ये ऽस्त्वं वधायाह मंडकेति अस्येन तत्करणेन नन्वावश्यकानुवृत्तिकपदस्येत्सस्याव सैवोक्तार्थ
लाभेकिमितिगुरुभञ्जानघात्कल्पनाऽतआह यातिअचांत्यनेनापीतिभावः तन्निवृत्तिकिसाधे धातुक
स्येतितिमतेवलादेरिस्मादिग्रहणसामर्थ्यात् अतएव उ. सीमादौ सादेःपदस्येतिनार्थः एतदितिपदेऽस्य राम
नुवृत्ताकार्यलाभार्थमेवेत्यर्थः एवेनोक्तफलव्यवच्छेदस्तस्यागन्तिकगतित्वात् तद्वत्तोवस्वरूप। ११४
सतीसप्तमीमितमितिनात्रदोषः अतएवनेडशीतादौवशादेःकृतइत्यर्थलाभः नन्वेवंगौरवसावे

किंतु भाष्यप्रामाण्यकत्वात् इति भावः एवं च तस्य सार्वत्रिकत्वेपि तदेकवाक्यतापन्नदोषलेशः वस्तुतो नैकवाक्यता
युक्तेति प्रपंचितं भावप्रकाशे तत्र यच्च संवेगं थाम्युक्ता एवेति बोध्यं तदाह सन्यन्तेति अय निर्देशो पंचमी निर्देश स्यव
लवेसन् ३ इति पंचमी ख्यापयितुं वेति तिन् फलितमाह सीती व्याख्येति पूर्वसूत्राप्रवृत्तेरिति सर्वः एतेन प्रकल्पकत्वपक्षा
श्रयेनात्र व्याख्यानं सर्वेषामप्यासनन्तमस्तस्य भाष्ये दूषितत्वात् पितुपदस्यानिविभक्तिविपरिणामसंगत्यापत्तेश्चेति त
न्न ऊमुटसूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेस्तदध्वनयन्नाह यदेति सान्नादुद्देश्यविधेयवाचकत्वस्यन्नूसत्वादाह सेति लदेपाति
स्वयं इङ्गान्त्वावच्छिन्नमात्रं हितस्य लक्ष्यं नाधिकं मानाभावात् एवं च लक्ष्यभेदः स्पष्ट एवामूलं दूषयति वेय
धीतिङ मोहृस्वादित्यत्र संधावश्यकत्वमध्ये पितदोचित्यमिति भावः सामानाधिकरण्येपि तस्य षष्ठ्यर्थविशे
षत्वानुरोधेनाह तांतस्येति अलोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्त्यत्वस्याप्रवृत्त्यासस्तुपोरितिवाक्यलितार्थकथनत्वासं
भवत्वात् वैयधिकरण्ये तु पदावस्यैवदश्यत्तेन तु पदांतरस्येति मूलचिंत्यस वेति भावः ऽधिकसत्त्वा
न्नेयं परिसंख्येत्याह वदस्येति अत एवोत्तरार्द्धे तद्युक्तिः तेनेत यामूलाशयेन ऽअंते ऽन्वयः तत्रेतावत्तुक्तपक्षे
रूपद्वयं वक्ष्यमाह तुक इति तस्यजस्त्वं तुना सिद्धत्वात् अत एव ऋत्वोत्तरमपि तन्न एतेन तुकस्तस्य पदा
न्तत्वाच्च त्वासिध्यांत ऋत्रे तन्न च्छुत्वेन जेत जे तस्य चर्त्वेविनस्यासिद्धत्वात् द्वितीयपक्षमाश्रित्य रेव नेति परास्त

ऽआहानेतिलितिपूर्वत्राभाष्ण्यादेवाहनन्वचेत्यादि इति बाशब्दवत्तुशब्दोपि समुच्चयार्थ एवेत्याह तु शब्द इति विशे
षतितस्य स्फुटतया द्योतनार्थ इत्यर्थः अत एव तु वा शब्दो मूले वृत्तौ नाक्तौ न तु तत्त्वापपत्ते रूपकरणाविधे
यत्वेन पूर्वत्वतस्यामीवदल्पत्वादत आह पूर्वेति एतावता विधिरेव युक्त इत्यादि रत्नाकरग्रंथे मया स्पष्टमिति
ग्र० स्पष्टं भावप्रकाशे तु स्फुटमिति दिग्योगलक्षणान्तु नात्राऽनुस्वारपरोऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वेतिन्यासेन सि।
२२५ द्धावावनुनासिकाद्य्यरइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेस्तदाह व्याख्येति सकलग्रंथासांगत्याया आह अयमितिक।
115 स्याविद्रुपमर्देना विधानात्तद्धन्म घोजा पूमानवाच्च तत्स इति शब्देनागमे वापि परशब्दस्य समीपपरदेश
स्य वृत्तित्वेन प्रसिद्धत्वेन पंचम्यंत साहचर्यं एव तस्यैवात्र ग्रहणेनावयववाचित्वाभावेन तद्द्वयागम
काभावादित्यर्थः अत एव प्रकारांतरेण पूर्वस्मात्परइत्येव व्याख्यानं नवनुवत्सा पूर्वस्य पर इति एतेनानुव
त्याविभक्तिविपरिणामेन स्वव्याख्यायमनोरमोक्तं तु तदनेपदं त्वलौकिकन्यायावेदनमिदं प्रक्रम।
यास्तु एवमेवागमेपि बोध्यं स्वरितस्य मः कल्पुत्से कदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञाभावमनुवृत्तौ गौरवात्
स्यापि तत्रैव पर्यवसानाच्चाह विसर्गेति व्याख्येतिलक्षणानेणाधमूलकादित्यर्थः अपूर्ववार्तिक राम
करणे गौरवादाह सम इति सम इत्यत्र ग्रंथस्यागोऽनुवर्तितिरिति तु नमध्ये संबंधस्यानिष्टत्वादत आह। २२५

शिष्टत्वान्मङ्गलोक्तमेवास्त्वत आह उ॰ मंगलमिति॰ आप शिष्टकैवेति पाठः ननु विशिष्टस्य भेदेन न पदत्वमत आह हांतरिति
ननु निषेधेन निर्वाहः धे रूक्तः एवात आह होतरेति तत्रैवेति अन्वाहासत्त्वान्वेत्यपि वोध्यं तेन नेति उक्तं वार्त्तिकोक्तेन तत्प
र्थः एतेनैकजातीयकार्यमन्येपि ग्रंथास्तंपतिसन्चितं किंचापदादिवि धावितिपपुंदासेन पदांतत्वनिमित्तकवि
धावेवतत्त्वनिमित्तिन लुप्तांगेतिसत्रेभाष्येस्पष्टं एवं च तदेवशरणं तदाह दिगिति सोत्र इतितस्याचान्व
त्रभवत्स्यैवमतएवनित्यमितिसुत्कं एतेनाणादी तत्रापत्याधी दीति पाठः सूचितः असंदेहाय वा तत्र था पाठः
एतेन तन्निर्देशादयं स्वचिन्नेति इकोचि यणीत्येवरक्तं युक्तमिति चापास्तं अत एव रूपकरणे ततः पूर्व
स्यतस्येष्टत्वादेवकृतमपासादेशतदभावापत्तातदभावापत्तातदसंगतिः स्पष्टेवउक्तमिति तेनैवेष्टसि
द्धेसमितिवार्तिकं तु कार्यमिति भावः तदेवन्यक्तं न तायाशि हस्यति पादपतिरोः पूर्वेति इस्सत्रशेरितीम
र्थः प्रसंगादाहैवमिति इत्यपि इत्यत्रापि मनोरमादि सकलग्रंथासंगतिं व्यनयन्सिद्धांतमाह यमिति
तेनान्तरेति तस्यैव तदार्थत्वात् यथा पूर्वमेव पठेत् एवमव्यवच्छेद्यमेवाह नन्विति तिन्नद्विषये इत्यर्थ
ननु तत्र स्पोराहरणस्य भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् विधिरिव तदेतदुपकरणे इत्यर्थकात्न
त्रग्रहणात्सूर्वदृष्टैवेति भावः न नेवमंतग्रहणानर्थक्यं सर्वेक्रमधिकारादेवतत्राभादत्त

चत्वात्तेन अवायान्त द्वित्वाप्राप्ताक थं तत्सिद्धिरत आह मूलेनुस्वारेति अकृतेति भि प्राये णाह ननु कथं नत्नादि
ति बहुव्रीहिरप्यपन्यत्र वो ध्य: विशेषाभाव इति तेषामजत्यतिरेकेण कालांतराभावादेवं च सत्रं अर्थमवे
ति भाव: इदमिति शर: स्वय इतीत्यर्थ: तद्वाख्यं तु दुर्लक्ष्या विशेष इति तार्थकेन तु सर्वथात दसदसत्व प्रति
पाद्यकमिति नत इति विरोध इति भाव: न शर्भु चेति मकारो परितस्य फलेनकमेव मत एव प्रागुक्तं भयो:
ग्र॰ २२६ इत्रेव: मूलेनकारेति अयोरत्नीति भाव: नन्वेव मपि तत्रापमवृत्ति: कुतो नाकस्मा है कास्यैवेति हीयत: न
116 नु वचनयोर्युगपक्रमेणवाप्रवृत्तौ एकस्यैवापिधानाय निर्दिष्टस्य स्वसंस्थेपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारणासाध
त्वेन तस्य तु आरोहावश्यकत्वेन पर इत्यादि षष्ठ्या: कारकविभक्तित्वसम्भाप्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहा
रेणोच्चारणे द्वयस्यैव विधेयपत्वाद त आह पूर्वत्रेति पूर्वत्रासिद्धमिति तु न तत्ला विशेषात् एवं च क्रमेणो
वप्रवृत्तिरिति भाव: प्रयोग समवाप्यन्यव एवं विदेकतकारस्यासिद्धत्वेनापरस्यैकस्यैवागंतूनामंते इति मा
येन विधिना स्वर्थं विषयत्वे न सिद्धशब्दत्व पदेका आह द्वितीयस्येति सामर्थ्यादाहत्तयोर्मध्ये इति ननु तस्य राम
वार्तिकत्वेन कथं पूर्वाविरामावो ऽत आह नन्वीति बहुव्रीहिरिति परग्रहणसामर्थ्यादिति भाव: विसर्ग २२६
संज्ञायामाह कुत्वेत्यसितीति मनोरमादिग्रंथासंगतिं ध्वनयन् सिद्धांतरीत्यैव मूलस्य युक्तत्वमाह इदुप

स्यादीत्यादिना युष्मः का नाम्न इति सत्त्वरूपपरिग्रहः ततो पिल्लोपवादाह समम इति कानाम्नित्यत्र मंडूकप्लुतिरिति
भावः एवेन रूपमवधेन त्वेवमपि कत्वादि कुतो नात आह बचेति एतेनाद्विधानेवेत्यर्थः तत्रादितिसत्वादीनामि
त्यर्थभाष्य इति सम इति स इति भावः ननु वार्तिके नावि सर्वस्यसत्वमिति सर्वसंमतं किमिति त्यक्तमत आह विस
र्गेति भाष्यविरोधिवोध्यः एतदर्थमपि न तु उक्तिः कक् प्रातिशांख्य विरोधं परिहरति यत्तु येति रूक रणे क्रिय
माणे रौचाचार्थमकृति भावोन पाल्लिकोस्वाभाविकत्व स्थितिन न तु शास्त्रीयस्त्वदाह प्रकृतीति प्रातीतित्वस्य
माख्यावलेनेति भावः नदितिक ग इत्यर्थः इदंकुठ पुक्तिमन्त एवेति तत्समतच्छास्त्रवामात्रविषयत्वादेवेत्यर्थः॥
अस्योभयत्रान्वयः अत एवाह साध्यप्रयोगाणां सत्वेनासिध्यात दसंगतिस्यापेवन ननु तपोरस्मत्वेनु तयोरनि
ष्ठत्वादेव सत्वमुक्तमत आह रूवेति चोते योज्यः वेदे क्वचिदनुनासिकाभावविशिष्टः प्रयोगो दृश्यते चे
त्तांदसत्वेन साध्यः वस्तुतस्तत्रापि ल्लोपे इये इति पूर्वान्त्येव वा एवार्थे इति न कश्चिद्दोष इति बोध्यं।
रस्यत्स्यापि लोपेन तस्यैवा सत्वं निराचष्टे स्कोरिती तिकमस्य समइत्य स्यअतः एवस्लोस्ल्लीत्यपि नासि
च एवं तेन लोपात्प्रसक्ता दोषस्तत्परिहार्थ इत्यर्थः च ननु तदपि पुनर्दीर्घत्वेनासिद्धमिति तत्राह अर्थं तातदेवस्येवात
आह पुनरिति एतेनान्निसकारकरूपासाधनेन त्वनुनासिकपक्षे तल्सिद्धावपनस्यारपक्षे तत्स्यान

पर्यायतिः अस्मिंश्चात्र तथा सत्वप्रवृत्तेः पूर्वमस्य चारितार्थ्यसंभवात् न तो विसर्गस्य सत्वेपि जिह्वामूलीयादि
स्थितस्मात्तत्संभवात् अत्र संप्रतिमाह तदुक्तमिति इदमिति यत्न इत्यादिः भाष्येपीति तत्र हि प्रथमद्विर्वचनस्य
तदुत्तरं भावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन न बाध उक्तः अपि नामिदर्थ्यां स्यादिति सन्नभाव्यादिपरिग्रहः अ
अ० ११७ चिकंपरिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यं खंडनकाराद्युक्तदोषमुद्धरति नचेत्यादिना वासः द्यौमनमित्यादौ शर्परि इ
११७ ति विहित विसर्गस्येत्यर्थः अपि नाखरवेति विहितसमुच्चयः तदोसमागतेन विसर्जनीयस्येत्यनेनतत्
117 स्यैव परामर्शे विनिगमकाभावादिति भावः विनिगमकानेन तत्रेति न्यायसंचारे त्वाह किंचेति अस्यैव शब्दाधि
कारेणापरामर्श इति भावः विहितस्येत्यस्य सत्वमेवेवत्यत्ना न्वयः असिद्धत्वादिति सत्वदृष्टेति पूर्वत्रा
हसत्वमेवेति विसर्जनीयस्येत्तीति भाव एकवाक्यविहितत्वासंभवदाह वाक्येतिरा तेन शर्परेनेत्येनस
त्रं कार्यमित्ययास्तं अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यं एवमिति अनन्यार्थीत्यर्थः न स्याकृतिगणत्वादिति भावः यत्ने
रितिपुंस्का स्यतीत्यादाविति भावः नन्वतः कृकमीत्येत्र इणः षइत्यस्यात इति दर्शनात्रि कृत्याकथमि
दमत आह गणे इतितत्पाठयथापठितसाधुत्वबोधनमेवानेनेति भावः एतेनेणः षइत्यनुवर्तनइति राम ११७
दे इति रत्नाकराद्युक्तं संप्रमोचातिकिंनैव सत्वमिति त्रयाणां पाठेन सर्वमपि वार्तिकसुत्तजमिति यं स्कोदि

द्योतकत्वादिति:कृत्तमिमाद्यनुरोधेनास्याव्ययत्वादितिभाव:विभागोनित्यस्यैवाभावादित्यर्थ:यथाश्रुत
मूलासंगतिंपरिहरति इदमितित याचयत्नस्यापिप्रासङ्गिकतरयावोध्य:ननुपुंस्त्रीरमित्यत्रयसकिंचे।
तीरनिकित्वाउपधालोपस्यभितिचत्वस्यासिद्धत्वात्वधपरत्वमेवनत्वाद्युत्पत्तियद्दुस्तथापिहिपदान्तरे
दोषएवपुंस्त्वपइत्यादिप्रत्युदाहरणसंभवेपिमूलासंगतिरेवात:त्रीरन्तरतेरितितिकृत्कान्नरोधेनाहह्नरेति
ऽमन्वयायाहप्रतितयेमिदविवक्षयाप्रकृतिवदिमस्यानिस्थेलन्वाहयथाइतिनन्वेवंनलोपापत्तिरतऽआ
हनलोपइतितुरयर्थेस्वरवमानयोनित्यस्यवाकुरूरत्वादाहशार्परेइतिएतेस्थानिभूतविसर्ग:पुंदेऽमेनस्या
प्यतेऽन्यथासंततस्यसमुच्चायकत्वमपिस्वरूपमाहयेनजेतिसंदिग्धत्वात्कोतेनार्थमाहयेनेतिनीरित्तुती
यासप्तेतिसमोन्वेतिभाव:एवंचविशेषशास्त्रेऽप्रवश्यत्वलाभवीजमाहनन्वित्येतिऽमतएवयेनमासेइ
तिनोक्तंउक्तार्थसाधनायैवाहप्राप्तेइतिकर्मधर्मानुपयोगादन्यथायोग्यत्वाचेतिभाव:एवंचविशेषशा
स्त्रोदेश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यमवच्छिन्नोदेश्यकशास्त्रस्यविशेषशास्त्रेणवाधइतिवोध्यं।
ऽमत्रहेतुमाहतदप्रतिसामान्यशास्त्रार्थप्रत्यर्थ:हियत:ननुविरोधादितिभाव:सप्तमंतेनसूचितंतत्रैव।
कालादिभेदेनचारितार्थ्येएववाधइतिऽयन्यथासर्वथानवकाशत्वेनैववाधोसिद्धेएतत्कथनादिवे

०ऽ० ११८ 118

तस्मान्ङित्वान्नन्नु गित्यपास्तमत आह ङितीति तेन न तत्र निमित्तत्वं किंतु पदांतादेवेति विकल्प एवेति भावः
ननु न तज्ज्ञापकमस्याय दांतविधेयत्वात् द्विमपस्योत्तरस्य त्रस्य वैकल्पिकत्वाच्चतन्नादो वा इत्यतरं इत्याह
व्याख्यानादिति एतेन तस्य प्रतिपादनेन दीर्घमत्तनोत्यादिश्राति पादनेच वल्लाकरिपमपास्तं व्याख्यानम्
लं ध्वनयन्नाह ओङिति तत्र हि वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणपदे ऽसाक्षे यस्मादोह्रस्वस्यापित्तो ।
तिनु कमाशंक्य ह्रस्वचेमवसिद्धे दीर्घादितिनु विधानं ज्ञापकनदीर्घावयपवस्मा स्वव प्रयुक्तं लुगिति
सन्माहितसंज्ञेतियथोदेशे कार्यकालेवेति भावः अस्यास्यार्थमाह स्या नानिप्रयोगमेनविकल्पः
ऽमत्र मानमाहान्त एवेति उक्तरीत्या वक्रमेण्णुम् पदांतेति ननु प्रकृतसूत्रे इको यणचीति सूत्रभा
ष्यादेकसूत्रत्वमित्तिलभ्यत इति कथमलेभेदनोक्तिः इत्यत आह योगेति तत्र हि प्रागुक्तज्ञापकवर्णना
वसरे पदांतादेवेति विकल्पार्थसार्थकमनुकाय तस्यार्द्धयोगविभागं करोतीति सूत्रस्य हि दीर्घात्पदां ।
त इत्येवमूर्यादिस्तुक्त वारेति शेषः समर्थयति विसर्गप्रागभागानुकरणेनेति तिष्ठतु मारिच्छत्र
मेत्रस्यत्यादावितिभावः एवं रीत्यान पदांतादित्यत्रांतग्रहणेन सफलं पदविधिरित्यतेन निषे राम ११८
धात्मविधेरेव ग्रहणेन तत्र दोषात्तेन दुष्टः अत्र सतस्य स्यादावपि तत्सिद्धिरत एव तस्यार्थमि

लस्यादेशत्वापत्तेस्तेनिञ्चरसुकंचापास्तांननुकुप्वोरितिविहितयोर्जिकवत्सविसर्गेऽस्यचारित्रार्थ्यंकथंतद
पवादत्वमितिचेन्नऽस्यधिकारेणस्वरेचेतिसूत्रमात्रविहितविसर्गस्यैवसत्वाद्यंगीकारात्एवंशीयदाहावि
मापपितयोरपवादः एवंचमत्लमुपलब्धेणसवश्पवाच्यत्तदाहत्तद्विहीतिमूलेकरस्कइतिकः कोत्रेतिताक
प्रयोगस्तुसंहितायाम्विवक्षायाबोध्यः ऽस्यतदधिकारेपाठात्संहितायामितियपवादमिकोवणिस्तः
प्रागेवचकत्वंतथापिसूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तंनुनवर्णवचनायेत्तस्मिन्निनितिसिद्धंतन्वघूत्मकालव्य
वायेतुनयाऽनुष्ठितजमोतिशेमादेः फलजनकत्ववत्तेनांतत्वेनासाधुत्वेनशास्त्राप्रवृत्ताः यस्यर्थहूतिवे
न्नसूत्रमेतनछवधानेनस्यापिसाधुत्ववोधनद्वारानद्वारत्नाऽस्यसाफल्यात्ऽमतएवावग्रहादौसंहि
ताधिकारबहिर्भूतानरुादिसिद्धिस्तदाहसंहितायांचेतिएतेनपूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तंउक्तहेतोराहेत्त
दितिनन्वेवमतिगसंज्ञापत्तिरतऽआहतदधिकेतिमुहूर्त्तादीत्यर्थः भावइत्यनेनास्यसूत्रेमनभिमत
त्वंसूचितंसिद्धांतस्त्वन्यत्तोवगंतव्यः ननुस्वछशब्दस्यनिर्मलेरूढत्वात्तस्यापदान्तत्वेनकथंस्वमत
ऽमाहस्वेतिकेचिदितिसतितिनिष्पन्नइतिशेषः एवमग्रेपिस्वछेतिसुपूर्वकस्येतिपदेऽमाहेवमितितनु
माङ्‌मानेइत्यस्यग्रहणंकुतोनमाछंदइत्यादिलक्ष्यसंभवात्तत्रमाङः क्विप्ऽमतएवधातोरीत्वेपिटावं

नाम्नां गतेराहृत्वाः काम्येति गीः काम्यतीत्यत्र विसर्गेति सत्वमपि न विसर्गं पुत्रभाष्योदाहरणात् न सर्पिष्पा शमित्वा
दा विड्डुपधेत्ते वेदस्वे स्वर्धमतः स्नोहे डुडुपेति सोपदादाविति रूपाति भावः अत एवाह सत्वेनेत्त दविष्यमेवाहिगी
ष्याशमितिः अन्नपापूर्वेणात्र सत्वं स्यादिति भावः क्रमेणाबावर्त्मत्र यमाह नेत्तोन्वैरिति तिन्नुत्तद्वेदतन्त्रयार्थत्वम्
अ० पिकुतो नात आहान एवनिषत्वस्य प्रतिषत्वादेवेत्यर्थः आदाविति शेषस्तु दस्याप्राप्तेस्तदाहे एशतिनतः पर
११९ स्य वित्यर्थः अपन्यापातत्यदेते षुसत्वाभावाः फलमेदापत्तिः स्पष्टैव मइतिप्रतिपादितमिदमधस्तात् ननु
कार्यस्य साफल्येपि लाभः कथं स इत्यनुवर्तनस्य षत्वं न तत्ता स्त्रिक तिणार्थस्य वाच्यत्वादक्रमाहात्रेति अत एवाग्रे
119 मंडूकप्लुतिः त्वकृसर्वं धस्यागश्च न च स्वपेऽसादिना काम्य इत्यस्य परिग्रहः त्रपदत्वेत्रेति भाष्योक्तपत्तां
तेरे प्रकृत्यसूत्रेरस्यर्थः तेनेति अन्यथा ऽधेदिस्विरितिसत्वेऽन्यधोरिडुडुप्रेतिसत्वे ऽव्ययत्वादन्तेडुरोरात त्वे
नत्तदप्रकृतिकत्वाच्च तदन्तापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैवा प्रागुक्तातिप्रसंगो पितेत्याह व्युत्क्रमेणेति अ
दिना पूर्वयोः परिग्रहः एतेनैवैः क मित्यादौ षत्वं दुर्वारमित्यपास्तं द्विषकृतमित्यादौ कृतेदंनसमासेऽपदादि
त्वस्य सत्वेनन्तस्य तदसंबंधासाधकत्वाद्धेदोनाहायदेतीति इत्यादि वित्यर्थः अयं पक्षांतरं भूतः षोयद राम
दाविति तु दुर्वचं यस्याशमितादौ दोषापत्तेः एतेनासिद्धत्वेपूर्वविहित्त्वे एवेत्यवहत्यात्तथैव सिद्धे ११९

त्येव प्रागुक्तमेतेन पूर्वोक्तरूढमिदमिति केन स्विदुक्तत्रोभयत्रापि तस्य फलमिति तदिदं युक्तं चापास्तं मत्रं के पदे इति
सचिन्ताकस्विदीजं तु यावता चेतैंदाम्नी पदगंधो स्तोमादित्रोपपदमिति सत्रस्य भाष्यविरोधरूपमिति बोध्य इति
रूपसंधिः॥ ॥विसर्जनीयोनरूक्कं पद्धिहरति आगिति एवमन्यत्रापि पिपठ्यायपं वो ध्यं वहुव्रीहिरिति ननु कार्य
भाष्यः परग्रहणैवेयर्थ्यापत्तेः अनुवर्त्तमानस्य तत्त्वमिति सर्वोक्तिं प्रागुक्तरीत्यानयुक्तमिति ध्वनयन्नाह विशेष
मिति अवसानमात्रकमर्थमाह चावयेति प्रागुक्तरीत्या विसर्जनीयग्रहणस्यावश्यकत्वेन तस्येदं फलमि
ति सकलग्रंथासंगतेराह विसर्गेति तस्य तद्विधौ फलाभावादितरथा वदिरेव कलमिति भावः इयेन्निवा
शरिस्वचे स्वर्थरिशरी तीत्यर्थः सोत्रत्वादिति एवं च तत्रैव तत्पाठप्रयोगो नान्यत्र एतेन व्यत्यये नैकवचनमि
ति प्रत्येकसंबंधादेकवचनमिति मंडूकप्लुत्यास्वरीत्याप्यनुवर्त्यानेन तदिति अन्यदपि दंडीरत्नाकरा
धुक्तं चापास्तं यत्तु वेनेत्तथास्य भावप्रकाशेऽस्तीति तन्नेवम् अव्ययीभावस्थले सत्वं तस्यादत आह
त्रेतिव्याख्येति अव्ययीभावस्याव्ययत्वेत् लङ्मुखरखरीयचौरा इति प्रागणनमूलकादित्यर्थः तन्न चोप
चारशब्देनात्र: कुकर्मीतिसत्वमेव ग्रहस्वैतेमतएव तत्वानुत्तरपदस्यस्यस्येति संबंधेनोचारग्रहणं
भगवताप्रत्याख्यातं तदा हस्व इमिति इणः षइत्यस्यैतदपवादत्वानगौरवेण च मूलस्य सकलग्रंथा

क्तं तद्यथा सं यथा चैतत्तथा स्य छंशब्दस्य लभावप्रकाशादीत दाहेत्यन्मन्त्रे इति व छंत पाठेन विसर्गविशे
षणत्वलाभेनैकादशत्वे विनस्य सा तादत्वादाहेकादेशो इति तल्लिप्य लादेशत्व द्वके फलमर्थः नूक्तवचना
र्थ एवनयानमतऽआह स्य छ मिति तत्र ह्रीह कस्मा लभवति पिनुः करोतिम प्रेति षत्वं प्रा प्तोतिम प्रत्यय
विसर्जनीयस्येमुच्यते प्रत्यय विसर्जनीनीयग्रामं लभ्यतेऽत्र प्रत्यय विसर्जनीयो रात्मस्ये नीति मुक्ते
ग्र० १२० लुप्येत्यादेरेयमर्थः प्रत्यय विसर्जनीयत्वेनयस्त्वाभिमतः सलुप्यत्तेनरश्रूयतेस्यानिवः प्रत्ययसे
बलोपादितिउक्तत्वार्थेतेनत्रिपायामप्यं तंवत्व प्रवृत्तिरिसेवक्त्राप्यतेत्तएवामीत्तीरपेणे स्यादिसि
120 द्धिस्तेनवत्वाभावः एवंच मूलमाधीकार्थकपनपरमितिप्राव्लत्वादोस्म छंत्तसहेत्यन्मन्त्रेति ननु प
र्युदासेप्येतदर्थमत्मार्थागीकारस्तस्ये तिनज्ञापकोपयोगोऽतऽआह प्रत्यये तिमादिना कविभिः कृत
मित्यादेः परिग्रहः जीविति पूर्वकिरोतीत्यपिवोध्यं एतेन मूले वृत्तो तदन नुक्तेर्न्यूनता ध्वनितावर्धं
मिति इदुद्धा मप्रत्येत्यत्र कार्य तच्च पंचमंतनाम्यापरस्यसेत्यर्थः दाहेउ दिनित्वं तियात्तमिदंतुर्यत्त
इत्यर्थः करणे हेतुत्वाच्चे सूक्तः पर्यवत्वेन इदंचायोगवाहानाम विशेषणेपाठपक्षे उपध्मासंज्ञा राम १२०
पोक्त प्रयोजन खंडनाय भगवतोक्तं पराभवे पीतिपाठः तेनांतर्द्धि समुच्चयः एतेनानुवृत्तिपक्षेमाध

सऽस्त्यनुवृत्त्यादिकं नावेयर्थ्यापत्तिरिति तन्नेत्यपास्तं ननु प्रकरणेऽप्रकरणमसिद्धमिति पक्षाभिप्रायेण भाष्य
मतमाह प्रकृतेनेति ननूपसर्गादसेति सूत्रेऽसमासेपीति तन्ज्ञापकं तथाहि पूर्वपदस्संज्ञापामित्यतः पूर्वपद
दितिनुवृत्यातस्मादिति समासेण व माभूदिति हि तत्स्यास्थानन्तस्तन्निवृत्तौ नु व्यर्थं ननु चासंज्ञायां पूर्वपदा
दितिनियमव्यावर्तिते णत्वप्रति प्रसवायसमासासमासयो विशिष्य विधानार्थं तन्न पूर्वपदादिति हि एवो
पसर्गादसमासे इत्यस्यापि प्रानियमेन प्राप्तेर्दुष्करत्वात् एवं च तज्ज्ञापकमेवेति चेन्न रवाभ्यामिति सूत्र
समानपदेऽन्यस्यार्वं डुयण्दे इत्यर्थेन पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वेन तस्य नतासंभवात् एवं च तस्य सार्थ
मेवत्तदाह ज्ञापके तियर्थेति एतेनोभयसर्वत्रस्यादित्यपास्तं व्याख्यानतोनिर्वाहात् अत्र पूर्ववार्तिकानु
वृत्तौ यथाऽज्ञापि निश्चेत्यत्र सगं यविरोधो न तत्यान्त्रे वस्फुटी भविष्यतीति तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादाविस्य
र्थः इतउत्तरमिति इतआरभ्येत्यर्थः आरभ्येतिलब्धमूलकादिसमर्थः मूलादिसकलग्रंथासंगतेः सिद्धां
तमाहोर्यादीति द्विती पक्षे पोषायमाह स्वरादीति मलादौ दोषं स्वयमुपपन्नाहतेनेति लाघवेतिवाक्यभे
दासमर्थसमासानंगीकारात् सकलग्रंथासंगतिध्वनयन्नोसिद्धांतमाहतत्रेति पर्युदासे त्वर्थः अस्मी
करोतीत्यादो व्यपदेशिवद्भावेन निवहः स्यादमिति एतेनानात्र हार दत्तमनोरमादं डिरत्नाकरादिभिर्यदु

धस्येत्यस्य फलमाह नथंचेति दोषस्यतिव्याप्तिः नपदविशेषणात्वस्य फलमाह नापीति तत्र आप्तिरिति तदभा
वेऽन्यथा र्गत्वाविसर्गविशेषणत्वयामुस्यार्थः तयोरन्यथेति निषेधविशेषणत्वात् आह चनुविति ननूपसर्गा
ग्र० १२१ समासेपीत्यत्र समासेपीतिव्यापित्वे प्रकरणे प्रकरणत्वसिद्धमितिपदेनाप्यदोषान्तस्याह एकेतिदूषितत्वे
तिदूषितप्रायपरावेत्यर्थः पूर्वः पूर्वपरादित्यस्याविषयत्वस्य तत्रसिद्धत्वेन प्रतिपादनेन तत्रस्थत्वे प्राग्गुक्त
रीत्यान्यापकत्वासंभवेत मूलशैथिल्यात् गुरुसिद्धान्तमतेन निष्कृत्य मीमांसादोषत्वसिध्यामाभावोक्तपदार्थ
(12) तरेतत्तज्ञघत्वासिद्धिय ज्ञापकेफलस्य तत्र केपरेने वनिरस्तत्वाच्चात एवाहोपसर्गादिनेतितिचेत् न्यायान्तरं
स्यात्रैवयं येऽति भावः नन्वेवमपिन्यायात्तूलतांगीकारः केपरेनोक्त एवात आह किंचेति प्रकरणत्वं
भिन्नत्वेनविशेषवादनं तत्रेति न्यायेनेतिभावः नन्विदं सिद्धान्तेपितुल्यमत आह किंचास्येति विनिगम
नाविरहादाह प्रतिसूत्रमितिस्मत्त एवाधिकारः पुनः प्रतिसूत्रत्वस्यानिर्देशार्थ इति योगेऽपतिष्ठतेइति
भाष्यं संगच्छते एतेन केपरेटोक्तस्तद्विजभूतोन्यायः प्रकरणस्यार्थवत्त्वात्तदंतर्गत योगानामानर्थक्य राम
रूपोनिरस्तः स्तोषां प्रत्येकमानर्थक्याभावाभावात्स्वस्वसाध्यप्रयोगसाधनेनसार्थक्यान्वयरित्युक्तिज्ञ १२१
रित्येवमाह चर्यातिसिद्धेत्युक्तमेतत्कृत्वार्थ इत्युक्तान्तत्र विद्यमाने इत्युक्तपधीयसर्गमात्रे स्यप्रवृत्तिवाध

वकोऽस्याप्युक्तः पपरास्तः विसर्गेति प्राधान्यादिति भावः ननु संपूर्णसूत्रस्थाने सुचदति न्यासे सुजं न सपदे समर्थन
परमद्वित्वकरीती मादौ प्रत्ययग्रहणे ऽनिपरिभाषमानस्यादतन्याह वर्द्धेति विशेष्यसत्वेपि शाब्दरूपं विशेष्यमादा
यादौ तदंत विधौ पुनस्तेन तदंत विधिरिति भावः इदं च तत्रैव स्फुटी भविष्यति नदाह सुतुजां नेति प्रत्ययत्वावि
भावात्वं ध्वनयन्नाह उदुपधेति ननु चतेंऽकरनिति त्वमस्यार्क पंचम्याभिरत्न तन्याह चत्वरिति सूत्रभाष्यसंमत
त्वात्संप्रत्ययत्वसेति भावः नत्र संमतिमाह तत्रएवेति न्यादिना चतु व्यादेगर्भितपेत्यादि समुच्चयः पत्वे वसतिमनो
रमादित्वं पामूली पसस्य योगविरुद्धः अतोऽह रत्तौ केवे पधिकरणमवश्यस्वीकार्यमेवं च तु ष्क पालस्य
त्रकस्कादेराकृतिगणत्वात् पत्वमिति दंडी ननु स्वं डपति चतुर्ष्वं वेति ननन्वेन दिति प्रयोगवाहा नाम विशे
षेणपाठ पदेऽउपधासंज्ञा रुपत्व फलस्वं उनायोग धाग्रहणमिति प्राग्गुक्तप्रकारेण प्रथम पदत्वेन तत्रोक्तमि
दं इदुदुपधस्य पदस्याव पवोऽवः सकारत्व सेत्तानुग्रहः अस्योपपत्तिश्चाप्यायोस्मिन्न तत्र संग्रहणं विसर्गस्यानु
पलक्षणमित्याह विसर्गेति उपलक्षण एवेत्यास्थाने मौनमाहं तत्र एवेति पत्वेति इदुदुपधेतीति भावः अ
न पातसमासस्यानिकत्वात्तद संगतिः स हैव अत एव प्राग्गुक्तं द्वितीयपदेत्येकमित्यपि बोध्यं ननु
कवोर्थेऽः वैवसत्वमस्तु पदस्येत्यधिकारस्थाऽस्मिन्ऽदुपधस्येत्यनुवर्तनेऽस्मात्प्रायेन शंकतेन चेत्तिइदुप

र्थत्वस्य परंतविधिलभ्यत्वसत्वात् निषेधेतीति उक्तस्य सूत्रस्थेनेतिभावः उपात्ततंवंततोक्ता नुवादेति नाविवेक्ष
न्मदितत् आदिसमासप्रायःशाब्देऽनन्वयादाहमादनूपमितिआदावितिभावर्थस्पर्के इसुसोरित्वसमतस्मा
वश्यकत्वा माङितएवेतिननुसापेक्षमसमर्थवदितिवचनेनचैतस्यसर्वथकरोतीत्यादाविष्टसत्वविकल्पान
स्यादतआहबालेति नन्वेवंसमानाधिकरणमुसमर्थवदित्यस्यापितद्विषयत्वेनसर्वैःकालकमित्यादा
स्थ० १२२ वपिषत्वविकल्पापत्तिमतंआहमधेतिअस्योभयविषयत्वमितिभावः नन्वत्रनधातुनाऽभिधानामतआ
हधातुसहेतियनिकर्मादिनात्तीयार्थप्रथमाश्रमस्यप्रातिप धस्वसिद्धांतमाहदावितितदेतनेनान्वयः
122 तदेवाहतत्रहीतिउक्तमित्यन्वत्रान्वयःआदेशात्ऽनादीन्वक्तव्यऽतिनवक्तव्यःकोरियदिऽतिस्तापक
त्वधातुप्रत्ययानामादेशाऽतिशेषःअतएवागोचःनन्वेवमयामंतेत्यस्यर्कगतिरतआहापेतिअस्यादी
तेएवश्वकत्वमाहसंवेतिभाष्येऽतिसिद्धमित्यगेतद्वेवेतिभावःएवमवक्ष्येयमेवाहनन्वितीहेतोअत्रप
देस्यषएवनेतिनत्वापकीययोगोनापितस्यतनसंभवदत्याहप्रत्ययेतिनन्वेवंसमासंऽउपधात्तसिद्ध
मितिनित्यमितिसूत्रव्यर्थमतआहनित्यतितेनप्राप्तस्तयात्वतत्रसप्रसक्तश्रतिषेधऽतिभावःनन्वे राम
वमपिमित्यगहणंव्यर्थमेवातआहमित्येतिनन्वत्रपदेसर्वविसादौकागतिरतआहसर्वेतिभाष्येऽ १२२

नेनतत्सामर्थ्याच्च तः शब्दांशेनित्यमपत्यापवादोयमिति इदुदुपधेत्यनुवृत्तेरिदुपधांशेतदप्राप्तवुदुप
धांशेनामासिसत्वेनतरपुवादत्वमुधुइतिन्यासेनायंपेवः एतेनेसुसोस्मिन्नादि वचमेवेतिवा विज्ञापतेन
दाद्धिरादिरादिग्रहणं शक्यमकर्तुं तत्राण्यपाविकल्पसिद्धेः ध्वनितं चेदं भाष्यके यटादेः अत एव ष्ण
शुरूस्तुचुइतिन्यासेनायंपेवः एतेनेसुसोस्मिन्नादि विस्तरइत्यलं तं चिंत्यभाष्यके पर्योदूषितत्वात् कु
त्वोर्पइतिन्यासोक्तेरामस्यसुच इति न्यासापिसन्नामादूषणपूर्वकपरपक्षखंडने एवदूषितशब्दप्रयोगात्
प्रथमं किंचेति दोषस्य भगवन्मतेपिसत्वात् प्रकरणे एवोपपत्तिमाजतियोगमनुपपत्तिरेति मैद्रोक्त
मपास्त अकृमुक्तिगणात् तदाहे मनाद्येति वयपोस्तयोरवलत्वानुरोधस्य मुख्यबीजत्वध्वनयन्ना।
शेतस्य फलमाह तेनेति तत्र हेतुमाह नित्यमिति समासे त्विति संज्ञाविषयेतदुदाहरणाइत्यर्थः सा हि तित
स्त्रेसादिमूलासंगस्यायाहेत्वमतेति अत्रेमृष्टाः अत्ययपोरर्थवतो ग्रहणमिति केपृष्टद्धौता
दयः अत एव पूर्वसूत्रेस्योभयत्रविभाषात्वंसार्थिकाग्रनुरोधेनेसुखियपयंमुनेति पक्षस्यैवावष्टपक
लमिति तेन तदाभाकृतं अत एव यमप्रासविभावेति तदनुरोधेनाह नचेति अत्यये नमपानुवादः न
न्ववयवसमासं तत्र्यानिर्वाहोः तत्राह वयपवेति निष्कृष्यमयेत्तापामानाभावादेराहोतरेतितस्यफ।

मयास्तं॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥श्रीयाचोक्तं खंडयति प्रक्रियेति रु रे वा तितत्स्वरस्थानार्थमावश्यकत्वम
यत्रकिं याला घवापेति भावः अप्यमेकेतित्तत्रोकारानुबंधस्तुयत्विधावुभयस्मृतेनसाफलइतिभावः
मूलासंगतिं परिहरति पदेतिन त्वेवसजुरित्यत्रनस्यामदाधिकारे पदस्य विशेषणत्वेन तदंते कार्यं प्रवर्तेरत
रा० १२३ त्साहसजुरिति स्वरूपमित्त स्यापत्यमित्यनेनेदं एतेन सजूरित्यसि अर्थसजुः शब्दो यस्य पदमित्येवाच्यपइति
प्रकाशकर्तुर्कमयास्तं तदध्वनयन्नाह व्यपेतिति भाष्य इति तत्र स समासग्रहण प्रयोजन ध्वनौ प्रसरे।
त्साहहरिगोषु रेफस्य ससंदत्त विचारो वारस्तु गोपुष्ठि रूमित्यत्र रुत्वं निषेधाय ह्रजफलमित्युक्तातनखंडनायविधोप्राति
123 षेधः प्रतिषेधस्योपमित्युक्तं जश्त्वेति एतद्विषये तस्यनामादेः स्त्रीकारणापोत् एतेनमूले स्यापाठः सूचितः अ
तएवाह श्लेपानितिदिग् र्थस्तु शब्द रत्नभावप्रकाशयोः स्पष्टः ननूर्वरुल्वोपत्वस्यासिद्धत्वेनैतद्विषयेत।
स्यनामाप्यभावेन कथं तत्व मत आह यदीदमिति सूत्रमित्यर्थः एवमग्रेपि एकदेश स्यसंदेहापवादकत्वमि
त्येतिभावः उत्वसुणोपारितिवृद्धस्य माणरीसालविधित्वस्यासाडुत्वेकृतेस्यानित्वेनसादत्तोगुणस्मुक्तं एते
नन नत्वे कृते लस्यस्यानिवत्वेन रुत्वा प्रत्वं स्यादत आह यथ स्यावाद इति विधानसामर्थ्यादुत्वं पत्वस्स राम १२३
वाधकमित्यर्थ इतिदंइयुक्तं ननु परत्वाद्घत्वस्यादत आह भोभगो इति येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः।

तिन्भादेशप्रत्ययोरितिसूत्रे ऽत्र पदे तत्र दोषमाशंक्यैवं न हि वकुलवचनात् सिद्धमिति उक्तं उणादय इति सू
त्रे इति भावव्याख्यातिलक्ष्येति सम्बन्धीयसमासग्रहणमलुकादित्यर्थः तदेवाहैकार्थीभावे तिन न तु तरसूत्रे
णैवमपि तत्र स्यादेवात आहानुत्तरेति नन्वेवं नैवेति नित्यसमास इत्यनेनैवेत्यर्थः एतेन तत्र चारिता
र्थेन मास्तु मिति अत एवानुत्तरेति किं परमसर्पिः कुंडिके तिभाष्यसंगच्छते अन्यथा तद्विरोधापि स्यात् ए
वगणे श्मसैकदेशपाठमानाभावाच्च पूर्वफलस्यासंभवात् द्वितीयं फलमुक्तं मूले तदपि नासिद्धं तक
थनमित्याह प्रत्यय इति समानाधिकरणेनान्वय इति भावः तेन इ उ उ प धेत्यनेन खंडनकारोक्तिं खंडय
ति एतेनेति एतेनेति एतेनेति तत्राचारितार्थ्येनेत्यर्थः तस्येति कस्कादीत्यस्यासिद्धत्वादिसुसोरिति वि
कल्प इत्यर्थः तथा च भाष्यादर्शानुसारेण मूले एतेन तत्परत्वाकरदंडाद्युक्तमपास्तं अत एव सिद्धां
तमाह प्रत्यय इत्युक्तरीत्येति भावः ननु विशेष्याभावात् कथं तदादिविधिरत आह समासे तिन त्वेवम
पि वचनाभावात् कथं तदत आह विभक्तीति तिन त्वत्र समासे त्वन्तरेण सानुबन्धापि संगति स्य पूर्वपद
त्वे बोधनेति न तदादिर्मोत्तर पदस्य प्रत्ययासत्याकं सो द्विरूपस्यैव ग्रह एतेनापंकमीमादो सत्त्वं न स्यादतस्मा
दायमिति कस्कादीत्यस्य पुनरुपमासेव तिंत्वनपत्याह तपरेति न सो ऽक्ष्व मानुरोधेन पुनरुपमास इति रत्नाकरोक्त

षः तत्राद्वितीयमेव तावित्युक्तत्वाच्च मित्याह एकत इति नु स्थपेस्मिन एवाह वृद्धं तु रिति गुणे हंतु रिति पाठे शि।
वोर्थः इत्याशयेन योज्यं तत्र हे तु माह असतीति पति यतदत्वादेनेति भो न्नरतिं हेतो योगिके ऽपवाधादकारां
तस्य मनिरासाय चाह सुस्त्रो तसितिविशेषणे सामर्थ्यादिति यीमिरासाय एह प्रतीतितनु गेषेवार्थः कुतो ना
तस्माहाश्रयादिति नन्वेवं यथोद्देश्यादोवत्स्यमाणे रितल्लुनो तस्यानेदे आह यपस्य न्नोऽस्त्रापिक्यस्य
ग्रं० १२४ स्यास्तो नुपत्तिकः एकपदेति समस्तस्यार्थः अत एव वार्द्धियस्थानिमन्तं गृह्णते तुमनर्थमिदं विशेषणं
एवमप्यत्रापि यतोत्रापि यदां तरेति अगच्छतीत्यर्थः स्यासिद्धत्वादितिऽसिद्धं वहिरंगमित्यर्थः अत एवा।
125 हावेइति आदावित्यादिः अन्यथाऽसिद्धं वहिरित्यस्याप्रवृत्तौ सिद्धत्वादिऽक्त रीत्येति भावः एतेनासि
द्धत्वाभावस्य तद्विशेषणं प्रयोजनं एतेनन्वापिते पितस्मिन्तपरकरणे नेव व्याप्तिसिद्धेरसम्बाधित्वा
र्थंततेनन्त्याव्याप्तिरितिसिद्धान्तादितियरास्तं अल्लुगादत्स्वते इति विशेषणद्वयं ल्लुनासिद्धत्वाभावप्रति।
पादनद्वारा तपरकरणे कृत ल्लुन आवश्यमनुवादकमिति तिन दोष इति तु मा नाल्लुते इति आये द्वं द्व। राम
तेने तिक्रम्य मेगुरोरनन्तस्लीतिस्फुटमनुपदमेवाग्रे घेः ल्लुतेनिवकुर्वीति हिः ननुत्रेपादिके वहिरंग। १२४
परिभाषायाऽप्रवृत्तेः सिद्धान्ता कथमेतदत आह पवितिऽप्यर्थस्यावाधादिति भावः तदाह त्वदृष्टे

इति रत्नाकरो । कंचापास्तं उक्तयुक्तेः वासुधीत्यत्र वनेनीति । ड । अल्पप्रयत्नग्रहणं सुपामव्यादितः अल्पप्रयत्नोर्ग्र
हणं तस्माच्छसो न इति लिंगादिको यणिल्लतो ची त्याधिकाराच्चयपि विशिष्येते इत्यादावुत्तरेकने प्रथमस्य
पवृत्तमस्तित्यापित्तमनादिष्वीतिनी बेधः हरिः करोतीत्यादौ नुविसर्जनीयासिद्धत्वान्नेत्वप्रतिरतः प्रथमात्
प्रथमाचेत्यत्र शेषे ऐकः सार्णपरो द्वितीयोल्लक्षणया द्वितीयात्त्रतीयापरस्तदाहव्यारव्येतिदीर्घेतिसू
कः सवर्णः इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ननैवं सवर्णग्रहणं अर्थपूर्वं इत्येवं दीर्घपदानुवृत्त्या जातिपरत्वेन
च सिद्धे रतस्माह सवर्णेति न तु दीर्घे तित्तिशब्दे चारितार्थ्यनेक पामिवसिद्धिरिति चेन्न नादिचि दीर्घजसि
चेति निषेधस्य जागरूकत्वात् कचित्सवर्णदीर्घेने सिद्धेरत्यविषयत्वापात् तयामादस्यादावत्तो
गुणे इत्यस्याप्रते इन नन्वेवमपि गमनिन्त्यादौ पूर्वं ऌकारजातीयदीर्घाभावात्तत्र सवर्णग्रह
णं तत्त्वामर्थ्याद् ऌकारमिद्धि दमेवसवर्णग्रहणं ऌकारस्य दीर्घस्याभावे ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यं च
ज्ञापकमिति चेन्न तेन समानजातित्वातिदेशसंबोधकत्वेनादोषात् नन्वस्य स्थले रवनेउपयोगमाह तोस
दितियत्तु देवदत्तेन्याया नित्यत्वत्त्वापकः स निर्देश इत्यवादेनिषिद्धे यत्रोत्सर्ग स्मास्थितिरितिदंडो तदस
दिन्याह देवेति अत्र मोह देवेति हि यतः नोक्ती घन देवदत्तस्येति शब्दः जीवनमिति इत्यप शरीर मितिश

शेकमयास्तं तस्यकृत्योगेएवप्रवृत्तेः । इदं रवं ऽयतिरिदमिति भाष्यस्वरसविरोधापत्तेरिति भावस्तत्सिद्धमेवा
हवस्तुलः इति लक्षणावशात्संपन्नस्य शंतात्स्थानामेवेत्यर्थः । एवं च तेन एललक्षणोकेत्वाविशेषाद्धभयेयांचा
र्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां च ग्रहणं अभोरिस्मायेकदेशानां तु नानर्थकत्वात् एवं न सांतौकारांत
पक्षयो व्यावृत्तिरेतन्न । तन्मानुषंगिकमाह । संधिरिति एवं चेत्यादि सूत्रे इत्यस्यानुषंगः नाप्यएवे
रा० १२५ तीति न तु सौत्रः अनेनेनोकारांतानुकरणपदेशात् न्नवाधेमानाभावात्राघवात्संधीरेव नाप्य
इति स्वचित्तो अत्रपदे कृतवकुत्रीत्यपूर्वशब्देन भोरादीनां इत्यनेकेचित् अगत्यावाक्यभेदस्ये सौत्र
ष्टीलुकश्चस्वीकार इति तत्त्वं एतेनोकरोषद्वयमियोकारांतानुकरणपदत्वयस्तु इति रत्नाकरो
125 क्तमयास्तभाष्यस्वरसविरोधापत्तेः एवं च तथा रत्नाकरदंडपाद्युक्तमयास्तं सर्वथासयोजक
त्वादाहेदमवाचामितिभाष्यविरोधापत्तेरिति भावस्तदेवध्वनयन्नाह भाष्येहीति विसर्गेतिषष्टीत
त्पुरुषः अपिनानद्दत्तिधर्मांतराश्रयक समुच्चये । असाधारणत्वनिवेशो नेतितु शाकप्रतिपादि
तमेवतत्रदाहरणान्यलिति तिनोरमाप्युक्तं इह प्रांतेवेषम्याद्धियरपत्तिमगृहीदितिवस्त्वर्थदोष राम १२५
इति अग्रगृहणाभावे इति भावः नतुल्यकक्षत्वमसंवारयतत्र हेतुमाह तेतत्रहीति यः स्तुर्यः अ

ति तत्तात्पर्यमाह स्वरदृष्ट्येति परमिति परं प्रत्ययोत्पत्तिः उक्तसिद्धान्तस्तु त्रैपादिकान्तरंगविषयो न बहिरंगविषय इ
त्याह लिरंगेतिपरिभाषाः दृष्ट्येति भावः अतिपाद्येति पत्रद्वयोरंतरंगत्वबहिरंगत्वात्तत्रेत्यर्थः अतएव तत्रत्रतत्रै।
पादिके लरंगे इत्येव भाष्यासिद्धमुक्तं तत्र बहिरंगेऽइति निबोध्यं नन्वत्रैके तत्पुनोऽत आह तत्राद्येति तत्रयोर्म
ध्ये रत्यर्थस्य स्थानेचेतीभावः ननु प्रतियोगित्वेन तस्य तस्याश्रयणासामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्ववदसि
द्धं बहिरंगमित्यसिद्धत्वमपि कुतो न बाध्यते तदस्याप्रतियोगित्वेन तस्य तस्याश्रयणासामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्ध
त्वपरासिद्धं बहिरंगमित्यसिद्धत्वमपि कुतो न बाध्यत इत्यत आह प्रियेणाविति युक्तंत्तरमाह प्रत्ययेति नन्वे
वं रीत्या बाधप्रतिसस्योता स्वदाचपीति तदानर्थक्यापत्तिरेवातआह स्तुस्यांता इति मात्रपदस्याव त्स्यैसस्त्व
यन्नाह भिन्नेति एवं चोक्तवेलत्तल्रेपेनत्रैपादिके तंरंगे बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्यात्तदापत्तिरि
ति न दोषोऽत एव तु स्तदाह भाष्ये इति उकारानुबंधेति बहुव्रीहि स्व चपन्त ग्राभोपापंकयपन्नात रत्रे
त्यादावुकारविशिष्टग्रहणमुदाहरणेन तयोत्किसाफल्याद्याहोकारेत्संज्ञकेति दिस्यस्येतिभावः अत।
वान्यतत्फलमाह तेनेति आदिनांतमृ ग्लमित्यादि परिग्रहः इदंदेनति पूर्वनिपातप्रकरणमनि।
त्यमिति भावः इदमोकारांतानुकरणं सूत्रे इति प्रदेशेदाहनन्वेवमितित्तलेसोच इति सूत्रे कृतः क्र
तल ध्वेम णएतेनानुकरणं चानिती ति निपातसंज्ञाया मोदिति प्रगृह्यत्वसंधिर्न्नाप्राप्रावेतिरत्नाक

क्तमिदं न नु अनुक्तत्वात्कथं तेन स्वमंतमाहेवाभिमतिमनुवसोऽस्मरतिसूत्रस्य वात्यपरिभाषालब्धमाहो
त्यस्येतिनानर्थके इमस्याः प्रत्याख्यानादाहावेतिन न्वनन्तरसाकांतादेवे हसिद्धोकिमर्थमेवं व्याख्यानमु
भयग्राहकमतः प्रकारांतरण अपि मूलाधसंगतिं प्रतिमतिपाद्यन्नाह वार्तीकेति कोशानुक्तत्वात्
योर प्रमाणिकत्वादाहमोः शाब्देति अस्मत्र शाब्दत्वादोसकलग्रंथासंगति प्रदर्शनायाहल घुतरइतिसचो
रम० १२६ तस्माद्धस्वचोपस्थायइत्येवतदुक्तं मूलेवपाविति स्वत्व निरासायाह प्रयत्नेइति विवाजिह्वा मादीनां शेषि
त्वेति अपदुत्वेत्यर्थः वणेवेति गृह्यतेइति शेषः अत्रेति ओतइमत्रा वोत्यर्थः धिकारादनुवर्तेधात्वन्तथे
126 चेति गृह्यतइति शेषः नदोषइतिनातिप्रसंगइत्यर्थः स्वत्वं तावान्नीति स्वरतोवाक्यमाच्चवृत्ताणः स्वरतोवि
त्यादौ तदवयवत्वात्च्यादिनागोवच्युतेत्यादि परिग्रहः तदाहेतितत्राप्रसंगं तदभावसंभवं चाभिप्रेत्याह
त्यर्थः एवंचास्वरितत्व प्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशस्यानुवृत्तिर्वितिभावः असंभवादिति सामान्यतोरत्ना
करायत्तिरसंगतेति ध्वनयन्नाह नाइशोति चिछ्छरादितिलोपः शाकेमनेनेतिभावः तयोःसमवा राम १२६
दाह पत्नयोविति गार्ग्येतिशाकटायनमते तत्स्वेन गार्ग्यमते तदभावात् एतेन विधानसामर्थ्या
तस्यनेतिरत्वामकरदं स्याद्युक्तमयास्तलोपः शाकेत्यनेनागतार्थत्वाद्याह नित्यमितिमूलेअन्य

त्रेहेतुमाह नियमेतिचोत्पर्यंननुवाच्यत्वान्नेतेनिषेधकत्वमेव हावा धर्मसंगतिरत आह आर्षिकार्यमिति इतिना
फलेति किं समापुरखंड यानितत्राचीत्तिरो: सुधीमत्राचीत्यर्थ: रोगीमनोरङ्गत्पनुवर्त्ततेःत्यर्थान्वितित रंगीकावेन्वित्यर्थः
मर्पामिति उत्तरार्थत्वस्याप्यभावादितिभावः अतिपादितंचैतत्सर्वसविशदंभावप्रकाशे ननन्वेवं उक्तरीत्याऽत्वविर
धित्वागीकारेरामायेत्यादौप्रागुक्तरीत्यादेषाभावात् आहहेरामेत्यादावितित यात्वनितिङ् निङ् इतिनिपातात्सि
द्धिरितिभावः ननन्वेवमपिविशेषणतयाऽन्वयप्रयणादोषएवात आह नत्वित्युक्तेत्तिपदत्वादिरूपेत्यर्थः॥
तत्सिद्धेःपदत्वादिसिद्धेः ननन्वेवमप्यत्रसस्यार्थवत्वेनन्वेनकल्पवैतिक यानिवांहोत्त आहप्रत्ययेतिप्रत्य
तस्यमधर्मग्रहणेत्यायेनान्वयऽजेनापितत्सिद्धिरित्यर्थः नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तेरितिभावः।
ननन्वेवंकथंतेनापिसिद्धिरत्ल्धर्मत्वादत आह प्रत्ययेतितेनापिन प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः लक्षणेतिप्र
त्ययात्रत्ययादितिभावः कार्योपितिङ्त्वादिरूपस्येत्यर्थः उक्तस्यैवाह तन्निमित्तकेतिपदत्वादिव्यवहार
स्येत्यर्थः उक्तप्रकारद्वयमत्राभ्याहेवमितिउक्तरीत्येतिप्रथमप्रकारेणेत्यर्थः प्रवृत्ताव त्वपदंचप्रागुक्त
द्वितीयमतेन एवंद्वितीयप्रकारेणापिवोध्यंत्तानेत्यादावप्रकारद्वयबोध्यः एवंचमनोरमादिसकल
ग्रंथानुमुक्तोएवतत्रहिंगीतिरत्नमसकलग्रंथासंगतिंप्रतिपादयन्मूलंखंडयतिपरेतितिप्राग

योऽशोऽनत्साह ए तदित्यावाऽस्यातेनानिर्वाहस्यतत्रऽऽति पादीतत्वात् एतेनतेनैव सिद्धे मूलंऽकृत्स्नवि
त्वमितिरत्नाकरदंडनाथुक्तमपास्तं ननूत्तरापत्तिः ऽवसादेशादेसादेः पदस्यऽऽत एवेतिऽऽ यदाहला
देशादेऽस्यापत्तौ नत्र तदभावात् नचतत्र विकल्प एव तत्र प्रामाण्ये न तत्र नित्यलोपस्यैवेष्टत्वानु
मानात् एतेन ऽसंप्रयत्नोऽकारीत्याफलाभावेऽपि हलि सर्वेषामित्यत्रैव फलं ऽत्वनुत्वामित्यादौ नित्यलो
ऋ० १२७ पनीवारणाकृत्वं डकरीत्यानं च तन्त्रकापटिलोपस्यस्यानिवर्त्तेपूर्वत्रासिद्धेत सिद्धेधादित्तिरत्नाकरोक्तं
मपास्तं डकहेतोः वकारस्यतत्रानानुवृत्तेश्शतेषामनभिधानाच्च नचैवमपिवेजः क्ङिपि संप्रसारणादौ
नुकिंच उदिति रूपं घत्वनुकोरित्यसिद्धत्वं ननु पदांतयदाघोरिति वचनात् एवं च तत्रयुदिमत्र इसंज्ञके
127 स्याप्युजः सत्वादिकार्थमेव पदग्रहणमस्तु प्रतिदेशक परिभाषयत एव न प्रवर्तते एवंच मूलोक्तमयु
क्तमितिवाच्यं तत्प्रमाण्येन तत्रापिलोपस्यनेष्टत्वादिक् तदाहदिग्गितिभोभगोऽइति मंडकल्पपेत्ति
भावः तत्राविति तिलेषां मध्येऽइत्यर्थः तुर्यत इत्यर्थे यविशेषणादाहलंघ्वतिस्यपूर्वस्येति भावः लोपेऽ
तिपाठः तस्यासत्वादाकरैणेनेतिनच्चेत्ति एवमितिशेषाः ऽपूर्वेसंभवादाह ऽयत्नयोरेवेति एवे राम
नतन्निरासः ननु तदपि भाष्यग्रहणार्थमपितु विकल्पाननुवृत्ति द्वारानित्यत्वार्थमतऽऽह विक १२७

यात्तेनैवैतदनुवृत्त्यासिद्धे एतद्देशपर्यंतस्पष्टमेव वा एवमात्रं भसामर्थ्यासिद्धत्वे सिद्धे गार्ग्यग्रहणं वैयर्थ्यं प
रिहरति तत्रैव गार्ग्येति वचनसामर्थ्यमनुश्रुतिदोषाभावार्थं तत्र कार्मालोपश्च सर्वस्मृतत्वेतन्न तदाकोऽस
ग्रहणेन तयोरसमत्तरग्रहणात् नन्वेवं परीसंकुतोऽननिषदावोपमे इति निर्देशेन तत्स्पत्त्वानुमान
ततदाहुक्वार्थेति उक्तेहतोरेवाहतानुशान्तेतिच तत्पर्यमूलादिसर्वगं यात्नट्दृश्यति भाष्ये नन्वरत्नाकराय
नुरोधेऽनतत्सत्त्वमभ्युपेत्याह स्मृतोविनिवस्तुनस्तुत्वमेमेत्याह तस्येति वृत्तवादितुल्यवान्न न्वेव
भोतइतिबार्थमतत्स्याह पूर्वेतिएवंचद्ववादोकारादिसर्वः भोरायनुवृत्तिः पूर्वसूत्रेपिवोध्येति
ध्वनयन्नाह लोपश्चेति प्राग्वद्युपपत्तिर्बोध्या पूर्वे एङोतो गार्ग्यस्पेत्यनेनविकल्पार्थमत्रानुवृत्तिर्भोरादे
रतस्माहेतदपीतिऽअपिनापूर्वसूत्रसमुच्चयः तद्देस्या रंभासामर्थ्यात्तत्सिमितिभावः नन्वेवमपित्ते
नाल घुप्रयत्नस्यलोपेसिद्धे पिलघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापिभोइत्याद्यनवृत्तिरपिस्यात् स्मत्तएवह
लिसर्वेषामित्यत्रमंडूकानवृत्तिरपिनन्नचलघुप्रयत्नविधीनर्थः वृत्तभिन्नेऽशिचरितार्थ्यादत
स्माहनापीतिपूर्ववदोशयः रत्नवादेरनभिधानाद्वत्तडएकाग्निरितिरत्नाकवोक्ते रसांगस्यादाः
वकारोदेति प्राग्वदत्रापिवोध्यानानुकृस्यास्यतत्पाठः मूत्तदंतेयत्यदमित्यादिव्याख्यानात्तत्रापिनोप

ञ्चयेन विधिर्विचित्रत्र पठित अलप ग्रहणे इष्टं कृत दंताशापवाद भूत पाअलप ग्रहणे चापंचम्या
इनयाविशेषणे विशेष्यस्य भावमलासत्वात्सम्यर्थकया निवाहे किमपूर्वकृत्या पत्ताापनेनातऽआह हल
इत्यतिभ्रमेनेन आप्स्य इत्यादौ नदोष इति सूचितं ककीदिति यत्रपंचम्यंतात्सरः प्रत्ययः कार्यंतिर
विधानायपरविज्ञानेतेतत्रेत्सर्यः आदिना स्यलमादिपरिग्रहः नदोष इति इ ष्ठ तौ एस्यादौ धातुका
ग्र॰ १२८ रादेनं सा पापत्तिरित्सर्थः प्रकृते चतस्मिन्निति परिभाषयाधा सुपि परे इत्यर्थेतस्पा नियमेनावधिस्वाकं
128 तत्वेनाह इत्यादेरे व चो प्रस्थितत्वे नावधित्वे नान्व मात्मंच संतस्यतद्विशेष एवत्वे तस्य ष्टमेव एवं सु
पि चेत्यादावुपस्थितां गादेरे वतत्वं वा धंत्स्य घिकं परिभाषेंदुशेखरादौ अकंततएवाध्यंत्वाभाव इ
ति इदमग्रे पि वोध्यं मूलं दूषयति केचिदित्यति अतीतिएकदेशोति न्याय प्रवृत्तेरितिभावः ननु न
चोदाहरणेसादयणा मादरणी यमित्युक्ते रिदम युक्त मतऽआह नलोप इति प्राये णेत्यनेन पाठा
न्तरस्य त्कपि सूचितो ऽयमेव चाग्राह्यः ननु समासांतस्या विकारत्वेन कथंतत्रापसंचारोऽतऽआह राम १२८
राज्ञीति समाहार द्वंद्वादि त्यर्थः राज्ञीति हलंते इतिभावः हं तत्राकारउच्चारणार्थ इत्याशयेनाह नायमिति
वार्त्ति पदार्थप्रधानत्वेनातरंगत्वात्षष्ठीन त्युक्रषइत्सर्थः नीपरीति पंचनीयमित्यादावितिभावः नर

स्येतिशाकल्यपदप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः स्त्रद्वयेनेतिभावः चोवाक्यालंकारे ननुनिर्मलत्वेनायुक्तत्वंतस्या
ऽमतत्वमाह फलेतिवृत्तवादेरनभिधानादितिभावः स्त्रसंमतिमप्याह व्यपरेइतिआदिना निपातना
दिपरिग्रहः तदाहेतितदेतत्सर्वंतुदितिधायाहेत्यर्थः एतेनमलंहरदत्तानुरोधेनवस्तुतोवकारस्या
प्यनुवृत्तिः वृत्तयहसतीत्यत्रलोपेइत्यापत्तेरनभिधानेमानाभावात् अतएववृत्त्ववकरोतीत्यादाव
तिप्रसंगवारणाय शिहलीतिव्याख्यानमेगंवत्तः संगतेरतिरत्नाकरेक्रमपासंहित्नीतिनुदेवाइहेत्स्य
दोनित्यलोपाभावार्थमुत्तरार्थंच देवानम्याइत्यादौलोपोव्योरितिनत्वंप्रतीपत्वस्यासिद्धत्वात् देवायांती
त्यादौवल्यरत्वाभावेनतदर्थमस्यावश्यकत्वाच्चातएववृत्तिनीयंतनम्लेऽर्कं वदांतस्यकिंगवंगमृति
चित्यत्रयप्यानतयोक्तं प्रत्ययत्वेनसाहश्येऽमाह प्रत्ययएवेतिशब्दत्वेनसाहश्येऽमाहयिदिवेतिस्यादि।
तिनहीतिशेषः ननुप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणात्सुवंतमित्येतत्साहश्येशब्देइत्यर्थस्य उवरित्वेनना
व्याप्तति व्याप्नीयपाधिपितयाप्यहोमादासप्तहापत्वेनउपेत्यस्याप्रत्ता दोषएवंतिध्वनयन्सिद्धांतिप्र
सज्यप्रतिषेधेतयाभावेनिमितमाह सुबंतेइतिउक्तमेकेतिस्मिन्नयोकरोतासपिचेमत्राभिपिय।
जादिसवंतेइत्यर्थापत्त्यादीधीदिनस्यादितिभावः नन्वेवत्तापनेपिइहाभ्यामिस्ताद्देदोषएवाकिं

यथा वीत्यायुक्तस्तत्रापेक्षत इति बोध्यं यत्तु केचिदादिमकलगं यकाराः अस्ति पदे नियमार्थमिदमि
ति सकञ्ञ इति न्यायसिद्धिर्जातिपदे विअर्थमिदमिति पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धिरिति । तदन्यत्र स
म्यग्दूषितं तत एवावधार्यं तस्मात्तद्वानुसारात् क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचित्लौकिकदृष्टा
न्ताश्रयणमिति भाष्यसम्मतमार्ग एव युक्तः ॥ मत एवं कुरून्तम्वामिति केचित्तो कसक्कु ति न्यायोदाह
राम० रणसंगतिरन्यथा कुरुशब्दाद्धलुङीति वचनस्य ... ङ आदपदे वारितार्थापि कुरुशब्दाद्दिस्त्वा
२२९ नङीति वचनस्यानवकाशत्वेन निप्रतिषेधाप्रसक्त्यात्तदसंगतिः स्पष्टैव तद्देतद्ध्वनयन्नाह तत्रे
129 ति तुल्यबलविरोधविषय इत्यर्थः ॥ अन्यतरातिविषये च रित्तार्थयोरेकत्रलब्धे इति शेषः ॥ असंभव
प्रसंगमोरविरोधाय कार्यशास्त्रयोर्निवेशः ॥ असंभवादिति विरोधादिति भावः बाधकाभावेने
ति शेषस्तथा चोत्सर्गापवादवैषम्यं ॥ अयं च पर्यायप्रसंगे द्वित्वु क्वचिन्न युगपत्सामाप्यादिति भावः ननु
शास्त्रप्रसंगोपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसंभवे कथं शास्त्रयोः प्रसंगोत आह न्त्रजादीति राम २२९
एवं च युगपदसंभवः पर्याये उभयप्रसंग इति नानर्थं तथा च पदे प्राप्यानन्तरान्तर प्रसिद्धनियमवि
धिरेवायमित्यप्राप्तांशपरिपूरकत्वमेवास्येति निवृत्तिस्त्वार्था निनत्वद्योतक एवकार इति बोध्यं

त्तुनायंप्रतिपदोक्तोरलोपः किंचतयेवघटेदतआह चचारेत्यदावितिअत्रलक्ष्यसंस्कारकवाक्योपल्प
वेनतस्यतत्त्वमस्तिनचाभ्यासस्य ह्रस्वेननिर्वाहः अभ्यासविकारेष्वबाध्यबाधकभावाभावेन युगपत्
प्रवृत्तेरंगत्वाद्वापर्जन्यन्यायेन ह्रस्वे ततो दीर्घविकारस्यानुपूर्व्येकोनलक्षेलणमित्यायेनपुनस्तद
प्राप्तेः आदिग्रहणेपपाइतिनीरित्यादेदोषाच्चेति भावः लोपस्येतिलोपस्यचासिद्धत्वादित्यर्थः तथा
चइल्लोपएवनेतिएदप्राप्तिरितिभावः पुनारंभतइत्यादेरयमहणस्य फलमाह अहटेतिअत्रएवास्य।
विशेषापेक्षत्वेतदशेषुतस्मांतरमाह लणोनीततदितिविधानीरित्यादेरर्थः अत्र इतिपरीभाषोप
स्थितेनहन्त्राभहलुकलाभावात् अतएवाहव्याख्येतिति एतेन कृतेपितत्रदोषताद्वस्थ्यमित्यपा।
स्तं सेधत्तेः विधगात्वामित्यतःभावइतिशेषः परस्परेतिविविधंप्रतिकूलंगमनमित्यर्थकतंपेभा
वः तत्रमीयोविरोधविषयेभादिनालोकन्यायपरिग्रहः तुल्यबलविरोधशब्दार्थमाहद्वयोरिति
शेषतत्त्वित्तपाषष्ठीकर्तृत्वियोवाक्ष्मसंभवितमविविधतस्येवविशेषणंचस्त्वर्थोर्थे तत्रनास्मि
न्सतियुगपदितिउक्तरीत्येतिभावः केपटादिसंग्रहमाहाकेरइतितत्रहि अवतरएणक्तआपेत्ककस्त
तोहिनीयमपपीत्यतः आप्तनेनावर्णयद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधः किंतर्हि संभवोपीत्यादिनोक्तो

यमत्वस्याभ्युपगमेनादोषात् नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावतातदयेतिरन्यथा सर्वेषांशास्त्राणांप्रयोगा
र्थत्वेन तदयोकदेशस्यत्वात् क्वापिपरत्वंनस्यात् नदेतदभिप्रेत्याह कार्येत्वेति अपिनायथोद्देशसमुच्च
यः एवेन तत्रत्यत तमवच्छेदः अत्रमानमाहात एवेति अंदिनाइ सौत्पादिपरिग्रहः परितितस्मितत
स्मादित्यनयोः अन्यथा ह्ययोरकदेशस्यत्वेन तस्मान्निपादीस्थलेनचतद संगतिः स्पष्टैवातत्ताम
ग्र० १३० र्थमाह त्रियेतिन त्वेवं संज्ञास्थलेपि तथास्यादत आह संज्ञानांविनितितेन त्वेति प्रदेशस्येत्यर्थः अ
त्रमानमाहात एवेतिपरेवेतिपूर्वपाठेपितत्रवाकार्यबोधाबादितिभावः एतेनसंज्ञास्थलेक्क
130 चित्स्यादकृतं पूर्वत्वंविप्रमाणंतेपि एतत्सूत्रप्रवर्तनेनयामकमितिस्वचितंनन्वेवंपरिभाषा
स्थलेपिकुतोनात आह परीतितदितिकार्यकालेत्यर्थः अपिनायथोद्देशसमुच्चयः यथपीतित
थाचगुणानामितिन्यायेन विध्यगत्वेनिर्यत्वेनकथंतन्नियामकत्वमितिभावः कार्येतिकार्य
मात्रेप्रवृत्तिबोधनार्थंहितदन्यथा विप्रतिषेधेपरमित्येववदेदितिभावः विशेषमाह कार्ये राम
ति आदिनावंक्रमादिपरिग्रहः नैवेति प्रागुक्तरीत्याकार्यविरोधज्ञानोत्तरमेवास्यप्रवृत्तात १३०
द्वेधादेधागावश्यकत्वात् एतदर्थमपिकार्यग्रहणंबोध्यं इति इत्यत्रप्रसंगादाहैवमितिएतद

सकृदिति गत्यभिन्नेनाह। शंकाप्यभिन्ने विप्रतिषेधे सकृदेक वारं पक्षाधितं तद्बाधितमेवेत्यर्थः।
यद्येत्यस्य न करोतीत्यत्रान्वयः ननु तदाज्ञोत्रं घनेन तावच्चरितार्थैव तत आह तुल्येत्यादि करोतीत
न तथ्याच्च तुल्यबलत्वादेव पर्यायेणोव प्रेरणया प्रेष्यस्वामिभ्यां विरुद्धकार्यकारणे न स्वामिनो चरि
तार्थ्ये यथा तद्वदिति भावः एकचतत्संभवादाह नानेति तत्रापि प्रदेशे संभवादाह द्विष्वेति योगेनेति यौ
गायघेतासंभवादित्यर्थः लभ्यप्रेष्येति बहुव्रीहिरन्यत्र प्रेष्यस्थानीयल द्वेचरितार्थयोरित्यर्थः
तत्र परस्मिन्नयथेति यथाचाचान्त्र प्रेति सन्न भाष्यके पदादिविरोधेन तथा प्रतिपादितं गदा
या ननु चक्षिविपरिणामस्यासिद्धत्वं न चास्तव स्थानि संबंधः कापि न प्रकृते च उभयवृद्धिप्रा
प्ता वपि वाचः क्रमकतिनादेरिक क्रमेण स्थितिः संभवतीति प्राकम नुरोधेनोक्तमिदमपु
क्तमत आह स्यांगरूपेति ननु कार्यस्य प्रयोगरूपैकदेशस्थलेन कथं परत्वमत आह कार्ये इति न च विप्र
ति सत्वं प्रति त्रिपाद्याः असिद्धत्वेन कथमत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं अंस्याः परिभाषात्वेन कार्यकालपक्षे
दोषात् नन्वेवमपि कार्यकालपक्षेन समस्तपादामुपस्थितात् तयोर्द्वयोरेकदेशस्थत्वेन कथं तत्परत्वमि
वाच्यं अंस्याः परिभाषात्वेन कार्यकालपक्षे दोषाभावात् नन्वेवमपि कार्ये अत्राष्टाध्यायीपाठक्रम

र्थः नन्वेवं गोरो पिस्मादतस्माद् गोरोष्विति एवं च तत्रेयापत्तिरिति भावः सुधीति तिष्ठनेनेपृथक्पदत्वं सत्विति
ध्यास्येति दत्तरत्वं तस्यैव संभवेनानुनासिकोकारविशिष्टत्वानुमानादित्यर्थः उपेति उत्तरस्येत्यादिः तथाच
तदर्थमेवेतीभावः उतारेति तथा चागोणत्वेनाबेतरप्रात्मैतद्धरणं प्यत्तदिति भावः लुप्तेति सौत्रत्वादिति
ग्र० २३१ एतेन षष्ठी स्थाने प्रथमेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् अतिप्रसंतापत्तेश्च एतेन सूत्रेन तदेवग्रहणं नकंसारे
स्थितदोषितिपूर्वसत्वसाहचर्यादनर्थकत्वाच्चेमपितदुक्तमयास्ति गिरवास्तु प्रभृति मित्यतएवपादइ
तिप्रमतिरासायाद्वादशे तिपर्वश्रिये इति छेवो ध्मः त्लोप इति बाष्टनानेत्यादिः संधेः प्रसंगादिति भा
131 वः नयप्रवपस्पेतेनलोपात्तस्वरसंधिरिति तात्पर्यं मत्तं परमताभिप्रायेन सिद्धांत इति सूच्चयन्नाह
बद्धेरितिगमकांतरेति अनुवृत्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः एतेन तत एवलाभेताकस्यर्यंतथावनंस्यर्थमि
त्यपास्तं अस्य युक्तत्वात्तात्पर्यमाहैवंचेति अन्यथानुपपत्त्यातादनुवृत्त्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः क्वचि
त्समासः संवा हत्यो यंपिला कणेन सोह माज न्मेत्यादौ सूत्राभिमतत्वमप्यस्येत्याह सर्वमिति एते
न सोह मित्याद्यर्थेतथा आरब्धानेसास्माइत्यादौ सुलोपानापत्तिर्बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपाद राम २३२
नेतु सोहमित्यादेरपितत एव सिद्धाकिमवधारणेनेति खंडनं कदापुक्तमयास्तम् नच स्मादत्र

द्वाकृष्णभेदेनैव व्यवस्थापकास्तेन्याय्या इत्यर्थः तत्राप्यंतरंगत्वादिज्ञानार्थं विरोधज्ञानार्थं च शाकुनदावश्यकत्वा
त् एवं सति पक्षिलितमाहैवं चेति तथैव कार्यव्यवस्थापकत्वे चेत्यर्थः अत्र हेतुमाह त्रिपाद्यामिति अपि: प्राग्वत्
तत्र हेतुमाह पूर्वेति शास्त्रांतरेत्यर्थः वस्तुतस्तु आकडाराधिकारस्थभयपदसंज्ञादिविषयेयपयोदेशात्त्वं एवे
ति तत्रत्वपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः पदादिपदानां तत्रजातशक्तिग्रहत्वेन त्रिपाद्यामपि व्यवहारः किं
च सर्वत्र पाठकृतपरत्वमेवैतन्नियामकं पूर्वैविप्रतिषेधेऽत्र संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभावइत्युच्यते आश्र
यानमिद्धत्वस्याग्रे शब्दः कथमिति एकदेशिनः कोतरं कार्यकालमित्यादि द्योतं तदाहेत्याचेति ननु नि
त्यत्वादुभयत्वमाह लमिति लोपस्य त्वल्विधौ निरूपिनोत पुनर्ग्रहः अस्तु पैत्याह स्थानीति ननु सत्रे
एकशेषः कुकतोनप्रकृतिवद्भिन्नसमासात् ननु च तस्यानिमत्त्वतावता प्यन्नप्रवृत्तौ मातृभावात् नच
सौत्रत्वादप्रवृत्तिस्तथा सति वृत्तौ तत्प्रयोगासंगत्यापत्तेरत आह अनुकार्येति अस्यावश्यकत्वाद्ध्वनय
न्नाहके शेषइति पंचम्यभावेन परस्मिन्विहितइति व्याख्यानं तु केचिदित्यर्थः अन्यथा समीपस्थेवव
देतत् अत एव रामाः सङ्क्रान्त्रौ नातिप्रसंगः एतद्धि साहचर्यं पक्षिमनञ्समासे इति लीगाद्य भनंतर
इति वाध्याहार्यम् विहितविशेषणत्वपक्षे केचित्प्रदुक्तप्रायं देशमुद्भवतेनेति निरुक्तव्याख्यानेनेत्स

त्पर्थः द्वैराश्येनोक्तिफलंतन्न्भयत्रापिस्पष्टं तथा तत्प्रतिपादनं तेन मूलकृदिष्टवैषम्यनिरासध्वननेन
त्संज्ञाफलमस्तीति प्रातिपदिकसंज्ञा सा धोत्यर्थः फलीभूतेत्यभिप्रायः तेन तिङ्तद्धितविभक्तिमावृत्तिः
इदं च स्वरूपकीर्तनं न तस्य लक्षणेनिवेशः फलाभावात् नचैवं ऊर्णुनुवत् नु रिमाडौ धातोस्तत्वापत्यापत्ति
यावंतइतिस्वरापत्तिः एवमूर्णुनाइत्यादावपितस्यतत्वेऽगंतानांच ह्रस्वाभिन्नायुदात्तत्वापत्तिरितिवाच्यं
प्रा० १३२ अर्थवन्निति माधर्य्यमावश्यकधातुपर्युदासेनैवतन्निवारणात् अतएवस्यपस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविकोर्षि
तातस्यतस्य यावद्विभक्तिभिन्नं पथ्यानतदनपेक्षमेत्यर्थः तेनवालनीत्यपेन न दोषः तद्भिन्नसाजा
132 त्यामुक्रतिसमसायान्यतररूपमेवग्रहस्तेनेनकृचिदादेशागमादिसापेक्षत्वेपितपेक्षांतायितिबोध्ये
दधिमधुलिङित्यादिसंग्रहायनजर्थद्वयनिवेशः अन्यथालाघवाद्विभक्तिसमभिव्याहारापेक्षत्वं
येनवदेत्लोकेऽत्यंतमप्रसिद्धस्सचमूलनयपल्पितमन्त्वमावृत्तिः तत्र नाभमाह अन्यथेति इदमर्थ
वत्वानंगीकारेत्यर्थः अर्थानुरितीति विकरणदीनामनर्थकप्रत्ययानांतत्पर्युदासानुपपत्तिः
आरम्भानादिति वकुलस्यसंस्कारानुरोधमूलकादितिभावः यद्वा अनेकार्थसंभवेऽतिप्रयुक्तमा राम
ख्यानस्यैवप्रामाण्यमितिदर्शनस्तैवेआकरेस्पष्टत्वेनसुधूतितंतमितिद्रष्टव्यसार्थवत्समर्थवर्ण। १३२

प्रकृत्यान्तरिति पूर्वरूपाभावेनन पाद॰पूर्तिः सोऽहमागादित्यादौ विवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेर्यथा चैतत्तथा प्र
तिपादितं भावप्रकाशे तदाहं मल्लमिति॥ ॥इति स्वादिसंधिः पंचसंधिप्रकरणम्॥ ॥स्वादिसंध्युत्तरं त
द्विधिवक्तव्यमयास्य प्रातिपदिक संज्ञाकथने संगतिमाह स्वादीति प्रातिपदिके तिऽन्यत्र ग्रहणं तत्सार्थ
मिति मल्लादेरोस्फुटमेव ।तेन ड्याप्येति अधिकारात्तस्य च प्राथम्यात्स्त्री कटाह मायाम्व स्त्री प्रत्यय प्र
करणमादौ वक्तुमुचितमित्यपास्तं अतएव स्वादिविधौ ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं तत्र किमिदं प्रा
तिपदिकमिति जिज्ञासायां प्रथमं तल्लक्षणमाहेति रत्नाकरादयुक्तावतरणमप्ययुक्तमिति भावः तां
संज्ञामिति तज्जिज्ञासायामित्यादिः अधातुरिति आरोपितो धातुर्दित्यादिर्वाच्योर्थः धातुभिन्नमित्या
दिलुप्तमिति लितोऽर्थः अतो नयुंस्वानुपपत्तिः आदिना प्रत्ययस्यास्य संग्रहः लाघवादिति वाक्यभेदासमर्थ
समासाभावप्रयुक्तलाघवादित्यर्थः आवर्तितं इति वा इदं वा धार्यं तथा च सूत्रे तंत्रादिना अपं विवक्षित
मिति भावः अप्रत्ययपदे इति तदेकदेशप्रत्ययांशे इत्यर्थः अनकारस्य पाठस्तु युक्तः नञ आवृत्या
वेनोभयत्रान्वयाप्रसंगापत्तेः प्रत्ययस्येति तवेनेत्यमुद्दिश्येत्यर्थः तद्विषय इति तद्विषय एवेत्यर्थः।
इति भावः इति सूचितं प्रत्ययपर्युदासे वैफल्यात्प्रायेणमस्कृतं कथंचित्समाधानस्त्र इति अस्मिन्सूत्रे र

हारापेत्तत्वेनिलघुभूतस्यार्थवत्त्वनिवेशादितिभावः किंतुनञर्थद्वयघटितमेवतल्लिविहृतदाह ॥
तदितरेति विभक्तीतरेत्यर्थः तत्पर्युदासइति भानुप्रत्ययांतपर्युदासइत्यर्थः अर्थवत्सदसामर्थ्येनप्रश
स्तार्थवत्त्वनिर्वचनेमदिलघुभूतनिवेशेनाह कार्त्स्न्यादावतिव्याप्तिरित्युक्तौनेनहि पर्युदासद्व
यानर्थक्येपिद आद्यसंग्रहापत्तिरतोनञर्थद्वयघटितमेवततपाणिनिघ्नंमतमितिनतदानर्थक्य
अ० मित्याह सार्थकइति अतएवोत्तरसूत्रेकृत्तद्धितग्रहणंनियमार्थमाश्रितमन्यत्[illegible]भाष्ये इम
१३३ मदत्ततइतिभावः अतएवसप्तकृतः प्रत्ययपर्युदासोनाभिमतस्तभाष्यकृतोपिनपाऽनर्थकत्वात् एवं
133 चसमर्थएवेत्याह नचेति नतीत्यर्थः ततउक्तप्रशस्तार्थवत्त्वानपायात्पार्थकत्वेस्यात्तत्संमतत्वादेक
त्वम केवलप्रत्ययस्येति नववतिसेऽस्मदादावलौकिकप्रक्रियावाक्येप्रत्ययांतत्वेनपर्युदासेव्यसेलौ
येसेइतिप्रत्ययप्राप्तस्यप्रापासार्थवत्त्वात्संज्ञापत्तिरितितत्पर्युदासोऽप्यावश्यकइतिवाच्यम् सइ
त्येतावन्मात्रेणार्थानधगमेततीपसर्गादेवतत्स्वज्ञासेत्प्रत्ययमात्रस्यानर्थान्मात्रात् अपदेशिवद्भा
वेनप्रत्ययांतपर्युदासप्राप्तेश्च अंतेएवतत्रेपदत्वसिद्धिरितिदिक् विभक्तीनांकेवलानांप्रत्यय राम
हितानामित्तियावत् लौकिकः लोकविदितः नविधेतइतितावन्मात्रप्रयोगाभावादितिभावः एव १३३

नपरागत एतेन टीकाकारवक्ष्यमाणमाभ्यासमूलकादितिभावः अयं च त्वेनैवेति एतेनासत्त्वार्थकत्वाति
व्याप्तिः एतेनत्तेनापिसादृश्यसम्भवात् घटादौ प्रातिपदिकत्वेनसादृश्ये ऽर्थवग्रहणमितिरवन
कुंडुकमगस्त्वम् सिद्धेरिति ऽत्रसूत्रे ऽनर्थकानां सिद्धेरित्यर्थः ननूत्तरसूत्रेनर्थकप्रत्ययवर्णमु
दासमुच्चायकः निवर्त्यर्थिं तदस्तत्राह उत्तरेति तदैवपर्य्यमिति अर्थवन्मदवैयर्थ्यमित्यर्थः त
थाच तत्सामर्थ्यादुक्तार्थत्वमइति भावः एतेनात्र सूत्रे ग्रहणापि अन्ते ऽनर्थकानामभावाभिन्न इत्यपास्तम्॥
अत्रसूत्रे एवतत्सफलमिति शंकतेतवनविवेतिभक्तिवपुलकमत्यसादृश्याधिकरणे नयास्यर्थ
गतिः तत्रयुक्तमिव युक्तंमायातिकिंचित्तदृश्णते तत्र तत्समभिव्लेतत्सादृश्येपऽधिकरणेऽु चैकार्थ्य
विज्ञापतेहिमतः तथार्थविगतिरस्ति तत्रग्रहणमानयेत्युक्ते लोपनानीपकतांमपतोत्पर्थः।
तत्र्ऽर्थयन्यरं नचेदृशार्थवत्वेधातुप्रत्ययांतपर्युदासोपयोगीतपेक्षत्वाभावदत्रऽऽदऽरदितिति
एतेनविसतीत्तरानपेक्षत्वेसति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यायकत्वमर्थवत्वम् मवञ्चाधातुग्र
हणमपिसुत्यजम् विभक्तीनतकरादिसापेक्षत्वेन धातोःप्रत्यत्वार्थवत्त्वाभावादितिरत्नाक
रोक्तमपास्तम् एतत्साध्येति प्रातिपदिकसंज्ञासाध्येत्यर्थः अनपेक्षत्वेपीति विभक्तिसमभिव्या

प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः सुपो घोतकतयात्रैव सत्वदर्पतेनन्तु न इति तेइत्यर्थः तावत्स्मृत्रेणक्वदायेतमात्रेणर
प्रभावेनेति नावन्मात्रप्रयोगाभावादिति भावः अपिरेवार्थः स्पष्टार्थो विनावृत्तिद्वाहोत्त यान्तीति वाप्यम् त
त्वग्रहाभावेऽपि बोधात् स्त्रवैतत्वस्यापितत्रसत्वाच्च सर्वमातत्वग्रहासंभवाच्चेतिदिक् सुतरामिति अर्थस्ये
तिभावः एवमेवेति इतार्थवत्वमेवेत्यर्थः अन्यथा अभवतथानभिमतत्वे तत्सामर्थ्यात् अर्थवत्सूत्रस्या
रग० १३५ सामर्थ्यात् ननु अनुवृत्तिपदेन कथमेवंलभ्यतत आह पूर्वेति अर्थवत्सूत्रे इत्यर्थः तत्सामर्थ्यादितिभावः अ
त्रापि कृत्तद्धितसूत्रेऽपि अर्थस्येवेति अर्थवत्पदार्थस्येवेत्यर्थः एवंकारेणमूलकृदपि सतत्रैव सम्यनिरासः
एवञ्चे कप्रैवार्थवत्वं सत्र द्वये माहशानाहृश्योति साहश्योपपत्तिस्तु औपाधिकभेदवात्तवभेदमादयवो
135 धयोद्यायेणस्त्रोपायेति उक्तरूपार्थवत्पदार्थेत्यर्थः अर्थेति यात तर्दतानां वार्थवत्वाव्यभिचारादितिभावः तड्ढ
वः आक्ष्यके पराशयः नचननिवयुक्तमापादानित्यत्वस्यापकतयैव साफल्यमस्त्वत आह किञ्चेति पूर्वस
त्रेइति कृत्तद्धितेति सत्रान्माकसत्वे इत्यर्थंप्रकृतसूत्रेइतियावत् सामान्यतइतिबुत्पाद्यवोधकत्वरूपेण
यः नकिंचित्फलमिति नच शदीनोद्धोतवानानितरथालादिसाफल्यतयैव वाधकानांशप्नपदिकसंज्ञा
सिद्धिः फलमितित्राम्यम् तत्रज्ञापकेनानुक्तंरूमुच्चयार्थमवकारणवातत्रहिडः अत एव सत्र द्वयेपरा राम
गुत्तार्थवत्वागोकारुदेवनियमयेति प्रत्ययांतस्यचेत्कृत्तद्धितांतस्येयेतिनियमेत्यर्थः एवंच अरयेइत्ता १३४
दौप्रातिपदिकसंज्ञैवनितिभावः तत्सर्वेपिनादोस इत्याह हृस्वइतिविभक्त्यंतस्यशक्तिसंख्याप्रधान

नगेऽपि चोऽर्थवत्त्वं कृत्तद्धितानामिमगेनयोऽत्र्यः अलौकिक इति लौकिको नास्तीत्यर्थः अस्त्यर्थ इति सादि
सामान्यापेक्षज्ञापकादसमर्थसमास इति केचित् वस्तुतस्तु नत्वनर्थकाऽडकारोऽत्रत्येन पदभेद एवेत्या
हुः तदंतस्य कृत्तद्धितांतस्य तथैव लौकिक एव एवकारेण शास्त्रवासनाकल्पितान्वयव्यतिरेका
भ्यां व्यवस्थापनीयेत्रशास्त्रव्यवस्थाहेतुरर्थवत्ता तेषां सर्वेषामस्तीति ध्वनितम् अतएव सूत्रद्वये
तत्सामर्थ्यात्तथाऽर्थवत्तस्याभिमततादेव। पदसंज्ञेति सुप्तिङंतमिति सूत्रेऽस्त्यर्थः ज्ञापकत्वे इति।
इति सप्तमी वर्तते इति अनुवर्तत इत्यर्थः अर्थवदिति अर्थवत्पदग्रहोतार्थवदित्यर्थः उपादाये
ति लौकिकार्थवत्ताग्रहणे कृत्तद्धितीते स्थापितत्वाभावादर्थवदूहणात्तदंतस्यापि तस्यांत॥
प्रागुक्तशास्त्रीयार्थवत्ताग्रहणे तु नतदंतनाधत्त कृत्तद्धितानामपि केवलानां तत्वमस्तीति तेवासं
र्णपत्तिः न च फलाभावः आमुत्रेति पदिकाधिकारे शब्दरूपविशेषप्रमादायत्तदंत विधाग्रहणे
न फलत्वलाभसंभवात् तथा वोभयथापि भाष्यानुपपत्तिरिति समाशंक्य चेत्सपि वो धम्म शास्त्री
यार्थेति कल्पितप्रकृतिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः वैयर्थ्येनेति कृत्तद्धितयोरर्थवत्ताबहितसमासीकृत
द्धितप्रत्ययार्थस्य नत्वीदृशः कल्पितापवायवार्थवत्तात्स्यतदाह अप्रत्यये तिलक्षणेऽति सवर्णलाभ

कथं तद्धित धिवपतत्स्येति वाच्यम् धर्मिग्राहकमानेनैव तत्सिद्धेः परिशेषात्तस्य तद्धितवपकृत्वा
दिमत्र विस्तरः एवं धातोः प्रत्येकं तस्यैव न्कुतद्धितान्त स्यैवेति नियमः प्राप्ति त्वधातु प्रत्ययांत्तपर्युदा
सेपि विफलत्वस्मादिदं वाच्यम् ननु समासस्य प्रत्ययांत वेन विधेयर्थमेव सप्यासग्रहणं सुवितम्
ग्र० तस्माह प्रत्ययेति इत्तीति इति परिभाषाप्रवृत्तेरयमर्थः समासस्येति विशेषः ननु नियमस्यार्थवत्वाद्
१३५ विषयकत्वेन सर्वो भाराइत्यादिलाभः कथमत आह अग्रसमेति सतानां पति स्वरपत्तकेंद्र्षि
स्वरापत्तिएतेनेति सातामप्रदर्शनापत्तं या कथतेनेत्यर्थः अर्थयोस्तगास्थांत स्योःस्व शेषयोः
135 अन्तनुगतत्वेनैकमानेनातशब्दानुगमस्य पत्रतस्यैवं रूपस्य ननु बुद्धिसत्वेन तयोरनुगमएर
वांतः आह एव यतिवाक्येऽयमर्थः तिपस्वरूपमगासमभावत्ताऽभावादिति भावः आदिनात
स्येत्यलं परिग्रहः एवेन फलसामान्याभावः सूचितः ननु अत्र पदशब्देनात्संत्तभूग्रहण
व्यएवं सुरिसादो तदभावात्तत सर्वतादिग्रहण अन्तु करणे तदभावात् नपदत्वपारंग रम
ग्रहणमपत्वं विप्रयुक्त दभावात् उत्तरपदत्वेचैतस्य प्रत्यासत्त्यान स्यकारस्यापकत्वात् अर १३५
एपकइसस्यत्तत्वेपि कामयुपभुक्त रणस्यतदभाववत् अतएव वतस्याति ति सिद्धेर
र्थं समवीसमासः आह तोभाष्ये अन्यथा वष्टी समासे पितपानि वहितं तदसंगतिः सष्टैवनप

त्वेन लिंगयोगाभावादिति भावः फलाभावेन वेति प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूदिति शेषः सुप्त्वमिति स्वगमत्वस्येवे
त्यन्यत्र प्रपंचितम् नियमाधत्वाग्रहणमेवेत्यभिभूत्वः तत्स्यपार्थानेद इति प्रत्ययान्तपर्युदासः प्रत्यारम्भा
नेत्यर्थः अनुनेनेति अर्थवत्सूत्रेणेत्यर्थः उक्तरीति नेति तेनात्समासस्त्वाच्च प्राप्नमिति शेषः सामान्य
र्थवत्त्वस्याभयत्र ग्रहणेन्नुसारियेति भावः टाबापतिरिति रजतस्योपसर्जनत्वाद्विगौ रित्यादेदयोऽप्राप्ने
रिति भावः पर्यपमितमुपसंहरति एवन्तदं हशार्थवद्ग्रहणे चेत्यर्थः प्राप्नुरेवेति प्रातिपदिकसंज्ञाया
इति शेषः एवंचार्थवद्ग्रहणमावर्तनाप्रत्ययस्य पंचनावित्यनुस्वयोग्या ननु यथाश्रुते प्यर्थवत्त्वस्यापि म्यावर्त
तत्पर्युदासेन तत्त्वम्यतेऽसुकम् नच धनं वनमित्यादो प्रत्निव र्णानां तत्वेन सत्येऽपि तत्समायात गवकवि
नाम्नुयोऽवतालेर तत्साह छोति आदिपदस्याहं तु कुण्डमजातिनं पललपिण्डाघोरकमेकुन्तमायाः।
स्थै स्पकतस्य पिता प्रतिशीन इति वाप्यम् निरर्थके इति उपाद्यः परस्परशब्द इत्यर्थः पदार्थानां सम
न्वयस्यैवभाव्यशात्तत्वेभतरभावत्त्वतीति भावः नत्वनादित्वे वर्णा पत्नव्दतिरत्तसाह तत्र हि इति
निरर्थकपदसमुदायेपि हि धनः प्रातिपदिकसंज्ञा न इत्यर्थः भाष्ये प्रकृतस्य वस्य तत्तस्यकैपदे चेम
पि बोध्यम दिगि हि तदर्थत्वसमसंज्ञाग्रहणसमासग्रहणं कृत नियमेतेनासंबाधतिः तस्यार्थयत्स।
मुदायविषयकत्वात् नचतद्ग्रहणाभावेऽनुवत्समभावेनानर्थकसमासपिवपकत्वस्यापि संभवेन

साक्षात्यस्य स्पर्शनापेक्षत्वात् सद्वेति वाक्ये पदयोर्विभागो नापि प्रयोगनीतर समसंगौ कांतामेदस्समर्गः सद्वारभूती
ग्र० यस्य विशिष्टार्थवचनत्वस्यानयुक्तत्वात्युपर्थः समासे पि वाक्ये पि नैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् नहि प्रकृतिप्रत्ययपयो विभा
२३६ गः परेष्वित्तिवचनादिति भावः तत्फलमाह तेनेति समर्थादिति तेने त्यर्थः गौड्जीतिस्वरूपबोधायाः तत्र कृतः संहितात्वविवर
णाभावे ऽपि समस्तत्वस्याव्यवतीत्यस्या अजितेति अनुकरणं चानित्यमित्युक्तौ रिति भावः अपीतस्समवायको
136 नावकाशस्यपूर्नितिरितस्य एतेन किंचित्समभिव्याहारस्यानेनानुकरणे दोष एवेत्ययास्तम् केवलप्रयोगस्यापि
लोके शास्त्रे च वनुसो दृष्टत्वात् एतेनासाधुत्वशंकापि निरस्ता नन्वेवं प्रयोगार्हमित्येकालमतस्त्वाह वद्वेति
अत्र वद्वात्र दैर्घ्य रक्षणपातत्वेपि न यातन्त्वात् अपितु वत्त्वक रणो निर्विकार एवेति भावः अर्थवत्त्व फलं तद्गुणसमेव नन्वे
वमपि पुत्रकाम्येत्यादौ दोषः नियमव्यावर्त्यताप जेरतस्त्वाह नत्रेति पूर्वोभागाद्युत्तरपदत्वस्य सम्भावनावादिति भा
वः अत्रायैः फलाभावादाह स्त्रान्तरौ गौतितेनैवेत्यर्थः नभाव कृदंत्वात्सिद्धिः नियमेन परत्वात्तिदाप्यादिति भावः स्वा

दत्वसंपादकप्रकृतित्वान्न ग्रहणम् सर्वसमासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात्तथैव राजाः पुरुषवदित्यादेर्व्याव
र्त्तित्वम् पद्मपित्रविभक्तिपूर्वभागे प्रकृतित्वमस्त्येव तथापि पदत्वसंपादकत्वाभावः किञ्च तस्य वानित्यादौ तद्व्या
पत्तिः तद्धितपदस्यापि गवादौ प्रकृत्यार्थत्वात् उदयनितत्त्वविवक्षातोऽतु गवादशब्दस्य रस्यशक्तागरहितोऽतु वैयर्थ्यात्तद्वस्यमे
वानश्राह पदेति अत्रसातात्पर्यदर्शकवाक्ये अपिः पारतं त्र्यस्य द्योतकः अत्रार्थेभाष्यमपिप्रमाणयति अतएवे
ति उक्तरीत्याऽन्यथायागत्यभावादेवेत्यर्थः अत्रतेनषष्ठीसमासः कर्मधारयश्च आद्येमडित्यादौनदोषः अन्त्ये
न नियमस्यसार्थतीयापेक्षत्वेलाभः अर्थवाचदस्यनजाश्चवृत्तेः अन्यथाऽनर्थकसमासेऽर्थवत्तांसमूलतस्यसत्त्वेऽपि
समूलस्यानर्थकत्वात्तत्रैवविध्यर्थत्वेसतिनियमाऽयपत्यावाक्येतदापत्तिरेव किंच नावप्रियइत्यादौ खलोनदापत्ति
रित्यादौ तदापत्तिरितिभावः अग्रे अर्थवत्सूत्रे वार्त्तिकवाक्यत्याग इतिभावः नन्वेवमपिमतान्तरेत्यभाव्यान्तरविरोधस्तेन
मूलोक्तस्यैववैयर्थ्यं ज्ञानस्यलाभादत आह भाष्येऽपीति तदग्रेऽत्रत्येवेत्यर्थः बहुसरतइत्यादौ तदभावात्साशंकनियमस्य

ज्ञानत्वमिति भावः ननु प्रसिद्धं पदार्थद्वयस्य संबंधमात्रारोप एव स्तववचो तत्राह स्वयेति तत्रानुभूतपादार्थज्ञानाद्व्याप्तमलीनिकोत्व
उ० प्रतिबोधात्तदनुपलंभापत्तेः घटादेश्चाप्येवमेव विशिष्टज्ञानप्रामाण्यं विस्तरः ननु घटपदादिघटपदवाच्यत्वसर्वार्थानवाप्तव्याप्तिप्रसं-
१३७ गिकत्वान्नियतत्वन्यायेनासमासादिशक्तत्वान्नप्राप्तिरित्यत आह अस्तीति अपवादानामतरत्वादेन्नाम अत्राह ज्ञानाशमात्राद्दि-
परिग्रहः अन्यथा व्याप्तिमितिस्मृत्येत्यादिशेषः ननु धिकारश्चानेन तद्व्यपदेशस्य तत्राव्यत्यन्तमत्व निरासेऽपि समेवकृताः
137 न च लिंगाभावात्तत्र व्युत्पादनाद्वा घटपदार्थाव्युत्पादनाद्देसिद्धत्वाप्राप्तिर्योग्यतापादनाच्च स एव पर्यवस्यतीति वाच्यम्
एवमपि कृदधिकारत्वेऽस्वेत्क्रमापि अनुक्तेः अग्रिमस्य च सुप्तत्वरूपस्यपदविधानापत्तेः तस्मादनुवादत आह संज्ञेति तथा
च विशिष्टस्य ज्ञानमिदं न सद्रूपमधिकारस्यतत्र मिति भावः ननु संज्ञा न यथा ज्ञानान्तरेण क्रमा अत आह संज्ञात्वेति वस्तु-
मात्रासजातीयस्यात्रात्वेत्यर्थः आकाशोनादिति विधेयसामानाधिकरण्यात् विधेयैकवाक्यत्वेनेत्यर्थः प्रकारांतरेणान्व
यासंभवात् शब्दार्थयोस्तादात्म्येन नतादृगनुपपत्तिरिति भावः नन्वेवं प्रकृत्यर्थपदोपाधीनां भिन्न विभक्त्यपरत्वाज्ञात

तत्रैवात्र विभक्तौ तत्परापारं तेत्रैरूपं दृदसमेव च ह्यजपितुं परस्मात्स्थापितथा त्वमिप्रमाणपितु चोक्तार्थो वस्तुवत्त्वे सत्यपितु चार

श्रुतवेति उक्तरूपजिज्ञासांगीकारेऽवेत्यर्थः आयायात्त्वस्यागोऽव्यत्वयः प्राशेत्यस्य नक्षितां नत्वादीत्यादिः श्रुत एवेत्यु

क्तमर्थे विशदयति। यथेति मूलस्यार्थिकरणेनु च दोषज्ञतिस्त्वपितुं प्रमाणत्वे नमपदत्त्वधारिणेत्यर्थः एवेनपरिमा

णावगतिः तत्रोक्तसमुदायेनदेतिप्राप्तिनिष्पत्तिकसंज्ञेत्यर्थः आपदीस्तु इत्यनेनेति उक्तार्थकरणेनेत्यर्थः नेत्र्व गां

धिकारविशिष्टतस्तुपूर्वस्यापनिमित्तकार्याणां स्वादेर्गुणविधायकानां चैवमर्थापत्त्याश्रवणं भविष्यति नच राम इत्या

दौ तस्यार्थस्यैवाप्रयोगात् तस्मात् पिद्धेति अत्रापि वाक्यस्य नरापदे स्मात् अस्तु इति निमित्ते निच इत्यादिः

नच नलुमतेति निषेधास्तित्वान्न सिद्धिरत एवेति नचाविकल्पे च समासविधानस्यानुपपत्तेरुक्तं नहि तथा

सति तस्माध्याययोगनयसिद्धिरत आह विकेति आदिना विशेष्यत्वे पीगादिपरिग्रहः चनजिर्यैकशशशंगादि सं

मासविध्यर्थमेवत उचितमत आह यदेति बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यान्येनासत्ताबुद्धिसत्ता विशिष्टस्यार्थस्य शब्देनबोध

द्प्रकारकत्वं तद्वुद्धिबोधोनाभिहितत्वमिति नतु कदाचिदपि नभहीतत्वरति पें पिरक्त्वानभिहतोऽपि रद्व्यवहारापित्तथैवप्र
न्या॰ तिप्रतीतेन्नैवमपि स्वप्रकृत्यर्थबोधकत्वमस्त्येवेति चेन्न प्रकृतिशब्दे प्रत्ययविधानायधिप्रहरणात्तूनम्पादौ नामत्व
१३८ निरूपितावधित्वेऽपि नाभादिरूपितत्वाभावात् नत्वव्यदेत देशामप्रहरणात् नचैवसि जात्मनामपि तस्यानस्यात्यर्थेतोवार्थ
वत्त्वादिति चाच्यम् ततस्थानिनोऽर्थाभावात्प्रकृत्यर्थे चार्थवत्त्वं उभयोः समानमूर्त्तिस्त्वन एवस्थितानभिवोत्तरगीपदा
138 दभावमाश्रित्यनपत्यार्थ्यानत्वतिदिक् ७ कार्यभाष्यप्रमाणयति एतदिति नतु विप्रहतत्वसत्वेनतदोषोऽपितोकथं तद्दो॰
षोऽन्वयानार्थत्वापत्तिरतस्त्राह भाष्येति चरणार्थे तदर्थेतिस्त्वोपार्थत्वार्थः मान्यायुक्तित्वस्तुपत्ति यत्तुइति विका
रहेशयोर्मेदप्राग्वत् देशांशेऽति स्पानसक्षीवलाङ्गिगाद्वेतिभावः तत्सनीति सन्नियोगशिष्टानामिति त्वापादि
तिभावः नन्वतृणदुमनया सयोरितिज्ञापकान्नतप्रवृत्तिरतस्त्राह किञ्चेति अनवकाशत्वेसत्तेवाध्वं विशेषविहि
तत्वस्य तत्वलवत्वप्रयोजकत्वादाह परस्याश्चेति लादेशविनिताद्युदात्तत्वस्यपात्तद्वात्यानवकाशः शापिवीष्टत्वादौलसार्व

त्सामान्याधिकरण्यासंभवात्सञ्ज्ञाजातिप्रसंगोपि विकारादेशत्वसंभवात्तदापत्तिरत आह किंकेति वाऽवचनमेवंपववं

ऽन्वाभिप्रायम् विकारशब्देनात्राभावरूपादेशादेशः लोपस्यानस्य संभवात् तत्त्वेष्टलाभाचाप्रासमुदायादेशस्यैव स्यमा॰

णत्वात्र संस्थेति प्रत्ययापत्तिं निराचष्टेत्तेऽभिदेशान्वर्थत्वांगीकारेणेति शेषः नन्वेवमप्येन स्वार्थिकानां सान्तस्या

नविकारादिवदत आह स्वप्रकृत्येति नन्वपदर्थेवाच्येधीनेवाविधानेतत्त्वेस्वार्थत्वमिति चत्स्वप्रकृत्यर्थत्वएवं वेनानस्यता

सामविधानाहत आह स्वप्रकृत्यर्थत्वस्येति व्याकरणेतयाप्यभावादाह धात्विति आदिनानिरुक्तादिसंग्रहः तमिति प्र

कातप्रशब्दमित्यर्थः अन्वर्थसञ्ज्ञयाविशेषकव्यावृत्तिरूपफलमुक्तार्थवत्तितदाह अत एवेति अन्वर्थसञ्ज्ञावि॰

ज्ञानेवेत्यर्थः आदिनाविरंगादिपरिग्रहः एतद्रूपादेशानामित्यर्थः स्यान्वर्थैवैवेति स्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेश

तेतिसिद्धांतादिति भावः एवहेत्वमाह नन्विति सिद्धः लोपः नत्वसौ स्वार्थत्वाभावेऽपि ऽक्तस्वप्रकृत्यर्थत्वमुक्तं स्वार्थत्वम

नीयत आह अत एवेति स्यान्वर्थेनेवार्थवत्त्वादित्यर्थः तदर्थेतिनेकांतप्रयत्नार्थेत्वयः अत एव चाभ्यासवद्दापिनाभिश्र

भवतीत्यर्थेन व्याप्ता नीत्यर्थाभावेन वीजान्वयविभागानुपपत्त्वादिति भावः तत्र तस्याप्रसक्तत्वात्तत्त्वं यथा कथंचिदुपपत्ते

ग्रं० र्विशेषः नन्वेवं गापोष्टगित्यादौ यस्याप्रवृत्तत्वान्तस्यादेशतापत्तिरत आह गावोरिति प्रत्ययप्रकरणपाठेन षष्ठ्या स्थानेतुत्वस्या

१३९ बाधस्तदाह षष्ठ्यर्थो नेतर्थामिति बोधैकदेशाधारकस्थितस्याप्रयासरूपषष्ठ्यर्थे संबंधनिरूपकाध्याहारान्वेत तादृप्यबोधा

139 नेनार्थामित्यर्थः ननु पूर्वत्वनिवारणोऽपि व्यवहितत्वापत्तिरेवात आह अत्रेति गुणवृत्तिसूकिदित्यादौ परत्वस्यासिद्धत्वाद्यह अ

रेति ऽनारस्येत्यंगस्यार्थः अविरोधादिति भावः एवं तस्यैवानेरावस्यकत्वेऽस्मन्नवाजाह षष्ठ्यंशेति अत्र चांगसंज्ञासूत्रे प्रत्य

ये इति स्थिचेत्यादिवसप्तमी निर्देशात्सामान्यविषयकाः तथा च प्रथमांस्वीकृत्य सप्तम्यर्थैः सामानाधिकरण्यमिति भावः ४

भयार्थविवक्षायां केवलापसर्गाप्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानो विधानात्प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां किमस्यपदपसमिति प्र

योगाप्रसंगादाह प्रकृत्यर्थेति तस्ठूलमाहतेनेति नन्वेवं गावित्यपमाहेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह अन्तुकेति अस्या

वितिसप्तम्यतोऽन्वयः अभेरिति अन्वकाध्याहकरणयोरित्यादिः तदा तिस्वसाहस्याख्यसंवंधेनैतदुपस्थितौ तन्नेश्य

रदूतिशेषैमः भावादिति कल्पनेनार्थवत्सूत्रेणाविष्ठवत्स्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादित्यर्थः भावेनेतिस्पतः

५

थात्तु कान्तस्मात्सीयुट्स्यानवकाशः अङ्गानि उभयप्रसंगे परत्वात्सीयुडित्यर्थः पक्षापत्तिवादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धं
तथाप्यधिकृतत्यासंवंधेमन्ताभावदुमाशयेनाह प्रत्ययेति असंयोगेरिति तपरपतेरित्यर्थकः तत्र हेतुमाह लस्थानिकेति
लङ्दृत्तिशेषः यद्यपि लपस्यापामन्तकत्वमन्तरणाभावेऽपि सीयुडागमनीत्यस्य चरितार्थत्वं शेषवत्त्वेऽप्यवर्तते पि पूर्वकृत्वा अ
जिर्दिश्यमानत्वीत्लसमुदायस्यैव ग्रहितत्वात् नादीदिश्यमानस्येत्यादिश्यतिप्रवर्तिरेव श्वादिनिर्देशकानिरासेपि सस्य स्थाने
ऽदृष्टदातीमवतीन्यत्र जिकत्वि एव स्वरनिधानाद् कृपाद् विसपायपदाम्मादुत्तिपरिभाषाया अप्रवृत्याभ्यासविशिष्टस्यो
दात्तत्वशस्योक्त्वात्समाणसे२एवाङ्गुरात्तत्वे पूर्वोत्तानस्यापिसीयुटः सेवनिधानेनानुदात्तत्वसिद्धेस्तदचसौन्नमजावस्य के
मितीदंभाष्यमेकदेश्युक्तिः भवतावत एव पथक प्रत्ययत्वे सीयुडुत्तस्यांशत्वं स्थानेनन्दत्तस्यापि सविपीद्धतित्याक्षेगुणपत्ति
रित्यागमसन्निधाने विशिष्टे एव प्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वे ऽदृत्ता दागपदुत्तिवाच्यम् आगंसन्नायांपदागमादुत्तित्यायेन विशि
ष्टस्यैवप्रत्ययत्वेनग्रहणात् अधिमत्यवदृष्टत्वमित्युक्तेनलिंदृपका अपणोगोरवापत्तिरेवदोषः किन्त्वग्रमकचो ग्र
पसत्त्वे पि वङ्पित्तद्भावःसामान्यापेक्षत्वेमात्मामावे गौरवं वेति बोध्यम् तदाह दिमिति असम्भवादित्तिनेम्पःसप्तग्रादि

वच्छप्रत्ययान्तमव्ययस्यावारणायेदं तत्राभिमितप्रकारतानिरूपकतारूपकमपास्तम् । एतेनाभिमानिर्वाहात् न व्ययप्रत्ययप्रयो-
ग॰ १५० गाद्यवच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन वा अन्नौ किं परिनिष्ठिते ऽपरते वा एवं नियमविधित्ववच्छिन्नोऽन्वयः अत्रेदं
बोध्यम् परिनिष्ठितेन तत्त्वेनाभिमताधिकरणकप्रवृत्तियोग्यकत्वकमुत्र कालिकप्रवृत्त्या अप्रामिण्यो यो नियमविधिस्तद्वा
140 वच्छिन्नस्तत्र पद्धदेश्यतावच्छेदकं तदभाक्रान्तत्वमित्यर्थः अस्मिन्वेदं परिनिष्ठितमात्रे तत्राप्यवस्थवतिरामतुरत्यादेतन्नि
न्नो यो नियमविधिर्यत्र जप्रवृत्तस्तदनाक्रान्तत्वमस्ति दधिलिदनिहयादौ अपि नियमेचपप्रलवरामस्तु त्यादेव
नास्तेयतस्तत्र प्रवृत्तिमियोग्यत्वम् ह्योतत्सदाक्रान्तम् अत्र करणोदनेन देपरीत्यमिति रेव । अत्र प्रवृत्तिनियमविधुद्देश्य
तावच्छेदकाक्रान्तत्वमपरिनिष्ठितत्वमित्युक्तौ साधवे यिनात्र दपानिवेशादुक्तरीत्यादोनिवीरै पिदध्याद्यपत्तिव्याप्तिः अ
प्रवृत्तनियमविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेनत्वमित्युक्तौ तु न विरोधः अप्रवृत्तनियमविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप
रिनिष्ठितत्वमिति नियमसम्भवनासत्तम् तस्मादुक्तरीतिरेवयुक्तेति दिक् इतिनिदानं इति विधिः इतरेत द्वंद्वे षष्ठवचनाय

सितिस्त्वात्प्रत्ययपरत्वनियमः भाष्यादिति उक्तनिषेधाविषयत्वादिति शेषः ननु प्रातिपदिकत्वाभावेपि तत्सत्तातीयादिभक्तिद
र्शनेन प्रकृतित्वं कुतो नेत्यत आह प्रकृतित्वस्येति एवञ्च तत्रोद्देश्यतावच्छेदकं प्रातिपदिकत्वाभावात्तदभावीयुक्त इतिभावः
नन्वेवमपि दधिवत्यसि इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरेवातआह अयमिति नकेवलेनेत्यर्थः अन्यतरेति प्रकृतिप्रत्ययान्यतरे
त्यर्थः अत एव तस्यानादिष्टयत्वादेव आदिप्वादध्यादिसंग्रहः ननु परश्रेतस्यानेनव्याप्येकदेशसाधनेपि अभ्यासस्यावावृत्ति
कत्वावश्यकत्वेसर्वस्यातत्त्वमस्तु मिमारश्रेत्यनेनानन्याह अतेति व्याप्येत्यर्थः विधानादिति केवलप्रत्ययप्रयोगासंभ
वइतीतिशेषः श्नीतिइत्यपीत्यर्थः नन्वप्यदनप्रयुज्जीते नियतस्यवाचनिकत्वमेवास्तु कृतमनेनात्तआह एतदिति
नन्वर्थभेदात्कथं तत्त्वमूलकत्वमविकल्पनाविति लिङादौदोषएवातआह अपरेति आभाववानेप्रतियोगिसत्तानस्यकारणं
स्त्वादाह यतीति आदिनापदपरामेदिनाप्रसंग्रहः वैकेति अयुवत्तेत्यादिः इडागमविधौत्यर्थः एवञ्चार्थाभेदात्तन्मूल
कत्वेतत्रोदाहरणमितिभावः एतेनेवंतनेचतुरस्तादिनियमेनासिद्धावपिवक्रचतुरस्तादेवस्यादिविपरीतनियमाकश्चित् पतो

त्यर्थं सोऽतस्त्राह स्वार्थेति संख्यानस्य क्रमेणोत्पादिः हेत्वेन रमाह तस्येति प्रथमोच्चारितात्सावाद् बोधादिति प्रथमादि
ग्र० त्यस्य तावस्य श्रोतेच्यापारङ्तिभावः पूर्वोक्तार्थस्यति सिदः सार्थकेत्यनेनार्थेन स्वार्थिक जिदिति रासः एवञ्च केवलप्रातिपदिका
२४१ नर्दितं विधात्तडवेच मितिभावः धरकृतणेपस्थितप्रातिपदिकविशेष्यत्वाभावापाह प्राधान्यादिति उपस्थितेति उक्तहेतु
141 कुपेनेतिभावः नन्वेवं तदधिकारेऽपि प्राधान्याभावात्कथं तद्विशेष्यत्वमेतत्राह तदधीति तत्तच्छब्दोत्तरादेरित्यर्थः तं
प्रातिपदिकसंज्ञायोऽनायाध्यङ्तिभावः नन्वेवमपि स्वौजसमौड्छष्टाभ्यामिलादौ दुर्वारत एव सर्वशब्दात्तौः ष्यसिद्धिरेवात्राह सर्वेति नन
तत्रपाठे एवन मानमिति पोमाह नन्वनाश्रयस्य सर्वकुल्यनेऽतप्रयोगस्य च मानस्यासर्वस्य स्वरुपोत्पारंमाह्वेतदाह स्वरुपमि
ति लक्ष्यस्यानित्यप्रत्ययनिमित्तकात्यपिव्रतपाल्गादेः प्राबल्यबोधकोऽन्यापङ्स्यादशयेनाशंकते नचेति प्रत्ययान्तरत्वेनः
तस्य च अनुदात्तादिर्त्यस्य दोषः स्वजनापत्तिः एवमग्रेऽपि ध्वनिमिति उतन्यापबोधक प्रत्ययान्तरेति स्वजस्य समर्पयन्नुपहरो
नुवत्ति रूपप्रमाणत्वादित्यर्थः असिद्धिः त्यक्तनिमित्तकेलुकोऽन्तरंगत्वमावे कवचनङ्स्यस्यनिमित्तविनाशकत्वात्मनु

तेनाह समेति पञ्चदशेति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिस्तत्र प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थ इति शंकामाह तन्नेति धान्यमयवज्ञापकत्वे॰
नन्नुपचरितिपश्येन्नाथैरिति याया: कर्मादिभ्यात्तवेजन्तादा चन्नि ङन्तादिति याज्ञापतिरतत्राह तिङन्तामिति संख्येति संख्या
वच्छिन्नेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः ओतमर्थिकै वन्यचनेनुक्रमके सन्नेव किञ्चैवं सर्व इति ङन्त सुबन्तत्वेनैव पदत्वे सिद्धे सुप्
तिङन्तमित्यन्यत्र इति ग्रहणं व्यर्थमिति भावः नन्वन्यसंख्याभावेऽपि तत्संख्याभावादयस्मादतत्राह संख्येति धौतवि
षयेऽप्युत्कार्याणामिति न्यायेऽपरत्वेति भावः एतेन वाक्यात्सुबुत्पत्तिरिस्यापुरुषयास्तम् नन्वधातुभ्यो: सुपाभावयस्तोः
तत्राह धातुभ्य इति नन्वसुबन्तत्वात्तद्धितनिरर्थ्यः सोऽतत्राह तस्येति आदिग्रहणेनेत्यादिपरिग्रहः नन्वेवमपि तत्स्ये॰
त्यादिनाति रूपसमर्थविभक्तेरपिग्रहणं सोऽनतिङन्तानां तद्धितव्यावृत्त्यर्थः सोऽमातत्राह तमबिति एवञ्च सुबन्तादिष्टत्वेन
तिङं ताथान्यप्रत्ययाभावेनतद्देपर्यामेव न तदाह नतेभ्य इति सुबन्ततिङन्तेभ्यः एतेन वाक्याद्व्यानवार्तिकं निरस्तमर्थः॰
स्तनिकोऽत्तुभायुक्त मयास्तम तदभावे प्रातिपदिकाधिकाराभावे चतुःसुबन्तापतेः प्राक् केवलप्रातिपदिकादेव तद्धितोत्प

त्तिभावः उद्देचप्राप्यायामन्तराण्वेन तत्प्रमाणपरूतसिद्धान्तमाह वस्तुतइति तत्रापि गर्गादिस्वरत्वादावप्र-
ग्र० १४२ पि नलक्षणोति अन्यथानिर्वाहेतत्प्रत्ययप्रातिकस्वलाघात्पमात्वान् तमेवप्रकारमाह समाति
प्रत्ययइत्यस्यसहत्रेसमर्थानामध्येप्रत्यमाक्षारितवीक्षारइत्यादिःतत्प्रवेतिसमुच्चयमेपर्थः तत्त्वेवंत
142 स्मादित्यस्यवाधेसवत्यप्रकृत्यतराव्यवायःपिस्पादनस्मारे तथ्यनीति उक्तरेनुध्वेपेनसम्बन्धवापा
गीकारेपितस्मादित्यनपातद्व्यवायवरणान्हाद्वेपानामान् अदकैश्वादिःतिवद्धितिभावः नन्
अप्रसिद्धोऽयंप्रकारइतिलक्षणोक्तोविनाऽतआह एतत्वेति उक्तार्थकपनेमित्यर्थः तत्रादिचित्रा
गावोपस्यंत्यंतीत्यत्रमतुपकृतोनेत्याशंकार्थाममवपवास्त्रामर्थीभसमदायाद्प्रातिपदिकोवा
एणापरमाख्याव्याख्यावसरे ननुप्रातिपदिकाप्रकृतिकस्वंतात्रपदइत्यप्राप्रातिपदिमात्रा
दित्यपठितामसवंतात्वादितिनं पतामितिचेन्न सवंतात्प्रत्यसिःसमर्थात्प्रत्ययःप्रातिपदि-

मनेतिनिषेधे नत्वकि विभक्तिपरत्वात्तदाह अन्तरगेति विनाकृसेवस्तोकोपीत्यर्थः एवेनतद
विनासकेत्वावृत्तिः अपिनाशादिपरिग्रहः नन्वत्रापिलुगिनलुमतेतिनिषेधोनस्यूवरत्वा
भावात्सर्वस्यस्थानीत्यरात्याततत्वमस्येतिन्यायाद्विषयतनपादोषाभावएवातआह सर्वस्येति उत्प
त्रउत्यादौ नेदंतसप्तमीत्वाभिनितिसिद्धांगीकारानूतयावविशेष्यानुरोधेनषष्ठ्यर्थेसप्तमीमङ्गीकृ
त्यसर्वान्तस्येत्यर्थनविशिष्टकार्यत्वात्तदाह प्रत्ययेतितस्य लुकः नजनलुमतेसिद्धांतस्यांगीकारोऽआ
ह अतएवेति तदंगीकारादेत्यर्थः सर्वस्तोमेतिरात्र इति भ्रोतातपापादादाह सर्वेति अपहतस्ये
ति पूर्वपदप्रतिस्वरोत्पादिः अन्ययावहुव्रीहिकालेदुभीदोतत्वात्पूर्वपदप्रतिस्वरेणान्तस्येवात्ति
शः स्यात्रापदान्तस्य ननुंगगांदित्पारत्यादातत्प्रकृतिकस्वद्धादित्यर्थस्यलक्षणम् पाञ्चगीकारा
वस्थपके त्वेनाभिदा नादेरित्यत्रापितयैवारित्यत्वासंपेनाशोक्तेभमनचेति मानेतिअसमावादि

एतस्यां च सत्याजातौ घाएव ग्रहणेन उत्पत्तेनेति भावः द्वितीयेऽनुमाह विशेषेति वहुत्वरोदेति श्रयस्तु
कर्म° मन्त्रीत्यादि नन्वेतावतास्तु तथापि विशेष्यातिपदिकत्वातिदेशलाभे तथापि बहुव्रीहे रितिस्तु त्रस्य भा°
१५३ ष्यमेणातिरत्तस्याहृतात्सप्रवेति अनेन उत्तात् वचनेन अतएवा उभयग्रहणोपत्त्वयोभयधर्मातिदेश°
143 लाभे देवत्यर्थः आपादितास्तत्रेऽन्वयः सकृदिति नघतत्त्वेतिकविसर्थः अन्वयानुतस्यायाधर्मा°
नतिदेशोऽतु नघतानामिति नघेतप्रकृतिकाः सर्वे तेनतत्पदकोवहुव्रीहिरित्यर्थः चोवाक्यालेकारे
उत्पन्यतत्स्त्रत्वारांकायातेयेवपरिहार उचित इति भावः ननु समासान्तविधौ नेति सास्त्रभाष्यवि
रोधोऽस्य भाष्यस्यानस्याह समेति तदितिमूलोक्तेऽर्थः एवमग्रेऽपि समुदाये ससम्पत्त इत्यादिः
तद्देसे समुदायास्ये इत्याशयः उक्तभाष्यस्येति शेषः तथा चैतद्देवेतत्रेनिपाकम् अतएव स्वरविधावे
वसमाससंघातग्रहणेन तदोषीतिरितिभावः ननु तत्फलार्थं घातग्रहणोऽपि उ° तादावतिव्याप्तेरत्स्याह

कानुवरः अनुपनेऽउत्पेवमा अपरीतस्ववेना त्स्वरूपडउत्पश्रा तिपदिकत्वादितिपतम्ऽएकमिति चेन्न स्व
वेनाम्रसयोत्पत्तिः समर्थानुप्रययः प्रातिपदिकानुवरः अनुपत्तेऽउत्पेपमा श्रेमरणेन स्ववेंतसमस्तदायस्वसमा
सनिपमेन वारणान्तथोक्तेरित्ततेनोक्तम् किञ्चान्तरधिकारानभावेराप्रर्थानामित्यादिस्ववेंतस्यैवबि
शेषणं स्यात्तस्यैवोपस्थितत्वात् तथा चकेवसंधिकार्यीतस्मात्स्मात्त दूपत्तौ भाववउत्पाद्य
स्थिरापत्तिः एकाश्रोकारसहितस्यानिवृत्तेः तदधिकारेनुतत्समर्थ्यात्तस्यैवतद्विसेषणामए
वत्वांतरेणेति व्याप्याविवर्णो शेषवपरिनिष्ठितत्वम् अत एवपज्जावदूऽउत्पादीवेकादेशास्याकृ
टापोल्कृरनिबोध्यमतदाह उपजेत्रेति उधोत्ताविस्पर्थः लिंगेति लिंगबोधकप्रत्ययविशि
ष्टस्यापि उपर्थः कुमारश्रवरगादिभिरित्यादि लायकस्य विसेषारेल्ल तादृिसेष ग्रहणो एवप्रवरतिरि
तिप्रकाशैदि ग्रथासंगतिसंचपितुमाह उप ज्येति उक्तपरिभाषाचेत्यर्थः आधे हेतुमाह अनपेति

तेपिपूर्वोक्तरीत्यत्र तद् संबंधः अन्यत स्वार्थिकादिषु तत्तंत्रामातिरिक्तार्थाभावेनैवसिद्धेरितितेऽप
धिक मिति वाच्यमूप्रत्यय इति महासंज्ञानुपपत्तेः प्रकृत्यर्थापेक्षया अन्यः परो वा चो घोऽपो वा नासी
जा॰ १४४ त्यन्वदेतदेतत् इत्यादिवचनान्यतरवैयर्थ्यं अत एव स्वार्थिक इति तत्र व्यवहारः अत्र तत्त्वन्तु॰
कुत्साद्यप्रवेशेनेत्यर्थः उक्तार्थज्ञापकं स्वचयितुमाह अतएवेति तत्रादसंबंधादिवेत्यर्थः उक्ता
145 र्थस्य त्रयाणां प्रमाणाभ्यां दूषयति अन्यत्वेतैस्याररसिद्धिरित्यनेन सूचयत्यनेः प्रातिपत्तेस्सप्तविवोध्यम्
प्रयोजनमित्यस्य सिद्धिर्वैजात्याभाव इत्यनेनान्वयः पदार्थस्य पाश्यपदार्थस्य न नु तदानुः एकत्वेति वि॰
प्सा विषयव्याप्ति बोधसमयेन तदानुगतैकत्वस्यानन्तभावादित्यर्थः पदत्वाभावादिति अन्यत्तत्स्वार्थि
कत्वात्सुब्भ्यते: पूर्वमेवापत्तिश्चित इतिभावः प्रागिति तद्धितंतं तुते जातत्वात्तेपदाधिकारे तुपदवाच्य॰
स्यवीसायोगाभावेदोषः एतत्तुल्यांगतः प्राकृमवतंतत्रेति सांकाटिनिमित्तत्राहि परिमाणाभावेऽ

घावित्ति सिद्धिः अत्रेविसिद्धातद्धितः अन्यालोहितिकेत्यादियादादावेवस्यादितिभावः आ
दितायुवतिकेत्यादिपरिग्रहः ननुयुवशब्दाद्वाद्गुसत्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकेदाहरणकत्वात्तत्र यु
वन्शब्दात्वकाराग्रदर्शनपरिभाष्यप्रामाण्येनकस्यप्रत्ययस्यापितासिल्यादिरूपात्तास्वकत्वाद्युवतिक
युवतितरेत्यत्रयुवन्शब्दात्कस्मिन्नपिविशेषोऽत आह जातेरिति नवेयंपाठकजातिवाचकत्वमतआ
ह वयोधेति ननुस्त्रीमात्रपर्यायात्तद्धितोत्पत्त्यंगीकारेतिप्रसंगोऽत आह एतच्चेति तद्धितग्रहणं
चेत्यर्थः आदिना अन्यत्राप्यार्थिकपरिग्रहः व्याख्यानादिति लक्ष्यानुरोधरूपादित्यर्थः युनो
तिरिति उंतार्थेतित्यायस्तुस्त्रीप्रत्ययप्रकरणत्तेतिभावः एवञ्चेति लक्ष्यानुरोधेनतत्स्यतद
न्यपरत्वेचेत्यर्थः आरभ्यमाणेनसतासातपरिग्रहः व्याख्यानादिति जातग्रहणस्यस्त्रीप्रत्य
यमात्रोपलक्षणत्वस्यप्रत्ययेत्याद्यनुरोधेनवश्यकत्वेनतद्भिन्नतद्धितमेवतेनग्रहणमितिसत्तम

ग॰
२५५

145

त्वप्रकृदरां सामसो तस्य स्वसंबंधः तस्यामव स्थायां वा कस्याप्रातिपदिकत्वादित्यादि कृत्तदाह दस
स्यत्रेति गुरसेस्वरीप्रोक्तीवित्यर्थः स्वा स्वोजसमौत्रिसित्रय्यथकृपदानीतिप्रकारैः तत्रवहन्नोलक्षक
ल्पनेन च गोरखापत्तेः रत्नेरेतरद्धेद्व इतिरत्नाकरः तन्नत्रहवधनस्य सोत्रत्वाल्लौकिगोरखापत्तेरतस्त्रा
ह सूत्रे इति नन्वसग्यापाः कार्थ्यर्थितोनोत्रत उभावेनकथंसउपापस्त्रूयेनासैकते नवेति नतुलो
पमात्रफलिकेत्संज्ञानस्त्राकर्थ्यलोपरेतिप्रत्ताभाष्योक्तेः स्त्रन्ययाकाम्यचः करयाचितत्वापत्तिरतस्त्रा
ह तन्त्रतत्रेति स्त्रवीत्तस्यसोऽलोपाद्दुत्पादाविर्त्यर्थः तथा चैततथास्यष्ठतममन्यत्र चरितार्थानाम्
चरितार्थीचारिगत्तात्मेषाउवरोत्ताभित्यर्थः लेपेति लोपफलकंपदित्वंतत्स्वीकारे इत्यर्थः तथा
चपत्रलोपेशातितद्वेपार्थ्यातत्रतदतं गांवारइत्तुतमाप्यार्थः स्त्रतएवकाम्यजादौनायतिस्वदाहर
कामेति तन्मात्रेति लोपमात्रेत्यर्थः तस्यानुच्चारणेनातिसिद्धेरितिभावः विभक्तित्रैतस्य उ

तिसंश्च॰ उच्चरतीति उच्चरतीती उच्चरतीतीनुरतीत्यर्थः कृदधातोरिति सेषः अतोऽस्मरितोऽपत्यनेनस्व
र्थिकत्वेनाश्रत्यतेस्वार्थिकानां संज्ञत्वेतेः पूर्वमेवोपपत्तेः किमर्थतेन्तु स्वार्थेवाहिम्भूतस्तस्यापद्विकत्वा
द्ध्रुतिरोत्वमिति भावः उदभावोतः संज्ञवान्तादन्त्यतावे संभवति नान्यथा तदाह नस्वार्थीति अत्यतस्वा
र्थिकोऽरतो विश्रुपि॰ समासस्यप्रत्यापकः विसिष्टादिति कोऽदृह्णोऽरतित्न्यायेनेति भावः एवमग्रेऽपिबो
ध्यति सामित्यस्य व्युदेति भावः नतिकारेतु परिभाषागौकारेणनदोषइत्याह प्राप्तिति उत्केति अतो
रन्तोनत्वहृत्वादिकपदार्थसापेक्षत्वाभावाद्धेत्वात्तया नन्विति रूपितोऽरतः त्वादिर्थः एवंचतत्रतदसंघ
ध एव अतएवसाव अह तास्यात्तदर्थीसमासान्ते बुद्धेस्वार्थिकत्वेभोक्तोशमेजपरिहृत्यकर्यकालि
केत्यादिकतरावकोऽयामिति लोतिकेतिसिद्धिसंज्ञवचनेनैव अंत्यतस्वार्थिकत्वादपि आभावतोद
नभिधानमेवसत्याभिधानेएतेकेचित एवंन्यायेनेवसिद्धौ ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमेवकिंचसमासा

जिरासामाह अस्मिन्निति कार्यकप्रकरणे कदाचिदिति भावः आधाराद्रादितिसप्तमीबहुवचनमेवएका-
ज्यो. सातेकसंज्ञाविधिवैयर्थ्यापत्तेः आवयोरेवत्यायाह चष्ट ति सामान्यसूत्रेणेसिद्धत्वादाह नियं
१४६ मेति बहुष्विति सत्ताभिप्रायविधिवनय नुबहुष्विति सूत्रभाष्यप्रमाणादाहनत्विति एकादिसंदेनपर्ववय
146 यमितितेन इतिश्यनयन्नाह इत्यादिनाख्यापरीलक्षणरोपेति भावः इदंसूत्रेणस्यफलमाह लौकिकेति
अतएवनुप्रयुक्तः भाष्यादीतिसंख्यायाव्यपासन्नेतिसूत्रभाष्यादीत्यर्थः प्राप इत्यस्यफलमाह क्वचि
दिति आरोपेणासद्धाष्टीसंख्यार्था अत्रमानसूचयितुमाह अतएवेति धूविजयासाधुत्वादेवकायो
द्वित्वेइतिपाठः आदिनातेषांस्वहूत्वेस्येइत्यस्यपरिग्रहः भाष्ये बहुष्विति सूत्रे नन्वन्याद्विवचा-
केसत्स्वस्पवकृतोतग्रहणामतआह एकेति नत्वेवमव्ययादिभ्योजस्यासंख्याभावादतआह एकेति
उत्सर्गाइति सामान्यसूत्रमित्यर्थः द्विवचनोर्द्धिबहुवचनेइत्यपरंकार्यमितिभावः वचनेतिवचमस्यप्रयो

धोरेवसंगानिमाह नवीति जसादिषुसार्दः प्राप्नेन्सा ज्ञाभावापवदयमारोत्पादिः अस्यातकारोभा
वोपौगणघंनुरक सज्जसाधिकारेणवाधिनमूत्रन्यतरवाधातुनवव नद्दयप्रमारत्पानुअत्तआह पथ्यांप
२_न त्वेवंत्रीरिणत्रिणीत्पस्याजातरतावद्दनआवीत्पादोजिवदि पिप्रथतोरित्पादौदो घोतआह प्रय
मेति वा आयोरित्यस्य जिकपोरिति सेवः व्याख्यातादित्यस्यार्थमाह अन्यथेतितयोरनहलो अवीत्पन
वतेरावश्यकत्वात्सावोरिति दुर्वंबमतआह ओजसोरिति किं ज्वत्तस्माच्छसउत्तलिंगमध्यत्रवोध्यम
ननुविभक्तिप्रदेशेषु सुपनिः पदाभ्यामेवव्यवहारेकिंम्विभक्तित्वेपिरुपतिउभिव्वनाचान्नजनुएवतेमार
मपिसुपजसादिवरतआह विभेति नापत्तेरिति तेषांपुंप्रा दीर्पूतिपनामित्यर्थः प्राग्देशः सुवितिन्यासे
नेतिभाक्तिरसम्दूता गुतकृतानदंतानरवाघापत्तेः रामरेः उत्ते त्पादोजिधानापत्तेश्चेति दिक् प्रथमस
दादेनोतत्त्ववारणायआह स्त्रीतिगारुति वृत्तिकारारिजिरासापाह वैयाकेति एतन्मूलंयमात्र

ज्ञा॰
१४७
147

इतिभावः तत्रमानंसमुच्चयनिरूपणेऽवेति सन्निकृष्टत्वव्यवहारेतथाभवत्येवेत्याह एतेनेति तदनुसारे
णतदाशयेनेत्यर्थः आदिनाआचार्याः कथयंतीत्यादिसंग्रहः नन्वेकवचनादिसंज्ञानांरूढत्वेनैर्थप्रत्य
यनियमेदनदोषधाराणामस्यसमुच्चयाबस्यत्वयिनान्वयीत्वेः तत्राह अन्वयेति एकदेशोऽत्रसुवन्तस्यान्त
दृष्टसुवंतेतिकार्यकालप्रयोगेचेदंसत्त्वाग् स्वरूपाशयेनेतीतिननुविरूपाराणीत्यर्थः ओजसादिषुसरूपाप्या
भावादेवनानियमसंगोः तत्राह स्यामीति तदादावीत्यर्थः ओजसादिषुवेरूप्यात् एकारस्यान्वयित्ववत्सद
कावच्छेदेनान्वयितात्यर्थीग्राह्यं कथंनविभक्तिरित्यवच्छेदेनसारूप्यान्वयलाभात् अन्वयायैकशब्द
स्यारस्येनसामानाधिकरण्येनसम्यादितिभावः नन्वेवमुपस्थितत्वादवच्छेदेनतत्त्वभानंह्यार्थमि
त्यासयेनाशकतेनचेकेति आवश्यकत्वाद्विभक्तिर्वत्पित्रादीनामनुपस्थितत्वप्रकारतासमानमि
त्यासयेनसमाधत्तेप्रागिति पुंवादिति भस्याढउत्यादिना आदिलाकराज्ञादिनन्तुपरनिमित्तत्वेन

गात्पर्थः श्लोकयोरिति सार्द्धचतुर्थ्यादिद्वयस्य स्यापि संख्यापरत्वमिति सूचयितुमाह वहित्ति अत्र स एतेन
न लोके प्राप्तवदिस्यापितमव्यापके ति अन्यतमसंख्यात्यादिः एतावनैव बहुत्वे संख्याव्यवहारः एतेन बहु
त्वपनेकेतीति संख्याविशेषाकांक्षायां जायमानत्वेन बहुत्वस्यानियतपरिच्छेदकत्वाभावात्संख्याव
मित्यपास्तम् न त्वेवं बहुवचनासंगतिरत आह बहुवेति तत्र आह नेनेति बहुपदेत्युत्पादेनचतत्र
परत्वादेकवचनेप्येतजसिति बहुवचनस्यैवप्राप्तेः एवं चनियामकत्वेन तदेकवाक्यत्वात् एते
नतस्यानिर्णीतार्थद्वहुवचनव्यर्थमितिकौस्तुभावुक्तमपास्तम् नत्वेवं दाराइत्यादौ आश्रयैकत्वेनत्व
स्यादत आह दाराइति पूर्ववैलक्षण्यसत्वात्तत्वमेकस्मिन्नपिवर्त्तेव्रहा इति स्यादत आह सचे
तिआरोपश्चेत्यर्थः कोसादपिवर्त्ता व्यवहारस्याप्राचल्यामिति ध्वनयितुमाह अनंदरीति अर्थस्मानप्रयो
गः अन्याः सीकाभावीयः इत्यादिरूपवचनाविपर्यः आरोपे अवयवगतत्वस्यारोपेनत्याद्वहुव्यवहारः

ग्रं॰
१४८
148

वयवकालेन साक्षित्वमात्रावश्यकं तथा चात्रानेक आवृत्त्यवयवऽपपादत्वात् तुल्यरूपत्वेनेति तदुक्तम
अन्यत्रादिकृपयामि व्याप्तद्विभेदंति द्विविक्रियः प्रयोगकालाभेदे पि वृत्तिभेदं प्रपञ्चकल्पिताः १ अन्यदा
गांतंत्रिगांतंत्रे उपायस्तस्य रूपत्वेनेति २ एतेन तुल्यरूपत्वे सति अनेकार्थबोधकत्वात्
त्वांतम् चितम् एकसेवाविषयोदाहरणमाह एवमिति उभयत्रोपयोगी यत्र भवति तत्तंत्रे गतिशेषः नन्व
त्र तन्त्रवत्तत्रव्यवहारः नन्वनेकशक्तिमत्तां भिन्नक्रियान्वयित्वबोधेन श्रोतुरनेकार्थस
म्बन्धबोधे नावृत्ते रेव तात्त्विकत्वात् अनेकार्थतायां एकप्रकारणादी तंत्रमेरणात् तंत्रमेरणीः
वस्थितो बोधे वावृत्तिव्यवहारांगीकारात् उच्चारणे वा मात्रेणात्तुत्तं तत्रव्यवहारो गौरणोत आह तंत्रमिति
यत्नर्थभेदाच्छब्दभेद इति मतेन सकृदुच्चारितस्यैकप्रयत्नव्यापाराधीनत्वानामनादिकृद्धेरनेकशब्दात्तोभे
दापत्त्यैवेनोच्चारणमिति आद्यः अर्थभेदे पि शब्दैक्यमिति मतेनास्यैकप्रयत्नव्यापारप्रकाशितनेकश
ब्दनैकवत्तं गतानेकफलव्याप्येनानेकार्थसंबंधेनाते कार्यबोधादयं तंत्रमिति केचित् तन्न

५

वहिरंगत्वादौ घटादिनामसिद्धत्वादेवकारायकेर्थैरूपितत्वोपादे: न त्रैकशेषोदुर्वार इति आह लौकिकइति

साधुत्वेनत्याग्रहलकारान्वयित्वेन नञानिमित्तत्वभङ्गरमाह एकेति चस्त्वार्थन्तदपवादत्वव्यवहारस्य

नेत्रस्यत्व: अतएवासावेरूप्यमपिप्रातिपदिकांसेएव अतएव चसंगपसर्वनाम्नोप्रथमाद्यौरेकशेषः

अन्यपिनासिप्रथमेइतिरूप्यान्नस्यादित्तिबोध्यम् कारकेप्येपनेननविभमतंनं त्रेतामस्त्रिनासमभि

व्याहृतनानेकपदप्रयोगारूढजात्यर्थग्राहकात्याह्नियानवच्छिन्नत्रपोपस्थितेः अत्राभिन्नानि सद्

ज्ञानानिभिन्नस्वतन्त्रदर्थोपस्थितयः प्रत्येकान्वयविशेषसमूहालंबनात्मकोबोधः अनेकज्ञानयोगापद्य

स्यापिपातंजलैरंगीकारादितिभावःसहदाहसर्वैत्रेति प्रत्येकमितिशेषः नवाजयाह्लीयेकसेषेणानिर्वहः १

तथासतिएकशेषेनच्छन्द्व मध्यांदायेनराजिवरजिपूर्वकावस्थितिरेवभीतीत्यालोदिस्यानउचशिष्यमा

णस्यैवलयसान्नार्थाभिधायिकत्वस्यावश्यकत्वेनैकपद जन्येकोपस्थितिविषयारांगव्यर्थानादि य

दवदेकत्रान्वयस्यैवोचितत्वेनवविभनस्यार्थव्यासमपवृत्तिसंख्यान्वयेतदन्वयितावच्छेदकेधर्मी

तितिभावः तत्र प्रवदो षान्तरमाह किं त्वेति तनुप्रवृत्तौ उक्तो नियमप्रवृत्तौ अन्यत्र असदृ विवक्षायां
असंभवेति यथः यथा नयतीत्यत्र कालोपसर्ह विवक्षायामेवैकशेषः उपसर्गलाभायैवैक ग्रहणमितिर
न॰ १५९ लाकारिति च नवैवमस्य विवक्षायां तत्राप्यानिते आह असदिति उपादेनस्यापि एकमेवेत्य ज्ञातव्ययः
एकशेषेनुवर्तुवचनद्विवचनयतिरितिभावः मलिप्रकृ विलोकनप्रयापिनी लोमलस्य द्विनीध्या
149 नालंबनतां प्रमाधि निलोनीनेहितप्रा पुष्पलावण्यस्य महः निधीरसिकतां लक्ष्यात् सोतत्वतीष
ष्ठाकं कुतां भवति सम नेनेत्रेन तनुर्यावहरेः १ विद्यमानस्य सर्वैरिकमला संकोचेवी स्वतेर्दुर्गो
मार्गितो नीललोहित सभिन्न स्त्रीका रवैश्वानरः सत्यपि निविधानदर्त्वं यिजयप्राभावमी मप्रमोसा
आज्यवरयो रव सरस तवैरिं च सुच्छेति यः २ अत्र विद्यमाना नसाभिन्न मातसाधिकारके सेत्यर्थः
तत्रसा स्त्रीपयोगनिरोधपरिहरति नयंति इतरस्मैव क्रियापादितिभावः गौरवमिति प्रतिवयोरवर
मित्यर्थः उभयाश्रयणादितिभावः आश्रयणोनिति पूर्वोन्यपिनन्द निवृत्तिः फलमन्नमिति

अन्तादिस्थले उपपत्त्यासत्त्वे भेदपिलोकानाम् भेदाप्रतीतेः पटादिष्वपि भेदाभावेनोपपत्त्यापि भेदाभा
वाद्धीध्वनिरनेकशब्दज्ञानानुभवात् ज्ञातताया आह शब्दस्येति मतद्वयेपीत्यादिः शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे
इतिभावः तत्सहत्वे सर्वस्य वर्णापदानिरूढत्वसहत्वे उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकसत्त्वेन युगपदनेका
र्थबोधः तत्रआद्योदाहरणमध्ये अस्य स्थपउक्तः उदाहरणमपि प्रागतिवादिकतन्त्रसके क्रियादावेवान्व
पस्थितत्वात् तदुत्तरं केचित् सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमादाह अन्वयीति तथापक्षविभेदीमत्वं
तमनेकज्ञानमोगायपत्रेध. विस्मातिपदेर्थसमूहात्मकमेकमेवदर्पज्ञानमित्यत्राऽन्वयमनेकपदस
मभिव्याहारस्थलादेकैकपदसमभिव्याहारस्थले नियामकः इतिबोध्यम् तात्पर्यानुनियमकत्वं तु प्रत्यर्थमिति अत्र
मत्पं नाम तादृशानामित्यादावर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः अपिरर्थावर्पामतीत्यादिवत्समारासमुच्चापेकः अत
एवाहकदाचिदिति तत्राद्येवीजस्योक्तत्वादेकसंप्रमाणपति अतएवेति सहधिवक्षाविषयत्वादेवेत्य
र्थः असहविवक्षायामेकपदेनुत्तरस्यसावकाशत्वाभावेनमाघ्योक्तिरसंगतास्या

चार्थेद्वन्द्वात्वपरत्वनञ्जबाधावृत्त्यानि हि द्वे बहुव्रीहिरणानां समर्थे भोग्यानामित्तिवत्तद् इति रत्नाकरकुतमतस्वरा
पतिसामानाधिकरेति एकवद्दिति नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्च समाहारे नरेन्द्र रामकृतानदिदं वस्तुतानीमानी
न्या॰ १५० वस्त्राणीत्यादि सिद्ध्यन्त द्वैपर्याप्तादिति भावः एतेनाम्नायकादित्वेन गरद्वन्द्वविषयेऽनन्तु द्विधानेऽपि स
माहारद्वन्द्वविषये प्रवासमावान घटघटमिति सिद्धवानि: न च दिक्षु समाहारस्यैवात्राप्यनभिधा॰
150 नात्तदभाव इति वाच्यम् अत्र समाहारस्यैवाधवद् नतदभावादिभासंकौ विकारापकर्षे रासरूपा राम
कर्षेऽष एव इति नासि तिव्या प्रयोगेनापाद्यावतिसिद्धिरिति संक्षेपः समयान्तमद्रुतो ऊर्ध्वेरवापकर्षे
ज्यर्थ इति स्वपूर्वस्य पविरोधापत्तेः तदेवाक्षेसाक्षस्य स्थानस्यथाग्रगृत्तावात् पौनः पुनिक इत्यादौ॰
तद्धितवत्ते भीत मानुष्यो मानुषात्रो इत्यादौ द्वन्द्वस्य चानपत्ते स्त्र इति दिक् प्रातेके व्यासराणि सादौ तु तत्॰
दरापासामानाधिकारण्येऽप्यशेषसद श्वानिहति मदवस्थानवान्वीक्षितिरत्नाकराघतां गता
पारिहे केति एतदव्ययोस्य इति माध्वल्लु संगिसे षशब्दस्य कमसाधनत्वेऽपि स्वनेभाव साधनत्वेऽपि ल

कत्वेऽपसंख्यानमत आह अनेकेति तत्र साहित्ये तन्त्वेकशेषस्य सह विवक्षा विषयत्वेकयमत्र॰
अनन्दुक्तिः तत आह द्विरिति आदिना अन्यपदार्थतामित्यादिनं अयमरउक्ति समानश्रुतिकानां चानन्त्याद्वको
ऽर्थः अस्य हि विवक्षापांविमत्सतंतंत्रांजाकारादिति भावः तत्रापि विशेषसिद्धान्तभूतमाह सपिण्डे
ति अनन्योऽर्थैकयनह्रशोनपसमेविभक्तिविकसेक्षतत्स्पांविभक्तौ सरूपाणामित्यर्थे तम्यामादवेक
शेषीतस्मात्तस्मादाविति सजनकारीति सत्यपि एकेति स्पष्टार्थमित्यस्य व्याख्या ऐकस्यमपीति प
तसमाहारद्वंद्वे विशेषेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरित्यं संकोचे मानाभावात् अन्यथा घटघट इत्यस्य साधुतापत्तेः
अनभिधानमेव मार्गः सत्राणार्थे कापत्तस्य घटादिपदस्यापि तात्पर्यवशात्रयात् न घटघट इत्यत्र
इव घट इत्यतः समूहाश्रयस्यैकत्वमेकशेषः तत्रापि प्रकरणादिवारोसकेवसाप्तस्यतोऽतैवाधस्त्रामा॰
वात् अन्यथा अनेकधा प्रतीतो भोजयेति समाधिकरणापत्तेरुपपत्तिः अत एव तत्र आत्मराहित्याहित्या
दौव्यातिपद्ते अनेकसत्स्वाराह्जनादौवेपिप्रत्ययापत्त्यःसतस्त्रैकतानन्ष्ठः स तु ह स्वप्रधानासेदकेव

ग्र०
२५१

(5)

तिस्त्राघनुइतिश्रूलमाह्योने तिस्त्रजरवाहप्रापयेनीनिवासगदावि त्वोतोदानवापनिराघद नन स्स

पनुवुदुयप्रस्पवसीनिवाप्रयोगविभागादतिसमिदंतेडेभुघादोनित्वमितिरन्ताकैकरस्मलभाष्यानु

नान्वाजदध्यनयजाहपुभुविनिन ह्योपेस्त्राहपरेतिवादेरि त्वानापस्योपदसपदान्न भुवजिरिनितमा

पयेतस्यस्वंडितसा त्रुटिरवोप्येवमित्वाभावउनिपोध्यांस्त्रनरवनमप्युक्तो विभक्तित्वादेवनव्याउनि

स्पवितारुवितादभाव्येत्वितिनव नयेवकुनोनोगमानमाहाग्रत्रेति रनोमिक्तेउसर्वे द्वौवाकाल

कारेसोपासि द्वयंवहि रंग नया एते जन घाशास्त्रिर्दमाघुक्तमपारजवाध्यविशेषाद्वित्तागीकेरगम

प्रमाहानयेवेति उक्तं पापांगी कारादेवेवर्ण : तद्वेपर्णेति तिस्त्रचीपनुवतौ वाधकाभावादित्यर्थः

स्त्रनंनराणि नस्यप्रतिपक्षिरिण वाक्येनपोनिनपुक्ताः तस्त्राः नेतरेणि नयांवोक्त रत्वमव्यंहि तापे

स्मांतव्यवाहनापेक्षमितिभावः ननुनुस्याग्रमामंवितसंज्ञावनदंतसंज्ञाभावाय चदापस्यकेमतस्त्रा

हसंवुद्धवीतिव्यवहारानसोत्रानतदंतत्वेतितयाहि सतिरस्वारिम त्रांगांदेयाभावेहकेतरदित्य स्या

ना

प्रकृसंतमित्यर्थः तत्र एकपदात्परो अन्यपदावयवादर्थैकदेशात्संजनस्यात्वत्तत्रतयोर्मध्येनन्येवंकेचे
वोधोतस्माहत्तेतितिहजेलोपवद्वानीवच्चसतीत्यर्थः लद्दमणेतिमतसमहाघाहवत्सेति एनेतत
त्समरराणाक्षधातुनिनिरसंतर्णोपकेः प्रसपाणातितितिवृसतिभंगांपतेह: एकरोघसास्त्रमजानतोः
वोधातायतेस्त्रिअनेकेतितनकूलाजकूलावेनवृल्लाराघवपवानातितित्यर्थः तिव्हतेतिराव्रशतिस्वा
भावेनवेनधातृवाव्यनिपैयाद्जातःकर्मदभेदेपि जिरतमेदायाएवप्रत्तोनेरिनिभाद्दसेस्वाप
रेतयाआरुढिदृष्टोस्वीतिएतावदितितन्मात्रेसर्वेःएकदतिअंतरतमहृसर्पीनदोऽतयाचेतिअ
न्यतरस्याम्प्रमादायान्यतरादेसविभ्रमवासर्पियमांवापवस्तोपिप्रसर्पितेसंतेनसकार्यतोप्रकेगोनआ
प्रसेसस्येष्ठात्वादास्केदाविदितिअन्यतरानिग्रसंमंतिषेएकादीतिएकश्चेकस्त्रुद्वैवद्वौवेस्पादवि-
निभावअम्यर्हितत्वात्दुपास्थितिकेमाद्यएकशेषसद्स्यपूर्वनिपातःगणोऽत्पादेषितुरेकत्वा
स्कृतिकापत्तस्तुपहृदयाप्तुवंतिपचवेतयाप्रियजित्रव्यजोस्मविवृदपानेवाररांवेपसदाहस्लाति

न्या०
१५२
152

वाह्नि ति भावः यत्तु यथादाहप्रतिबन्धके दिमंत्ररेराग्र म्यवस्पाभाग्रात द्विधौ निमि [illegible] ना म्रयराग ग्रम्कृतिः असमाति

न्तेश्रम्यवेयस्तोगसंख्याविधाजाद्दे गंग्रम्यपावे द्वंत त्रास्पतास्मिन्न्या दपभानोऽव्यभिचारादिताद्दपेउक्तिकेय

टोतेश्रवातेनदाहेति दि गिनितस्येवींगपदार्थान्वादारीतेनिनस्यविशेषंधम्मलोके समूलपतिर्ण्वस्यायो

तिकूस्वांतानन्यकुतिरिस्यादृग्रके स्पेति श्रुगानुपपत्तानुस्वांतात्त्रीमार्थीतहेकेतरद्दिमत्रनावत्ताय्यदोषा

तुश्राधांमतेनाहोमयत्तरनिमित्तान्तेतदाभाग्रादाहतंस्योकारणीति उक्तमयत्तस्त्रा स्वपराउभादि पभ्दाव धी

कारणीस्पर्थं तेनभेदाजतिदेसाद्दहस्य तिनस्या निरूपाणितद्दोजनतत्सेभयोत स्त्राद्दताद्रूप्यंतिपनु

भयतस्त्राश्रपरोताद्दिपक्षाभावानहे स्पाने स्यादोपरस्यात पूर्वरूपेहस्यात्परस्तेव ग्रभावन्मलोथा

नस्याद्विसेनद्दर्शनयाय्यारव्यानेनदाहहेत्वानहरांहलोविसेषणानभेदेरितिलोभयतस्त्राश्रपरा॰

मतेनश्राप: सोरितिनिष्कर्षःपराक्तउक्ति साख्यानन्तन्युपत्रारायेत [illegible] स्पार्थिस्त्राहे [illegible] सेतिउ

को [illegible] भावः नत्रहत्पानोगाचमंत्तवभ्दावेनलौकिकेनैकदेशोतिस्यायेनसंभद्दित्वमर्पत्तस्त्रा

सिद्धिरेवानन्तदर्शनादिति साक्षिदंप्राकृतो सागोत्रि नमित्य अमामनोरामा सम्मूलनाश्रियाश्र न्यर्थसंज्ञाव
न्कृते यव स्यापि नुत्पन्नात्सार्थयिप्रत्ययपत्यात्र सेवे ति स्नोकारादि ति सास्मृतौ वायास्तत्तदध्यजप त्रा ६८
तस्मादिति कार्यकाल्पपद्वेता ः संज्ञे हे रिति श्रीसरूति श्रं गासेवामूत्र घर के सर्व : परिमायात देशस्य
प्रत्यये रूपतयो गविभागोक्त ननदं सम्मूलकंचा न्नदा६प्रत्यये इति सेखमाहनास्वाति ३ मति चेश्रयमेवचा
श्राद्वेपपदार्था तथा वंतद्विशेषणात्व मेडादेरिति तदं नविधि तदं नाशास्तु नप्रत्ययप्रविधाविनितिषेधा
नइदं तेवसूपपि नुमत्रो गासंज्ञास्मत्रा ७रुता सः नन्नुप्रतिद्वात्वैप्रणगात्रकुनीनान श्राहानुमाने ति श्र
नतस्यातिरिको को त्वेनि त्वंव्या। पजिवेवि त्रेता ६ मनुपस्थि तव्यापिशाद्वे न्यप संमचादा६ प्र तेति
दोषांतरमाह किंचेति प्रयोगो इतिरोषश्र त९वा रूत्त ह्वे इति श्रत९य ३को ६ग दपादेवस्वे ३पस्य
समाहितमाख्यो इसत्रान्यप्रसये इति मसूम्यांत श्रांसंवे तिदनविधितानि धीनादिरिष्ठस्यप्रत्ययोतात्वा
दिति स्वंववि धिष्ठस्यानप्रम्यांतवमिति नोनो दोष इतिभाव९तेतत्त त्रपरस्यरप्रतिश्र गप्रत्ययसंज्ञाभा

तदप्रत्ययविधिराम इत्यत्र तु स्वग्रहणस्यासावकाशस्तेनैगौरोमादेः परस्माद्लन्ता विति लोपबाधित्वाऽस्तं वा।
र्थीतिहृस्वसंबुद्धिलोपेनस्यादत आह गुणादिति अत एव हृस्वांशोपि तदप्राप्तेर्नेरेवमादिना हे गौरीत्यादिप्र
रि आह: एतेनस्वन सिद्धं दग्रहणार्थमपि तत्र अत एव गुणात्संबुद्धेरित्येव सम्भवतामित्यप्ययास्तमिति शास्त्रा
रा० क्रमयास्तं अस्मवलत्वेन परत्वात्संभवादाह अपवेतिन्नुतस्य नित्यत्वेपि लोपस्योत्करीं संतरंगत्वमकृत्
१५३ हेतिनास्तेवाता आह वेतेति पद्यपि राम इत्यत्रापि संबुद्धिगुणप्राप्तानीति स्योपि निरवकाशस्तथापि फल(
153 भावात्तनतदप्रवृत्तिरिति भावावतिकारा पुंक आह पूर्वसवर्णे इति द्विमात्रेति तदादी सर्वतिन कुमारी मि
त्यादौ त्रिमात्रसंग्रह अवक्तस्यशास्त्रिदं पुंकेप माविसयाभाषप्रकाशेसमे तिवनीत इत्तरेतर
द्वपरतमात्तद्विवरणे वौ आंतुपेत्तूडालः लोमशा इत्यपि प्रत्युदाहरणमिति शास्त्रिदं प्रभृतयस्तलत(
त्रेत्येफलाभावात्तत इत्यंव यन्त्लाः कर्णेति यन्तु णहृस्वादिति वदाधिति एप प्रकृतेः पुंसीति विशेषणमि
ति शास्त्रादयस्तत्र प्राशुक्तरीत्या प्रसिद्ध आहेपासंभवान्न पद्यपि स्वोकान्तेपः सुवचस्तथापि तत्र गौर राम १५३
वादाः पुंसोनीति अतिरवद्भ निमादिसिद्धेप आह विहितस्येति यथा श्रुतमेव ततनोपि ला घवात् पौन
पतितवेतिवाक्यैकदेशस्यान्वनप्रयोग इति भावः रामः किरामा आपोगवाह परस्त्व पमिता हे नवि

हधितितस्यनविकारेएवतस्यवर्त्ततेहेलतरमाहहेकेतिपेनविधिरिन्पत्रभाष्यकैयटयोर्ध्वनितमिदंनन्तुशा।
स्त्रीयोस्तुस्यः तस्येतत्राप्येकाशिमादौप्रवर्त्तनेरतआह मकारस्येतिअतएवउभयोरपवर्तेरेवाएतेनतत्र
तदप्रवर्तेत्यर्थपूर्वग्रहणमितिशास्त्रुक्तमयास्तसिद्धांतेपूर्वकेतनचेतिअल्विधित्वेनास्थानिवद्भावावि।
तिनिषेधादितिशेषोग्रतस्यसंबुद्धितस्यअलितिअणुदेशपकाविधेयत्वाकृतामावादित्यर्थः तस्येनस्य
संबुद्धिसंज्ञासत्रस्येत्यर्थेनुतस्याभुतमेवसाधुतपान्वतस्याश्रविविशिष्टेसत्वेनास्य स्तुतरामनल्विधित्व।
मितिभावएतेनउक्तरीत्यासापकत्वेनसंज्ञाकृतवहिरंगत्वाभावादाहपरेतिपूर्वमंतरंगोपरत्वहिरंगमिति
भावःनन्वितासहितस्यतस्यसंबोधनेलोपानापत्तिरतआहएडेति अनेनहेशाद्गमतिकांतोअतिहेस्तदादि
परिग्रहःप्रत्येतिएतेनतदर्थमेङ्ग्रहणाभावश्पकमेवेतिरध्युक्तमपास्तं अतएवमूलेहिविस्मोइतप्र
सुदाहृतंनिरंदलेइतिप्रश्नइतिएतेनकृत्स्वांताहिहितस्यतदर्थेनगुणेजातेपिनदत्यातिरितिप्रश्नइतिशा।
स्तुक्तमयास्तंहेलत्वेमोस्मादावआप्तेःपरिभाषयाधेमानाभावान्ननुगुणेकृतेसंनिपातत्वपरिभाषाला।
पोतेस्यात्एङ्ग्रहणस्यसेइत्यादौसावकाशत्वादतआहसामर्थ्यादेवेति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादेव।
सर्थः सेप्रसक्त्यर्थमेङ्ग्रहणमेवकार्यमितुक्तमेवस्यक्तविमादीनांमनभिधानमेवेतिभावनिन्त्वेरा

कंवायोस्तत्त्वं रूपमितिशास्त्रे तोणादेः संज्ञाशब्दत्वात्तत्र च शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तत्स्फोटाभावप्रत्यय
वाच्यत्वादाहृत्य णाकारेऽइति तदुक्तं हरिणा सामान्यानभिधीयंते सत्तावाते विशेषिता संज्ञाप्रादस्त्वरूपं च
प्रत्ययेस्त्वतलादिभिरितिन्यायाप्रवृत्तिरिति पाठः न्यायानामितिपाठे विषयभेदकत्वं बहुत्वं अपेतिरथामा
मित्यादौ तस्मिन्निति संशयलाभ योऽजमाह प्रत्येति प्रत्ययविधौ वा पंचम्या इतिनिषेधादत्र तदंतग्रहणेन निष
उ॰प्र॰ लोपकारकत्वेन द्व यार्गुणत्वा इणानामितिन्यायेपविभाषाप्रवृत्तिर्नस्यादत आह णाइति लक्ष्यानुरोधाए
२५४ वव्यवस्थावीजं ननु तदादिग्रहणे केवलप्रकृतेरंगत्वं न स्यादत आह प्रकृतीतिपतुमत्र यस्येति चेति।
154 लोपापत्तिः उ असिद्धत्वं तु न प्राग्भावसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमात तस्य सारदितितपरकरणे ननदंनिस
स्यात्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाद्यवस्तुतो रूपोदाहरणमेतत्कार्येदाहरणं तु रोपत इत्यादिस्त्रोऽस्पर्शेयत्वाद
विपदूस्यादिति शास्त्रिंदंडिप्रथमेनपंसत्वेति ध्वनयन्नाह स्त्रीशब्देति प्रादितापथीइपत्नीत्यादौ यण
परिग्रहः ननु उभयपसर्पितत्वमुभयोस्तुल्यमिति कथं तत्त्वमत आह तत्र होति ननु स्त्रीशब्दात्तस्मा
विधानेपि सोविधानांगत्वाद्विधिग्रहणे कृतो यदो घए वा तत आह प्रत्येति लक्ष्यफलांतरमप्याह विधो राम
तिइति सइत्यापि ननु तदादिग्रहणफलं मूलोक्तमयुक्तं तदभावेपि तत्रारंभसामर्थ्यादेवेन सिद्धेयत्नुपपघप। २५५

पते इति भत एवैतेषामकारोपश्लिष्टानपत्वादेव अत्र मानमाह लद्ध कमिति दृश्यमानामिति पंचम्या अवहि
ते अध्यासाविदमेकं वाक्यं विध्यर्थमित्यभिप्रेत्याह हादर्शनेनेति चलोप धातिक मतेनाह इतिलिके तिन।
नुनावतापितस्मनि वा रक कि मत आह तस्मादिति लद्ध पश्यति तिलद्ध मित्यर्थनिद्धकं वा तिकि हलुत्र
जिन्नमभाष्यविरोधं परिहरति एतदिति इत्यादि नसमने ति शेषः ननु तदसिद्धं त्वाशयकं तस्माप्रेवस्मा।
एत्वात् तथा सत्युक्ता चन्ति तेन शकायामपि तस्म काशनस्यैव विभाषा घञन्तउभ पोरश्रुकि रमाशयैवे
ति शंकावतस्यापि तस्मैवत्या शेयेन तत्त्रे नेतु माह वुङु विति गुरुत्व संपत्त्यै माह प्रतियोगि तिप्रत्युत्वेति तस्मा।
मर्थोवृद्धमित्यर्थः लाघवार्थं तथा न्यासे तु नोक्ता यो सिद्धिरित्याह तस्मा इति समासे धान परभाष्योक्ते रपाम
र्थः नायं सिद्धांत इत्याह नेति इतो लाघवानपयोगमरमुनीनां प्रामाण्यपादेन तत्खंडनीयप्रवृत्ति प्रसिद्धांत।
माह भाष्यतिति पाठक मादार्थक्रमो वली पानि ति न्याये नाह अवापपीतिविभज्य तत्र एवं विधायेति शे
षः घांदमोभिसो लुगिति सूत्र पत्राह ननुमिति तदेर्थमेवाह तुरेति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादिति।
भावः व्याख्यानमिति एते नोक्त रीत्या योगविभाग विनापि निर्वाहः सुकर इति दं उक्तं वस्तुतो अवापेयो।
तिन कार्पंडिकत्वापकातत्र निर्दिशाग विकल्प परिभाषोपस्थितिरद्दू कुतिलिनु पूर्व वल्लियमार्थ शास्तु

रक्तत्वान एवं चक्रत्वासत्तिः सैवेत्याहुर्देयिणा एवं च तथा भास्वत्ताश्चित्रमेव फलाभावात द्वाहि मलमेति सैवेति
कात्यायेत्यादिरिति देशात प्रतिपदोक्तत्वात्वा एवं च न स ग्रमैक वचननिरसनत्वमभिन्नादेशाविधानानन्तु
च विकल्पोस्तु सर्वनाम्नस्मै स्मिन्ता विभेचासिद्धेउ सि स्यामि सत्रा ङित्यहः एवं यथा पन्नेः ङे रामे सप्ततु।
स्त्रियामित्यादिनिर्देशात्तस्येव ग्रहः एं तदेतदभिप्रेत्याह आश्वानादि तिन्नापक मूलेयमिति सोवदेवाद्युक्ते
रघु० १५५ रसांगत्वं ध्वनयन्नाहोपत्तो व्येति तदुक्ता यो सांगत्वं धनपुत्राह संतिपात इति पूर्वपरयो विशेषण विशे
155 ष्ययोश्रुत्यर्थः विधिरित्यत्र कर्म णि किं तर्हि घातस्यात्र कर्म एप णि स्याणि स्या हतं सभि ति सं निपात वि
घात इ सत्र भाषेयत एव मग्गेपि एवं च दीर्घ विधौ तद्विघात कत्वा न्नैतत्स्यव तिरिति भाव ननु सानि
पातत्स्यद्दता विधिनिमित्त निमित्त कत्वस्या नागोकारा कि मस्या अंतरंगत्वं मुत्तवादेशस्ये त्विवत्र
नाद्यइ स्या ष्ठु रोपिने तिनैतत्स्य व ते रितिस्वरूप यद्विधान एवं न तप वतो नि मित्तमि त्युपजीव्य विरो।
धस्यादुर्वारत्वादिति भावः नांस इत्याह किंचानो नियत इति शेष एवमग्रेपि त अंतरंगे न नुतत्त्वानमे राम
वैतत्स्वत्नो निमित्तमस्ता मित्यताघरेषि एस्म पद्व सम्प्रयोगात आह किंचेति गौरी ग सख्ये इत्यादि १५५
स्यागी निजा प्रसूत्रेण नियमशास्त्रा णं निषेधमुखेन प्रवर्तते रितिपद्वे णे इविधिमवर्तनेतिसिद्ध।

गतौ ऽभ्यासापदूलुकि वा यामि वाचामीत्यादौ तत्त्वरितार्थमिति शास्त्रदीपिकायां । तपस्तन्त्रयत्नुकम्प्यशंद २
सत्यात्तदेतत्तथ्य नयन्मौलादियस्मय हामेवाहकरोमीति भाष्योक्तमेवाहत्तपासत्तीतितंदनुक्तमा।
ह किंचेतिकर्मापिसिद्धांतसमुच्चायकयन्नुतनोरधिकस्येतिस्पष्टार्थमतिशयोक्तिपरनत्वत्वमिष्टप्रतिपा
दनपरांप्रसासस्वात्वउादितिमितांगस्पयत्नपाद्धितिशास्त्रदीपिकायां तयसत्रस्याहाजेतिऽभेगस्येतीतिस्प
धिकतेत्यादिमूलवचनादिदंउपाधुल्य स्पष्टं ध्वनयन् सिद्धांतपद्यामाह कारादिति इदमपितदभ्
पेतवस्तुतः सपत्नएवायुक्तं इत्याह किंचादेतादिति ऽअपिमांगाधिकास समावपन्नसपुपुपः ननुकथंत
स्यांगत्वमतऽआहप्रास्तोत्रस्यापेतिऽम एसमुदायात् मुख्ययानत्वमते निमेधस्यत्वध्वांगसंबन्धकस्यस
यौदतिसत्वाद्वाऽप्रवर्त्तिइत्तदाहपुनास्तेनिवर्ण्यहते ऽर्थवसारिभावयाऽप्रवत्सानेदमदसोरितिनि।
षेधारंभ एव सर्वत्रेसमिद्धिः स्पष्टंचेदं भावप्रकाशेन तत्रान्यथा वारणमतऽआहार्यवादीति एवंचतत्र।
योक्तिरयुक्तैवस्यातन्ननुप्रत्यासत्त्याभिसतिरूपितांगादित्यपेनोक्तदोषो ऽतऽआह भिसइति ननु तत्रा
सपेवचारणमस्तुऽअंगाधिकारस्याचाम्यप्रयोजनेभविष्यतीसतऽआहेदमेवेति किंतत्रहि पंचभिर्न्न
ष्टो भिन्नोतिकुसंपंचकोऽहं इत्युक्तंभिसप्रत्यसेवग्रहणमितित्रनमानंतस्यापरिभाषापालस्यासंस्क

प्राप्तेः सर्वत्र सत्त्वमेवानिर्देशः सांगस्यापत्यान्त्याकर्तृमिवद्वर्कत्वमिति तन्नमतत्वोर्षिद्विति पाठोनस्युरइतिवा
ध्यनन्त्यसान्नेत्त्वत्वस्यपरांतजश्ब्राघवाररत्वाज्जेश्रमरसंत्वत्वेपित्यासोनयुक्तोऽत्राह वाधित्वेतिऽसमभवती।
तिशेषः ऽभवसाने इतिरतमुदादौगतिस्तुऽपवादो योतित्यायेन नात इ सा धेना ऽ यावो ध्याऽत्रत एवासे
योगाविस्पष्टम्यदुपयेभ्यः इति वार्तिकखंडकस्यनवास्कस्यानवकाशनादपवादो गुणस्येति वार्तिकखंडे
न्या० १५६ कार्यापुनः नत्रपदनचकाशकिंकरणगुणांबाधते इह पुनरुभयं सावकाशमोजनुच्चेति नैमादौ इति भाष्या
कोस्तकस्मात्किं नैष्फल्याभावः इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वात् उर्वत्त्वे नातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणो निषे
156 धोऽदुर्बलत्वान्नतद्विधिना सह स्पर्धते नात इत्याद्येनेति केचिन्नोक्तं परस्परेण त्वमिति वार्तिकार्द्धेणादि
त्वे इह नेति प्राप्तवसत्रवाकवाणिति भाष्योदाहरणेन तु समतत्र पंचत्वयोधना नद्यहे पूर्वत्रेति तच्चत्रैस्त्व
इतिपूर्वत्रसफलं च पंचमीत्वे चोजमानामेति शास्त्रिद इत्यादि धुक्तिखंडयतियत्विति नन्दीविति मद्रा नित्व
द्वादौ तु न त्वेच मपि नित्सरणमित्यादौ सावकाशो नऽत्राह नित्सरणमिति एतेन नैकमुदाहरणं तत्र तदनु राम
वृत्ति रितिभाष्यस्यविरोधेन प्राचां दीक्षितादीनामुक्तिखंडनाऽप्याह प्रियेतिऽसद्व इति च उत्सर्पः १५६
नउक्ति निराचष्टे गौरो इति ननु पक्षे वचनमेव नये ति नेउक्तमेवाऽत्राह वह्निमिति तत्र तदप्रवृत्तावप्यु।

तपक्षे प्रसज्यत्वान्त्र्ण वेति वोध्यं ह्रस्वत्वस्यावाधेनेत्यादि: तत्र हि गौरीत्यादौ आवेनेति नदी ह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपश्चाति:
मितं स्यादित्यादिकं न्नेजंत इति सूत्रस्थभाष्ये प्रत्यतद्संगतिनिरासापेक्षकत्वे संगतो लितान्चरसे निपातेन स्वं
त्रेति पाठ उक्तार्थ फ विद प्रयत्न तत्रैव पाठ स्तत्राघस्पृष्टे गौरीत्यादौ ह्रितीयस्य रामायेयाद्वावि सर्वः क
थमिति अत एव पुंक ह्रस्वत्वस्यादीदयदिति भाष्यादिसंगतिरोति भाव विशेषमाहका यं स्येति दृष्टस्य
त्यंस्त्रे तद्विधायके उपेत्य स्वविशिष्टेत्यादिरावं चनम एवेत्यसिद्धत्व निमित्तमफलमिति भावः माप
विरोधापन्ने रिति हेतुं सूचयन्नुक्ता शंपेनैवाहाव एवेति तर्दनामहादेबस्यर्थः सम्प्राप्ति मित्यत्रान्वयः अ
न्यथा शंकायाएकदेशयुक्ति वेन योजने पि समापेक्षत्त्वे वाच्य वेन तत्पालदुक्तसंगतिः स्पष्टैवतदाहन
पुंगे तिन हि निद्विधावदंतस्येति अंग संज्ञेत्युक्त मित्यर्थः नन्वेवं परत्वान्नलेन दुष्मेरवा एवो चितो ऽत आह
विरोधेति पर त्वेपि पाठतत्त्वेपि मतांतरमाह तस्येति पतीत्यनुवृत्तौ रोगछिलादावनापत्तेराह तोर्थ
क्लिप्तिति एवेन एतेन तद् प्रवर्तने तन्मन्यथा तपालदृप्रवृत्तौ तद्संगतिः स्पष्टैव एतेनसयेषा मिति निर्दिशे
नैवैतत् प्रवृत्तिरिति शास्त्रि दृष्टायुक्तमया स्तं निर्दुष्टमुदाहरणमाह रामा भ्यामिति वहु वचनयहणस्येति
भावः उक्त दोषा भावायवल्ली इति न्यासे अंह इति ति प्राचां मतेदं केयर मते सिद्धांतमते वस्यान्निपमा

ऽन्यत्र शास्त्रप्रवृत्तिश्रितिविषयसप्तमी एवं चतत्रैहलंतादेवविधिरितिनुटोप्रसंगः यद्वाऽस्मिपरत्नो
पहूस्यांतहृष्टांततः परस्यामोनुरितिवाक्यार्थः ऽसावृत्तोव हस्यग्रहणमेवमानं यद्वाहूस्वग्रहण॰
सि॰ सामर्थ्यात् पूर्वेनुड्रूपस्मादीर्घ इति शास्त्रांकवालन्तदाहेति दिगिति ननु पूर्ववदनित्यत्वेनैव निर्वाहे
२५७ ऽत आह सर्वत्रेति नन्वेकस्यापद्यातस्याऽनित्यत्वं प्रागुक्तमेवेति न सत्तदभावसाधकोऽत आहक
157 नाकृतेति तन्मात्रत्वेनापि निसाभ्युपगमात् तन्याप्तिः नामीत्यस्याप्राप्तिः स्वादिभिरिति पद्याश्रुत
स्त्रेऽसायादेर्यदार्धधातुकेतत्रपरेऽसादीनांनिषेध इति इति पदे गुप्तिर्जुगोपेति भस्यागोपांगोवा च
कारेति स्यात् ऽसायादि प्रकृतेर्यदार्धधातुकेतत्र परेतेषामुत्पत्तिरितिपदे प्रागुक्तेषसिद्धावपि
गोपायित्वेतिनसिध्यतीत्युक्तस्वीकृतेऽसायादेर्यावात्ततः सार्वधातुकेतिसमिति तिन्मासमेदपदे
गोपायिष्यतीत्यादाविसमस्यादिपरत्वादितिलादेशः [illegible] त्युत्तरं स्वतासी इति पदे इदं तु यान्यसव राम
दिति न्यायेन यादयोनस्युरेवेतिभावः ल्यपवनस्योक्तावन्वयनास्तीतिसतिप्राप्यसतिवेतिशेषवि २५७
शेषकृष्णास्वांतरभावेमप्रवर्ततइतिमन्यतेसनास्तीतिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरितिभावः एते
न शब्दान्तरस्येति नामीत्यस्याऽनित्यत्वमितिदमुक्तं तस्यानित्यत्वात् नैव दीर्घ इतिनामीत्यस्याप्रः

पेत्यापि दोषांतरमाह नैकमिति एवमभ्युपेत्योक्तमिदानीं तस्यैव यत्रैर्थ्येऽपि न तस्य तदर्थत्वमतिप्रसंगापत्ते
रित्याह समेति षडूनचतुरङ्गुलीत्यर्थः तदभिमतं भाष्यस्वरूपमानांतरं रपउपत्तिनपांगेति पंचम्यांतदंतेनं
तस्य तत्त्वापेक्षासाधकं तदप्रियमभाष्यांतरमपि तत्त्वान्माह षडङ्ग इति न दोष इति विहितविशेषणत्वे।
य इति भाव ननु लोके गणना यां तद्पादे तावतापि कल्पं तन्मतं तत्तदाशयमाह ह्रंग षंते सत्रेति।
नमामतिरिति तदाशयः इति शेषः ननु केवलावताल्लुग्विधानपालाभेऽपि नात्रैत्यत आह प्रकृतेपी
ति षट्चतुर्भ्य इत्यत्रापीत्यर्थः निषेव विहितविशेषणमेव तुल्ययुक्तेरिति ध्वनयन्नाह षडाभ्य
इतिस्वादिनाजाल इति द्वितीयेभ्य संहारमाहेति गौणे इति उक्तमा अपतिनैकतदाहरणमितीत्यर्थः
अंगेत्यस्यैवमानमाह तेभिस इति तज्ञाप्यतात्पर्यमाह यथेवामेति तन्नेवं भाष्येत्क हेतोः का
गतिरत आह विरुद्धे इति तत्रतत्र द्वैवं तरमाह उक्तेति तन्नेवं केपरस्य का गतिरत आह षडभ्य इ
ति हरदत्तोक्ति रवं डपतिन चेति मतपूर्वत्वाश्रयणे इति शेषः तस्य फलमाह तेनेति एतेन केय।
टानुरोधेन दीक्षितनशाप्लिदं डापुके मिश्रोक्ति खंडनाकृन्न घाप इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसा
मर्थ्यमनुपपन्नमेवेति दं डपुकेह स्वांतांधिहितस्मेत्यपामनपर्वगतिशब्दे नपि पत्तितः पदत्र

लकारादिस्पर्थः नन्वेवमादेशवदेपिनत्वावतिरतआह सातेरितिसत्तेनतस्यतत्रलदणेतिशास्त्रकमम
यामनोरमोकं यौचौस्तंत्वाघवाराहरा इस्रीतिएतेननतोलघत्वमत्रकममुखेस्मादौ निपातननाजतत
याचविन्यपास्तितिप्रमुराहयेतत्रत्वलि ह्रस्विसादिसि अर्थनतु धारणमावस्पकमिदितिदस्युप
पास्तंविपरीतगौरवापत्तेः नत्रवीजं ध्वनयन्नाहआदीतितेन तथावहुव्रीहि णातत्रास मुशमेपुग
पत्न्वदेपप्रयोगाभावानस्पानर्थकात्तदगोष्टितियापेनाहावपवेष्टितिअतएवअस्मादेवसोत्रदेवि
हापनिपातना प्रयणफलमाहएवेतिएवंचलोकेयोगादिषु चित्तयापादएवननु विशेष्यासंनि
धानात्कथंतदंतविधित्वंव शब्दरूपंत ननसातिप्रसक्तवारतआह प्रयोजनमितितथाचगमकेस
मवतस्पतसंगाकारोनापत्रेतिनातिनातिप्रसंग इतिभावः नन्ववधनिषेधेनतत्त्वफलमंत
आह प्रथमेतिभगावत्तेवतथास्रूचितमित्याहतएवचातिरीतिरन्वयेहेतुः सचोमत्तोमान्वायो
च संगास्यतत्निम्नाहत्रलादीनिएतेननतथात दर्थनन्नु हस्वएवगुणेनसिद्धिरतआह दीर्घवि
ति पूर्वस्यचहितन्मामायाहपरेतिनत्वेवकथंतदंतविधिरतआहातइतिनचैवसर्वनामंतादि
ष्वपिकुतोनातआह तस्यविति आवश्यभावत्तोलघुभूतमूलात्तुकमाहांगेतिम्रंगसंज्ञानि।

रम०
१५८

158

राम
१५८

न्यासो निष्फलत्वे तिनामीत्यस्यो पन्यासो लेखकप्रमादकृतिपदद्वयसन्निवेशमिति मनोरमायां वस्तेत्तिवशा
न्नु कं यापास्ते खंडन करोतिकिखंडयतिव्यवच्छिनत्ति यासत्ति गौरवमपि प्रकृते नेत्याह वंचेत्येक ते।
नामीत्युक्तैन्वे त्यर्थ प्राप्तेरे वोक्तरीत्या ऽसमावादिति भावः तेन न निष्फलत्वारंभ इत्यर्थ इति शाब्दि।
दं ऽनुक्तमन्यथाप्यदं ऽनुक्तमप्यास्त नोक्तमिति उण्दीनामव्युत्पन्नत्वेन तन्त्र्यंग शब्दे दोषोपि प्रत्याख्
त्यानुउपक्रानिरूपितांगस्येत्यग्रहणेनानंत्वादनघ्व इत्यादाव दोषोपि कमल्दरी वेत्तइत्यादौ पूर्वत्रे।
तिलदोसिद्धत्वेनवत्तस्यापि सतिपानेतिवशधः उभयवाधकत्यनसा न्याप्य त्वात शास्त्रवा
धापेक्षयालौकिकवाधस्यैवौचित्याद्वेत्येरमदोषोपि पूर्वत्रेत्यस्यानि मित्त त्वापनसांगस्येतिस्या
न्नेप्रत्यय इति करणपदेतेनान्यपस्यवागाय त्यानभ्यइत्यादौ दोषाभावेनपदलाघवं पुंसवोमात्रत्वा
घवस्यासार्वत्रिकत्वं प्रतिपगौरवस्यसचयावत्वनिमेवमर्थन्यायोपि तिशेषणेनेनेष्टापत्तिप्रसक्तेनदि
त्यपक्षत्वतत्र दविशावस्मपुनषग्रहणकर्तव्यतापत्तिद्रूकमुत्सापतिभ्यत्तिमनसितिधावाहरणा।
भ्यामितितवेसतिमहत्वायव मित्याहे वंचे ति सर्वसंग्राहकतद्के त्वेत्यर्थः अपरांताधिकमफ
त्वमाहपदांतेति इत्येकोवितिरूगाहारदंड सौत्रंसूत्राख्यानादिति समुदायेदृष्ट इति न्यायम्

चतूरूपे विशेषणस्य ष्ट्वादाह अन्यथेति न्यायात् स्वर्थेपि पूर्णामि सेवकृपाकुसितेऽमतिसत्रभाष्या
कांतन नन्वेवं कश्चिद्दोषो ऽतस्त्राह युष्मदिति वचनात् सोकारमकारे तिवातिकांत नत्र युष्मदस्य
च्छ्रुद्‌ मात्र निषेधभा ष्येतथैवोक्तः ग्रणान्न तस्यैवेति तत्र सुपप्रातिपदिकादिसुभयसंबंधेतद्व
रामः १५९ स्विन्सुवंतावयवप्रादिकस्यैवरुक्. चिन्सुवंत स्यैवेमर्थस्तत एवतदंमसर्वनाम्नां प्रातिपदिकदेहेव
प्रागितर्थननु याहाभावे ह्यांतेतावच्छ्रलादिकमेव कथमतस्त्राह होभाड्रदत्त इति ननु गसरित
159 त्वादेत्यसा ननु वसमान्नपविकल्पेन विकल्पासिद्धा चवान्तसिद्धिर्नस्यादतस्त्राह मेहेति उक्तन्या(
यस्य तत्राप्रहत्वेराहार्यचेतितद्धिषये ह्यानिविषयेस्वा यां तिस्मदंतेत्यादि ग्मत्रा द्वितीय वाक्येननु ह(
तिविषयेत द्विधानेउभयोर्वसि इमादाचति प्रसंगः इति चेन्न तत्र तन्निमित्तं किं त्वन्यदेव वार्तिकसि
द्धमिति प्रतिपादयत वार्तिकमवतारयति भयं चेति उक्तरीत्या तद संभवादाहो भयेति उक्तरी(
त्यात्त्रव स्तन स्तन्यत्वनैवातस्त्राह विषयेति विषयत्वेन्यर्थ विषये ऽसादित्तो भयेदेवमनुष्या। राम १५९
इति सति तस्मिन्नपचद्वयं श्रूयेनेति भावतस्य द्वितीयस्य तत्रागतत्वं तदसंभवादाह रूपादेरिति ननु
केनत्संभावनामात्रमभावा पूर्वमवि उभयत रस्मा द्विचत्र्वाइ पाठेति विशिष्टस्य सर्वेगामनेताक

मितमध्याहृत्य परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति सिद्धांतार्थे तु न दोषस्तेषामन एवमप्लेस र्वनाम्नः स्मैहसि
ङेयोरित्यनयोर्द्वांतावत: सर्वनाम्न इस्येनाच चमात्रमुक्तं सिद्धांतमाह परेति तिन वृत्तकरीमानशि त्वम
तस्माहत्संतेतिङिपत साजात्याद्राहात एवेति योग्यता निवेशादेवेत्यर्थः अन्यथातदभावे ध्वनैतमिति त
त्र स्याद्यड्डाविकारस्पशिकारणं सपादिशापीसत्याशंकं प्रश्नेयेण समाहितं दृती येशित उदाहरणं
मिदम इशितिप्राग्युक्तरीत्या संखंजस: शीति प्रतिपादोक्तरीत्या नेकालत्वात्संसा अनात्तबधा
कृतमिति त्तापनार्थीशङ्कह एमित्युक्तं मूलाकदनुरोधेनाहादन्तादिति सिद्धांतस्थ कुएवएवमगे
पिस्तानमिति उक्तरीत्येतिभाव अत एवेति अन्यथा तुथुतदभावातिद्दृत्वादेतत्सत्वेपीत्याश
प्रेरत्येतदभावाच्चैतदानर्थक्यं स्यादेवेति भावातेन परिगएनेत अन्वर्थसंज्ञालभमाह सर्वार्थे
तिनन्वेवंवहुवचनमेवस्यान्नैकवचनादीत्यतआह सर्वविभक्तीति एकशेषेणाह सादृगीतिअ
न्यत्तावपववमेदस्यर्थत्वे विनापि वहुवचनमाह यदापीति संज्ञापा: सामान्यस्त्वैवसिद्धेगए
स्त्वार्थमाह व्यवस्थेति निम्नशब्दोऽव धारणार्थ इत्याहे वेत्यर्थ इति अनेनसजातीयवच्चनांतस्यैव
मदच्छेदादावादिकमवस्त्वश्मेऽइतिअपपरत्वेएवायति यम इति शब्दपरत्वेउभादिन्मारिमवते

त्तिमितत्त्वादेव इदं प्राचां मतेन सिद्धांतमाहार्थेति प्रातेः सिद्धत्वादाह भावेति निषेधाग्रेति विधुन्तु ।
लकत्वेनोपत्ती व्यारपित्तेवलोपान्त इत्यर्थः ग्रमुपेमेदं वस्तुतस्तु विषयएवेति प्राचां मतेनैवाह किं ।
चेति संगातं प्राक्‌डारी यान्यो सोऽप्त एव सुनुसतेः पूर्वमेवतत्सत्त्वादेव निर्मोतत्त्वमविविकल
ग्र० प्रवत्वापत्ते तस्माद्विशिष्टे साधुत्वं सुबोधमित्याह पूर्वेतिन सुकिंत्वावतात्माहांतरंगे इतिन
१६० न्वेवमस्पवेयपर्वमतत्माह तदुत्तरमितिननु विषयसप्तम्यां युगपआपूर्वविषयत्वमतम्प्राह ज्ञसी
160 तीतिप्रन्यो वा संसायातत्त्वदेशांतरमाह स्थानिवदितिननुकार्यकालपक्षे योगपद्यामेवत्वा
दविषयएवातम्प्राह सर्वेतिउक्तेतिवाध्यवाधकभावाभावेन तन्नकस्मात्तत्वोविहितत्वेनशोसि
द्धिरूपपेत्तर्यकैर्मोवित्वाच्चेतिपाठः अतएवअंतरंगत्वेनानियहिदेवमात्रेति प्रमाणेत्वितत्रस्थ ।
त्वादिः नन्वेवमप्यन्त्रदोषएवातम्प्राह द्वित्रोतित्वस्याभावादाः पुस्मेवेति तदाशयः प्रसारख्यान
परभाष्याशयः नवैवमद्विडेऽस्येवचस्य समुदायात्तवंधात्वेनापवादानन्तवंधस्यान्कपंचिकार्यमि राम
तिवाच्यंतत्तसय्यस्यमियामित्यादितत्तन्तापकस्य विशेषापेक्षत्वेन तत्रत्तथांगीकारेप्यत्रतथांगी १६०
कारेमानाभावात् इतियोध्यप्राचां मतेनाहांतरदितिमूः शाब्दस्पतत्वर्थस्यासतएवांतदापी

त्वेवसाक्षधावादत्वादितिन घोकरीत्यानन्तभनालोतिऽपचोनप्राप्निरितिकर्यंतरा पादनं मूलेनप्रा
हायवीतिऽपवादोयतिन्यायेनाहर्यैति एवंचाकऽपंपाठ इति मौलंसीरुत्तत्रदोषमाहात्रेदमि
तिनस्वेकमितिनिर्णयःनाहाकतिथिननऽसंज्ञोपसर्जन आवश्यैति दत्तऽप्राहातभीतिऽपविभाव
नस्यएमाहोभयोपत्रेतितदितिवार्तिकेनार्थएतेनस्वार्थिकापत्तंतस्येचतत्रमहएमितिदंयुक्तम
यासांएवंचतद्धितद्विवचनानुदाहरणेवाएतेनतिऽप्रमतेद्विवविच्छिन्नपदार्थस्याधान्येउभावि
तिनाइकूपदार्थप्राधान्येउभाविति नाइकूपदार्थद्वयसमुदायद्वयप्राधान्येउभयपाविति साधुरि
तिनपूर्वविरोधइतिशास्त्रमुक्तमयाएंएतदिति उक्तोदाहरणआधेयस्यर्थप्रागुक्तेतितत्र पोदाहरणप
रमाधेयस्यार्थकनादिरवंडयतिभाष्यमितितन्मकारमेवाह कैमितिऽप्रस्यावश्यकत्वनाहोभयशब्द।
तिहेनाविमाहेगीतिग्रहणेकरणेमुडिमाहग्राहकंएतेतिर इति वैधर्म्यमाहात्र तत्सिन्नावितिइतिम
तसमासेएतेनाकतुपक्रमानुरोधात्कतर्पराववारःप्रमासस्यान्तेनतत्वनापर्यऽप्नन्यथा सर्वनाम
तातेनस्यानाम्नितिभाष्यतासर्वमितिप्रान्स्मुक्तमयास्वंउपसंहारमपरत्वभ्रमान्तिरासायाहोभयेति
ननुसमुदायस्यैकवाक्यतायामिट्मतऽप्राहन्वयवेतिसंज्ञायारूपाएवाऽप्तएवर्थकत्मेपितस्य

चिकीर्षिते इति लभ्यत इति तन्न तथा सति तद्विषयत्वस्य समुदाय एव सर्वसत्वेन तस्यैव निषेधापत्तेः
प्रियविश्वाय इत्यादिलक्ष्यसंभवे पि त्वत्कपितृक इत्यादि मूलोकलक्ष्योच्छेदापत्तेः तस्मात् चिकीर्षित
इति सिद्धांतः स च बहुप्रमाणत्वात् दाहःप्राचीनेति तत्र दाशपमाह नेयमिति सूत्रे सन्सन्न्याव बहुव्रीहौ क
र्तुमिष्टे सति सर्वादिः सर्वनामत्वेन सर्वत्वाभावार्थमेय समुदायस्येष्टत्वेन बहुव्रीहिरिति वाच्ये न बहु
गम०
२६१ व्रीहाविति गुरु निर्देश इति भावः सूत्रे वैयर्थ्यं तन्मते आह न वेति तत्रैकेतिराकोप स्थितिनिपाम
स कसमुदायशक्ते राहापारोपेयितलोबो धस्य कसाव्ययभावेन प्रधानार्थविशिष्टविशेषणार्थबोध।
161 के स्वरूपोपसर्जनत्वस्यात्र विवादो हल्लेर वोऽच्या ऽन्तस्माह त्विकोन इति वेवमप्यकृतेत न पातत्र
नेति सूत्रवैयर्थ्यमेवातस्माह कृतेति स्वरः स्वाग श्रिपमिति प्रसंगप्रसवयर्व पूर्वतपरत्वात्संशय
मिति क्रियाविशेषणं सशयावि ति पाठांतरं भाष्योक्ति रितिगोनर्दीय इत्याहेति प्राचुक्तेत्ति रिभावः।
ध्वनितमिति तत्रहि किमर्थमसंविधो पतेवस्यलोपएवास्त्वित्याशंकायां तेऽन्तो प्यनस्य स्थानिवत्त्वे राम
न तेन प्रतिवं धात्सामान्य षूपवधगुड रेणभावार्थमसंविधानं न च वलोपे पिनधावितिगुणनीषे २६
धसिद्ध इति वाच्यं तन्त्रस्मारख्या नेगुणप्राप्नेरिति उक्तं एवं च तन्सूत्र भाष्योक्तमयमूलकमेवेदं तेन।

नगमो मित्यपि सिद्धं केचित्तदीतितश्चास्तिद्वं उत्पादयः तत्रमषणानां मुखे अर्थतत्रये सार्वविभक्तिकस्तसिः
केचिदितिसत्त्वितारश्चि माह सर्वस्येति प्रकाश शास्त्राधुक व्यक्तपाद सांगत्यापाकस्वामीति व्यवस्थापयांमि
तिविषयस भ्रमीत्याह नियमेनेत्यत एव आह सुमेर्वतीत्यदेपच्चेवंनामाह दिग्पान्वकेतिनंदितिस्त्र्येत्तर्थः
उत्पावलयं वेनादि रूपोयाधस्त्वादिभिधेयमस्तदा कांतत्वादितिभावः संनिहितत्वादीति एतेन दाहे
एपूर्वस्मिन्नमुं चत्वेन शङ्कोति समानाकृतावभाषित संस्कृतादाकमंतरेचेतोत पादत्रिएपूर्वेति
दिक्शब्दो दक्षिणः पूर्वइतिव्यवस्थामाब्दो एवं तर्हि सर्पनान्त इति पुवसमितिदिङ्मेतिस्त्रत्रस्य
माव्यविरोधो निरस्त एवं च पूर्वादिद्विशब्दे रेकस्या एव दिश उपाधि उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनं
उपाधिश्च रथीत धंतंश्चांतत्वतिं तमत्र तात पर्वतामरामायणे किद्धिं धापासुप्यीवेणमध्ये
शावधिकस्यैव दितिज्विभागस्योक्तेः पृथ्वीमध्यवमयान्हसूर्यसंयोगी देश इति वोध्यतदीहेत्य
तिशब्दत्वादाविप्रर्थः अवच्छेदमापंपाग्न सिद्धा प्रसिद्धमाधारण माहान्तरमितिन नु त्रिसत्री प्रस्ता
व्यानपत्तेशोव दकचवराविपिचैकत्मिकाविशेषित्रि सत्मात स्वाना मतत्माहा ममितिश्यापि।
कारानुरोधात्तेनैनामन्निमित्त दक्षिणनिति मादिवात्रलादित्तुशास्त्रिद्वं उत्पादयविघ्पसमम

द्रुपोभावादाहेतेनेति। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सर्व्वः तस्यार्थमाह तद्धि नेति उक्त सर्वदोषापाकरके चिन्तिति प्राप्त इ
सर्वएकस्य एकवो अस्यवोग्य र्थस्य एव मध्येपि अन्नावलस्याशि कुत्तगौरवाद्यह पदमेति किम्नायः पिशिष्ट
विधिपदत्वः सन्निवेशनाद्वो एष्ठु ५२वा पारस्य हेतुत्वेपि महासंज्ञाकरणस्याहेतुत्वादाह तत्र नुमानादि
ग्रं० तिसन्निवेशानुमानादिस्यर्थका त्रिमोपसर्जनत्वस्यैव ग्रहणमिति भ्रमनिरासाय आहत्रेति बाह्येकस्यर्थः
१६२ अत्रैतस्यैव विवक्षितत्विमिति भावन त्वेवं तद्दोषः सावि तिसूक्ष्माप्यविरोधः ततो हि कत्रिमोपसर्जने
एव निषेधप्रतीतेरन्यथासिद्धत्वेपुपसर्जनत्वादतव्य सर्वयोरप्राप्तविषयत्व इत्युक्ति रसंगतेवत्याद
162 तस्याह न दोषि इति अरस्य एवेति अनन्यपोपितित्वा अंत दोषसौत्रक्रमहरसन्नियमार्थमिदमित्यादिः
प्रकृतेतिमहासंज्ञायावार्त्तिक प्रत्याख्यानपरोक्तार्थः ननु सूत्रे तित्त्समासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्ये
सङ्ख्यादावतत्सत्वयोरनावतिचरेत्स्यर्थः प्रागुक्तमसंगतमिति ध्वनयन्नाह द्वंद्वे चेतीति सूत्रे तित
द्विषयत्वबहुव्रीहाविसेत्त तस्याह चर्ये एषेत्यपिवो अंरखं इनक्त उक्ति रखं उयितुमाह किंचेति मात्र राम
परेनसंग्रहाय आवृत्तिः तदाह योभावप्रकाशे प्रतिपादितस्तत्र एव बोध्यः निषेध इति प्रयोग १६२
नमिति येन विधिरिति सूत्रभाष्यप्रायशयेन तदंतविधापित्तिशेषत्व अथावभाष्य प्रयोगसाम

सूत्रमतात्पर्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्षणमेवकथं चित्सूत्रमतेपि साधनं
तद्विपरीतं सति संभवे इति सूत्रतात्पर्यसंभवे सूत्रमप्रमाणमेवेति प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च चतुष्टयं
धनिनं तद्दर्शिण्यामित्यादिना कृत्खंडितं प्राचीनकोषिवाक्यानामप्रामाण्यं एवं सूत्रकारवचखंडनं प्रव
त्तभाष्यवार्त्तिकवचनैः सर्वांशेनतेवाह्यसूत्रभाष्यविरोधात् यस्मात्तदंशे सूत्रकारवचसोऽपि ग्रहृष्टार्थ
साधनेनतत्पानीयत्वमवनोतिभाष्योक्ताप्रामाण्यप्रसक्तेऽपि दृष्टार्थसाधनेऽप्रामाण्यकल्पनैवो
चिता किंच भाष्यस्यासंदिग्धार्थस्य सूत्रस्य तथा व्याख्यैवोचिता किं चेतिहासपुराणाद्यैर्वेदार्थव
र्णनवत्तवार्त्तिकभाष्यादिग्रंथैः सूत्रार्थवर्णनमुचितमिति भावः एवं सति सूत्रगति प्रांचामनुरो
धेनाहैवं चेति उत्तरमुनिप्रामाण्येन तद्विरोधेऽप्यर्थः सिद्धांतमतेऽनेन तामाह यद्वेति तस्योपसर्जन
प्रतिषेधस्याभ्यत्रभाष्यसंमतिमाहांत एवेति तस्यांतदर्थस्यादेवे सर्पोत्तदनुगुणत्वं विशदयन्नाह प्रा
धान्येनेति केवलशब्देन चतुष्टयोपादे आह सर्वनामपदेति तत्र विशिष्टस्य प्राधान्ये तस्य सार्व
नाम्नैकपदोपात्ततत्वात् सर्वार्थवाचकत्वे कथं तदंते तत्राह तदंते इति अन्यपदार्थे सर्वार्थवा
चकत्वस्य समुदायेऽध्यारोपादुपसर्जने तु तस्यैव नतत्वमिति मतदारोपादिति भावः उक्तदोषद्वया

तिऽसमर्थावयुपकत्वमाह तत्साधारणेऽस्मिंस्तेन फलाभावाश्च पठन्निषेधाभावेन त्वाह चर्मण्यर्थाधिका
रानुरोधेन तत्प्राप्तावयवनिषेधकत्वाभावइतिभाव नित्यवमुकरोमात्मनैवपथ्यं मतन्त्राहोभ
ते ति इतरेतरद्वंद्वेदारणादितिभावः अतएवत्वतन्त्रत्वसाविशेषत्वप्रावर्तिपदार्थस्यापि सर्जनत्वादेव
अ॰ १६३ 163 सत्त्वेइतिभाष्येइतिशेषः साधकांतरमप्यस्य स्फुटसमुदायकृत्स्नाविवक्षापाकेतुनविकल्पद्वंद्व
समसर्वार्थत्वाभावात्तपरस्येत्तेनतस्यापिद्वंद्वावयवत्वबोधनानुतत्स्वविषयतापादं दालस्ये
वसत्वे नञसीतिविषयस्थमीत्यपिवकुमशक्यमेतेन मंदोक्तमपास्तमितिसंक्षेपभावश्लोकोशेत
दाहेतिदिगितिउक्ताशयेनाह समुदायेतिअसंभवादितिप्राप्त्यभावेन निषेधासंभवादित्यर्थः अस
स्य फलमाह नदेत्ता इतिपूरणेफलमाह तेनेतिअसमर्थात्रार्थवत्त्वसत्त्वादोषापत्तिरेवेतिभावः मंदे
वं जरसाविमादावादेशोनस्यात्तविभक्तेरकृत्वेनातादित्वाभावादत आह तरसावितिअपेतिए
वेत्त्वाघंतत्वस्यैवंतत्कार्यत्वदेव ध्वनयितुमिह तदंतु यत्सासः ननुतदापादातुडःवास्तुकिंजर राम
सादेशविधानेनात आह प्रतीतिअर्थमात्रालाघवेसप्तमितस्यासार्वविभक्तत्वेनोसवलवत्त्व। १६३
त्वएतेनजराशब्दात्तत्कुरोतीतिणिचिविरिलोपक्किपिणिलोपएकदेशविकृतन्यायेनजराशब्द

र्थीतदन्यायकल्पनेऽपेक्षया न्यायपक्ष एवेति चिंतं इति भावः। नन्वनेन निषेधान्तस्य सर्वार्थवाचकत्वमेव नात
ऽमात्रत्वोति सर्वार्थवाचकत्वेऽस्मत्यर्थलोकप्रयुक्तिसिद्धस्यतस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वादिति भावः।
पर्जरवंडनकृत समूहमात्रनिषेधेऽपि त्वेदंद्व्यैव वाच्येसशतीतिदेशसाम्रपर्यत्सिंशिनो धिनोधिक
रणत्वपिवक्तृतयासन्नमामपिवहुलत्वात्संस्कारानुरोधाद्धियमानानीत्याहज्ञैव बहुवचनस्य सम्
हावयवाभिप्रायत्वेन सर्वादीनामस्यगोरवादत्वयानिष्कलत्वावाननुवत्सा समुदायस्यावयवा
नां च निषेधः तयोर्भेदे समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधस्याधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भा
वस्य तत्त्वस्त्वभाष्यादौ स्पष्टत्वात् तत पूर्वं च तत्रापवर्वमर्वतामत्र प्रयुक्तामिनाकजितोतितत्र खंडय
ति अवयवस्येति कलमवशतिरस्तरकम्मादेनसमासेतिभवकामित्वादाविवत्तघ्रुवएस्मुर्वार
त्वादिति भाव मनोरमायुक्तं खंडयति नचेति समाहारद्वंद्वेतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्य विशेष्यत्वेति
सिद्धांते नाह इत्यवयवेति एकार्थीभावशादिति भावः ननु समुदाये तद्विवक्षासंभव एवात आह
समुदाय इति एवं चाशंकैवायुक्तेति भावः अत एव अवयवानिषेधेफलाभावाद्वस्त्रेति इति पूर्वान
पितदेवाहकतां कचे तत्तद्वरोधांतरमाह तद ध्येतेमाचोक्तं खंडयति एनेनेति किम स्यार्थमाहफले

व्याः ऽनितमितित्रि ग्रहणं स्मोक्तं पेऽ न पः वचने तिङ्‌रसंतिष्टनी समापीति पाठांतरं तत्र यासुति
ऽभाितत्र मिति प्रथमा द्विली या साधारणमेवेद मितिभावः ऽअत्रोक्तं भाष्ये ऽन्यथा ऽस्यापि पाटेत्त
न संती तिन्यायेन एवं च तेषामाराविष्टलेचुए वमितिपाठे एवं सतीत्यर्थः तद्धेदतस्यर्थीवा पूर्व
अप्र० तोभेद माह तेषामिति सर्वथा तत्र न प्रश्नोत्थवेयथा मिमाह तानीति ते प्रोक्ते ऽ ऽपाप इत्यादीना
१६४ नतोपि विशेषमसिद्धांत माह परे त्विति मात्रका स्मिन्ननु विभक्त्यादेशाणा वा पमेव पूर्वत्रापि विशेषः
ऽभावीत्यस्याभावेत्यर्थः ऽअत्र मान सूचयन्नाह तत एवेति तत्र प्रतिषेधत्वादेवेत्यर्थः वैषम्येदृष्टांत
164 एवं च तदृष्टान्तनिरासायतत्त्वेष्टमितिभावः ऽअत्रतद्विशेषागमकाभावादाहके चित्तुद्राव
स्तदाम मानः भाष्यांतरमाह इष्टमेवेति भाष्येति पे तिभाष्येत्यर्थ ऽत्रेत्यर्थः एतेने स्करणान्नाप
कमेवेत्यपास्तं द्वितीयभाष्यविरोधांतलाघवाभावात्नयै रिमादिसिद्धये उत्तरार्थं तत्स्यासत्त्वा
च्च रूकारम सारव्यानेनन्वेद ध्वनयन्ने योगविभागादिक्लेशपरिहारायैव स इति तत्फलं तरकृ राम
त्यनेमितिवेशकार्यऽसादादेशविषयेत्वप्रवृत्ति छेदाएव सन्त्रासपमिसितराहे समन्येत्रतिश १६
वृद्धारा विसर्गाप्राचांमतेन मूलमिति सूचयन्नत्यैव याच छेऽमादेशेरिति स्वागुरुक्त्या इति।

त्वात्तत्रदोषाय परासनकरणः। इलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न कोल्लभ्यमिति निषेधात् स्वतन्त्रं चास्य प्रयोगे ऽपि
व्यक्ते तिन्नाया याग्र यतो च जरसादेशकरणमेवमानमिति शास्त्रिदंडा ध्रुक्तमपास्तं मूलशै यिल्लात्तैको
लुप्तमित्तस्यासावीत्रिकत्वात् अभिव्यक्ते सनेननत्रादोषापेति दिक येन विधिरित्तसापंश्चेत्व इति
तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वादाह पदमिति तत्रैवोदाहरणदानादाहो नरेति परमानिमहानिमस्यासिद्धत्वा
व्यक्तत्वादाह केपलेतिसीरदेवा पुल्लि सांगत्या याह पदीति अत्र संतत्वे परिभाषेंदुशेखरेणव
यांचस्पष्टं लौकिका औपोधीजमाह जराइति यथाचैतत तथा तत्रैव स्पष्टं तत्तु तेन जराशब्दे ऽपि ज
रशब्दस्य निर्दिश्यमानस्याभावात्कथमादेशोऽतिव्याहानेनेति स्थानिवत्सूत्रे णेत्यर्थः नन्वेवं तत्र
कथमेतन्मव तिरत आह येनेति एवं परागमाइति बोधितस्या व्याहेशतो निवृत्त्या वाणत्स्या
पलातत्त्वमस्यच्छा विसादेदो यवारणाद्धि तत्रैव स्पष्टं एवमनयालोमेत्यादौ नांस्त मावेशाएवं न
वाध्यबाधकभावः इत्याशयेन तत्रैव स्पष्टं तदाहेति दिगिति ननु तदत्रैव वचकुमुचितमत आह स्वः।
बिति सिद्धांतमाह परोक्षेति तितरभावे तिजरसभावे मर्थः तस्य जरसः भाष्याय विरोधायाह न।
पुंसकेति विधायविहितत्वादाहल्लुक्वा धेनेति एवा तु संनिपात तितुमत्र भाष्य संमतमि

त्र्य०
१६५
165

स्यातिचाविशेषात्कथंनाडन्समनिप्रेत्याहारीतियथाश्रुतेकयोःसंग्रहामत्तेराहनइत्येतिस्थितिरितेनन्य
थामुक्तमेवदस्तःशास्त्रिदंइत्यदयपरास्त्रायनुसमासांतविरोधेरतिमत्वाल्लटइतितिशास्त्रोतन्नत
थासतिसत्रादस्यत्रापितथाप्रयोगापत्तेस्ततध्वनयन्नाहसोत्रत्वादितिजीर्णेनुकेविशेषमाहभसं
ज्ञेतिसत्रविहितेत्यर्थयथाचेतनयाःन्यत्रस्यांउमर्यादापादंदासंग्रहापत्तेराहआगमकेर्यादितिचार्थइं
दइतिसत्रमनित्यमायेत्यर्थःतङप्रत्ययस्यानुपयोगादितिभावःप्रतिपत्तिलाघवमनूक्तरूढाभिमतंद्वयो
तिंरवकाशत्वेविकल्पेसिद्धेचेष्टत्वाहसावेतिनिरवेतिःअन्यतरस्याइत्यादिःनन्वेवंताभ्यामेवान्यत्रेवा
त्रापिवाधसिद्धाविदंसत्रंव्यर्थमतआहाभ्यामेवेतितत्रापेआहान्यत्रेतिःअस्येवव्यारव्यानमेतिहि
नीयेःआहत्तोकीतिःअपिकृतसमुच्चयेनेदंपरोदाहरणमित्याहानन्वेतिअतएवनन्वनूनलातिरास्त
याहपरोदेतिरालेनपरात्तवकाशाभसंज्ञापदसंज्ञांबाधतइतिदंइयुक्तमयास्तनतुनयोरत्रापव
तौकथंताभ्यामत्रव्यवस्थाअतआहाटिरोधादितिःआदिनासाप्राप्तविशेषभायमिन्नफलत्वादि
तिभावःआदिनालोकिकन्यायसत्राभावेनिवमाहापेतित्वादिस्थितिवाधेनमत्वस्यसावकाश राम १६५
त्वादाहपरमेतितद्वुआतंत्रेवहत्तेराहसमेतिःआहरिमरूच्चिवीजेनुस्वतत्वस्याततेनतेदसुवंचत

ऽमर्थत्वेवर्णानर्थक्येरापत्तेनं च रणादीनामनर्थवांव यादादेशाद्वेतेति भाष्यत्तैवत्तदाशयमाह तु दात्तोनत्वे
वपचे तिसत्रस्यपचनि के वाग्रहणानर्थकात्तत एवाहाय इतितिशानिशयोरित्तिमानमात्रेरितिवृत्तपे
गा किंचिद्वैरूप्यादथ भेदाद्वावत्तीति प्रकाशमूलरात्रिदं आदयइत्यर्थः अत्राह त्विप्रतिपादयन्नसिद्धान्तता
हग्रहे त्वितिऽत्र ऽथास्वरितत्वेऽन्यादेशत्वेनवाधकंप्राहयेचीतेचानुवृत्तौ बाधकांतरमाहवाकेशेषत्ती।
तिलतः पूर्वविशेषस्य चस्थ्यमाणं मादाहशसादीति एवं मांसपत्र नासात् तामितिस्यातित्रिदेशोऽपिते
षामयुक्त इतिसत्यवपन्नाहे वतितिऽमन्यकांधासंगतिप्रपिसत्यपन्नाहान्नगेतिप्रकत्वंतरत्वादेवमर्थ
ऽमत एवतत्र प्रश्लेषफलाभावोनुपदमुक्तः उक्तं पैलरत्ने एपमा द्रान एवेतिलक्षणवत्तदतिप्रत्वारद्वेमर्थः।
सुङितिनागमस्यग्रहणं प्रत्ययाग्रमपोपोरित्सुके सर्वनामस्याते चेन्नपात्रासंवुद्धाविति पर्युदासाच्चप्र।
साहारोपि नटाद्दकारेण प्रत्यासत्तिन्यायात् औटष्टित्वस्यामार्थत्वाच्च टाटजुटाङसीत्यादौ विशेष
णार्थत्वदर्शिप्रत्याहाराख्येति अपिनापदान्तरस्य समुच्चयः पुंक्त्वाप मितोहलधुत्वादितिप्रत्रत
सोऽपियुक्त इति धत्वनुपपत्तमाघो ऽक्रमे वाहसमेतिप्रथमोपस्थितत्वाद सर्पभामस्यानेरतिक
लापेक्षवचनेननपुंदासाच्चाहमुरेत्रेतिमुपीयेववाऽऽन्यादित्यग्रहणसाम्यर्थान्नदन्येषामपिय।

फलामामन्यथासिद्धावप्यसावश्यकत्वं प्रतिपादयन्नन्यासाधारणं फलमाह यत्रेति विषमितिः समस्या
पंचमीसमासाभावे अस्यावश्यकत्वे मा असंमतमित्याह तत्रैवेति उकंभूयोः इति यतस्यापेक्षत्व।
यत्राहनोनेतिउभेगम्यत्वेनान्तर्भावः सर्वोपि इत्य यर्थेनतत्रवारणेपितत्सिद्धौ एतन्मन्नादसिद्धौ मुनापानिक
त्वंसमूर्धन्यमितिमनोरमादि विलक्षणमितिसमः एवं शब्दरत्नादौ यतुमनोरमादौ निजयुक्तमेतन्संनिनादः पंच
रा० १६६ मीसमासंविनासिद्धस्तस्मादित्यर्थकोपमु प्राप्तपः इत्यंनोभिन्नोग्रंथपदेतोविसमादभिन्नः इतिहेतोनि
यमसूत्राणां मतोनिषेधनुस्वैनैवप्रवर्तितमितिनिष्कृष्टपदेतोनारम्भाभानिमेवात्रणत्वात्तिधौनो।
166 यत्निवांविधिमुखेनप्रवर्तितेतिपदेतु अद्रूअवापेइत्येवात्रणत्वमितितिद्वितीयापर्यग्रमनिस्मलाश्र।
येनयप्याभूनमलभोननंतुन अनित्यलोके रवानुपयोगान्नूठीकम्यथासंमतेश्वेतिग्रासात
न्तटीकांसंगमप्रानुकेनात्तत्सासार्वत्रिकत्वस्मृचनरूपोपयोगस्समवालखंडश्रीग आहारादिना
ऽप्रकृतार्थकमनुपपत्राकानेगोरवाल अगत्रमपदैयानत्याऽप्रतीगेविधिमुखेनोतिप्रवर्तः राम १६६
सिद्धान्तत्वेमवयरीमोकेभाष्यादिविरुद्धत्वानुपयोगीमापर्यन्तत्रयग्रहणाद्अपकत्वेवांतरता
त्रार्थत्वेद्वासंभवेननिर्देशासंगमापत्तारवाभ्यामित्यत्रनिर्दृष्टविकल्पपरिभाषोपस्थितो

स्यात्तन्त्रत्वेऽपि तदन्यस्यापि ह्रस्वत्वेन तत्स्यैवाग्रयणोऽमाता भावश्चानादृष्टान्तरगत्वस्यापि ग्रहणापत्ति
श्चेत्ति तस्माद्धा न्यायसामान्यादा तत्त्वेति निर्देशानुकूल्यमिति तत्त्वं ननु कार्यकालपक्षे एकदेशास्थले न कथं
परत्वेन व्यवस्थाप्राग्नाहाकृङ इति नित्य सूत्रसंयोग संज्ञानपरं संज्ञाभावो वैतानवकाश काशहादः
तस्माह नयपदे इति स्वांगमिस नुप यथेत्रापत्र पस्मादिति सूत्रादिति भावः ननु एवमपि यथा वाचः सादेयं
चानुवृत्तिरपि सफलनियमवाप्य यतात्त प्राहागे ति तत्रसमायै शेषपदोपात्तदमुद्धरंति पुरुषेति
शुद्धिक्रि चवेशातुरायेनायुधेपयादतंतत्र पत्नेपापास्तक्रि। एवादस्ये मितलाघपुरुषसंज्ञात्मतेपदं
संज्ञयो रप्युक सामान्यापेक्षत्वापक समावेशः अनेन समावेशस्थलेव पाणि निमाकृतोव
तदाहेति दिगिति यतासिद्धालोपोकारितितत्ले पशेनमपि तत्रलोपस्य वाधक मात्एततेन तल्लो
पेरूपद्वयमिति तत्त्वतिति शस्युक मपास्तं तदथ तपन्ना दहलीति करणाद्ग ति तरिति पाठः एके
तिशास्त्री ये एनस्यर्थः अकृ तेति तुनस्पेवएतेतत्समासभ्रम त्वारणार्थमेवतत्परकत्वं एनतद्दर्प
दीर्घतमत्वैवादिति केचांचिदुक्तिः परास्ताकृत्वरत्ना पुक मेवमारव्यानं युक्तं तत्प्लाघुक मित्य
तस्मरत्ततदा हन्त्य पदेशवदत्ता दति स्पर्शपिसम्बंधे एवात्र संग्रहा पाहात्वमेति मनोभोक

ति

रेती मार्थपूर्वसर्वेनुसिंगानत्र प्रवर्त्तत एवैतन्मात्रस्य हेत्वमनुवादत्वमसफलत्वनियतत्वादाहतन्मूलं ।
विति तत्र घटित निरासायाह श्रुतीति एकानुतरैः किमधारयस्यानियत्वंतु साधस्याशास्त्रियत्वात्तस्मा
न्ने एकान्त्वतस्यत्वतः सर्वेष्वुत्तरपदत्वस्या शास्त्रीयत्वात् पदद्वयेपि वर्णसमुदायेः स्यानित्वेनतद
ग्र० धर्मत्वान्त्रेति भाष्ययोगविभागेनैतदपि सिद्धमिति प्राचोक्तं खंडयन्भाष्यासमतत्वमाह नमुनेरिति
१६२ तिस्मत एवैतस्योभयत्रान्वयः वा तिकासंमतत्वमाह सिद्धेतिसूत्रासंमतत्वमाह नलोप इति अत्रांश
तिसिद्धमिति न्यायेनासस्यतद्विवरणपरत्वमावार्तिकस्य प्रतिबाहिदमर्थं तेउक्तं भेदनिरासायाह ।
167 साहश्यमिति प्राचोक्तं खंडयति शब्दत्वेनेतितद निष्ठत्वानाश्रय एतत्ताययाबाद इति तद्भावः अतएव
प्रत्यय त्वेनापिन साहश्यमिति ध्वनयन्नाह समत्वमितितत्र द्वैवानिषेधानिसत्वादेषएवं सति प्राप्ता
तिप्रसंग निरासाय तत्सर्वभूतसिद्धांतमाह चेतिपदन्निमत्तेनार्थः अन्यत्र सुटितत्र तेषुमात्रेका ।
स्नैतिस्या व्यवस्थायाः तदिति तेषां गन्हणोत्यर्थः अष्टिगिविति होतृकर्तृघि गुणति प्रषेत्सर्थः । रम
मितेपदेऽस्यादिना विभक्तिः एतेन भाष्यविरोधेन दोषत्वकारांतसेति पाठात्तत्र फेशेनलेभं । १६२
नतत्रप्रकारार्थत्वोपयोगोः तस्मात् तत्वेपीति अनादेशत्वेनभिन्नत्वे पीत्यर्थः मूलेकौमुद्यांवस

मामाभावेत्वत्र घासंघाले प्रसंगाद्यमानत्वादारम्भाने फलाभावे नञ्ञवायेयोत्पस्यावश्यकत्वेना याद्या
सम्भवाद्य एतेन कुत्वाम्वि घपन्त प्रदर्शके पूर्वस्मादपीति निर्दिष्ट विकल्प परिभाषोपस्थिता विहैवसूत्रे
ग्रहणं सिगमत एवञ्चवाप यीति न कार्यनित्यपितङ्क पपस्तेउक युक्ते व्यवायेयोनिषेगविभागे
ननि यय प्रतिपादक भाष्यविरोधापत्ते स्थानिवदिक नत्वादि निमित्ताशय क मूलंनदाहनुनेनिः अस्य
पत्तस्य मात्रसेरग्रहणे मानमिति दीक्षितादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह अन्योति इति नि एतत्सजातीयप्र
गहस्येति भाष्यादिस्पर्थंततिहान पवतोस मासे तदर्थः अपि सम्बन्धिपमे वाहान्त एवेतिलद निमित्तादिवेत्य
र्थः तत्र केचिदाक्षेपसमाधानं दूषयन्ति पूर्वस्मादिति स्पष्टे पेदमु घोते भावप्रकाशे तन्मूलाग्नं गति
माहकेचिन्निति चेतिदिनेत्याद्दः अतोषिषाम्नि स्यादे पूर्वस्मइत्यारेव्य संमाहकमाह पूर्वस्मादिति लिं
गाद्दच्छपूर्वत्वस्य व्यवहिता व्यवहितसाधारणत्वेपि ततः यत्वस्याव्यवहितस्यैवग्रहणं निर्दिष्टांशवा
धेमानाभावात् एवं च हेगो रीत्यत्रतदोषइतिभावः नन्वेवमव्यापकत्वागतिरतआह अपीति केचि
दिपरूवि वीजं नु पूर्वस्मादित्यनेः सिद्धान्तवस्यभावश्वकाशादेस्य हत्वेपि स सहविषयपदे शिववा
प्रवतिः स्वावि धौस्यानिवत्वाप्रवति प्रोतितदर्थमनित्यत्वमेव शरणमिति अनिर्दिष्टेन अवः १

नणवाम्हन्वेशसम्न मितिउक्तं मूले इत्यर्थात्तंतदाहेति दिगिती यन्तु पूर्वं ग्रहणात् अधिकार्थ स्वचंतार्थत्वेन सापमो
गलोपः सिध्यतीति न्यासकारस्तत्रैतेष्यति सापशब्देकारांतो स्मदेयलिंगादहस्वसानवावके इत्तीतिए।
त्नेननस्यवदांतत्वेन घेहेति उअहरदत्ता युक्तेः अत एव सापमे उत्तमभित्वरयंत्य इत्यादिक विप्रयोगात्म
रामं १६८ यितदेतनध्वनयन्नाह सापेक्ष इतीति एतेननस्यपदांतत्वेन द्युहेति उत्तरपदाधिकारबाधे मामाप
168 वानएवेनद्यहूीतितोल्ल अचम्नेइके विन्मतमाह विभ्वातितियन्नु इदस्यातो मतिमितिविचलो।
केत्वस्येभ्योयातीति विवेक इतिदंडी नन्नेति ध्वनयन्नाह सवादंत्तेभ्यो लोकेयोतिवि न
स्याछेदत्वादाहकेला लपइतिननु तेन किं वेव कुतोनात आह यवक्लिति अत तिप्रसं
गायाह भाष्येति अत एव अन्यत्र तरत्वमि घातादव एव मध्यपिके चित्तदीक्षितादय ग्रन्थासिद्धांत
माह भाष्ये इति ईस्वरस्यतु प्रसंग एव नात्र उक्तभाष्यप्रयोगस्येव सत्वेन भाष्यानुक्तरूपत्वमपि ना
त्रेतिभावः आरभ्याविसत्रभाष्येपि विच्चपदेन घरववृक्षोस्या इत्यादा वीत्वमवकापदाविमुक्ते।
त्रेतिगृहा क्तननस्याधिकत्वादाह वेमेचीतिच कागनुवृत्तिश्च करणात् लाघवादाह दीर्घादि निग्रय। राम १६८
मयोरित्यत्रे इतिभावयद्यपि दीक्षितायुक्तरीत्यापि निर्वाहस्तथापि न सिसांत इति ध्वनयन्नाह सिद्धे।

मार्गेरीतिः खंडनाय सिद्धांतमाह कोशेत्यादिना चेवं तस्य शक्तिग्राहकत्वभंगोत आह शक्तीति एवंच तत्
त्रैतेषां सामर्थ्यपरत्वेच प्रसिद्धान्यथानुपपत्तिग्राहकपिरोधं परिहरति एतदिति तन्न्वेवमुक्तिविरोधीत्यत आह अथ इ
तिहेतुर्हेतुमद्भावेनान्वय इत्याह यत इति इदमेव भाष्यसंमतमित्याह तात एवेति तन्न यावाधादेवत्वर्थः
अन्यथा तत्पदोक्तेनं गीकारेणाभेदेन पदार्थतावतीपमानस्याहेतुत्वं एतन्निरूपयत्यादीनि शब्द
स्वरूपाणि नामानीत्यर्थः सामीकारे अपि नामसामान्यपदवत्त्वेन तथा च ह्यगविकलनेतिभावः नन्वेवं सर्व
त्रविरुद्धाणामयो स्मेकशेषापत्तिरतआह केतिरुच्यते वाह तेकेति अत्र स्वत्रसम्मतिमाह तात एवेति
तथात्वात यदि वेत्यर्थः प्राचां मतं खंडयति एतेनेति उक्तसिद्धांतविरोधेनेत्यर्थः शब्देति वाच्यवाच
कयोरभेदोपचारात्प्रसिद्धार्थपदोपस्थितात्मतामेदान्वय इतिभावः अत एव भिन्नार्थत्वेनाप्रा
रेवं अभेदश्च वाच्यवाचकभावमादाय पर्यवस्यतीति कोशादेः शक्तिग्राहकतापि नासंगतेत्या
हैनेरिति शास्त्रस्यानुनयपदपरेषु प्रवृत्तिरादित्यादि निर्देशांतत्त्वाद्वसंज्ञानामाधुनिकसंकेत
भावात् अभिव्यक्तेनिपातयो व्यञ्जनस्य परकार्यत्वात् अत एव सर्वनामसंज्ञायां संज्ञाप्रति बोधो
वार्तिककृतारब्धस्तदेतदभिप्रेत्याह एवं चेति शब्दपरत्वे चेत्यर्थः अमकोशोऽदत्तावन्वयः एतेने

अश्वानित्यादि एतेन सार्वत्रिकत्वं प्रयोगसत्वेन तत्स्थानुदात्तपदत्वस्य कत्वेन निर्वाह्य इति तथा
च योगविभागोऽप्यर्थ इति भावः प्राचां मते रोत्वं तस्मात् चारीति इत्येवपि पूर्वे द्वितीयपदस्य ऊरू इति।
सिद्धं मनुवत्स्वगतिं तमाहतु मामिति तन्वा कडारादित्वस्य संज्ञाव्यवस्थापकत्वेपि नाधि
कारस्सूत्रत्वमिति मूलमयुक्तमत आह कडारा इति तत्स संज्ञाव्यवस्थापनस्य शब्दरूपस्य वि
रम० शेष्यत्वे सति गमके एवेमाहस्यप्रत्ययेतिन ननुक्तोऽङीति नियमादिणभाषेनादोषोतिस्त्राहम्
१६९ तदिति ततोस्येचौ विस्मादिति भावः पदलाघवादाह पुंसीति नुमिति इकोचीति नुमभावाय
169 नाविसर्गः एवमग्रेपि एतामादशषाषा आदेशः सूत्रसंमतिमप्याह तत्र एवेति नकारे ति नु
म संबंधी सर्वदीर्घ इति आयुक्तिं रवं उपनित्यागतुनेति पदत्वातरे इति भावः तस्मावीनुमीपि
भाष्यमते वाधसंभवादाह असंभवे एवेति प्राग्यदाह घेणेतीति आर्थधीति उकारादि
त्वस्यानेवेन नेतालाभादित्यर्थः तथा चनुडापत्तिरिति भावः स्यादामिति इदानीं प्रपि इत्संज्ञकङका राम १६९
रादादित्येवार्थ इति अमेङु आप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टे प्रवाहे वस्त्रीकरोत्येव निर्वाह इति नसुपा
स्तुल्यगतिस्सत्र भाष्यविरोधस्तदाहेति दिगिति पूर्वनिपातप्रकरणस्यासनित्यत्वानयेरिस्या

नमाह। अस्माहोरेश्चेति पूर्वसवर्णदीर्घत्वप्रसंगोऽपि तस्यास्याप्यत्व सूचनायाह तसीति निषेधाश्चेति
मायादितिभावः उदाभित्तिगंधर्वविशेषवाचोत्सस्य इदं च प्राचामतेनोक्तमितिरत्नपनसिद्धांतमाह
परेत्विति ॥ कंचसत्त्वमतेपि ससाधुत्वाय यथा फलभेदापत्तेरित्याह सूत्रे इतिनतु प्राचोक्तमेव युक्तम
स्यात्तस्य पादयालाभादत आह भाष्येति इदं शेतेति धातुग्रहणं नदन्यसामान्यव्यावसर्पमिसर्व
स्यात्तस्य पालाभो वा दयालाभेपि भाष्यवार्त्तिकप्रामाण्यात्तद्यापिविशेषस्याव्यत्सर्पेननु तस्येति ।
सूत्रकृदभिमतस्तिस्य यः नन्वेवमप्यावंतादाचारतिव्यादौ सूत्रवार्त्तिकयोर्भेयो विरोध एवा तस्मा
हावंतादिति पदभावव्यापनेनोपपतिस्तरभाष्यमात्रज्ञापनमेवोचितं नाधिकबाधज्ञापनमि।
त्याह ततश्चैवंतद्वृत्तितत्तत्त्वयोग विषयेभाष्यांतरमप्यत्र साधकमित्याह अत एवेति तत्पार्थक
ल्पनस्यैवोचितत्वादेवेत्यर्थमाकाङ्क्षासिद्ध्यर्थमित्यस्य विधायेत्यत्रान्वयः अनेन योग विभागेऽक्र
मादावित्यस्य समाहितमित्यत्रान्वयः नु राचपतिशोकयामितिशेषवत्तथेयेतत्तापग्रहणं व्यर्थम
नस्माहनुडीतितदाशयः भाष्याशय अत एवेत्यर्थं स्पष्टयति प्रधाम्विति हाहादौनामित्यर्थः ।
तदेतिभाष्येत्यर्थपूर्वादिना प्रतपस्मतपित्मादिग्यर्थवत्कस्य इडितिपाठद्वितीयादिनात् हालस्य

दिति आरंभेनास्योक्त इति शेषः उचित इति निरवकाशत्वाभावेनाबाधकत्वोपि इति पदोक्तस्य
पूर्वसूत्रे इति नियामकस्य तस्स्वीकाराद् इति भाव मूलाशयं साहजत्यादीति स स्वरूपः स एवस्य चेः
त्यादिनिर्देशादाहोक्ते इति अनुकरणे ऽन्वयः प्रकृतिकस्येति नस्यानिक एवेत्यर्थः सर्वे सर्वेव
देति यद्येतदंगयोः श्रुतेः प्रसक्तदीत्वमुद्द इति अवेति पूर्वस्या सिद्धांत नन्वस्त्वित्याह सिद्धांती निवि
रामः १२० शेषेति शब्दस्य इति शेषं न तु इति प्रसक्तं एतेन शब्दशास्त्रसिद्ध शब्दो विशेष्य इत्ययास्तं षष्ठ्य
१२० पि कार्यकालेगं विशेषमस्येव तथापि सविशेषं भिन्नातसमेन स्यात् न तु सर्वथानभिन्न
स्यातिन तेकार्येभिावाच्यम् इत्यस विशब्दस्यांतं विनां चेव विशेषणत्वेना न्वयोपयोगादि निम
170 प्रभाष्या विसस्यानमत इत्यन्वयः धोरवेति उक्तरीत्येवेति भावकतेषांति न त्वसत्वादिति म
वः लोपे पिः कारस्य तदतिसत्वस्यागति कगतिस्पादाह सर्वेति पादानं सामान्य विशेष
त्वाचाम्लोक्त प्रकारस्यापि भाष्य संमतत्व निरासायाह स्यात्मादितिन न्वेवं भाष्ययोर्मिथो। राम १२०
विरोधो ऽन आह विहिने ति अनेन संकोचावश्यकता सूचिता एतस्य मातिसूत्रस्यंत्त दित्ति।
पस्येतिचेतिसूत्रस्य भाष्येत्यर्थ एतेन स्वस्त्यादिति सूत्र भाष्य विरोधात् ज्ञाप्यमभ्युपगम मा

दिनिर्देशस्सोत्राद्यादिनोपपत्ते अणविच्छिदं उत्या युक्तमसदिति ध्वनयन्नाहास्वरितत्वादिति अनुवृत्ति
किमर्थमित्याह इडा मित्ति पंचम्यंतत्वस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह घपरेति अदेशसांनिध्यात्तत्र षष्ठ्ये
वोचितेत्याह दिग्रहणे तेशिति पर्यायत्वयोरुभयत्र बोध्यः तत्रैवेति मुखसुखार्थमित्यर्थः अत्रस
त्रसंभाहांतं एवेति तत्राततस्तदभवन्नेवित्यर्थः दीर्घत्वातु इतिं खंडयन्नियदिचितिकथं ध्वनि।
नमित्यत आह तिद्दिव इति एवं उच्चारणार्थानामयोवेसह च्चेदमिति वार्तिकसाफल्यायतत्रैत
नतथोक्तेन नागस्येति सूत्रेभाष्ये कंठतउक्तेवात आहांगस्येतो नित्येपरीत्यशंका निरास्याह।
अल्लोप इनोनोपपाद्यैतनयापत्रमनेऽपि त्र भाष्यसंमतिमाहात एवेति एवं चोनस्तित्वस्व
रितत्वार्थमित्यादिप्रकाशोक्तन युक्तमिति तिबोध्यं तदाह तिद्दिमोत्तिसप्तमीदह वचननिरासा
याह सावितीति अल इत्यस्य फलमाह पंचम्यंतेति विधेयगतत्वेन विवक्षामाभावाहाव
क इति तितन्त्रियमानादरे वीजमाह अएवेति अचिफला भतादाहहलितित्पयतिजस
माहारहदेन अन्यपाठकशब्दस्य पूर्वनिपातप्यते पृथक् पदानीत्युचितं विशेष्यस्यत्यास
नादाह सुतीतिभेदेनोक्तेः फलमाह द्वेधेतिशास्त्रिदं उत्यादिग्रंथासांगत्यं ध्वनयन्नाह दीर्घा

वेतिनन्वेवं कारित्वमेतिस्यायस्य निर्विषयत्वेस्यादत आह नेतिदीक्षितशास्त्रिदंड्यायुक्तिखंडयितुमसि
द्धांतमाह स्वेच्छेतिकर्तृमितिशेषनियतस्यतव्यावर्त्यो योग्यविषयपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वाभावान्नविषय
परिच्छेदहेतुत्वेपितन्नियतत्वाभावादिति यावत्ग्रिवादिसंख्यांग्रहणे व्याप्यायस्यात्र नाहानएवे
ग्र० १२१ तिनस्यासंस्यातादेवत्यर्थः उद्देश्यविशेषणप्रेनवार्तिकिकत्कत्संख्यागह एवंडनाय भाष्योक्तप
क्षत्वमनुष्टयंतगंतपद्त्वाहिनादतितेषायज्ञातं प्रकडुपन्माष्ययोरविरोधमाहयास्विति अनर्थ
171 संज्ञायत्वयोरेकफलकत्वान्ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वयासा ।
तात्संख्यानाकरणत्वचन्यारंपरयापितत्वमत आह कतीतिवृत्ते संख्यानकरणीभूतार्थविष
परिमाणमंतपातत्वेवोध्यं वस्तुतः स्वारसिकत्वाभावादाह पदेतितेनामुक्तिखंडयतिणत्तेनेति
उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः खंडस्येतिबहुत्ववद्विशेषार्थः ननुदहुगणग्रहणंमदोषस्तेनमागेल पूर्व
स्वीकारस्तमुद्धरति अनेनेतिननु सिद्धांतेनयोग्रहणं कुतोनाहमाह सर्पेतिचयादितिउणादेरखु राम
त्यधेनासंभुपायपसिविवो ध्यं तदाहेलायिनि अत एवन नदंतस्य संज्ञास्त्रेणवा अत एवतदन्त १२१
वादेनतद्विधानादेवाण्णेनसंज्ञाविधाविति निषेधात उक्तेत्मयुक्तंनवकेवलस्य संज्ञानिष्फलात्व ।

त्रपद्मिति मूलयुक्तमेवेति रत्नाकरोक्तं समासं तत्र सकेपटस्येति प्रमादश्च योनेत्स्यछंलदाहे सत्यमिति ३।
छत्त इतिऽन्यस्य वा विपरीतत्वनिपमस्य भावनिष्ठापतिवारणाय लिंगानुत्वरएगैरएवा पतिरिति भावदीर्दि।
ना युक्तमकारस्याप्यांसां तन्मादुक्तत्वे लेध्वनपशत्तस्थलीति तन्त्वेक्षकपंत्ते: अयुक्तमत्तन्याह त्रिशंकादी
तिपुस्पशास्यभाष्य सततमाह पात्र इति नचैवमप्यस्याकं दोषघापात्तमाह अस्माकमपीति मंदं नगंतेति
स्यमाद्यं तगतेत्यर्थ: एतत्कलमाह स्वांतं झेएतिकथनं एवस्मानादावसाधुस्त स्यादेव वहुब्रूवैवह पत्सेत्य
त्रक्रमेण सूत्रार्थमाह चर्णतिपदत्ह पेप्याह सूत्रे इति एतेन वहु चविऽनयोर्विशेषस्य छेवेन सिद्धांतमा
हयस्येतीति वस्तुत इत्यादि: रीत्रेरि छत्वेऽन्यय: वचनमिति इति पाठ: विपर्यांतो वहुव्रीहि: भाष्ये इतित्व
हि किमित्यत्राह प्रश्नेव प्रेतेपरिग्रस्तपद्मानिष्टांते अनिष्टोऽर्धवहुषु घेकयो: पुनर्निवृत्तमेवेमुक्तं।
ननु सूत्रस्थेऽपि विधिषु वहादीनामेव ग्रहणं तंस्याद्वेकादीनानत आह संख्येति ननु मूलेति वहुव्रीहि:।
सत्यानुरोधोत्र मुख्यसो वैविकं वीजामिति ध्वनयन्नाह कृतेति एवं चितत्त्वापकमप्याह तत एवेति
त्वंतपर्युदासस्यान्यथा विसार्थक्यादाह शादंत्वेति तत एव त्यापोत्तरस्वावरमत्राह तस्मादिति मुद्दे रू
टिपदेत्याय विषयतामभ्युपेत्येदं वस्तुतोऽन्यर्थतास्येवनेत्याह किंचेति तत्रगमकाभावात्तदाह तत।

मन्तुएवंचतज्ञाबंमुख्यवद्नामिप्रायकमेवास्तितिवाच्यं राजेत्यादौ पदत्वा नापते स्तदाह यत्रेति उपोला हावि
त्यर्थ एकेदीर्घितादयसि सांतमाहतिदेशे तिनन्वेव परिवारि स्त्रन्नत्त दि वैषियोपेएन स्यातां कायीत्तिदेश उ
तैनेवाभयोरपि विधानेविप्रतीत्ति स्त्रा प्रवतेरतन्माहहायीत्ति प्रतिपादित्तमिदमादैस्यानिवत्स्त्रे
ग्र० ग्मन्यथात्वेबांतदेशत्वानेगीकारेतदोहतितयोरेकप्रमभिप्रेत्याहत्यर्थ एतेत्तितिहैनोपन्न एनत्कायीत्तिदे
१७२ शकमतोहेतोरित्यर्थ इत्तशास्तुकमयास्तां प्रावाम सांगत्यं धनपन्मा या युक्तं सूत्रसिद्धांतार्थमाह
172 लघ्वेति प्रत्यासत्तिलभ्यमाहनाहितिपूर्वस्येत्येवासिद्धेगस्येतिलब्धमाह लब्धांगेति नु प्रप्रत्यय निरू
पितेत्यादिः पूर्व इत्यस्य फलमाह तेनेतिलब्धांगेत्यस्य फलं वक्तुमादौ प्राप्तांमत्तेनाहांगेतिसिपत्नु
कीतिसोलुकि चेत्यपिवोध्यं ग्मन्यथांशेन प्रत्ययात्तेपउरदित्येवाव्यत्याक्रोष्टु शब्दः प्रत्ययेंगसंज्ञो भव
तित्तस्यचस्तुर्थकप्रत्ययेपरत्वन्वज्ञावइत्यर्थेनांगसंज्ञादिनस्यात्स्त्रीप्रत्ययस्तुगौरादित्वादत एव विधा
नाद्यापघर्षी इंकैपटमत्तेपिसिध्यतितथापितत्वभाष्यसंमतमितिध्वनयन्नाह तदुक्तं इतिनचापर
मिमित्तमस्मिन्परतः क्रोष्टुस्त्वन्वज्ञावत्वेत्येवमित्यर्थ विभक्तावित्यस्याविछिन्नत्वात तलक्षणानुरोधा राम
त्सर्वनामस्थाने इत्यस्यानुवर्तितन्निवेकारेपरतोविधानत्वचापरमित्ययुक्तं प्रत्येषानामन्यएनात्त्रियो १७२

नाधिकारेतदंतावि धेसत्वेनब्धोऽलुगित्युक्तसंभवादित्यपास्तं शाकटायनमतेनाह संख्येतिकिमितिशा
स्त्रुके रसांगत्वं सत्वपन्नाहानेकेतिवकुस्तत्रसत्वेपियोद्वरावरूपकमाह वत्वेतिनन्वेवमन्योन्याश्रयाप।
त्तिरतआह अदेशोधितिनचैवमपिविशेषविहितत्वाएनाभिलोपसंज्ञाबाधस्यारतआहद्धेतिदीक्षित।
धुकेरसांगत्वस्याप्यत्रप्रतिपादितत्वात्सिद्धांतमाहषडभ्यरत्नीतिइष्टानुरोधेनतस्मादित्यस्याप्रवृत्तेश्च
ठुक्चनंप्रयोगभेदाभिप्रायकत्वेऽप्यइतिवतद्वित्रापंचकाःशाकनपस्मादोषदत्वाभावादेवादोषाद
हगौरोइतिनन्वेवंकथमिष्टतदंतेन आह परमेति अपिःकेवलसमुच्चयेजनतकत्वेनेपभेदेनतोयावा
तिकेनवस्तुतस्तुयोभेदएवेतिस्पष्टंमंजूषायांत्लोकेगणनायांप्रसिद्धामातेवाचकत्वम्प्रमाणमित्यत्वेनमानं
गोएोत्वतिकालायर्थप्राधान्येनतुसंख्याप्रकारकसंख्येयपरमितिभावडपसर्जनप्रतिषेधस्वंडनायषष्ठ्यंगा
धिकारेपट्च्याते ष्टरहमाणविभक्तेस्तद्धवतियद्धेवंपरमपंचषडभ्यइतिलुडत्त प्राप्नोतिनैवदोषइ
त्यभिप्रेमसत्कमाहषडितिअयत्रउपेतेरदमेवेति अस्यापोक्तभाष्यस्यतस्यावासंगतिस्पष्टैव आदिभावे।
यधिकरणंपदद्वितीयेप्रत्ययलक्षणमितिध्वेलेमाहप्रत्ययस्येतिभाष्यांतरविरोधंपरिहरत्तिन्त्वेति।
पंअस्यनियमार्थत्वेनानुपपादयतिअसेतिहिपतनचप्रत्ययस्ययत्रविशेष्यत्वंतत्रैवेतिनियमशरीर

भाष्ययोर्विरोधप्रसंगः एतेनोक्तभाष्यसजातीयस्य युवोरनेनेति सूत्रस्य भाष्यस्यापि तद्विरोध एवेति तत्र शंका
पूर्वकसमाधानं केपोक्तं चिंत्यमेवेति ध्वनितं ननु एवं नावतां ऽङ्गेन प्रत्ययाक्षेप इति कथं व निरस्तात्त प्रास
तिकधर्मविशिष्टत्यादाविष्टार्थलाभेन ऽआह अचीति निराकांक्षाध्याहारादिजन्यक्लेशादाह यथा कथंचि
दिति नन्वंगेन प्रत्ययाक्षेपाभावे पि कार्यकालपक्षे कैयटादिमतेंगसंज्ञाशास्त्रस्य तत्रोपस्थितिरिति तद
तस्य परनिमित्तत्वमेवेति तत्र यो सिद्धिरेवमत ऽआह ऽआकडारेति संज्ञाशास्त्रेष्विति सर्वः ऽअन्यथा भादिसंज्ञाया
ग्र० बाधेन स्यादिभावः अकोभविष्यतीत्येवं तदं ऽङ्गशब्देन न यत्रोपदेशात् संज्ञाद्वयप्रसंगस्तत्रानुपपत्त्या
१७३ तदभावेन मानमित्यंगसंज्ञायां न त्वबाधकाभावः किंचांगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति सूत्रद्वय
173 भाष्यात्ततत्र कार्यकालत्वमेव भाष्याभिमतं ऽअन्यथा मध्योक्तसंगतिः स्पष्टैव एकं चोक्तदोष स्तद्व
स्यादेवात ऽआह वस्तुतस्त्विति प्रत्ययेगेति न लुमतेत्यस्य स्थानिवत्वादंगसंज्ञाविषये ऽप्राप्तिरत एव नलु
मतान्तस्मिन्निति न्यासेन दोषः ऽअत एव गुणो यङ्लुकोरिमादीनां ऽङ्गाधिकारे पाठः संगच्छतेन्वेवंव राम
व्र स्यासिद्धिरत ऽआहोरीदिति ऽअनुपदमेवेति भावः नन्वेवमपि यदेकवाक्यतया ऽन्वयेतत्वमेवात ऽआह १७३
यदेकेति ऽअन्यत्र उद्यातशब्द रत्नादेर्युवोरनाकाविसादि सूत्रस्य कैयटाद्युक्तिं खंडयति रोगेनेनेति उक्तरीत्यायं

वर्तमानस्यैवोपात्तत्वात्तत्र सतीत्यस्य इति भावः यद्यपि च तथा भाष्यसंमतं स्यात्तदा लकारीयात्तदपि संमतमेवेत्युक्तरीत्या गते
निषेधाप्रवृत्त्या नासिद्धत्वमपि तथैव तज्ज्ञापकत्वं न स्यादिति तत्रानित्यत्वमेव शरणमिति तेनैव निर्वाहे तत्र तल्लिवशे
अर्थोऽन्यथा भाष्यासंगतिरेवेति गरुडाकूते प्रातङ्गाष्यविरोधं परिहर्तुं संगेन प्रत्ययाक्षेपमङ्गे तेनाङ्गसंज्ञाया अ
नित्यत्वादप्रवृत्तावपि तज्ज्ञत्वस्य परनिमित्तत्वेन तत्र कर्तव्यत्वेन निषेध एवेति नन्वापरमित्यप्युक्तं एवेति शंक
तेन चोरदत्वेति संगेन प्रत्ययाक्षेपस्तत्रेति भावः दृष्टान्ते तथा सत्यत्रैवमापतितस्तत्रैव तथा नेत्याह होरदित्य
त्रेति साक्षात्परनिमित्तत्वाभावेऽपि अङ्गसंज्ञायाः परनिमित्तत्वेन पर्यवसानादसीत्याह शब्दत इति एवेनां
गेन प्रत्ययाक्षेपः निरासः अत एवाङ्गस्येति सूत्रे रवालिघभाष्ये तिसृत्रेति गवेष्वनिर्दिष्टेति ग्रजुर्ति
नामविशेषे इत्यत्र वृत्तिकारेऽनापोरन्तस्य व्यवस्था निबद्धा वादसेवोक्तं ननु तथा देव इत्यनयन्नाह लि
घेति इदं तस्याप्युपलक्षणं तदभावेऽपि कारणलक्षणाकांक्षत्वाभावस्तीत्याह नियमत इति इदमेव युक्तं नत
त्राक्षेप इत्याह नन्वेवेति भाष्यस्य तदाक्षेपपरत्वाभावादेवेत्यर्थः अन्यथा प्रत्यासत्त्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्यय
स्यैव तत्र ग्रहणं तस्य च लुका लुप्तत्वात् परनिमित्तत्वेनाभ्यासनिषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणाभावात्तथा
गतेऽपि तन्न स्यादिति महदनिष्टं तस्मात्पैवतद्भाष्यतात्पर्यमित्युभयोः परनिमित्तत्वेन साम्यमिति तन्न

त्तिप्रकाशादित्याद्युक्तमयास्ते तत्रापितया धीयमाभाष्यासंगत्यापत्तेश्चैवमप्येनुनवीजं तत्र दाहे स्मन्त्रेति शब्द
रत्वादाविमर्थः ननु संख्येयपरत्वे तत्त्वे सिद्धमेवेमुक्तर्थ पोऽस्त ऽमाह संख्येति वार्तिकस्य मम निरासायाह
भाष्येतिलोपे इति विशेषविहितेरत्र स्येमर्थः ऽसम्भन्वेति दोषस्य नानारूपत्वप्रकाशनाय एतेन वैयर्थ्य
परिहृतं ननु आक्षिप्तः ऽत्र संनसेति सूत्रे स्यात्पतौ रूपास्थिति सामर्थ्यात्सोऽतदादीनाम इत्यस्य न प्राप्ति
उ.स. शिमापि शंका स्यादतऽमाह भवं सा वितौ त्यया स्तंच एषामिति प्रतिपादितमिदमधस्तात् मूलं दूषयति
२७४ पूर्ववदीवेति इपकमिनीदमपि संभावनामात्रेणेति पाठः नन्वेवं धीवर्यदीरस्य मभिधानापत्तिरत
ऽमाह धीवरीति ऽमादिना धीरिमादिने भयसंयमे ऽमानमाह ऽनेनेति तत्राद्येऽस्य पञ्चदेशे प्रसिद्धत्वधियो
174 धिपः पियो पियो इत्यत्र दोषदत्वाने न धीवं किंतर्हि आप्योः संप्रसारणमेतदिन्दुके द्वितीयपाठान इत्या
दिसि अर्थमेव कारादावितिवार्तिकस्वीकारे कथं धीवरी योऽन्वरीति प्रश्नेनैतदिसाद्युक्ते इत्याद वविरो
धादाह धीरिति अनेन तद्विरोधः परिहृतः नन्वेवं शंस्या इति न स्यादतऽमाह संस्यास्त इति एतेन सूपः कु राम
चेत्सत्र्चात्क्विब्विति कौमुदी भाष्यप्रयोगादेवेत्यभावः ऽनिहरदत्ताऽक्ति अम्बिचिन्तेति ध्वनितमान्यो २७४
क्तिमाहमीऽमानेऽति उक्तभाष्यादितोप्यनभिधानस्यैव लाभ इत्यनेन सूचिताए वंच मूलचिंत
मेव एतेन शास्त्रिदेश्याद्युक्तमपास्तं वेदितव्यमिति स्पष्टं भावस्य च प्रकाशितदेतत् ध्वनयन्नत्तर्द

चक्रेणयुगपदित्यत्रकर्मधारयेत्यादेर्भाष्यविरोधेन सिद्धत्वेनेत्यर्थः प्रकृतेयुगपद्रचनाकौतुकेनचक्रेणेत्यादौलक्षे
नानंदधिकारकं दधिपंचक्रेणेत्यादिलक्ष्येत्यर्थः तदाशयः पुंयोगादित्यादिसूत्रभाष्याशयः नन्वेवम
पितन्नावैकयमतआह चक्रेणेतेति आदेयवायुक्तसमाधिं खंडयति अंगेतिनन्नमूलेननलिंगाभाव
प्रतिपादकं तथा सत्यलिंगाद्युपस्थितौचित्यात् अव्ययप्रकरणसमीपेएवयुक्तमदादेः प्रतिपादनौचित्याच्च
किंतुतत्सत्वेपि साधुत्वप्रतिपादकं तच्च विरुद्धमतआह ङेप्रेति अत्र गावत्संतत्येवेति पारीतक्रमः नन्व
वमव्ययीभावविरोधोऽतआह सामस्तिमात्रं कार्यं अतएवाव्ययानामत्रग्रहणं नैवालिंगाभावाद
व्ययीभावस्यक्लीबत्वविलिंगोंतराभावाच्च एतेनेदमुपलक्षणमव्ययस्यापि युक्तिं जोत्पादित्यादिर
त्नाकराद्युक्तिः समास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशेन तदाहेतिदिशि तिच्छादिनाऽतः ब्रुशंकेतितत्त्वंका
प्रयुक्तत्वनिर्देशासंगतिजप्रतिपत्तिगौरवचारणायेत्यर्थः केचिदिति प्रसादकारादय इत्यर्थः त
त्रानिर्मलत्वं दाक्षितशास्त्रिदंडाद्युक्तेरसांगसंध्वेनयन्नायाकरे किंसाम्नीतितेषामाशयोनंतरंखं
डयतिनन्वेतिष्युद्भलक्षणनिरासायाहगोणेति अतएवसस्यार्थमाहतेरति अभ्युपेत्याप्याहचद
ति अतएवाप्रयतिसेत्यादौ तिस्रादयोभाष्यकृतोदाहृताः एतेनैव सवंधिन्यामीति किंतानाऊेणेन

केचिदित्याह विधीजंतुऽपवादत्वाभावेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रविरोधः नास्ति मतत्वं तु यत्नसंज्ञा द्वयमुप
देशातः प्राप्तं तद्द्वयमिति न तद्विरोधः यदि तु भाव्येऽसम्भवमित्यनेन तस्या ऽदोषत्वमत्रस्तु विवेयमनु तद्दीर्घा
देश्यपाशास्त्रिद्वंद्वादिभिरुक्तेन ऽनित्यत्वं ऽप्यतिसंचार्यानामिति सादिना विप्रादिनतु दोषोऽस्तु कालु
भत्वात्तत्रापि न दोषोऽनभ्यासः तस्मात्तिनत्वेवमपीगुणपित्यानदोषोऽस्तस्मात् गुणेतिनन्नकरांत्या ह्रस्व
ग्र०
१७५
स्यगुणबाधकत्वे मानरित्यादौ दोषोतस्माह यमितिउक्तस्तापकस्सविशेषायेत्तत्वेन तु दोषएवनन्तु
राहेतिदिगति ३ इह स्वरीत्याऽसा ढ९ अत्रसोपन्यासोऽनभ्यासीनेति सूत्रयत्नाह माऽस्येपो ३ इति एत
175 न यरत्वेनमाप्यत्वाउपन्यासइति परोक्तमयास्त्वेनत्वेनेनमात्रुवाद्धरेचि इत्यनेनेनाभविप्रतिपत्त्याह
द्विरिति आरवेति मवस्था मामित्यादिनिर्देशमूलकानत इत्यर्थः येनेनु तिन्मायाविषयत्वमाह सर्वधे
तिन त्वागमादेशापोरविबोधात्तु कपतत्वमत्रऽशहापवाद इति ऽनवेति सर्वधेस्यादिः ऽयंभावः
ऽसत्रविषयेत स्यपूर्वप्रवृत्तिरिशिमेवापरबाधः नत्रकृतेपधुत्सर्ग प्राप्तिस्ताह्मिभवत्येवम इति ऽत्र मा न राम
माहांतएवेतितत्राहिउ टौ क्यत इत्यादो ह्रस्वदीर्घयोरन्यत्र सावकाशयोः परत्वादोकारस्योकार १७५
एवदीर्घः स्यात् ह्रस्वकृते दीर्घापवादे गुणेपि तस्यैव दोर्लभ्यादिति दोषोऽनऽमत्पर्यभावश्यकम्

मांसाबानेति प्रारभ्येति लक्ष्यदर्शनमूलकत्वात्परिभाषायाः स्वीकारेणेत्यर्थः नन्वंदीर्घाज्जसीति निषेधाप
त्तिरत आह याधंदेति कर्मण्येणावाधकमाह मूलेति विशिष्टपाठ इति भावः यथाचैतत्तथा प्रतिपादि
तमादौ भावप्रकाशेऽमन्नवर्णसंज्ञापत्तावनुक्तः तेष्वादौ तस्य तत्र वाचकत्वात्तद्योतकतापत्तस्यासि
द्धत्वेन गौर्यादावपि तथैव सत्वात् तस्मात्मार्थवैलक्षण्यापत्तेरस्त्रीत्यत्र तदापत्तेर्प्रतदेतत्ध्व
नयन्नाह स्त्र्याख्याविति तेन घंतादेति तु ऽप्रतिलक्ष्मार्थभावरूपकं केवलेन तु व्यपदेशिवद्भावे
न तत्वेन न्वेवमापीन घोरित्यादौ दोषोऽत आह ष्ठीति स्त्रियामिमेववाच्येऽत आह ख्येति एवं उके
नित्यस्त्रीत्वांगीकारे तस्यातत्वात् यदा द्वयपीदं तस्मात्संबन्धमित्याह यथोद्देश इति समासे तु वक्ष्य
सीत्यादिषु तु भविष्यतीति कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थः तेन यथोद्देशाद्दमिति कैयटोक्तमपा
स्तं तथा हि सति नदीसंज्ञा स्त्रीसेववदेत ऽभ्रनपव शब्दे नांतव्यतिप्रकृतिमत शब्दग्रहणमत एव वक्ष्य
ज्जायेतेन दोषस्तत्रापी घ्यादिविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिंगार्थबोधकत्वादित्युपपा
दितमेवा तेन यथोद्देशन्यायसिद्धमिदं कार्यकालेन तु वाचनिकमिदमिति सकलग्रंथकरोक्तम\
यासंज्ञाभावादिदोषप्रसंग एवेति शेषः ऽनन्यपात्तासांतत्वांगीकारेयत इत्यादि वन्नयोः संज्ञयोः

सविधिमुखेन प्रवर्त्तते इत्याह तेनेति श्रीपतिना तदाचुकं स्वं स्पतिपादितमिन्दीति आचेम र्दः विग्रहः क
लमाह प्रदमितिन न्नुधीशब्दस्य पोतिकत्वेन कश्चापि कृतो नात आह ह येइति मुख्यत्वस्य तदवच्छिन्न
स्यकर्त्रं विकारकत्वमस्तीत्याह धी ध्यानमिति तेन त्वे वं प्रकृते धीरिति विग्रहेऽपि प्रधीशब्दे वए
नस्यात प्रश्नवृत्त्यकार्यवृत्ति गतिकेविधी शब्दं प्रमत्तवादत आह प्रकृष्टेति क्रियायोगे उपसर्ग
त्वविधानादाह याक्रियेति तेन त्वेवं तामितिमुक्त्वितमत आह तद्धाचके ति लक्षणाभीरसे वाहयेद
ति वाच्य या क्रियया इदं चान्यत्र स्पष्टं तेन यस्य क्रियेति तेन प्रपाणीयइत्यादौ णत्वानापत्तेस्त
त्र धातोरेव क्रियावाचकत्वेनतं प्रतितस्मतत्वेष्यनीयरं प्रमत्तवादिति शास्त्रमुक्तमयास्तं ननु ए
वमपि मित्रेति सूत्रस्य षष्ठीबाधकत्वेनोक्तदोषएवात आह भी त्वेति शास्त्रप्रायुक्तिं खंडय
न्नाह विभक्तीति मूले भाष्यरीत्योक्त सूत्रमते व्याह किंचेति षष्ठीति वक्ष्यमाणीय इत्यत्र
सूत्रारंभेपीति भी त्रेति सूत्रारंभेपीत्यर्थः अनेन मूलीयन्तं न तत्परिहृत्तामूलं दूषयति स्म
भ्युच्चयेनेतिमत्ति प्रसंगात् यकैपदादिसकलग्रंथासांगतमायच्चाह त्रेतिमनंतरेतिअच्चए
वशाकेनतदंतं आहसं पूर्व विप्रतिषेधस्य प्राचोक्तस्य भाष्यान्मरत्वादाह केरितिभग

ग्रा०
२७६
176

राम
२७६

उभ्यासविकारेष्वित्यनयानिवर्हितात् अन्यफलमङ्गीगणदन्तगणेरीवमपवादत्वाद्बलादिःशेषं वा
धत इत्युक्तक्रमाह नगणेरिति जगणरूपाभ्यासांसास्यणत्वमित्यर्थः बलादिःशेषेणात्तन्निवर्तितेतदन्तच
कांशं सर्वथेति तद्भावः स्यादेवेदयाशिभावेङ्गुशे रवरादे माध्यान्तरविशेषं पर्यहरति पाद इति स्य ऐचेद
मुपोते एतेन एतेन तथ्यापरोक्षमभ्यासेत्‌ननु उक्तेगमादीनामिति वार्तिकेनिष्पन्नस्य शब्दस्य धातुत्वा
द्वसिद्धमतमाह अशब्द इति सिद्धान्तमुक्ता शाकटायनमतमाह अभेरिति मन्यपोर्व्यभिचारादि
त्याह धातोरिति वेत्यधिकरणेतिपत्तिन्यादेशो यो ङि चेवेमर्थं संभवतीति न्यायविरोध भाष्यातस्य
इस्मेति अङ्गाधिकारादाहेमन्तस्येति योः अयं त्रिशतेन यथासंख्यस्पष्टमिति पदेशाभराहान्तरेतीति
ननु धातोरिति परिभाषया प्रत्यङ् इत्यस्य प्रत्ययेवेति इदमयुक्तमतस्माह सुधीति दित्य इत्यादि नि
र्देशमूलकसामान्यापेक्षत्वमभिप्रेत्याहा वेति प्रसज्यप्रतिषेधस्य गुहभ्रूनस्येत्वादिति प्रसङ्गापा
दकत्वाद्वीदधातोर्वयवेति तत्फलमाह तद्भिन्न एवेति भिन्नादिति स च तत्सामर्थ्यान्पर्युदासेनन
ञ्वपववतद्धटकएवगृह्यतेइतिभावः इवर्णेनि तत्वासंगेतिपा धात्मात् तदभावेस्माह लु
त्ववत्वरिति अत्र शास्त्रायुक्तमयुक्तमिति स्य एवं भावप्रकाशे प्रथमलिंगेन्यनेनाह प्रकृष्टेनित

उभयप्रयोगस्यत्वादाह इदमिति नियमस्वरूपं दर्शयितुमजौतीत्येतत् आवर्त्यमाह अन्येषामिति ऋतो धातु
शब्दस्य दीर्घो भवत्येवेति भावः आदित्याह स्वयमाह नेष्टा यप इति द्वंद्वं यतितेषामिति नेष्टादी
नामित्यर्थः मूलतात्पर्यमाह तन्मूलमाह अनुपतीति यथाश्रुतप्रतीयमानमूलार्थं दूषयितुं तेनाम्नामेतदा
रा० १७७ शयमाह एवं चेति तथा भाष्यप्रयोगेष्वित्यर्थः एवं च न नियमस्यावर्त्त इति भावः ननु कर्तृसुमत्वस्यपेक्षि
कत्वमात्रे हेमयं तु संज्ञाशब्द इति कथं तत्रमत आह यं कजादीति तत्र कृत्प्राचीनवर्णितमूलाशयं
खंडयति येनेति इदमपि सर्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतः [illegible] मिदमित्याह एवुलृत्वचावितिसूत्र एवकारः उ
177 क्तमित्यत्रान्वयः भाष्यांतरमाह नेष्टि तिक्तात्रिपातु इदमपि भाषाविषयं छंदसि तु तत्रस्पतं चेत्यो
क्तत्वात् एवं च मात्रादेः निरनुबंधकतः प्रत्ययांतत्वेन च यथान्यासे लक्ष्यसंस्कारेऽपि न योक्तरीत्या तन्मूला
ख्यानासंगतिः स्पष्ट एव एतेन मूलानुयायिनः सर्वे निरस्ताः नन्वेवं स्वरः अपवृत्तिस्वरस्वरः अत्र स्वरस्य
दाहयद्वेति विशेषेति प्रत्ति पदोक्तत्वादित्यर्थः अनिरवकाशत्वेन तस्य बाधकत्वेपि पर्वप्रवृत्तिनियामा
मकत्व स्यान्यत्रस्पष्टत्वादिति भावः सिद्धे आरंभो [illegible] नियमममाहायमवीतितेन कजादित्वतो याथ राम १७७
भावेन तत्र विशेषणाभावमाह अग्रमादाविति विशेषाभावमाह शसीति [illegible] यमाभावमाह क्रोष्टु

वलाद्भ्यामिति वार्तिकार्थस्य योगविभागेन साधितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं ॥ पत्वणत्वेन मूलेऽस्मिन्नाहे द्वंद्वेचेति
स्यानिवर्त्तेचेत्यर्थः सजातीयापेक्षत्वेन हलंतरूपविशेषापेक्षत्वेत्याह परेति सप्तमी समासलभ्योप्यर्थ
र्थ इति तत्रैव स्पष्टं नाजानंतर्य इति नात्र इति रिक्ताकिंवनिन्नवमूले तिस्फुटं तेनाह निमित्तादिति कर्मप्र
योसंगतेराह भावे इति ननु किं लुगीमत्रका विधिमितो विधिनापमत्त आहगोपत्येति रिति भाष्य
तरमप्यत्र मानमित्यन्यत्र स्पष्टं यद्यपि तत्रतत्र स्पष्टं कमर्थप्रदर्शनं लवणमाचक्षता तौल्यो रित्यसिद्धमाशं (
केवमंत्रतर्हि केयो विधिमिती तिभाष्ये उक्तं तथापि तद्दुस्पष्टत्वात्कल्पकं परं न सर्वथा भावपरमिति उद्योत
स्पष्टं तदाह तस्मादित्यन्नु स्वेः धिकृतान्तकरणेन विकारेनो भवतीसाधिरतन्माह प्रयोगे ति निमित्त व्यव
हारातिदेशेन जनप्रयुक्तं कार्यमेव स्यान्न करदंतप्रयुक्तमित्यनित्रापत्तिरर्थं तद्वात्म्यातिदेशासंभव
एवतयोरर्थः कास्यस्य तत्वत एवसत्वात्सत्प्रयोगाभावाच्च शास्त्रीयकार्यातिदेशाव पिनलुन्तंतस्यापुरा
ततयात्त्वमङ्गावेनरेफरूपपणादेशतत्र शास्त्रप्रवृत्तावपितस्यांतेदास्पातिक त्वाभावेनोदात्तप
णाइति स्वरानापत्तेः इदमनुपदमेववक्ष्यते तस्मान्नूपातिविशएवपर्यासित स्तदाह व्याख्यानादि
ति प्रधानंनाप्रसर्वप्रयोगनिष्पादकत्वेन बोधं तद्वेरूपं प्रति प्रसंग निराचष्टे पक्षादेरिति लोके

यादिष्विति स्वशब्दवत्त्वयोरपि पाठेनेत्यस्य शब्देन केवलवत्तद्देरपि ग्रहणविभ्रमनिरासायाह नियमे
तिएतेन स्वार्थिकाः अक्तिन इतिभाष्यप्रयोगान्नेति शास्त्रकृतं सपास्तं वस्तुतस्मान्नाप्राप्तिरेवेतिबो
ध्यं ग्रहणपदेऽनुयोगं स्वयन्नाह वर्णेकेति मूलासांगत्यं वकुं तत्रात्पर्यमाह आनुमती तितदेवाह
आनुमानिति यान्तारव विग्रहः असंदेहायेकशेषो नकृतः एतेन तदकरणे न वैकल्पिकं स्त्राप्यत इतिशा।
रा० १७८ स्त्रिदं इवाद्युक्तमपास्तं तत् ध्वनयन्नाह द्विपद्मिति ननु भेदपक्षे तत्सिद्धार्थवत्वाभावेन कथमिष्टसिद्धि
रतस्त्राहात्वकरणेति मात्रपदेन तदर्थनिरासः न भेदस्याश्रयेणैव तदुपस्थितिरिति न तत्रवत्तिरत आह
178 नुकार्यमिति एतेन सकलगं यकारमेकाभेदपक्षनिरासः नन्वेवमपि तस्याविकारे आनुपूर्वी भेदा
त कथं तत्तोऽशत्रीतिरत आह षदिति वाचकेति करणेमर्थः अर्थः अनुकार्यं अत्रमतो छ इत्यत्र कृ
धातोरितीतितन्न्वेवं भूसत्तायामित्यादौ दोषोऽत आह भूसत्तायामिति उक्तभाष्याद्यविरोधायाह
तएवेतिलत्वभेदपक्षेऽप्यस्तीतिभावः सत्रेष्वेव सूत्रादिष्वेव पाणिन्यादि पठितेषु नन्वेवं गविस राम
यामित्यादौ दोषोऽत आह गाविति सोऽहं रवणादित्वात् पादाहवांतेति नन्वेवं वलोपापत्तिरत आहाऽ १७८
नुकार्येति आह इतिभाष्यस्य तव दिदं इत्यर्थः न नु धातोः स्वरूपेति परिभाषासत्वे कथमत्रेत्वमतआ

त्र इति तदेवाह सर्वत्रेति । अपि समुच्चये प्रागुक्तनियमस्तु न शाब्दो नापि तज्ज्वद्भावी प इत्यतो विलक्षण
इत्याह तज्ज्वदिति विधानेनेति सर्वनामस्थानादौ तु न तज्ज्वत्वस्य कथमप्यप्राप्तत्वादित्यर्थः एतेन विभा
षेति नियमार्थमन्यत्सूत्रद्वयं विध्यर्थमेवेत्यपास्तं । एतेन उक्तार्थान्तरस्य विधायकत्वेन इदं विभाषेति सू
त्रं । एवमपि विभाषेत्यस्य नियामकत्वेऽपि प्रयोगे पितेनैव सर्वनामस्थाने पित्र्यं जनमात्रप्रयोगसिद्धौ नियम
स्य सजातीयविषयत्वं पाक्षिकमपि प्रयोगनिरासाय तज्ज्वत्प्रकोष्टुः क्रियामिमेवदेदिति भावः तस्मा
दुक्तनियमेनान्यत्र तुज्वत्त्वमेवेति सिद्धं तत्र शंकते नन्वेति यथाक्रममाह क्रोष्टृ इति एवं नोकारान्तम
वच्छेदः सन्तं विरोधं परिहरति इदमिति अत्र मानमाह नद्युक्तमिति मृगशब्देन हरिणा द्विजातिवा
ची एतेन सामान्यतस्त्रिसूत्र्यां नियमपरत्वं वर्णयंतो ये सर्वे प्रयुक्ताः उक्तभाष्यप्रयोगात्तु तोपपत्तिश
ब्देन लक्षितः साधिमह इमिति वदंतो पिहलादिषु प्रयांतश्चैव प्रयोग इति वदन् शास्त्रपितरो हेति
दिशितिति वक्त्र चिन्त्य उकारांशे केवला कोसूत्रुमपूतुकिं स्वं इ यति पतिति एवं वा र्थत्वाभेवा जग्माह संयो
गांतेति विपेति रादेव समे तेवमिति तस्यर्थ नन्वेवं परमलघुवानिमादिवत्सकस्मा विस्तराणि पण्यन
स्यात् अत आह सकृदिति यादवमाह वर्षामिति तिरोजभावक्त नासाधुत्वं निराचष्टे स्वसा इति ।

रामः २७९

179

स्त्वेइति प्रागन्तोकारांता मलधियामोऽप्युक्ता दपिन स्माचार्येइतिन्मायेन तस्मा निवर्त्यत्वात तउपास्य
तयो शब्दसंग्रहा यत्नकार इति सत्नदा विकल्पा यां मान मिति मल्पुत्तानुकर एवरणेन सर्वतत्काल।
ग्रहणेन तावत्ताद वासन्चरितार्थः अन्यथावैयर्थ्यमपमेवेतिभावः मूलंदूषयन्नसिद्धांतमाह पदे।
विति मच्चैवगोतोणि दिमच्चैवमूलंदूषयति यदि विति मसंदिग्धेसंदिग्धवचनमेतत्तवेदाप्यत्र प्रमा
णामिति चतभाष्यविरोधात्तस्मान मिधानमिति मानाघुक्ते खंडयति यात्विति मप्तस्य स्पतशब्द
स्पशास्पाधुक्तिं खंडयतिनन्वेतिगोत इति सूत्रेऽस्य सब्दविकल्पे सत्रान्वयः वार्तिको कि स्तुमो
तो मिति सूत्रस्थेति न पूर्वविरोधः मूलंदूषयन् सिद्धांतमाह परेत्विति इग्जंताः पुलिंगाः अज्ञि
ति एतदुपपत्तिरादौ भाव प्रकाशे स्पष्टाऽर्थो ग्रहः एतस्या मार्थताघा उक्तवादाहेके तिमूलाश
यमाह वाचेति तदर्थं तदावश्यकत्वे सर्वत्र न थैवेति मूलतात्पर्यप्रतीतिः अनिरवकाशत्वेना
त्रतस्या बाधकत्वेपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकमस्मेवेसमत्रस्पष्टमिति भावः नन्वेवसन्निपातप।
रिभाषया लोपो न स्यादत आह सन्निपातेति मत्र संबुद्धिलोपे स्पष्टं चेदं भाष्ये पंचम्या निरवकाश
याययाश्रुते दोषादाप्यत्वंनादिकलाभावादितिशास्मूलेरसांगतं ध्वनयन्नाह तस्येतिमारभ्य राम २७९

हृत्किर श्चेतिसोऽन्त्यादिकल्पनात्तः इदमेवोचितमिति भावः मूलेऽन्यूनतांनिराचष्टेकृतउदितिअतएवप
रत्वादेवनसइष्ट इतिमूलाशयनियमसायाहात एवेतिआदिनात्यतिलवेति अतएवक्रमेणाहरेफेतिअ
त्रशासिप्रसंगादाह नत्वेतिशास्त्रा धुक्तिखंडयतियतिविति अकाराशेतुनेदंफलमित्याह अकारेति
आशयादिति सूचितारुचिमाहवस्तुतइति इदंचा अत्रसमर्थं न त्वेवं पूर्वत्तिवत्वेनावयवात्सोर्लुक्
स्यात् अतआहकेतिन त्वेवमव्यंतरंगत्वाद्गुणैसादेशोऽन्तरूपापत्तिः तदभावेसहेस्मेवस्मादत्तआ
हसादेशादिति अत्रनानाभावादाह स्पवप्रेतिदांतादितिदुर्वारमितिभावः विभक्तिसमयानेऽन्वयःन
नुउकारीत्येकरयदस्यापदत्वेनपरादिवत्वेनपदत्वेपिपूर्वांतवत्वेनस्यादेवातआहत्नीतिभावेनया
प्रतिपादितत्वात्उक्तप्रकारस्यगुरुभूतत्वेनलघुभूतंसिद्धांतमाहोन्नरेतिननुनात्रोत्तरपदकार्यं
तस्यैवासत्वाल्लनारूप्याननिदेशाच्चाकिंतुपूर्वस्यैवातआहोत्तरेति अत्रवीजंत्वनपन्नाहोत इ
तिकेचिदिमरुचिवीजंतुप्रत्याख्यानोत्तरंचनस्यापनपरभाष्यप्रामाण्यमेवमनसिधानमे
वेति तेनन्यासः सेड्ढ्यादिरनुकरणमितिदंउउक्तमयास्तंत्रधीसंगतेः तत्रप्राधान्यात्कार्यमिति
शेरटेऽसंभवादाहवीतितदाहतिअपवादत्तमेवप्रकाशयन्नाहेत्यर्थः सतांतरासंगमादाह

ग्र०
१८०

180

क्षमेव एतेन सूत्रेण तदंतविधिना प्राप्तोपि समुदायं यदीति वचनेन वार्तिक प्रत्याख्यातं तदंतेनक्ष्म
इति शास्त्रमुक्तं मयात्वं मूला सांगस्य अनेन यत् पूर्वपक्षतात्पर्यमाह एवं चेत् सूत्रत्वेनावंतत्वे वैयर्थ्य:।
(एवं चैतद् यत्र प्रत्ययग्रहणे इति भाव: मूलेमतेपि स्थलत्रये नेतदर्थं प्रत्ययग्रहणेस्त्वाह यघवीति एतेनाम्
यादं ऽस्यायुक्तिरपास्ता विरोधापत्ते: तत्र स्थलत्रय इदमप्युक्तमित्याह तत्रेति यजादिसुबंतेति
नमित्यादि इदमायुक्तैरसांगस्यादोह स्वमिति ननु तेन दीर्घस्य निवृत्तावनिषेधोपक्रुस्व सकर्षंत
त्वअवच्छेदो ऽत आह ऽस्याविति नेप अतिननु वार्तिकमतेऽस्मर्थ: ननु पु चिन्हा तिकमतेन सुलोप: स्
त्रभाष्यमतेतत्र अवेषपि स्यादिति कथं तत्र स्मार्वान मत आह त्रेति उक्तविषय इत्यर्थ: आदिमा
गगीरित्यादि अभ्युपेत्येदं वस्तुतो ऽत्र एव नेति तत्राप्यदन्तानासानभिधानमित्याह वस्तुतिपरे
त्विति मतशेषे किं चेत्यादिनेत्यर्थ: स्पैवाभावप्रश्नेति पाठ: फलभेदापकोस्तु भाष्युक्तिं खंडयति
यत्विति तस्य आकारांतस्य प्रश्नेषस्य ऽनयाऽस्मयपत्रमह एऽस्मनया विशेषणत्वादिति अत्र चतत्
प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेवमानं एतेन वंतांगभावेन वद्दसाणरीत्या ऽस्यायुक्तवादाह तस्येति राम १८०
आकारस्येत्यर्थ: अस्य तदादिविधे: ननु तथापि शास्त्री योपसर्जनत्वाभावस्तत्रास्सेवात आह

नादित्याऽऽगमशास्त्रेपाऽवयवयव्यं तदेतेनस्यात् व स्यंताभावादित्यर्थः आपद्येतीति पूर्वत्रपेव ।
स्यंतमप्यत्रवयस्यनामित्वानुरोधादितिभावः साकांक्षत्वादाह सर्वेति अत एव स्वतन्त्रस्याभावादेव ।
नन्वेवमत्रापितेनैवतदवयवस्यतन्त्रस्याप्यपरादीनितत्त्वएकदेशयुक्तिसंचऽसन्यथासिद्धांतमाह परेति
ति बहुव्रीहिपदार्थिकारा विशेषणादाह दिक्शब्द इति नितिदि तीयं योन्तरेति फ किंकांतर्गतं ननु प्रतीके
द्वंद्वोत्तरं नः लक्षणं विनाऽसामानाधिकरण्येन बहुव्रीह्यनुपपन्नेकदेशे एव लक्षणांगीकारा
दाह योतरेति विशेषणशब्दो विशेष्यलिंगः गुण इति गुणोपसर्जन द्रव्यवाचकत्वादित्यर्थः त्वान
स्य विशेषणत्वात् एवं च विशेषणत्वात् एवं च विशेषणत्वान्तु भग्नो विशेषण इत्यस्य प्राप्तिः
नत्र किंस भग्नमतान्योन्तरपदार्थविशेषणस्य विषयता विशेष्यविशेषणत्व विशिष्टस्यकथंतत्र
मत आह दिगस्तमानीतिमूलं हृषितिऽऽवेति प्रश्नेवादिति एतेन स्फुलत्वाविति सूत्रे दीर्घा
दितियोगविभागेनङावयोजाहणे सर्वन्ना दीर्घ योरेवग्रहणान्तेति शास्त्रापूरुक्तमपास्तं एवं वार्त्ति
काभावादाह छंदस्विति एतेन तथा भाष्योदाहरणादस्यलाभ इति शास्त्रोक्तमपास्तं प्रमा
स्याने न्यूनतांनिराचष्टे छंदस्विति कांतस्यैवेति पाठः लक्ष्मीशब्दस्यतु नोच्चार्यत्वमितिस

नए वाहय प यवीति भावं भाष्यदंसंयुक्तमितिउक्तलक्षणे नेए कोस्मैव निर्वाहो हीती येकथनानुपायोगो
युक्तेस्तुल्यत्वादिति हीतियः पक्षोयुक्त इतिममप्रतिभातिएतेन मूलानुपाधिनः शास्त्रिदंसादयः प्र
युक्ताः सीरदेवाद्युक्तेर संगत्य ध्वनयन्नाहात्रेतिब्रह्मेति सूत्रे इत्यर्थः आह रित्यनेनभाष्यासंमतत्व
उप०
१८१ रूपा ऽरुचि बोधितामूलादिकं रवंडयति छन्दयोरिति पदस्याविशेष्यत्वमितितन्नेत्याह पदस्येतीति
१८१ त्मयंनैतत्स्वार्थ इत्याहत्वोनेतिमतीत्यादे रूपयतिमाहात्रेतिब्रह्मेति सूत्रेत्यर्थः सिद्धांतमाह छेरि
तिमतांतरं नयुक्तमेवएतेन तथाशास्त्रायुक्तमयास्तं ऽससिद्धत्वपूर्वत्वसापेक्षत्वमितितदाहचयद
नि एकत्रोभया संभवादाह धुडेतियथाश्रुतमूलासंगतिं परिहरतिजन्यादिपरिशिष्टकाराश
शयमाहे काच यतिप्राचोक्तं रवंडयतियत्रेतितत्रसूत्रेपतिवंदीसर्वोयित्संवपकेलिकामभ्युपेत्या
याह परेशेशेति ऽमत्रमतेकेचिन्मतेउपेतिएतेनभाष्यस्वरत्वोरेतन्नाश्रितंमांसप्रचना इत्युदाह
रणान्तमांसस्यपचीत्यनेनान्यथासिद्धमत्वा मूलेएतदुक्तमितिशास्त्रुक्तमयास्तं भाष्यादा
हरणेन्तुवक्ष्यमाणमूलरीत्योपपन्नमेवेतिभावः नत्वसनदभावाधाधकत्वातारादाहपुंस्त्वेतिम् राम
लाशयमाह स्त्रीत्वादिति तमेवविशदयतिऽमनएवेति ऽसादेः सिद्धांतमाहात्रेतिसूत्रे इत्यर्थः ऽम १८१

इतिउक्तपरिभाषायामित्यर्थः प्रसक्तिरितियेन निषेधः सफलो भवेत्तस्मात्तस्य ग्रहणमेवेतिसिद्धंमू
लं दूषयति एतदिति अत्र अतिस्वरवृत्तौ येत्यत्र तच्चेत्यस्यैव मितिशेषः वर्णग्रहणेपि तत्स्वरूपग्री
कार इत्यर्थः इत्यत्र इत्यादौ इह स्वरवृत्तौ यैरित्यादौ न तु पाप सोपापांतरादूषकत्वान्मूलमपियुक्त
मेवात आह पदांगेति एवं च मूलमसंगतमेव स्वोक्तप्रकारावश्यकत्वात् आह तत्र एवेति तेन निर्बा
हो देवेत्यर्थः आकथने स्यान्वयः अभिप्रायेणेत्यस्य प्रवृत्तमित्यत्रान्वयः एतदिति द्वितीयशंके
त्यर्थः तथा च तन्निमित्तदिशा दयन्दोषांतरमाह किंचेति एतेन मत्पक्षसमाख्यानपरभाष्यमेवत
त्रमानमिति आगुक्तभयास्तं दोषांतरमाह किंचेति परिनिष्ठितविभक्तसमासे नाहार्थे इतिप्र
युक्त्याख्याने दोषमाह किंचेति अपिपक्षे शीभावातिकिमत्र समुपक्षः भानाभावादिति फलाभा
वादित्यर्थः अतिदेशस्य कार्यार्थत्वात् परंपरया कार्यमादायैवतत्स्वतौ न मानमितिभावः वि
शेषं वक्तुं स्वोक्तप्रकारे भाष्यांतरसंमतिमप्याह पादापदे इति इति उक्तमित्यत्रान्वयः अन्यथा श
कते दीर्घत्वे इति इत्तः आक्नचेत्पाठः आगे सत्वात् तथैव भाष्ये शैलीसत्वात् ननु अनेनैव पू
र्वत्रापि समाधानेन तदानार्थक्यमत आह स्थानीति अतिदेशनिर्विषयतापत्तेरित्यर्थः तमेवा

पृथक्त्वादेवेत्यर्थः । अस्त्वाद्ङितीति सूत्रमूलस्य पुंवत्त्वेऽपि सकलगं पासीगत्वाय सिद्धांतमाह परेविति एक ।
देशानुवृत्तेरयुक्तमात्त् भाष्ये हृस्वग्याकेस्याऽरम्भापत्तिके ठतऽक्त्वाच्चाह यद्वेति अनार्य्य भेदेवीजमाह
शब्देति अत्र मानमाहात एवेति उक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः । अत्र वस्यमाणावोद्धलद्दयपु वा तिकितद्भाष्या
नावसरेऽस्मत एवेति विशदयति एवं चेतित्यात इत्कौवेत्यर्थः । अस्य प्रकृतस्तनदीर्घशस्य प्रथमलिंगोऽस
रस०
१८२
नेनाहावपवेतिकृतो ऽवगतमिदमुक्तं भाष्ये ऽ तस्माह एतच्चेति अत एव अस्य निषेधविकल्पकल्प
संतवादेवाभूलेशतिभावः एवं सतिके पदस्य संकोचेन कृतदेश्युक्तित्वादविरोध इतिभावः अन्चोक्तं ।
त्वेऽयपि सर्वत्रत्वयो स्तत्वासमावादितआह तदंतस्येति मात्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः नन्वेवं नेयङु
182
स्त्रव्याप्येवमर्थः स्यादितितत्संभव० एवास्याह नेयङिति किसाद्विन्न स्यादेपके ऽन्वयस्यैवोचिता
राहतदेति इयङन्तिम्न स्येत्यर्थः तत्रमानमप्याह यस्यांगेति तावस्त्वर्यत्तेत स्यांगासंभवादाह स्त्र्या २
स्त्र्याविनस्येति तत्रागाद्देपकाभावादिभावः तथा स्त्र्याख्यानफलमाहात एवेति तत्यास्त्र्याख्याना ।
देवेत्यर्थः सिद्धांतेशंकते ननितियत्तस्यैवमिनत्रान्वयः लुवंतस्य त्रिलिंगत्वेदोषमुद्धर राम
१८२
तिन्वचा शतिसामर्थ्यादाहस्वलिंगेति अपिनातस्यमक्त्वयः अतिदेशस्वभावसिद्ध एवायमर्थ

तएवच॰ग्मापे इत्यस्य तन्त्रेत्यादिः मात्रपदेन नित्यत्वमव्यवच्छेदः प्राचां मतमाहतत्रे ति तयोर्मध्ये इत्यर्थः॰ग्माप्त
प्तेऽति न च परस्मात्स्याविति ह्रस्वग्रहणापत्तस्याविभाषेऽक्तेनाप्राप्तिः कथमिति वाच्यं तत्रैव पदेश
षपदमकृत्वा परत्वान्नदीघिसंज्ञयाबाध इत्यर्थः स्याण्णुक्तेनादो याल्मनराव ह्रस्व घटितवाक्येनयङि
तिसूत्रे निवृत्तमिमतं परस्मात्स्याविन्यन भाव्यं निषेधादिति न च दीर्घवाक्ये इयङि सानदंशेऽभयत्र
विभाषायास्तमेव कुतो नेति वाच्यं भावमात्रतीमर्थकत्वाल्लाघवानुरोधेन प्राप्तविभाषायास्तस्यैवोक्ति
स्यात् उभयकल्पनात एक कल्पने लाघवस्यवाक्ययोः साम्यस्य च सत्वात् अकृत्न्प्रकल्पनातः प्र
तिप्रसवविधौक्तप्रकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि वोध्यं स्वङ्नकर्त्तुं ङ्स्तु सांगमं ध्वनयन्नाहके घट विरोधं
परिहरति इत्यादीनित्यादिना ॰ग्मशन्मार्स्किपटङ्तिस्त्री विवपार्थमिन्नादि आख्यायामित्यर्थः ह्र
स्वांशेति इत्याप्राप्तिरूपोपक्रमानुरोधात् परस्मात्स्याविति सूत्रे उपक्रमे ॰ग्मत्रानुवृत्तेयङ्‌वङस्या
नाविति शास्त्रनिषेधपरतयाभासे आरभ्यानेन तत्र ह्रस्वग्रहणापत्तेङ् नीतियोगविभागे ङिति चेप
ङूवङ् स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू ॰ग्मस्त्री वा नदीसंज्ञो न भवतः इति के पठके ॰ग्म निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया
॰ग्मज्ञानानुवृत्ततदंशेनित्यस्त्रीलिंगाविस्मस्यावश्यकत्वाच्चेति भाव स्ततदाह नतेति स ह्रस्वमात्रवि

तोऽदस्त्रादयः पराक्ताः शद्देशेनेतिऽप्रजादिविभक्ताविति भावः वस्तुतस्तु नैवेविरितत्वं तत्रऽसन्त्या अन्विदस्य
मेववदेदेकं च योऽसतयैव तत्कल्पनासिद्धान्तदर इत्यर्थमेवेतिवो ध्यंतदाह नीति दिगिति एतेन तथा शास्त्र
युक्तमपास्तं ननु नस्य गुणादीनामिव तु टाप्प्रयवादत्वमेव युक्तमिति कथं तद्देशे विप्रतिषेधोऽतस्त्याह
ऽस० १८३ त्रेतिवार्तिके इत्यर्थः मूलमिति निषेधेन तदपवादत्वाभावस्फ्तापनादिति भावः स्त्री त्वेति द्वपार्थवि
शेषप्रविभक्ति संज्ञान्चैतद्भयनिमित्तके त्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह तत्र इति ऽप्रस्मादित्यर्थः ऽअर्थेति अ
183 र्थसंज्ञोन्चैतद्भयनिमित्तकेत्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह तत्र इति ऽअस्मादित्यर्थः ऽअर्थेति अर्थसंज्ञोभय
क्तेत्यर्थः ऽअस्य तत्वमाहान्यथेति तत्र अपूर्य इत्यर्थः ऽआमीत्यस्य तत्र यादेशे इत्यत्रान्वयः संज्ञाचार्य
विशेष प्रैतद्भयानपेत्यर्थः इदमपि विशेषापेक्षस्य वहिरंगत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु द्वंद्वेतपिने
ति सविशेषमाह वस्तुत इति तत्रादौ विशेषमाह दिमेनेनेन स्वरूपे ऐतिमूलं दूषयति न त्वादि
एतेन प्रागुक्तं स्त्री युक्तमपास्तं ऽअस्तुत त्वान्नागविशेषणं किं तु श्रुतत्वात्तयोरेवे माह स्त्री निष्टे ति
ऽसन्त्यथा ऽतिप्राग्नि रिस्त्राहत्रीति ननु एवं सप्तम्येक वचनस्यामपित्रयादेशापत्तिरत आह तत्रेति राम
तेस्त्रयस्त्राने त्यर्थः स्त्री निष्ठ संख्याया वर्तमानेऽपि ऽअंगस्य स्त्रियामवत्तेरा हांगेतिऽस्मादेशमुपपा १८३

इतिनात्रतदतिदेशः इतिलाघवेनाह यद्वेति ननु पुंवद्भावसूत्रे इदंसूत्रंनतत्रभावे इतितत्रपक्षेरो
धएवातआह पुंवेतिकर्मादिनालुप्तन्नुतावतापुंसिवर्तेरवेति कुतोननदतआह पुंस्त्वेइति सूत्रे
संसीतिधर्मपरमितिभावः एवं नत्रयुक्तवद्भावेन निर्वाहेणैवेति एवं च प्रथमेसुक्तभाष्यासंगति
रितिभावः ननु शास्त्रीयलिंगत्रयसंपर्केवलान्वयितेन न पाठ्योऽद्वर्वचोऽत आह यथापि इतिलो
किकस्यासंभवादाह शास्त्रीयेति उपजनेति प्रादुर्भावेपि नन्वेवमकृतेपित्तदभावसावेतितथा
र्थपितेनैवासिद्धातदसांगत्यं तदवस्थमेवातआह अकृतेति तिरस्करकुर्वेद्वास्त णावेत्यादादिस
र्पः एवमनुपतत्वान्तेन पूर्वपक्षमाहेवमितितनुइदिमर्थः अत्रेति अभ्यर्थेन्यर्थः नन्वेव मुक्तभाष्य
विरोधोऽत आह भाष्ये इतिके पदादिमतेऽपमपिदोष इत्याह विवेतितत्त्वविकल्पाभावापत्तिः
परंतत्रेतिशेषः एवं च तस्य हि सत्त्वविशेषणासंभवइतिभावः भिन्नान्येव सूत्राणीति अमनिरा
सायाहेतुद्वारमिति अस्मेपि सूत्रद्वयमित्याह लाभामितिनन्वसंनिपातपरिभाषयापूर्वेन साद
नत्याह सनीतिबोहोपुंवद्भावेनैषीसिद्धे राहत्वत्तीयांतेनेतिति स्त्रीभर्यिइति विग्रहः अत्र
तएवसनरूढ स्यात्मार्थइतितेनोक्तैरात्सासिद्धेदंपनलं संद्वाविशेष इत्यादितद्वदा।

स्यान्नेतिऽमस्त्रीतियपदासलभ्यमाह सम्वेति मारेऽमितितपार्येनेयङ्‌वङोरस्त्रीमिवतत्संबोधनावीदूतावि|
त्यर्थेनस्यान्मादेशः संबंधस्यांतरंगत्वेन नित्रैस्या नगमहणात प्याऽन कुएसनित्तावकुव्रीहिरित्यर्थः
ग्मेत्रेयङ्‌वङ्‌भ्यामंगत्वेपादाहयन्नेतियच्छब्दविषये इत्यर्थः कचित्प्रयोगे अतएवेत्युपयोगा|
रा०म० १८४ कारादेवा एवंतस्य फलमुक्तातत्रमानमाह तङ्कामिति सूत्रस्यावितिसूत्रे इत्यर्थः प्रथमलिंगेम
स्याप्रमाख्यानमव्ययवेति प्रतिषेधे इत्यस्पदोष इतिशेषः स्त्रमेवाह वाणेति द्वितीयकवचनेनदीका
106 र्यभावादमीतित छेदः इत्याह मीति अर्पतिरेवत्समाणभ्वादहप्रकृष्टमिति एतेनवहुव्रीहिस्थमि
तिशास्त्रा युक्तमयास्तं इत्याह तिसवयवसमादिः कवितिन ... त्रोतितत्वतथार्पकेपुंसः पुंस्त्वा|
वहि इतिभावः समासेसत्रेतियथाश्रुतेमादिः तत्र केदोषमुद्दरतिभाष्योक्तेति यथांगलाभस्त|
थाप्रागुक्तं किं चग्रामनयना दितिद्रुमेति ध्यानादिकमित्यत्र इटन्तरमानाभावः एतेनयथा|
शास्तिरन्या युक्तमयास्तं न दोहेति दिगितिकमत्रमते पुंसिनदीत्वाभावएवेति विशेषमाह स्त्रिया| राम १८५
मितीतिऽमनदीत्वादिति एवं चोभयत्रतुल्यं रूपमितिभावः गतिसमासोयमितिशास्त्रा युक्तासं
गत्वामाह ईशीतितेनप्याख्यानेन नत्रापि सर्वसंग्रहायाह सर्वेति मतेति ...त्यर्थः|

रुपतिप्रियेतिन्यायेनेतितिस्त्रादेशात्सर्वमिति शेषः पुनरिति समासादिस्वादिपदांगाधिकारेणदंतवि
धेः सत्वादाह नदं नेति त्रिशब्दो नत्वान्मा ष्टु इति शेषः नन्वेवं कवाप तिरत आह नन इति पूर्वपदे स्त्रियाः
पुंवदिति पुंवद्भावो पिवोध्यः नन्वस्त्रनुमः परत्वादिति स्त्रादेशस कृत गति न्यायेनन्नु मनस्यादत आहात्रेति
नन्वेवमपि परादेशेन नत्व धडोठितो ऽत आह नन्वीति भाष्यकार्येषु हस्तामेति उभयत्र बीजध्वनयन्नाह ।
प्रत्येति नन्वाप्यत्वं वाहिरंगासिद्धमत आह वहिरिति ऽनित्यत्वादिति एतेन सं नीतित्याप्रसंस्पादित्यया
स्त्रीलिंगविशिष्टस्यास्यानित्यत्वमूलकमिदमिति गंपासांगतमावाह पुंवार नेति तदित्ति लिंगविशि
ष्टेनीत्यर्थः प्रतिपादितमिदमादौ भावप्रकाशेत्तोप इति तथाञ्च न पूर्वनिवत्वाशंका वीत्यपीतिभ ।
तएवलक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रियेति द्विरूपकोशः ननु समस्तत्वात्कथमेकदेशानुवृत्तिरत आह स्त्रीतिस ।
तत्रैव स्वरितत्वकल्पना तु अव्याप्तित्वादाह स्त्रीशब्दे तिवाध इति परत्वादित्यादिः फलितत्वमेवार्थे
कथयन्नाहाजादाविति सवेधेनतराप्यस्मात्स्यासतिस्त्रीशब्दभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थफलाभा
वेन सामर्थ्यादाह स्त्रीशब्देति ननु एवमपि प्रसज्यप्रतिषेधे दोषएवात आह प्रसज्येति ऽत्रादिना
सामर्थ्यसमासः अर्थान्तरायाह एवमिति कर्मणीति योग्यत्वयाह्निपाकमन्वेति अवश्यपकुपया ।
भूतमूलयोजनेप्सभवतिकालितत्परत्वयायोजनं शास्त्रीदेशादिकत्वमयुक्तमिति सूचयन्नाह

त्स्मत एव वैषम्येऽपीत्यभावेन नदापत्तेरेव एतेन तत्र मनोरमादि सकलग्रंथा निरस्तास्तदाहे इति दिक्
त्रियमन ग्रहणं स्यादिति अतिसं चेत्पुनर्यंग्रहणं तदाह आरम्भानादिति मनोरमादि सकलग्रंथासंग
मा यहितत्व एवेति गोरादिवाऽ इति भावः वार्तिके आतोऽ इति मस्य भाष्येति पाठः सिद्धः आवृत्ति
रामा सिद्धः धर्मिग्राहकमानेन तत्येनानुबंधेन सानुबंधेनैतदनुच्चारणे एव निरनुबंधक इति प्रवृत्ता
२८५ प्रवृत्तेऽ ग्रास्तासाह चर्याश्रयणमित्याह आरम्भानादीति मत एवैकश इति प्रयोगसंगतिस्तत्र
तानीत्युपक्रमात्नपुंसकेकशब्दोस्याप्रसक्तेः समाधये त्याप्या माहदन इति सर्वेति ३ अमिद
185 चामिमतः स्मारिः हेतस्मन्वितमत्रैव प्रसंगादाहास्यीति मत एव तत्तस्माः आवत्मादेव भावेऽ।
र्थासंगतेराह कर्मणीति तत्वेवं लिंगानुशासन विरोधोऽमत आह धजेति लिंगस्य लोकाश्र
यत्वऽमत एव संबंधमनुवर्तिष्यते इति भाष्यप्रयोगसंगतिः भाव ग्रहणं विषयभेदमेवेदमिति तु
न मांसंभद्रोऽस्येति कर्मण्येष स्वत्रस्य भाष्यप्रयोगासंगतेरस्पष्टत्वेन उक्तं तु संगत्याह द्रू।
ङेति प्राचीनग्रंथासंगतमाव्यसिद्धांतमाह परेत्विति तस्येति कैयटस्यैसऽर्थः यत्तु इत्यादिः इत्यर्थः स राम
त्रस्याभिमतः पंचमीति इति तथात्वदर्शा इति मत इति शेषः तत गंयेति कैयटग्रंथस्यार्थः भाष्य २८५

येमनांतरेऽनुक्तत्वादाह ह्रीशोभेति मूलेवकुची हिरिमा हके अतिप्रागवदुक्तेनेत्याह स्त्रीलिंगेतितन्त्रैयेवोक्तत्वादि भाव
उक्तरीत्यायस्यांगणास्येपुवांविति भाष्यो करीस्पाकमवांतरविशेषद्रस्यथैश्रमायाह लक्ष्मीति प्रागवदाहस्त्रि
यामितिकिमपिनाऽवयवसमुच्चयः शोभस्तवित विशेषमाह पुंसि त्विति ऽपिनाद्वितीयसमुच्चयः वि
ग्रहइयस्य अक्तोतत्वादाह सुषिति ऽमत्र एवायामऽँ ऽमन्मत्रमूलकदा पुक्तसांगत्यायाह तरंते।
तिसः लक्ष्मणः मनोरमादिग्रंथासांगत्याह विरहोमिदंऽत्रां पुक्तोद्देपादेरसांगत्यापसिद्धांतमतेना ए
होत्रेतिसिद्धे इतिएवंच वाननुवृत्तिः सिद्धेतिभावः युक्तस्योपपत्तये ऽमाह ग्रहणे इतिएभ्रसुधियो
रितिनिषेधात्स्त्राप्राप्तेराह इनितिननुतत्रतदभाव प्याप्तिपोऽयतप्रयोमौश्चित्यमितिकथंतर्षा
भूरित्युदाहृतम्मतऽमाह शालीतिपादवानुरोधेनाह बाहुदीतिमूलादि दूषयति ऽअन्येविति ऽश्रम
रानुरोधाद्याह नित्यमेवेतिन न्वेवंबर्षाभूरितिपादवसकारान्तिरित ऽआह मेकामिति ऽअन्येत्वि
त्यादिस्त्वितामरु वित ध्वनयन मूला शपमाह गोरितिकिमादिनावाहुादित्वं ननन्वेनंतस्येतिमा
पेनऽीयएवनिषेधउचित इतिकथमुभयनिषेधोऽस्त ऽमाह स्त्रियामितिऽभिप्रेतेतिन्याये
नाह प्रसिद्धत्वाच्चेति केचित्कोस्तुभकारादयः केपटादि सकलगत्या सांगत्यामाह स्वसादि।
चिति॥ ॥इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥अनेतागादिति उपपादयतिकिमत इतिसिद्धांतमाह मीति।

मतद्वयपि
तिबोधंत
त्रत ३

संसर्गत्वपाःन्वपासत्वमाधानमस्येवेतितस्यापिदोषप्रात्वालकमाहविभेतिननुप्रथमास्यलेप्रकृत्यघो
स्मार्थाभावादिदमुभयमप्यसंभवमतआहअथेति ग्रामेहितेप्रथमेत्सादिसिद्धान्तवार्तिकानुरोधेन।
हान्येतितत्रविभक्त्यर्थत्वस्याःशक्तेःतत्रापिकंचिद्विशेषमाहकांडेतितस्यप्रथमार्थस्यतत्पाद:
स्थानफलमाहश्रीपायतीतिचिंतेतिनामधातोस्तिङ्किंपावाचकत्वेननपुंसकत्वाभावात्
रमं १८६ माधवमपिति ग्रामनुमिमित्तलोपःस्यात्मूलोकार्थेभाअसमतिमाहतत्एवेतिविशेष्यैका
संभवादाहप्रवलीमितेचइकोनपुंसकस्येतिप्रकाशादिग्रंथासांगत्यमाहपंचेतिनुमःह्रस्व
186 योरितिमनोरमादिसकलग्रंथासांगत्यमाहह्रस्वनुमोरितितियद्यपिपुंवदित्यभावातिदेशस्त(
थापादौपुंसिविहितस्याभावस्यातिदेशप्रसंभवात् अनंतरेतिन्यायात्प्रत्ययाप्येतेसेवचसिद्ध
गतिदेशवैयर्थ्यात्प्रत्ययाप्राप्तयणोत्र आह ह्रस्वनुमोर्निषेधागोकारेगोरवावाहक्लीवत्वेतिन
चैवंनात्विषयेतिस्वरनिषेधापत्तिःभिन्नकर्तृकत्वात् विषयपदेननपुंसकत्वाभावेपितत्स राम
त्वांगीकारच्चप्रतिपादितंचैतद्भावप्रकाशेस्पष्टंचेदमीबहिवचनेशतृत्रकेपदेतदाहेत्यत्र १८६
तिग्मस्थिरधीतिनुमोऽपवादोयंसमंतफलंभाष्याद्यविरोधायाहक्विपतुरोरितिकौस्तुभा

र्थं शंकते नचेति एतदर्थं केषांचिदभिमता र्थलाभार्थं अन्यथाप्रां श्रेत्रे वाभावेनांतरा नर्थकांसरुह्येव मत
दिति प्रकीत्यसर्वादिसूत्रभाष्येमर्थः सः उपसर्जन प्रति वेधारतः तदिति सर्वादिसूत्रभाष्येस्यर्थः प्र
संगादाहतस्येदेति। अतो विशेषमाहास्यीतित पाश्चर्य द्वारके विभक्ति विशेषणं वैलक्षण्ये पवीजमा
हव्याख्यानादिलक्षणानुरोधादित्यर्थः प्रत्यासत्तेराहनुमेति। अपिनाजरत् प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेना
हके चित्विति। उभयमप्यसंगतमित्याहाद्येति इति। उभयं महदं शोऽदोषादाह सांतेतित्तस्यां गोश्च
त्यितः कांतत्वादाह यदेति पदविभागावश्यकत्वमनमत्वस्य एतेन तद्यामिष्या पुरुकमत्वस्तेन नु।
पृषोदरादिगणपठितवचनेनैव तत्सिद्धिरत आह मांससेति एतेनतेनापि सिद्धाऽमत एवेस
वासंगतिरतः सोपपर्यतिभास्करो हकमे पास्तं अभिमानत्य येमाह शेबेत्वेनेति अभिमान
परत्व मित्युक्तो शदरूपाप्रागुक्तेव सुखेनप्राह शर्पं नलुमते सस्पानि त्यत्वा घसादि परत्व।
मितिएतेन मत्स्मत्तदनुव्यावितं प्राशुक्तंच पास्तं तथ्योक्तेः फलमाह भाष्येतिन पुंसके।
स्त्रशे भाषजंतमित्यह क्लीवरदिति एतेनार्थवदितितत्वरनृदति शतिशास्त्रायुक्तमया
तं धातुतिं अंतादेतंदेवासंभवादाह सामर्थ्यादिति ननु सिद्धांतेऽधिकरणशक्तिरुपस्मतस्य

नपुंसकलिंगः। शाब्दत्वस्य तु प्रमाद इति प्राचोक्तम्। धूमैकदेशे धूमशब्द इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन भाषितपुं
स्कत्वान्नपुंवदिति शास्त्रे किं इदं उदाहृतं चापवादस्तत्र दाहेति दिगिति सङ्गाधिकारे तत्रैव तद्विधेः सर्वत्रैव तद्।
नेष्यते ज्ञत्वस्य स्त्रीत्वेरा हपूर्वेति तन्नैवगर्भस्थोऽयः पूर्वविप्रतिषेधेपि तुल्योऽत्रस्माह समक इति पूर्ववि।
प्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः अयं पूर्वविप्रतिषेधः नाप्रतिस्वरभावापत्तिः ननु दाहरणस्यानादरे।
ग्रा० २८१ विरोधोऽलभ्य इत्येदेति आहुः रित्यरू चिवीजं तुल्यलक्ष्मानुरोधेन व्यवस्थितयोमेधे नित्यत्वस्योक्त
रीत्योभयोस्तुल्यत्वेन पुनः पुनः प्रसंगन्यायेन पूर्वविप्रतिषेधवचनापेक्षयासकृद्गतिन्याये
187 नतद्दनारंभ एव लघुरिदमेवस्य च विनैससक इति सामान्यत एवोक्तं किं चाध्यत्वे तत्र उक्तेरेव वि
वाहन्नित्योदाहरण भगवतोऽनेन सेवमूलत्वायातोऽ दुक्तमिदं किं तु तथोदाहरणपर।
भाष्यप्रामाण्यात्तु वचपरत्वे वन भिधानेन तत्त्वाभाव इसेवकल्पना मायापायते भाष्यकृता।
सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानायापादितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य स्वरंभेप्यावश्यकत्वेयो
तनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं एवं च सर्वत्र द्वन्द्वविषयोयं सत्वेनच्चोदेति। राम २८१
न्यायात्तस्योक्तोऽर्थस्तत्रोदाहृते तस्य साभिप्रायमुदाहृतेन्यर्थ इत्ती तिवोध्यं अत्र सुलश

दिसकलगंधासांगत्याप्याहतिह्रितितस्यपन्नत्वात्याहनियेतितत्रशास्त्रतस्माहांनोदात्त इतिस्यानि
तस्माहानुदात्तेचेतिनन्वेवमस्यादीनांगविधयेत्याद्युदात्ततयोतानुदात्तत्वेनांतरमस्यास्याप्यानुदा
त्तेनचोच्चारणेयेउदात्तोच्चारणंविवक्षार्थमभिव्यक्तीतिचापितेपिनच्चाशिताधर्ममतस्माह बवेति
स्मपिनातत्रानुदात्तसमुच्चयःलोपाभावपक्षेस्माहदधनीतितत्स्वरकेतिउदात्तस्वरकेस्मर्यः ए
तेनान्यथासकलशाचोक्तमप्याशंतत्राहेतिदिशि तिस्मत्राप्यपिस्मस्यिदधीतिसूत्रेपितच्चनपुंस
कस्येतिचउक्तरीत्यैवाहस्य इतिस्मादिनाध्यातिद भाष्यात्प्रा एपतितत्रङःपलुनसंनीतिविरोधात
बहिरंगतयानङोसिद्धेस्माच्चस्मनेनभाष्यात्तिद धेतैवपाठानंतुप्रिपदधेतितत्रापिबहुव्रीहि
नीकिंतुतत्पुरुषइतितथाप्याचोक्तंचिंत्यमितिसूचितमितिस्म ९ मन्यत्रपुंवदितिरयङःसिद्धेः
शागवत्तशाश्वतीपक्रमविवक्षया स्माहमकरंदेतिनन्वेवंमूलेमूननाःतस्माहमह्यकेतित
त्रमानमाहसचेतिनन्उक्तरीत्यैवसिद्धेर्भाष्यासंगतिरतस्माहभाष्येइतिलिंगान्वयःद्वारवाचि
त्वेतथासतिविशेष्यनिघ्नत्वादहनपुंसकेतितत्रप्रसिद्धत्वात्तथैवसंभवात्तात्पर्यान्चितस्ये
वग्रहणंनतुतस्मात्तावानरोविरोधोनेतिभावः एतेनोक्तभाष्यवलात्मा दिकवाक्यपिनिसं

ग्रं० १८८

180

णीति स्वंदृष्टपतिर्येषांतिऽसम्यग्भयोर्वृयि र्थेऽस्मि ह्येमेव ऽमेज नोवेतिप्राप्तिपदिकेष्वादिः एवं उत्करीषात्
रणोऽमत एव तस्मात्ऽपिनदर्पवादे वविचालोनाशः नन्वशंके नन्वेति नतमुपपादयति ऽन्यथेति तत्
भावेऽस्यार्थः ऽपिनारात्रि रिस्मादिसंग्रहः एवंच वर्णाश्रम इति विशेषणैवेय र्थापत्तिस्तराहान्यत्र
ति उधोतादावित्यर्थः ननुवेवं कन्मेजंन इति सूत्रभाष्यविरोधोऽत ऽआह ऽआमणीति षष्ठीतत्पुरुषः
ऽपिरुक्तसमुच्चयेऽस्मादेतद्विषयेपत्तस्मात तं चोक्त हेतुद्वयादेवेत्याद्यन्यत्र स्पष्टं तदाहे स्यलमिति २
त्यजेतान नपुंसकलिंगाः॥ ॥त्रयाणामनुवृत्तोवाकार्थमाह सलीति एतेन पदस्य चरमावयवस्य
हस्येत्यर्थ इति शास्त्रमुक्तमपास्तं प्रक्रियाप्रयोविनाहु उक्तमिति ऽआदिना लेटीत्यादिवत्स्यादेकवाक्य
तपाऽआहहेदादीनिव्याख्यानादिति वक्ष्यमाणभाष्यमूलका इत्यादिकं तत्माख्यानादित्यर्थः ऽअ
भिप्रेमेतने न निर्वीजवाऽन्यार्थमागरूपोक्तार्थेऽकृविवोधितापत्तेति घुगारावित्यादिः धातो
शितिधातोर्घ इत्यर्थः ननुत्र न्यासेडुहे ढत्वं नस्मात्त्वाडुहेऽनेन नतु घत्वस्यैव विधानात् तथाच
भाष्यमयुक्तमेवात ऽआह डुहेत्विति तु वैलक्षण्येप समुच्चयार्थवाशब्देनेष्टस्य समुच्चय इति भा
वः ऽपिनायत्तसमुच्चयः ऽमवमाचलक्ष्मीम्रासः तदाशयः भाष्याशयः ध्वनितमंत्रनाप्रपत्तेध्व

राम १८८

ढेति मितमेकमेव पुंक्लीवयोरिति शेषः तत्र पुंवत्पक्षे ऽमाह पुंवत्त्वे इति नुमेति ऽक्लीवत्वेनेत्यादिः नलु
मेति श्रियतिस्म इति भाष्योदाहरणे नान ङ् विषये नलुमतेनत्वस्य निमित्तांगीकारादिभावः ऽस्त नोऽङीति नु।
ऽमसर्वनामस्थान त्वान्नऽमादिना घोषणे तस्याप्रोन्नराह ह्रस्वस्येति धात्वप इति ऽमत एव निर्देशाद्विशे
ष्यस्य पूर्वनिपातः पूर्वनिपातः जातावेकवचनमिति शा स्त्रिं दंडऽग्रग्रा पुंक्ता सांगत्याह सौत्रमिति चिं।
त्यादिति एतेनन तङ् घटितप्रतीकधारणं ऽद्रंडादेरपास्तसत्रारंभ फलमाह ब्राह्मणेति तत्रोऽमपरा इत्ये
सतिऽमादिलेव र्णा द्विमध्यासंख्येः निष्ठापेतराह पर्येतिनन्नु केषांचिन्मते ह्रस्वस्यैवः सत्वान्नस एवस्मा
दतऽमाह ह्रस्व इति सवर्ण छात्वामात्र विषय इति भावः एवो ऽस्त्रोनरम्यम्यस्त्वादिति वार्त्तिकानुरो
धेनाह नचेतिऽमाहुरिति भाष्ये नत्वसारत्वानं नुवार्त्तिकानुरोधेनेत्यस्य हिराहुरित्यनेनसूचितऽमा।
भुपेत्याह निर्दिष्टेति वस्तुतस्तैवनेत्याहत्वेरूते इति तद्विषये नुङ्विषये एवं सति सुपि चेत्सवदी
र्घ इतिनेत्याह नामीती तिऽमत्रस्य विवीजं नुटीर्घविधेयत्र ऽवनावप्रत्रान्निमित्तात् तदप्रवृत्तेनमानं
ऽमनभिनर्वत्तिस्येत्यादि प्रसक्तस्यैव नजानस्येत्यादिव भाष्यमपिऽमत्र विरुद्धमिति एतेनतम नोऽस्मा
नुपापिरास्त्रिदंडऽग्रा पुंक्तं निरस्तंऽमन्मत्र प्रसक्त दोषवारणमनयैवेति प्रतिपादयितुमाह ग्राम

वेति लक्षणे एव निर्वर्तितः ऽअन्यथा ऽऽयोगिसादौ षत्वप्रवृत्तिरूपफलं तरसिद्धये ऽत्रैव सत्त्वेन सावकाश
त्वेनोभयत्र तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्बीजापत्तिस्तदाह तेन वेति तेनापीत्यर्थः वस्तुतस्तु दारे
रिति वर्तते इत्यस्य नोक्ताशयः ऽअजिमक्षयातां इत्येषजिनापत्तेः किं विस्पष्टमसिद्धत्वेनाशंक्यापवाद
त्वेन समाधायाप्येवमाद्युक्तं भाष्ये तत्योपपदमोरयंभेदः पूर्वत्रासिद्धत्वं मरीकस्यापवादत्वेन समा
रामः १८९ हितं नवासिद्धशास्त्रात्वाधायप्रतियोगत इत्यस्यानादेतत्स्वारस्याद्वे विकल्पोऽस्तु भ्रस्ता अक
189 रणे बाधस्यैव पुनःकृतत्वेनोत्सर्गापवादयोर्विकल्पायोगात वा इहेत्यत्र इहग्रहणान पेक्षापजे भ्र
तस्मादेतदसिद्धत्वाहले एतदानर्थक्यापत्तिरिति तदपवादत्वमस्य पुनरिदानीं तु मूलभूता
सिद्धत्वारस्भावः प्रतिपाद्यत इति तथाहि हो ढो दादेर्विस्तुति मात्रे एवाकार्यं छ्यायशयेकेनाप
वादत्वापत्तिर्विषयप्रकारेण शंकासमाधाने प्यसिद्धत्वनिषेधद्वारा विपरीतमपवादकल्प्य
त्वेचपर्यवसितमिति तेन निरस्तमिति स्वोक्तमेव नासमर्थानुदामलिङ्गो घर्घसाघ्यमादशपकंत्वेति राम १८९
न एवं समाधितो चैलक्षणमतो ऽदादेरिसमतुवत् तथा चाभिन्नविषयत्वान्नापवादत्वेन
बाधकल्पनं नाप्यसिद्धत्वमिति न तो वैषम्यं स्फुटमेव यद्धोकशंकायास्तु योति मात्रे एव

नयिनुमेसपद्ये ऽर्थमाह तत्रेति ऽस्मिन्पद्ये इत्यर्थः फलांतरेति ऽमदादिव्यावृत्तिरूपफलाभावेत्यर्थः अस्मि
द्यत्वेनरदादिभिन्नाविषये दत्वस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः तत ऽअनुवृत्तदादेरिति पदं वक्ष्यमाणैकवाक्यतयेति
भावः नन्वत्र सामर्थ्यातिशयार्थसंभवेपि पूर्वत्रनदादिव्यावृत्तिरूपफलांतर एवं च दाधातुलिङ्गादौ वक्ष्यमा।
णैवेपृथक्करणान्त्वं येपि यत्त्वाभाववत्त्वघनमपितस्माददादेरितिनिषेधात्तऽआह ऽआहार्येति त्वस्त्वर्थे
एवंतर्हित्वत्के उभयत्रतत्पार्थकरणफलमाह एवेति धातुत्वसंपत्त्यै ऽआह नाम्नेतिनन्वेवमपित
दामलिहोव्यावृत्तिरुद्देश्यायदेश्ययोः संकीर्णतिनोपदेशिकत्वस्य धातुत्वस्य च सत्त्वादितिवाच्यं दादे।
रित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वतंत्रयोर्भेदस्यैवांगीकारादिति भावः उक्तमाहैवं चेति तत्र तयोः सिद्धौ चेत्य
र्थः तदेकेति तत्त्वद्वैकेत्यर्थः उक्तेति किमत्वायाफलभेदेन पद्भेदस्यैवासंगत्यापत्त्यारिति भावः
नन्वेवमग्रिमसर्वभाष्यासंगतिऽअतऽआह तदनेनेत्यादि पतत्स्यासिद्धत्वादित्यादिनिवृत्तमित्यंतो
ऽग्रंथानंतरमित्यर्थः भाष्ये उक्तमित्यत्रान्वयः ऽअजानत इत्यस्य शंकापामित्यत्रान्वयः नन्वेवंशं
कायोजनेप्युत्तरमत्याप्निचारणमात्रस्य कत्वाद्विदेवाच्यमतऽआह कान्व इति इतीत्यर्थ
मितितत्प्राचाधातोनिमादिसिद्धिः नन्वेयंदोऽग्धेमादिस्मादतऽआहदोग्धेति इतितत्रभाष्येहाना

स्यप्रतिषेधसन्नवर्पुंदामइतिसूचयितुंतथोक्तंतदाक्षि दादिनानञः संबंधीकेपक्षस्यानुवृत्तिमुल
भेतितदाःकृतंयद्दादादेरितिघ्नेद्धस्यैवासेऽनुवृत्त्याह तथात्वयोस्तुल्यविषयकत्वेनविकल्पाप
त्तिरतोभगवतातथोक्तमितिनवेवमेवाशयकल्पतेकिंचिनिगमकमितिवाच्यंकंसगेवहुषु
रामः १८० ग्रंथेषुदृष्टेर्जितापेक्षपात्रेकत्वैषतथाशयकल्पनेलाघवात् एकेचभिन्नविषयतादिप्राति
पादकमिदमितिनतथार्थोलिङ्गणयाभाष्यभिमतःतथाच्चदामलिडादिप्रातिपदिकाना
190 मनभिधानमेवभाष्याभिमतंअन्यथाऽस्यापदेनामधातुप्रातिपदिकभेदेनदामलि
कदामलिडितिरूपद्वयस्यएवतापत्तभेदेननत्वकतङिमादिरूपद्वयस्यैवप्राप्त्यास्तपदेनाम।
धातोर्दामलिंगितिवन्प्रातिपदिकस्यापिअदादेरितिनिषेधाद्लाभावाज्ञश्चेनतदेवे।
तिफलभेदापत्तेःएतदर्थमेवाभ्यस्तेतिपत्तोक्तिकिंचान्यत्रोत्तराधत्वस्यावश्यकत्वात्सर्वथात्त
दावश्यकत्वस्यवक्तुमुचितत्वेबुद्धिस्थत्वेनेहानावश्यकत्वकल्पनमयुक्तंकिंचतथाभिमतत्वे राम १८०
चदेवतथाभाष्यकृत्यतोनोक्तमतोनाभिमतंतस्यकिंचाधीकृमिदृश्येवयाधिकरणमेवोक्ता

माधाने प्यगेत्यप्यान्यासी परावा र्येना र्यन्निरभिदा नीमिति समृद्धं बोधनापदादेशितिवर्जितेनेनेन निद
नीमित्युक्तं यद्यपूर्वसूत्रेदादेरित्यत्र बहुव्रीहिमुक्त समासात् षष्ठी उत कर्मधारय पुनस्तत्समासासं
वमी ष्माधेपि किं अधिकरणे बहुव्रीहि सूतेनेमाना धिकरणः नत्र नाम धातोरभाग काभावात्त आदिप
दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्छ्र्माघो सदादेरितिकस्यविशेषणं न धातोस्तस्यासत्वात्तज्जपद
स्पष्टत्वघटितवाक्येत्तद संबंधाभ्यात् दुहादेर्धातोरनुकरणैकं अभेदविवक्षायां द्वन्द्व भवतीसापत्ने श्न
सव्कषुत्त स्यांतपदेनर्द्धान संबंधत्वाच्छ्रावतोमानाभावाच्च ॥ नापि हस्वदृहान वेपवत्वान्कमादिप
दस्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्तथा च कर्मधारयेत्यादिम्, तदासरस्पठत्वेने स्पर्यः पर्यवसितएवं हि दे
ष्माधुगित्यादी प्रसिद्धावपि ढक नायेनदंडाधिकरणगितादीनाम प्रसिद्धिरधोगित्यादेदृत्वा
पत्तिश्च नचैवमादिपदं व्यर्थं दंडाधि अधोगित्यादावतिष्टकरणेनत्स्याकल्पात्तदधडित्यादौ प्रसा
धनेनसाफल्या श्च मतोभगवता पूर्वत्रापि बहुव्रीहिणा धातोरेव वैशेषणमिदमिति स्पष्टवचियितंत्त
व्यक्तं यत्तु ष्मदादेरिति लाघवात्पर्युदासः आदिमत्तदभिन्नात् तत्सदृशात्परस्य हस्यदत्वमित्य
र्थदोग्ध्रेत्यादीनां सर्वेषाम धावत्तिर्नचातत्र सत्वान्नर्थक्यंतत्र प्यासत्तिविकल्पापत्तिरत्नप्रस

स्फु०
२८

तिनन्त्वम समलयाव्याप्यैतदितिकथमामर्थमत आह । एव चोरितिहलन्तकृ लिङ्गार्थमात्रवयवा ।
काव्यमिति पाठः अवयवशक्यात्तात् त्रिगता त् अत एवाङ्गेनैवपाठआभेऽइतितत्सूत्रप्र
मारव्यानपदेऽन्यर्थः । चोकिंदादद्युत्पन्नआनीयं खलु किंवाढिहेयिरितिकेचितननुधातुल
स्यक्रियावाचकत्वे सतिभ्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन क्रियायामनुपसर्जनीभूतप्रधानरूपा
याएव ग्रहीतुमोचितावात्क थमत्रघटत्वमवभावोकदर्थे कर्तारप्राप्तेगुणभूतत्वादतआहात्व

191

सतेतिनञ्चेति एवमपीतिशेषः आदिनाभपमाषः ननुतत्क तिकप्रत्यये वास्तवातआहन
त्प्रत्ययइतितस्य धुगादिस्थसद्वाहिः परतिमादिवहुव्रीहि द्वयं परं यया प्रत्ययनिमित्तक
त्वेनतुनतत् प्रवृत्तिः पिकादित्वाहातएवेतिप्रवृत्तोलदापतोऽम्नावम्मात्प्रसाप्ताशानत्व
जेन इत्यस्यतुनतद्रूपप्रियमत्रस्यष्टं एवंमूलोकार्यांशीकारेकेपरशास्त्रायुक्तिं रवंइयतिन
चेतितत्रदंअायुक्तदोषासांगत्यादाहकेवलृणितिआदिनाहपवरठस्तत्रस्य स्वापरेफोप
वाभ्यामित्यादिभाष्यस्यपरिग्रहः तद्भावीतितत्राप्याप्रययऐनेत्यादि इत्यादौ अनुवादे अत्र राम
पदेवर्णसंहापदेऽत एव पदयोसमफलताऽत्रपदेतत्रस्यलेदोषपरिहारोऽचनो । २९

तस्य ह्यावश्यकत्वां ध्वनपित्वं न तत्स्यैहि वावश्यकत्वमपि तूत्तरत्रापी त्याह साचावश्यमपवयोगा षष्ठी।
विज्ञेयोत्तरार्थीति सा षष्ठी ऽपवर्गयोगा ऽवश्यमुत्तरार्थं च विज्ञेया चात् इहार्थैत्य र्थः तत्रेह फलस्पो
कत्वात्तत्राह किं प्रयोजनमिति उत्तरमाह एकाचैति इहापि यथा स्यात् गर्धं विति एवमुभयत्रावश्य
कत्वे उक्ते ऽत एव प्रकृते पुनः शंकते यदि तत्र षष्ठी दोग्ध्येत्यादौ न प्राप्नोतीति समाधत्ते एवो
पीत्यादयुक्तं भाष्ये पद्युक्तं गं ध्यान्तत्याभिमतं भवेत् हि यिघ्न वयव योगेत्या दिग्ने यासंगतिरेव
स्यात् शंका या ऽप्रत्यानन्तो योजनेपि सिद्धांते तत्त्वाशयस्य प्रकाशत्वेन राष्ट्रापी साधस्यां संग
तिरेव तत्र तथा च भाष्यस्पोक्त एवार्थो नन्तत्रैति सूदेरित्यनुवृत्तेस्तत्याशयकल्पनेनेत दसंग
तिरेवेति प्रत्युक्तो शयकल्पनेनैवो चितान्मत्रार्थे धातुपदमपि लिंग ऽन्यथा भवसद्दिनाद्यो
नैवाधात्कृत्या व्रतिसिद्धा तथा नर्थकापत्तिरुत्तरार्थं त्विपी रूकिं चित्र योरितिमाघ्येनेह करु
णस्य सफलत्वो चितेर्ह्वत्तदभावात् एवं च मूलादिदं ग्रंताप्रिंरिस्या एवे ति वो ध्यं तदाह त्यत
त्रेति वो ध्रे इत्यर्थी आदिना षुग्घमित्यादिः ऽन्यथा भभावादिनस्यात्तमूलस्याशयांतरं।
निरस्तव है ऽपि पेति भाष्यमूलत्वां परिहरतिश्यनुवं धेति पदादिलाघवभावादाह भग्नपदे

स्योक्त्वादाहकान्वाजितिप्रतेनैनद्दर्थ्यंरपितानन्द्वियोनमिधानमित्यपास्तं विग्रहस्याऽघंट।
त्वादाहलौकिकेतिवक्ष्यमाणत्रतरं तानुवृत्तिरितिभाष्याकृतंततः अमः तस्यानुमः नत्वे
वं नुमो विकृतस्य ग्रहणपार्थतया ऽनडुं। तत्रैतत्र रुत्वमपिवस्यादतआहानडुहानितिननु
सोऽन्तरङ्गोपपत्तेनस्यासिद्धत्वोपांतित्वासंदेहेन आहहस्थानीतिननुविषये कैयटा वापव
ग्र० रत्वमितिनात्रतत्पात्तप्पाठाविषयेतिसिद्धांतमाह यत्सायेति प्रतिमित्तत्रहि ऽमायप्र।
१९२ त्ययग्रहणस्यास्याद्यफलं संरुत्वाद्वितीयफले र तेजगादेस्यारोलोपोत्तरकालिकत्
गमाभावापत्तिरूपदोषोद्धृतः ननुतत्रविलोपास्वरताल्पूर्वेगमस्का विलनुनास्तिकलोपे
192 क्रिपिसत्वपितुकप्राप्तिस्तः कैयटेनोक्तं ऽमचोनरंगत्वाः पूर्वं विलोपगमः क्राविसयं।
हिलोपोंगविशेषापेक्षत्वाद्वहिरंगः मित्रविषयत्वाद्वयेननेन्सपिनसतिलस्मिन्नापने
वविलोपस्यात्तस्मात्सतिक्विपिनात्रलुकः प्राप्तिरपितु विलोपेकृते इतितन्मिन्ने।
तिवार्तिकरीत्यासिद्धांतस्थकरोत्याक एवेतितत्वं एवमेवउक्तप्रकारेणैवएतेननद राम
नर्थकं परिहृतेला घवेन [illegible] दोतेनदिग्गितिव्याख्यानमिति। १९२

कोभावे फलांतरस्याप्याहतेनेति तत्परत्वालङ्कारणकैव पदादिकृतं तु नयुक्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे
ऽस्य फलांतरस्याप्याहानेनैवेति तद्भाविततत्त्वाश्रयणादेवेत्यर्थः। उत्प्रायुक्तिरिवं ड्याति समाना
जेतितुल्ययुक्ताभाष्यमुपलक्षणमित्यादिनमंप्रेति तत्र शंकते नन्वेति एवं तत्र द्रवत्वौ स्वतंतुदौ।
घीविषयेऽङ्करीत्याचरितत्वार्थमिति भावः। अनएवाह त्रपुशब्दस्य नपुंसके त्वत्रपुइस्मादोहत्व
इति दीर्घे नितपदनवारणं त्वयुक्तमेवेत्युक्तं तदाहेति दिशेति पललाघवायाह ह्रस्वाइति
नुत्तत्र हलइति दीर्घेणि इत्सिद्धिरत आह नद्भवेति एतेनेतया शास्त्रायुक्तमपास्तम् अलेपि
त्वफलमुक्तमिति सूचयन्नाहाढइइति एतावता सर्वरूपतारूप्यमिति तेनेत्याहानेनेति प्रयुक्तभ
संज्ञायामनादेपकत्वालाहागमेति किमंगसहितामसंज्ञाबोधकपदाभावमित्यर्थः एतेना
परनिमित्तकत्वा कथं स्यादिति वत्वमित्यपास्तं मूले विशेषके स्वारस्यमभोक्तमसंगतमिति
ध्वनयन्ननिचो सार्वधातुकत्वान्मूलासंगतिं परिहरति विजितिनन्वेवं संप्रसारणायत्तिरत
ऽआहत्वेत्यादीति नन्वेवमपि यङ्गांतरे स्यात् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु को विधिमिति नि
मित्तमतऽआह श्नीति यङ्ग्रहणे नयग्रहणो विशेषनतेन क्ङितीयपकारे एकाचो एकस्य वपद

फिषांतइत्यनेनप्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्यालक्ष्यसंस्कारकत्वेनभाष्येकार्यनाश्रयणादाहनितीति
दित्वमाश्रित्येवार्तिकंप्रत्याख्यानमित्यस्यतन्नेवंपिपीउनद्योदित्यादौपठ्यमानांतोदात्तप्रयोगवि
रोधोनन्वाहांतोदात्तमितिदांतादितिन्मलस्यानेविध्यभावादाहानलितिउक्तरीत्यानुदात्तप्रा
ऋ० राहमितिउक्तेत्वत्तज्ञावितत्वाश्रयेणकेपटादिसकलोक्तिंस्वंडयतियवितिएतेनभाष्यविरोधे
१९३ नतपरत्वेनेतिसामर्थ्यादसिद्धत्वेतिशेषःनमेतितन्निमित्तदीर्घस्तुनुग्रुपत्वीत्यादौसफलःस्यांतेत
त्ररेफप्रत्तेपणाहरेफांतेलितित्वस्त्रीणित्यादौसंनिपातपरिभाषयादोषाभावादाहचत्वारइतिदी
र्घितादिसकलोक्तिस्वंडयतिकेचित्तितितन्नेतिपत्तइतिशेषःलाघवादाहपरत्वस्येतिएकत्वन्ना
193 रोपेत्वन्गापेञ्आहतत्रसंवंधेइतिद्वितीयेपिन्ग्राहतलीतित्तत्रमानामाहातएवेतितयोस्तयान्वय
स्यक्लृप्तत्वादेकेत्यर्थःअन्यथातदन्वगतिस्पष्टेवन्मतएवभाष्यविरोधादेवन्मतएवउक्तरीत्याशर
द्वाराकपरत्वस्यासंभवादेवन्मन्यथातदसंगतिःस्पष्टेवनन्वेवंकथंपंचमीसात्ताच्छब्दयोगाभा
वादतन्त्राहदिकशब्देतिवस्तुनोविहितविशेषणमिदमित्यन्यत्रप्रतिपादितंतदाहेतिदिगिति राम
सिद्धौयमद्वित्वेइतिपाठःननुपणोद्वित्वेतदप्रवृत्तिरतन्त्राहवाकिंत्तिभाष्यीदेतिन्मनविवेत्यस्यचत्वे १९३
चावसानइत्यनेनननुतस्यापिरवरिचेतिचर्त्वमतन्त्राहान्चेतिप्रकरणेप्रकरणमितिपदस्त्यमुक्त

तेनत्रणिवरेवडुर्लभः आगेवनुषक्तमितिह रदन्तंपरास्तंसहाविवनतुणांतेसकलगंथकारज्ञानंप्रकाश
यन्नाहनान्वित्यादिनाऽनुवारेगत्यंतरसत्वादाहविधेयेतिऽपूर्वविधित्वादाहत्यांतस्येतिऽर्दंडितिह
लेत्येतिआमेत्यादिऽन्यानेकभाष्यसंमतमपीदमित्याहातएवेदमादिऽजन्तानेनतथोक्तावपिक्षिडंतेव
तथानोक्तमितिसूत्रंचयन्नाहदित्वमितिभाष्यांतरमाहतथेति किंचेत्यर्थभाष्यांतरमाहातएवेतित्तेषां
मित्संज्ञाकत्वादेवेत्यर्थः नन्वेवंतुडादौदोषोंतत्राह लुडादाविति अनुनासिकत्वेसत्यपीतिभावः
अननुनासिकत्वाभावादितिक्वाचित्कोपाठः तदावश्यकस्याभाष्यएवस्पष्टत्वात्तत्रमानमाहात
एवेतितस्यतदभावादेवेत्यर्थभाष्याविरोधादेवाहत्युरितिविधेयमुक्तेफलमाहानुवादइतिनन्वे
वंविधेयविषयेपितथैवास्त्वतआह विधीविति सालक्षणान न्वेवंक्वचिद्दोष एवातआह
णाविति सत्वादिति एवंचतत्स्वरूपबोधकत्वेननदोषनन्वेवमुपधालोपापत्तिरतआह॥
गमेरितिचस्त्वर्थेमतांतरमाह अतएवेतिणांतत्वादेवेत्यर्थः नन्वेवंमस्तेर्मरित्यत्रविधेयक
र्थ्यंसुवुसर्तिरतआहास्तेरिति केचिदिसहविवीजंतुप्रकृतिवदिमस्यानित्यत्वेननतदुपपत्तिरि
तिननतत्वसाधकमितिशंकापर्यवसानमाहेवचेतितन्नतत्त्वेचेत्यर्थःअन्वयोरित्यादेस्तुदति

र्थात्सत्ववाचित्वेप्यप्रयत्वं इतिवोध्यं रिष्यन्नूंतत्वाडुपधावृद्धिरितिनेमीबी ब्रोक्तं तुन युक्तं त्वद्वणामा
वाततदाहे तिदिगितिपथ्याश्रुतत्वासे आहत न्मधेतिननुसुवंनानद्विनोत्वत्वाविभक्तुस्त्रसनंतरपद
वाक्त्वाद्दिशेक्ततेकचिकक इत्येव स्मादतआह गेतिअंगसेस्तानिमित्तप्रत्ययानपेक्षत्वेनेत्यर्थःक्वचित्तथा
ऽप्र० १९४ 194 पाठएवएतेन संज्ञाकृत बहिरंगत्वानाश्रयणा प्रकृतेराश्रयणाच्च चिन्त्यमिदमित्यमास्तंजापमानाकचं
त्वडुक्तमेवप्रियपकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तत इतिभाष्यात्स्वरनावपिप्रातिपदिकादित्यस्यैवाधिकारेणास्
त्रेसुप शब्दे ननिमित्तत्वेनानाश्रयणादकचस्तज्जिरपेक्षत्वंतपांतरंगत्वं युक्तमेवेतिभावःअतएवउक्तं।
परिभाषासंचारादेवकेपट इति कादेश विघातसाम र्थ्यात्तिदप्रवृत्तिसुवञ्चेत्यकृचिः नत्वांततर्यत्तदो
रित्यतः सावित्यस्यैवानुवृत्ति रुचिनातआह साविति विभक्तावितिशेष इतिशास्त्रकेरसांगत्वायाह कार्य
स्येतिसर्वेषां कार्यार्थत्वात् ननुसैकतेपनादेश प्राप्नेसोपिनित्यो तआह सापित्ति नन्वेवमपिकृतार्कतप्र
संगमात्रेणतत्वमस्येवातआह लक्ष्येतिअनापिनेदमेतितम्मेणहाक इति अतोदाताडुत्तरपदादिम राम
तीयथाक्रमसाहोभेति एवमपि इद पीनुदात्तत्वमात्रविधावपिशित्वादितिशित्व सामर्थ्यादेवनिर्दिश्ये १९५
त्यस्याप्रवृत्तिरितिभावः उत्तरेतित्तत्रसंज्ञोपसर्जनेतद स्वतस्तोरसंभवेनतायांशास्याग आह णात् अन्यार्थेति

इत्यन्यत्र स्पष्टं सिद्धांती शंकते नेन चेति तत्र हलंजसित्यनेन उक्तेति अवसान इत्यायुक्तेरित्यर्थः नमुन इति
यत इत्यादिः उपसंहरति इति नेति वर्णोद्धित्वे तदुप्रवृत्तो साधकं ग्रंथकारोक्तं खंडयति एतेनेति अस्यार्थ
माहैतदिति तत एवचतादाह पूर्वत्रेति यत इत्यादि अन्यथानुस्वारादपि पूर्वमस्येव द्वित्वे तद्वैलक्षण्ये स्प
तिन्यायेन पुनरप्रवृत्तो तदसंगतिः स्पष्टैव वाक्यिस्यादेरेतावतैव सिद्धिरिति भावः विस्तरस्तु भावप्रका
शेद्रष्टव्यः सप्तमीवकुवचनादन्यस्य स्वरादेरसंभवादाह नेति अत एव पयोभ्यावित्यत्र विधेयर्थत्वशंका
न एवंचतदनुवृत्तोच सिद्धांतसाहेतरेत्ति त्रिविधेति रोसु चे वेतीत्यर्थ ननु द्वित्वेपि नद्वा तिकुरो द्वरी
तिलोपादतआह कुर इति दीर्घितादित्यग्रे धासंगात्यापाहात्रेत्ति प्राचोक्तिं खंडयति यस्येति नन्वेवमीष्ट
सिद्धिरेवात आह संख्यापदेनचेतिलाघवादाह पदेति अस्या षडिति संज्ञायाः न हि तदानर्थक्यं सं
भवति ननु पक्षांतरे संभव एवातआह सर्वेति मुख्यदोषमाह सर्वेति तस्मात्तत्र बहुत्वेपि नुठनो
कप्रकारेणेत्येवतत्वमधिकमन्यत्र स्पष्टं तथा हेत्यलमिति लाद्यमीयमामतर वाच कुप्रकृतिको
पमित्याह नराच पूर्व इ निशा स्थाय संगति ध्वनयन्न हरदत्तादिसंमतमाह वस्तुत इति स्पष्टं चेदंभा
वप्रकाशेक्षिसीति पंततोयादेरित्यादिः न त्वस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वेन प्रशाम्यादित्यापसंगति
रतआह तस्यमिति अतएव संज्ञा चतेन पूर्वोजिरसाहचर्येण त्वाहसाम्येति स्वरादीनां तु पाठसाम

त्रनियमव्यवहार्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरिति प्राचांग्रंथास्वरसः एवंतदाहेत्यत्रेति मंजूषादावित्यर्थः न्यूनतां परि
हरति नवितित्तथात्वेतिन नत्वमापकेत्यर्थस्वराहि साहचर्येण मन्वादेरेतत्सूत्रस्थत्वासिद्धत्वेनचनलोपशास्त्रतः।
पूर्वशास्त्रविहितसुविधेरेवग्रहणादितिभावः एतेन तस्यैवग्रहणेनचस्तुतस्तत्रभवनदाह सुप्येधावितिति
ऋ० अप्राप्नोतिषत्वस्य एरत्वान्नलोपस्य पूर्वत्वात् इदं सुपिधावितिसंशङ्क्य स्यन्तएवोत्तमपत्तीकारादाहयेरूप्येति
१९५ तत्रसुब्विधौमूलेउदाहृतं स्वरविधौ मनोरमायांत्वन्यत्रविशेषवशाद्दाहरतिसंज्ञेतिनत्वविधित्वादितिपाठस्य
195 न्योन्याश्रयमाशंकतेनन्वेतित्वमत्रेवभाविसंज्ञाविज्ञानेनपरीहरति यस्येतियत्तइत्यादिधितंभावितपूर्व
स्येवेतिपाठस्तस्मादेवकृतितुग्रहणारेवतत्वमुपपादयति अन्यथेतितदाश्रयणेइत्यर्थः इदंतुग्रहणेननु
तत्वलोपस्याभिस्संनिपातनिमित्तकोतस्माहयदेवेति नन्वेवमपितदसविषयार्थमावश्यकत्वमत आहसं
नीतिअर्थिकमाह तदेतिन्तु कोभाविइत्यर्थः सात्रकात्स्येत्युक्तमितितयाचनियमोफलएतेन वहिरंगपरि
भाषायाः अनित्यत्वज्ञापकं कृतितुग्रहणमितिसकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेतिदिगिति अत्रेति तत्र
वेरित्यनुवृत्त्या तदंतस्यैवभस्यग्रहणात् तेनउपधायाअपेत्वानियमेन अपिनोक्तमेव वत्वन्त्वंनं तरविषयक राम १९५
एवनियमः कृ तेन सर्वनामेत्यनुवृत्तेरत आहात्रेतिसिद्धांते मूलासंगते राहे तदितिपदस्यायवाहाहशि

मीराज्ञीतिवद्राज्ञामिभिरित्यादौ विकारस्याभावार्थेनापत्तेरित्यर्थः पूर्वसूत्रादेवाहान्विति भाष्ये इति तत्रैव
सूत्रेऽन्वाहेरशब्दकथितानुकथनमात्रं नत्विदमाकथितमिदमेव यथानुकथ्यते इति ग्रन्थेन लोपेनेत्य
र्थनिरासायाह नकारेति अनितमिति यथा चैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टं निषेधेकृतत्वेऽनिषेधेति अप्रपयरितिनि
षेधेत्यर्थः स्पष्टं वेदमिति नत्वहि पदद्वयेऽपि दोषमाशंक्यानुक्तापके तत्परिहृदा छंदः पर्यन्तधावनेवीजमाह रा
जनीत्यादि अभ्यच्येतिभिन्नुकेराजन्पनीति प्रयोगविषये इत्यर्थः अत एवानभिधानादेव अ अप्यातदर्थमाव
श्यकत्वेतदसंगतिस्पष्टैव साक्षात्तदसंभवादाह नलुमतेनीति अनलायवमप्याहैतदिति अमादिनानिरनु
नासिकत्वं दकारे इति संयोगान्तलोपेऽपि च न्यायेनेत्यस्य लुक एवेत्यत्रान्वयः तद्यवकृतौ पूर्वसंबन्धितस्यासि
द्धत्वेन च लुक एवेत्यर्थः अपिनातदभावसमुच्चयः स्पष्टं चेदमिति न ह्यचिवत्तनि लोपेन लुप्यनेसर्वत्रतम
तैवसमपद्येह भवति परमेवामन्नीति एवमिहापि स्याच्चसातिलइति तस्मान्नङिसंबुध्योरन्तत्तरपदे इति।
कार्यमिति तत्रोक्तं तरोहैतदिति एतेनान्यथा शास्त्राद्युक्तमयास्तं म्लत्सूपलक्षणमित्याह कार्येति सूत्रा
दावपाठात्रेदमपूर्वविधायकमित्याह तत्रनिर्निशिद्वाह्वाविविति तत्रविषये चतुर्थ्यहि इत्युक्तेः सर्वसंग्र
हायाह सर्वे नितंत्रादिना आह विधीति अत एव परिसंख्यापामप्येव मंगीकारादेव इत्तरावपरिसंख्याप्य

द्विभिन्नस्थले बहुत्वं तत्पाठ्व्याख्यानेबीजमाह बस्पष्टेइति । अजितिन प्रत्याहारेन नपुंसकस्येति सूत्रे पुन
रत्यग्रहणात् तदाह व्याख्यानादि । तिन ग्रहणे पितइती तिन नचैवं नलोपिनः एव यथा स्यात् पूजार्थस्येत्येतद
र्थमिचामित्यस्यचारितार्थ्यात्कथं मूला पुक्तनियम इति वाच्यं भाष्यधामाः एनेनाचामित्यस्यावस्था
तस्यापि सुलभत्वात् । एकं तु नियमशरीरं मूलोक्तमेवसंचते अतोहि नलोपिनः एवेत्यपरं तत्र च बीजं
ऊ्अ० १९६ 196 सूत्रे न लोपेन निर्देशः एवेति भावः ननु किं त्वनानुकरणेन सम्यायसिद्धः एवेति कथं तस्यतद्वीजत्वम
तआह । आकरीति किं रालोपस्यापि न्यायप्राप्तत्वेनेत्यादि । एवं च पूजार्थस्य प्राप्तत्वीत्यादयोपशब्दाः एवअत
एवप्राज्यच्छा विल्यादौ न कारद्वयश्रवणार्थकापिनेन परमनुकूलमितिभाव अपकर्षणादत्याह चयो
चेत्याह व्याख्यानादिति निपातनादितोनि मह्हे हंस्य धः अनुगोगमके निन्नत्सय भ्रातित्रयस्य निपात
नादित्यर्थः अतएवेदं परमतेनेति सूचयन् सिद्धांतमाहावनो रचेत्ती तिमघोनी स्त्रकुतोनेनिशंका ।
यामिति भावः ननु एवं कथं छंदसि मघोदात्तसिद्धिरत आह पघेति भाष्याभावात्योक्ते राहके शान्दे
ति एवं च प्रत्याने तथा सत्वेच एवमपिदीर्घाभावप्रयुक्तफलभेदाभावेपिऋण्णी कारादि ति अस राम
या फलभेदेप्रत्याख्यानासंभव एव अतः एवंवेति विहायव हुलमित्युक्तं नत्रैव प्रसिद्धत्वाभावकल १९६

स्वैरितिदंऽत्वा पुले रसांगत्वा पाह तेति तत्रत्ने षांमध्येननु वद्यमाणेऽव्यवधाने साफल्येन प्रातकऽस्यादावपिन
स्पारतस्माहेदमितितेनन कारेतुउक्तं प्रासंगिकमितिस्वचपन्नाह अव्कतीयेतिऽत्रतत्र इति पंचमी मात्रेकास्ये
तत्रवीजमाह वाध्येतिदीक्षितानादिमतेन कव्यवाप इत्तिवार्तिकप्रत्यारव्यानप्रकारमाहेइतितिऽन्यथा
वार्तिकमतेवहुव्रह्मणीत्यत्र णत्वंसूत्रमतेनतत्र वहिरंगत्वेनदीर्घस्यासिद्धत्वेतुप्राधानीत्यत्र दोषःत
थासूत्रमतेप्रघना घनइत्यत्र णत्वं वार्तिकमतेतु नेतिफलभेदः स्पष्ट एवेतिभावः वस्तुतस्तु यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यादुपलक्षणं वेमानाभावाद्धकदोषत्रयापतेश्च तत्करणे योगविभागोपलक्षणत्वस्याप
कल्पनीयामकत्वात्पेक्षयावार्तिकवत्स्यायऽन्तएवतदाक्षिप्तस्तत्त्वंस्वउकमाष्यसंगतिरितिवोध्यंतदाहेत्यत्र
त्रेतिउपोतादातित्पर्यः खंडनकदाद्युक्तिखंडयति यत्त्वितितन्मतेपिकार्यकालपक्षेपिविस्तरस्तुभावप्र
काशेद्रष्टव्यः रत्नप्रइतिनिर्वर्तिता मामकोपेउत्तरपदमतश्च कमलविधिलागनस्यानिवर्तमित्सेकाग्रुत्त
रपदत्वाभावात्मातिपदिकांतेविकल्पोभवतीत्यादिकुब्बवतिकुब्बवायनिमितके णत्वविधिमात्रेहस्व
स्यानेऽमादेशस्थान्यासत्वाकवर्गरूपेषुसत्सु प्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थऽप्रधिकमन्यत्तोवोध्यंऽन्यत्रानां

त्याह तत्राह विभक्ता विति परं परग्रानि मित्यमादाय होदात्तेतिन्नु लोकेन स्वरनैपत्य मित्ति न दोषः
वेदपितव्यादेवनदोषो तत्राह किंचेतित्तदितिपाणिर्नर्पवकिति बहवः ष्वानोऽस्या मित्य अर्थः ष्वन्
रा० २८७ शब्दस्य गौरादिषु पाठे अनुपसर्जनाधिकारात्तदप्रसंग एवं लोपेदोष श्रोमेफल्गुदोषमप्याह मघा
तइति अनित्यत्वस्यागतिकगतित्वादाह घ्वनितिक संप्रसारणे नित्यत्वत्राह अन्विति मात्रं कात्स्न्यं अ
त्र गौरवादाह प्रनद्वित्रिति तथाच निर्दिष्टांग विकल्प परिभाषा प्रवृत्तिरिति भावः पूर्वस्येति अनेकव
197 वहितस्य यस्युरित्यर्थः संप्रसारणाप्राप्नोरिति पाठः अपितावत्तांतरं वा केति अत एव भस्येत्तु पसंख्यात
मिदं भवति पविभमितीति भाष्येउक्तं इदमपि सूत्र मपि उभयीरिति एतेन शब्दपरविप्रतिषेधेनापि सिद्धा ए
वासंगतेरथ्यर्थत्वंतस्येति भांती कमयास्त विरोधाभावात् तद्विषये विप्रति सूत्राप्रवृत्ते भाष्येस्पष्ट
वाञ्च न वल दोल दोषेति न्यायेन सिद्धैवैयर्थ्यनदवस्थमेवातत्राह लद्देश इति भेदादित्ति अत्रापी उभे
वमानं दंष्ट्राद्युक स्तांगत्सायाहं पर्युदास इति वाक्यभेदाद्दोषाभावादिति भावः नन्वावतमित्या
दौ तद्धितेनस्यादत्राह पत्येति अत एव वावगर्वइत्यादौ न दोषः नलुमतेति निषेधेन प्रत्ययपरत्वा राम २८७
भावात् अन्यत्र पर्युदासेपि विशेषमाहानज इत्री तिअर्वणो विशेषणं अनुनासिकाकारमाठ।

नेएवन्मूनतानिरासायवैदिकप्रयोगमप्याहमयेत्ति उक्तासांगस्यापसिद्धांतमाहावर्णइतित्व इतिस्वरू
पपरंनपुंसकंमन्यथानेतिवदेत्त शरस्पतस्यापिननुमन्नुवापिपिधो छंदसीत्यस्याप्रक्रांत वाक्यतत्व
मतमाहतथाचेतितथाचसामान्यतस्तेषां लोकेमस्या धुलंप्रकारांतरसमुच्चित्त छांदसत्वंतत्वेहेतुर्नके
वलगतो न छांदसलक्षसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्याने एतेनमूलादिसकलग्रंथाः कविप्रयोगाश्चपरा
स्ताराहान्यत्रेतिशब्दरत्नादाविलम्यर्थतोरिति परिभाषेत्यर्थः ननुरूपसिद्धावपिस्वरेविशेषात्माहकेः
तितत्त्वामेवीजमाहाछंदोपइतिमपणिक्तल्कुसूत्रेभाष्ये एकदेशविकृतस्यापांगीकारेराक्तकचेत्या
दावदोषापपद्यांतरत्वेनोक्तंभ्वादीनांसंप्रसारणेनकारांतग्रहणमनकारांतस्येतिषेधार्थमितितत्तत्व
कृतमुत्तरत्रानुवतिष्यतेगछंदोपोनतकारांतस्येतीतितथापितत्त्वं उनप्रकारंसिद्धांतमूलमाहातेने
तिमन्नंतत्वाभावेनेत्यर्थः ननस्यानिवत्वेनाऽन्नंतत्वमतमफालोन्येतिसिद्धांतेपिनेत्याह सर्वेसिर्वे
तिलौकिकन्यायेनापिनेत्याहाधेतिउक्तभाष्यस्यदमेवतात्पर्यमित्याशयेनाह ध्वनितमितिएतेनन
कारप्रश्लेषाभिप्रायंतदित्यपास्तंयोगविभागेनतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेःऋत्ल्र
कस्तत्वभाष्यविरोधापत्तेश्चमतइत्यधिकारेणपुंयोगादितिउपनेतिननुलिंगविशिष्टेतिनुग

याहेन इतीति फलाभावात्तु युक्तं तत्र माह एरवितिअन्यथा तदर्थत्वानंगीकारे एतेनात्त इति सउच्चारणार्थ
इत्त इति सनुउक्त आवृत्त्यर्थ इत्यपास्तं हलं तेभ्यश्चाचारकि मुनास्से वेत्तु केऽपत्तो न तदंतात्त्विकिंपिन पु
सके पर्यानी त्यादावत्याभावापत्तपरशारणं एतेन इतिनपरकरणे नैवात्रेन्द्र निवृत्तिनियमबाधपूर्वकं
अ०भा० १९८ दीर्घत्वानुमानयुस्यपीतितदर्थत्तपरस्करणमादेशेत्त्वारणार्थमितिमिष्प्रोक्तिं स्थिंत्येतिशास्त्रकमपा
संऽसधिकं शब्दरत्नभावप्रकाशानोवगलब्धं तदाहान्येत्रेति यत्तुऽआगमशास्त्रातिस्यतज्ञापनार्थमितितन्न
198 तस्याऽप्रसक्त्वात्तदाहेत्संज्ञायां इतितेरमपूर्वमिमाहेदमितिउ केहलउ-द्वादिसंज्ञेभावे प्रकृतेऽप्रहसंरखे
तिआदेशात संख्येयइस्युक्ते: पूर्वत्रस्वरूपपरत्वादाह संरव्येतीतिकक्कि मनार्येनाह वहितिउवधामहणं व्य
र्थमिति विभक्तिशास्त्रापुक्तेरसांगत्वापाह नामीतिएतेनदीर्घप्रसोपस्थितत्त्वव्यावृत्तिःसंगाशेतत्साफल्य
ताकांक्षत्वा याह ना मइति सूत्रमतेनाहानणंत्वादिति भाष्यमतेनाह जातीतितु स्वार्थेदित्तिताद्स्वक
लोक्तिं रवंउयति प्रद्वेधेचेति ननु प्रश्ने लघ्वसामर्थ्यान्नित्त पाऽत आह प्रश्नेषेति हलादौ विसर्गप्रीजमाह राम १९८
राय इतियत्नलाघवादाहोडितीति तमूलमाहलत्वौति दीर्घ्वि नायुक्तेरसांगत्वादाहायमितिसंनिधौ
निरासायाह क्षैवमात्रमितिमावंका स्मैज्ञापकसप्ताधारणत्वाजदाह दीर्घतिदिति एवंचतन्त्रे तेघावम

दाहसुप्तेतिनन्तु सुपरत्वात्तद्यागविकल्पेनत्वमुक्ताहदातिपयाऽमुना संगतेराहातज इत्यस्येतिगुणानांभेदक
त्वस्याधारोपेनशंकते नन्विहेति तत्वेवंडादाविवसर्वदेशापत्तिरतऽआह विशेष्येतिविधातेऽन्तरत्तस्येन
तदंगीकारेऽदृष्टभाष्यकृन्मतापत्तिरितिविचार्यंदीदितिता दिसकलग्रन्थानांग्रंथासांगत्या पापाहकेचिदितिकं रत्ता
करादपि इत्यर्थः इदं सर्वपूर्वपक्षसिद्धान्तरूपं पक्षद्वयेनतन्नेवकुत इत्यतऽआह वक्ष्यतीतितादितिऽभेदकेत्यर्थकप्रपि
नाऽजातिपयस्यऽत एवतत्रोक्तरीत्याऽडदाबादेवतत्रपक्षेउदित्स वं ध्यत्यनैवेष्टत्वादाहाऽत्रेति सर्वेतिऽअण
ग्रहणाज्जात्यभेदकपक्षपातेत्यर्थः नन्वेवमणसंवंधात्साम्रिरवक ध्यमतऽआहाणितिऽसत्ष्ठवत्यात्तस्य
सर्वनिवेधकत्वादेवतदेवयोषयतिएते देवातिग्रहणस्येतिऽअविधायमान इत्यर्थक स्येत्यर्थः तदेववा
हनेनचेतिकलितमाहनेनेतित्तापकत्वात्वविलक्षणेतिसिद्धान्तमाह वस्तुतइति ननूक्तार्थकत्वेपरिभा
षायाऽतिप्रसंगापत्तिरतऽआह परीतिऽअस्यासिद्धान्तत्वेपिकेचिदिमरुचिवीजंगुणानांभिदकत्वेनासिद्धं
तेमूलाभ्युद्धिरेवेतिपयीयतः ऽअजंतात्ऽअत्र दीर्घश्रवणार्थमाद्विधानमितितदाकूतं एतेनेत्यस्यार्थ
माहात्रेति भाष्येति भाष्येविमुक्तभाष्यस्यर्थऽअत एव शंकते नन्वेतिस्वकर्मणा हनकेतितलोपानुवृत्ता
येऽआह अस्येतिस्पष्टार्थमिति एतेनान्यथासकलग्रंथकारोक्तमयास्तं हरदत्तादिसकलग्रंथासांगत्या

ताघुंक्तौ दोषमाहद्वैतीति पदांतं प्राग्युक्तमेवाहोत्रेति षट्संज्ञायामित्यर्थं खंडनी यच्चादाफ्व मेतितत्रेति ण
त्वं सवर्णग्रहणेन इत्युक्ते पदांतरं खंडयति कार्यमिति प्रतिदीत्वई त्वत्राऽसादेशेति मोक्षि त्यर्थ एतेन काशिकावि
वरीता चिंत्येति सूचितं वत्वायुक्तास्सूचितमाह पूर्वविधिनेति तत्रऽप्रपकर्म्य पदेतत्र भाष्यपयेतिशास्त्रमनति
क्रम्येत्यर्थ तदाह तत्रेति उक्तं केपदे न तत्र तयोर्मध्ये मलन्द्रणमिति छेदेन तत्समासेनाव्ययीभावेनाप्रयु
क्ते इति तत्र दोषांतरमाह प्रयुक्तानामिति फकि केत्पनेनववनतं निरस्तं केपद संमतम्प्य पीदमेवसाह
णादेवेति ऽत्यस्यज्ञापकत्वादेवेत्यर्थः ए वांग्ग ए ना इदं भाष्यांतरे ए इठयति ऽत्रंतरणे वेतितदनभि
धानादेवेत्यर्थविचारइति ह रदत्तादिशास्त्रं तानां सोपपदे क्विनो फलत्वप्राह नु मइति प्रचीनसकल
ग्रंथासांगत्यापसिद्धांतमतेतमूलम्नूनतांपरिहरतिइदतितिकिमादिनावृद्धिप्रतिषेधादिज्ञापकेनेति
तत्रक इह ए नेत्यर्थः सूत्राशय इत्यनेन नासिद्धांते फलत्वमेवसूचितं वस्तु तस्तु सैव समासे क्विनोभा
वादाहातद्धितितथा बहुव्रीहितः आप्नेराहहेतो तिननु पतिम्ड इत्यत्रम्ऽनेर्दद्धि रितिस्यात प्रसयल
द्गोणेनसु परत्वातनच म्ऽत प्रकृतिकप्रत्ययेणे वसेतिवाच्यं तत्पापि म्ऽलधातोः क्विः विम्ड इत्यादौ
दोषश्चो आदत ऽप्राह धातोरिति धातोरिति ए तेन म्ऽडि सपि सिद्धं ऽप्रस्यासिद्धांतत्वायाह क्वचीतिवि

श०
१९९
199

राम
१९९

र्यसिचत्तापित्ते ष्यः व रिता र्थशंकते नचेति ननु दीर्घपदेपि नत्वप्राप्तस्य निरवकाशत्वेन तदपवादत्वमत
आह तत्त्वाश्रमिति हलीत्यपकर्षभाक्त्वेनापवादाहे तद्दितिभट् संज्ञेत्सर्पए वेत्तदतिसवकृतात्वषट्सं
ज्ञयोर्निरासः यथोद्देशे विभक्तिमापद्यत्वेनात्त्वस्य वहिरंगत्वाद्विभक्तेः प्राकषट्त्वेजातेन नक्त्रामिनुट्
प्राक्निमित्वादावेःप्रामुत्तरमसिद्धत्वात्सर्वसंज्ञा ततोनुद्यप्राक्निमित्वादावेवा नांतसंख्यावाचकत्वसमा
नाधिकरणधर्मत्वस्य षट्त्वस्यास्यात्मल धर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तस्य षट्त्रीत्यादिस्वरादेरलविधि।
त्वाभावात्स्यानिवत्वेनैकदेशन्यायेन वाकोरांतस्यापि षट्त्वेनाकारांते पिसत्येनममित्यस्य प्रा
प्ताएतत्स्वरस्य तदपवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभिरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तिस्यादितित भाव त्वर्थक्रियमा
णादीर्घग्रहणं विकल्पज्ञापकं सफलं तत्र पक्षे भविष्यतीत्यनेन पूर्वमेव प्रवृत्तिस्तदाहेत्यन्यत्रेति।
शब्दरत्नादावित्यर्थः रंदुकिरवंड पतिन ननु तस्य नलोपोपि नस्यादत आह नलोपेविति पूर्वत्रेत्युद्देश
भ्युपेत्याह संनीति आरीपीतिक्रमत एवहेतुत्रयं गीकारादेकमन्यथा हेतुत्रयानंगीकारेतस्यनलो
पस्याभावत्वहष्यातत्परिभाषाचस्तुस्तलमाह किंचेति अपिनान नलोपसमुच्चयः नन्वेवं किमर्थम
पकर्षेत आह कार्यीति हलीत्युभयोः शेष इति भाष्यमपि कार्यकालज्ञापकमिति भावदीप्ति।

पुवामतिक्रांतः। अत्र तदर्थमितिदं उक्तं चापास्तं एवं समस्तदर्थत्वे तद्विषयेति तन्निमित्तेत्यर्थः अत
एव तथा व्याख्यानादेव शेषस्मृतिव्याख्याने तत्र संगतिस्पष्टैव अत एवाहे कैवेति अर्थांतराभावे
चेत्यर्थः एतेनेतत्पामसकलप्राचीनोक्तमपास्तं सकलप्राचीनग्रंथासांगत्यादाहत्वाहेति। सिद्धांतमाह
न्या०
२०० भवदेति ननु हलं तत्त्वेउच्चारणार्थत्वादित्संज्ञादिवान्यप्रमितिको विशेषोक्तमाह यद्यपीति ननु
क्तनिर्देशाबलात्तथास्त्वपात्वहाविस्येवंतत्सिद्धिरत आह गुर्विति मांतयोरविशेषपत्ते विभक्त्युदात
त्वार्थमकारो विवक्षितः इति शास्त्रक्तेरसांगत्यापाह पाक्षिकत्वादिति भाष्यांतरमप्यत्र गमकमित्या
200 हमपर्यंतेति उपेतिननु विशेषणं नक्ततिसांगतिकाभावेभूतपूर्वगत्याश्रयणात् यद्यपि युष्मम
मित्यत्र सांप्रतिकसंभवस्तथापि नैकमुदाहरणं योगारंभप्रयोजकमिति तात्पर्यमभिप्रेत्य तत्तीर्णमेव
वक्तुमाह नत्विति कैयटादिमते आश्रयत्वान्नत्वे इति शास्त्रसांगत्यापाकाकारस्येति मतांतरमाह शेषे
इति तादिति वा एतेन्यदर्थस्यात्र तत्वमित्यादौ एकेइति स्त्रचिंत्वात्वमाह चिमाह्मत्रेमादिनेतीत्यंतेनतत्रादोषपथ्या। राम
क्त भाष्यद्वय प्रामाण्यादितत्याह तत्तदिति उक्तमिदं तथा सत्यनंतिप्रसंगापाह तत्रेति नत्विति इत्य २००
न्यथा तदनुपत्यासे निर्बीजत्वापत्तिरिति भावः सिद्धांतमाह वस्तिति अत एव तत्सापकलत्वादेवम।

म्नादौ तत्पात्रेके वैराहुश्चारग्वौ तिच स्त्वर्थे पतन्न वा सत्नोल्ला पादिति भाष्यादन्यापि वंच ग्रंतत्पल इत्यस्य सं
वंधेन मडुसंज्ञतलोप इति तन्त्वं डयति सल इति तद् ग्रे इति भावप्रत्यय उघो नादौ ननु विशेष्यासंनिधेः कथं
तथ्याः तन्माह सल इति तन्नीयांनार्थेन्नि पः अन्यथा ते नैव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति तथैवोक्तं प्रकारान्तरमा
ह सडीती तिनन्वे वंभूयासामित्यादौ दोषोक्तमाह भूपासामिति भाष्य मूलकं प्राचोक्तमाह केचिदिति तदे
वाह सडीनीति केचिदिति सचितारुचिमाह प्रत्येतिकमत एव बाधक स्फोटमित्यादौ न दोष इत्यपि तेस्येन
नु किन्नत्ययस्यासिद्धत्वेन नत्वाप्रत्वान्त्वेः कुचित्सुचितमत आह चीकुचितीति वक्ष्यमाणसांगत्यमाह
किं चितिः भवयवार्थस्याविवक्षितत्वादाह नत्विति गिति स्मेन तनोक्तं तु वायततीति विग्रहः वसन्तायक
पिंगलानालभेते त्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनादिमपा स्रेके आदिना तारक इत्यादि प्राचोक्तमत
श्र इत्यादौ तस्यसापकत्वादाहाते वैसति केपटाथुक्तमाह नचेति पदरूपाभित्रत्वेन इदंचेतितत्र
हि तस्मादिसस्यटानुवंधस्यचावस्यकत्वमन्यथा ततोनुडिगल्लोपेनुमुंडो दुर्वारत्वादित्युक्तं दिति
ता इकाङ्गती पपन्ना सांगत्यमाह डे इत्ती ति द्विवचनेपु वाचावितिविषयत्वादाह पुष्पानिति पुष्प
दएकार्थवाचित्वाभावेन तत्र तस्मा अभेए ते नय पा संख्यार्थमुपमद त्वादेशवचनमिति सास्युक्तं

यदीति भाव्याते रीति आदिरन्येनेति सूत्रे इति भावः अत एवान्यथानुपपत्त्याऽऽह कचिदिति नन्वमीति।
न्यायेन वारणम् अत आह अभीति अत एव तत्रानिष्टत्वा देव केपटाद्यप्रतीति खंडयति पाठान्तरेषु अयस्मदी
त्याम् अर्थानिमद्दुक्ति सामर्थ्यान्ननु एवं भोक्तृयोरादेशासंगात् अत आह यदीति समासे इति सूत्रस्य केवट
ग्रं० विरोधात् अन्य केपटे निषेधोपन्यासपरो अनुक्तेः आह यद्येति अदारम् अपोद्यानिषानकत्वासंभ
२०१ वादाह अमीति ननु तन्मागस्त्वया पातितं निविशेषोऽतत्र आह तद्ग्रहीतिः ऽत्यर्थे हीत्यर्थः ननु पापस्यापापं
तन्रूपकत्वम् अत आह किंचेति अत्रके पटौके ननु मिद्धांतापरावसानि संविहायादेशापत्तिरत आह अ
201 पर्यतेति अत एवाशुष्ट्रमाणमपमस्तकांतं कुष्ट इत्येव प्रयोगो न नु मस्तकं पर्यंतमिति तेन तथा प्रोक्तम्
यास्तं नरादिगत्यन्ति अपि योजन निरासा पारिभाषार्थं तदुपनिबद्धेति सूचनाय वक्ष्यमाणदोषोपपत्तेरेव
हांगधीति न संभववीजमाह शासइति सिद्धांतमाह यदेविसादि नाकरिभ्यंतेन एवेनोक्तव्य वच्छेदः नन्वे
वमनयैव तत्रापि निर्वाहे सामइति निर्देश संगतिरत आह सुइ इति अत एव आगमस्यावयवत्वेनत राम
दविघातकत्वादेवमारभ्यानं केयटेन तथा च यथा अन्यथानयानारभ्यानासंगतिस्पष्टैव ननु पापस्या २०१
पापांतरादूषकत्वात् अनालमप्यसु अत आह मूलोक्तमिति अकारांतरप्रश्लेषरूपमित्यर्थः एतेन

ष्यन्मूलतां परिहरति मत्रेति उक्तमाक्षेपं इत्यर्थः प्रकारांतरस्यापि तदेवाह शिष्टीति लिंगवत्त्वे हेतुरयं तन्त्वेवंशे
षत्वाह एतस्य कारणांतरं तत्राह शेषेति नन्वेवमप्युक्तमाक्षेपस्य कारणांतरं तत्राह संदेति शेषे त्वेप इति स्मृतः तु
न शिष्टेति तस्यानुत्कार्यसिद्धिमनोषिण इति तच्चेत्फलं त्वेपः शिष्टमस्ति कार्यसद्भावभावस्यासिद्धिरिति न
स्यादेवेदं स्यस्य फलमाहरिति तदर्थः उक्तमाक्षेपं जातिमप्याहाचार्यमिति तत्त्वमाहात्म्यमिति द्वित्वे इत्येव
सिद्धवचनग्रहणसामर्थ्यमूलकमाह व्याख्येति तस्य साकांक्षत्वादाह तत्रेति वस्तुतोऽर्थे अनुवृत्तस्या
पि ग्रहणसामर्थ्यस्यान्यत्र अयं चिन्तनान्तरमप्यत्र तत्त्वबीजमाह जेति एतेन तत्पोक्तावपि तदंतस्यापि विशेष
णतापत्तेः एवमासेदोषएवेत्यपास्तं तदाहेदिति विधौ फलाभावेन तद्वर्णमेवमाहावीति अन्नतिप्रसं
गायाह पुष्पादिति इत्यपि प्राचां मतेनेति सूचयन् सिद्धान्ते फलमाह हलंतादिति एवमपि उभयपक्षा
वश्यकत्वे विर्कि परीतिक्रियां तं शब्दस्यावयववाचित्वात् तत्त्वसत्त्वादिति समानाधिकरणे प्रतान्यया
स्वरूपत्वसत्वात्तत्रैवस्यात् तकतेवाऽरणमाह पर्यंतेति एवं च परिग्रहणे एकत्वे च एवंचागमत्वावैयधिक
रण्यमेकमत्र मानमाह तत्र एवेति परे तु तत्त्वाभावादाह वधीति क्रियं तेति पूर्वसमभिव्याहृतेत्यादि।
अत एवाह पर्यंतेति अन्यसिद्धमपीदमित्याह जे इति इत्वाभावादाहानेरेवेति दोषमुपपादयति

रत्नौ संपूर्णसे वस्यादि तिचेत्तत्रपत्रे तिसप्तमी निर्देशेनानुरातस्य वर्णात्परस्य निमित्तत्वानादेरेणलोप
स्थानिभूतवर्णात्परस्यैवसंस्प्रहणेनादेरेवतन्न प्रवृत्तेस्तदाह पवेतिदीक्षितादिसकलगुं थासांग
त्यायसिद्धान्तमाहायमितिशाहमुख्यातात्पर्यार्थमाह मुख्य इतिरितिस्ववविषयेत्याकमविषयेनकेव
रम० २०२ लमत्रेवेत्यं किंत्वन्यत्रापीति प्रसंगादाहस्थान्यादेशेतिसर्वनामधात्वजमितिरीत्या सूत्रपाठे
प्राथम्यात्तद्दिक प्रदर्शनार्थमुदाहरणमाह यथेति एतेनैकोयएच्चीत्यस्यत्यागे वीजं चित्यमि
त्यपास्तंननुसर्वत्रकिंमित्येवमंगीकारोऽन्यथापिगतिसंभवादत्तआह नवेतिसतोनिवृत्तिस्
202 नेत्यर्थः नन्वेवंस्थान्यादेशव्यवहारोतत्स्थाननिवर्त्यनिवर्तकत्वाभावादत्तआह किंत्विति तथाच
परवृत्तेर्यत्त्वद्दिनिवर्तकत्वेनतयोरापितत्वमारोपेणाविरुद्धमितिभावः प्रकृतमाह सकारेतिनव
वमपिकथंतन्निवृत्तिरत्तआहन निवृत्तिरितिस्थाकमिकत्वेत्यामोनोवान्मउप्राप्तिरित्यर्थ एवं
चाग्रसक्तिरेवलन्निर्देशेनवोध्यतइतिभावः ननुस्थानिवत्वेनामसत्वातकथंतदभावीत्तआहत्रे राम २०२
तिसूत्रेइत्यर्थः स्थानीतिस्थाकमीत्यादिः लुहेविपर्ययमभ्युपेत्यदंवस्तुतस्तदेवनेत्याहोक्तेतिवुद्धिप्र
संगस्यायोगपद्येनैनेत्यर्थः नन्वेवंनिर्देशोव्यर्थेत्यत्तआह सेवेति उक्तार्थस्यावश्यकतांध्वनयितुम।

तस्योपलक्षणत्वं स्त्रीत्वे कृष्णकारान्तरस्य वेदं दिशा स्त्रया पुंकमप्यपास्तं न त्वेकमप्यप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेवा
तन्माहातएवेति तस्यापुंकत्वादेवेत्यर्थः सूत्रे भाष्ये इति पाठः तेषु विभक्त्यादेशेषु नदीमामकारांतरग्रहणेनैव
प्राग्वदाह तत एव चेति उक्तार्थे तत्र उक्तसूत्रे भाष्ये च प्रतिषेधोपपादनावसरे एवं तस्य तदनभिमतत्वं सूचकत्
त्वोक्तस्य तदभिमतत्वमाह यूपमिति अत्र यूपमित्यादौ मलादिसकलौकिरवंडूपतिरुगतिततत्रादौ
प्राचांमतेनाह तस्या इति कार्यमित्यागेत्यर्थः सूत्रेति व्यापारादीत्यादीत्यर्थः सिद्धांतमाह वस्तुत इति
ननु ततो स्याः अनित्यत्वमत आह तएवेति अस्यानन्त्यासंस्कारिकत्वादेवेत्यर्थः यद्योतरं मुनीनां प्रा
माण्यमितिभावः अपिनायुवावाविति समुच्चयः अन्यथेत्यस्य यत इत्यादि युवावाविति सूत्रोक्तरीत्या
एकत्वे इत्येव सिद्धे वचनग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह आख्यानादिति ङे प्रथमयोरिति प्राप्तस्य निषेधो
यमस्त्विति भाष्योपशंकामूलकमाह आस्येतितत्येवत्तत स्त्रीक्लीबयोर्नत्वा प्राग्नेर लिंगत्वे सर्वत्रै
वा प्राप्तेष्ट पुष्मानिरासिस्यापत्तेरननुवृत्तफलमाह नेति युष्मदिति सूत्रे फलमाहास्ते तिअप
मपि न सिद्धांत इत्याह वस्तुतस्त इति ततन अनादेशग्रहणं उक्तं अनुपदमेव तत्र त्वयोर्मध्ये न नु तन्नोदा
त्तलोपशब्देन यथा कथंचिदुदात्तलोपग्रहणेपि ससस्वरो समस्यासात् कर्तृ बेत्यतो तत इत्यनु वृत्ततानि

नुपचतिफती त्यत्रेत्यत्तऽसा॰ कुत्सतेत्वेतिहुमुद्दस्त्रेभाष्येसप्तमिदंनचादेरित्मादिनिवृत्त्यैर्थकुतोनातऽसाहादे
रितितत्रऽसपादाद्दाविसत्रपर्युदासन्यायोनेनेत्याह॰ पादादीतिभाष्यात्तदुदाहरणात्तयथाप्युनमनोरमाय
सांगत्यायाह॰ सर्वेस्मेतिस्याहएतुंसन्यार्थमितिवेत्सतेभ्यासादेतयोः पदत्वेनकेवलतत्सामर्थ्यादपिन
लाभस्तत्राहे त्यन्यत्रेतिशब्दरत्नाकेदाविन्यर्थनतुसूत्रेदृष्टंवनिपातनशास्त्रवलात्तुषष्ठ्याएवनिपातेन
रम० तनत्कसउच्चितोनऽसाह॰ विभक्तीतिरवंडनकुडकेदोषमुद्धरतिमचित्मादिनासिद्धांतमतेनतदभ्युपेस
२०३ हेतुमाह॰ सर्वेपइत्यादिशपादित्संतेननत्वाप्तिरितिसंपोकृतेइतिभावः ननुसंधेःप्रागेवप्राप्तिरिति
203 कुतोनोक्तमतऽसाह॰ संधिश्चेतिनाजानंतर्यइतिनिषेधाराहादेशेसतीतिनद्युक्तिरप्पसुक्केसाहोभ
येतिउक्तेतिसर्वस्पपदस्येत्यधिकसादित्यर्थःत्वमयोरभापापाह॰ पुवयोरितितत्स्पतस्यैवशक्केराह॰ सं
वोध्येतिवृत्ताविगुक्तिफलमाह॰ विग्रहेविति ऽसत्रमानमाहात्तएवेतितत्रतत्तद्वगतेरेवेत्यर्थः ननुप
प्रामत्यागेकिंवीजमतऽसाह॰ तस्येवकर्मत्वेनासिद्धत्वादाहसकृत्येतिफलितमाहैकेतिकर्मधारये राम
द्विरास्यादितिभावः अपदेशिवद्भावस्तुशास्त्रीयकार्येइतिभावः ऽसव्याप्तिनिरासायाहदमितिसम २०३
र्पीतिइदमनुपइमेवस्फुटीभविष्यतिऽसतएवऽसस्येवस्वशास्त्रकार्यप्रयोगित्मादेवननुतत्रकिं।

हांतएवेति उकार्थीगीकाराद्देवेत्यर्थः ननु प्रयोगे ऽप्याम एव सत्त्वेन कथं साम्यस्यानित्यत्वोक्तिः संगता ऽत आ
हाम्येवेति ऽप्यारोपफलन्त्वक्तमेव एवं च सत्त्वे संग्रहणं भाष्ये दोषः पुनः ग्रहणं चागमोपलक्षणमितिभा
वः उक्तपपादत्वे हेतुमाह साम्यस्येति एवं च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तत्र आमएपाउक्ता र्थस्वीकार
स्तदाहेति भाष्येति एवं चान्यथा मनोरमो क्तत्वादंऽप्या युक्तं चायुक्तमेव तदाहेत्ते दिशेति ऽपिना
शिलोपपत्तसमुच्चयः यथाप्रकृतासंगतेराह द्वित्वेति मुख्याविशेष्य इति पाठः एतेनान्यथाऽप्यादि
तोपपत्त्यारख्यानं दंऽप्यादिभिस्तदयास्तंऽप्यपीति द्विवचनेकवचनशब्दयो रित्यादि एवमग्रेपि द्वितीयेन
साम्यमाहे चामेति पूर्वऽप्यादेशतन्तस्त्वतीपांतातसि एवं परावि प्रतिषेधशब्दोपि आरख्यायऽत्रमान
माहातएवेति पूर्वविप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः साकांक्षत्वादाहेवं विग्रहे इति उक्तं साम्यऽप्यक मिम
त्रविरोधिनिर्देशादाहापदांतस्येति भाष्य सिद्धांतमाहेपंचेति संगस्येति बहुतरत्रानुवर्तमानत्यर्थः
लक्ष्यानुरोधाद्व्याख्यानावेतिभावः तदाह होढ इति वक्तव्या नित्यत्रैव स्यादित्याह वंतावितिभाष्ये
इति एतेनांतमप्रहणसामर्थ्यान्मुख्यानां एवतलोप प्रवृत्तिऽप्यतएवन्तरति निर्देशासंगतिरिस्य
स्तं भाष्यविरोधात्तर ध्वनयन्नाह त्रत्र इति तत्राप्यनुवृत्तो चैत्रः पचति पूनीत्यैवनियातः स्यान्न

ऐवसर्वत्रबोधेह्विती यंतंविनापिबोधइति विवेकः तिङ् तच पदमादिवाक्यमित्यंतग्रंथेरवरस्तद्विंस्पष्टा
स्त्रापि ऐवनिर्वाहेलौकिके फलाभावात् तिङ् तेसर्वत्रक्रियासत्वेन क्रियाचेतस्याफलत्वाच्च पंचत्वी
सादौकेवलेप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेलौकिकेकवाक्यतायाः सर्वसंमतत्वेनभवद्वीत्याति ङ् सुबंतत्व
रमा० २०४ पत्वाभावेनाव्याप्यापत्तेश्चातिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानंवार्तिकाशयवर्णनमात्रंनविष्टंस्याष्टमिकाद्दि
त्वस्यद्विप्रयोगपदेत्नुनीहि लुनीहीत्यादौन त्निघाघातस्यसाफल्यादितिमरोक्ते मयास्तेउक्तयुक्ते
रन्यदोषगणस्यमंजूषादौस्पष्टत्वाच्चाधिकमुद्योतादौस्पष्टंतदाहेमलंमितितिनवतत्रासामर्थ्यादिवाप्र
204 प्ति रत आह समर्थेतिइदंचेतिपुष्पदस्मदोर्विभाषानन्वादेशोऽपर आह सर्वएतेवानावादेयोऽन
न्वादेशेविभाषेतत्तर्हीदानीमिदंवक्तव्यं सपूर्वायाइतिवक्तव्यंअन्वादेशार्थमितीतितत्रोक्तं सूत्रेन
पुंसकेभावेक्त इत्याहयोगेयतिनिर्धारणपध्याख्यानंशाब्दिकनमयुक्तंसमासाभावायत्ते सद
ध्वनयन्नाह ननु त्तीयेति स्वार्थतिच्चार्थसमुच्चयोऽस्य पहरिहरावपि स्वामिनावपि त्वे सपुनन्वते राम २०५
तिपर्युदासेन वहिरिन्द्रियजन्यत्वा नार्थयोगएवस्यादितिचेतसेसपक्षमतआहानेतिअत्र पागवन्नलमाह
स्वाव्यितेति सुलाघ्धा धातवर्थएवचतदभावेनयाथ्योक्तेव भाष्योक्तदष्ट्यति अतएवेति गमकाभावे

लौकिकवाक्यत्वमत आह लौकिकेति निरर्थकेति दशदाडिमानीत्यादि सर्वसंग्रहायाह सुखेति तत्र तेषां मध्ये
उक्तं वार्तिककृता न्यूनतां निराचष्टे तत्रेति वार्तिके इत्यर्थः इत्यादि इत्यादेरपि तत्त्वेयेवाह सर्वातिव्रज्ञमाणोक वा।
क्यतायाह स्वचीतिति देवाह तद्देवे चेति अनेन लौकिकवाक्यवत्तृणेन भाष्यको पेतस्स्पष्टएक तिङिति सुदाहर
णस्य तत्र फलत्वात तदभावएवेशेत आह वाक्यत्वेति अतएव फलसिद्धेस्तना भावादेवके पदा धुक्तिखंड।
यतिपवितितन्न एवं तिङुं न ह्येन कथमेक निर्दिष्टत्वं तत्र वाचीत्यत आह पयपीति पूर्वोक्तेति एक शब्दस
मानवाची यत्तु वाशब्दस्यार स्यादर्थस्यापि वाक्यत्वमिति तत्र पारब्धा कृतत्र अर्थवाक्य शब्द प्रयोगान्नवचो श
दसंज्ञापामितिनिषेधेनकृता प्रसक्तेरनेनैकतिङित्यस्येक तिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकमित्यर्थः इदमेव
मुख्यत्वापकभाष्ये गेहकेपच्यतीत्यादौ कारक नवैब्रेणशापित अमितादावस्तीत्य आहाराद्दतएव
वतिङ्समाना धीति वार्त्तिके संगतिमारव्यातं सविशेषणमित्यत्रारव्यातपदेन धातुस र्वमारव्यात
जनामेसत्र न यादर्शनात्तेन्नैवेणाशापीत्यादौ नाख्यातक्रमर्थका दिमत्रार्थशब्दे भिधेय परइति मी।
मांसकाः फलपरइति नैयायिका इदं तु प्रसुदाहरण विकृतं तद्देक स्य विभागे साकांक्षत्वस्य प्रमाण
निरूपण रूपफले कत्व वपाग साधनत्वरूपफले कत्वसच्च सत्वात्को शेष्मायतिङन्ता आहारे

तेऽमत एव तदंतविधेर्देवसंज्ञे तिऽआमंत्रितेतीत्यर्थः ऽऽस्यात् तदंतविध्यभावे शार्ङ्के रीति क्रोशे विशिष्य
कर्तनेनेति शेषः सिद्धांतमाहात्म्येविति ऽकल्केवरामेत्यादाविविवहे इत्यादावपिऽउक्तार्थानामिति तेनेत्याह श्रोनी
तिनत्त्वेवसेति अर्थप्रथमे त्वनुवत्स्येव सिद्धे रत्नऽआह सेतिविविति ह छांदेन निवर्तते परप्रयोगो वेत्यर्थं तिर र
रामा० २०५ निरासऽअत्रऽआमूभोदेवदत्तेत्यादौऽप्रसमो इत्यादेः निषेधानां त्रिवादुदाह रणानां चतुष्ट्वाद्ययासंरव्या
२०५ सम्भवादाहऽगेइतिऽस्रनत्ति प्रसंगायाहात्रेति सूत्रे इत्यर्थ एतेन परं प्रत्यविद्यमानवत्त्वेपि पूर्वं प्रति तद्भा
205 वात्कथं रदेत्यादितः पर त्वमस्मदादेरित्यपास्तं परस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा पूर्वं प्रति वान
द निदेशात्स्य एं चेदं कैयटेऽस्यावश्यकत्वमाहि वमेवेतितत्रे वाक्य यत्नमिति भावऽआदिनादपि
ते के क रिशाव कुंभलत्वा इत्यादिपरिग्रह उक्तप्रकारासंभवादाह नृसिंहेति ऽआरव्यानेरत्यपार्थ
नीरमत्त्व्यातिरस्तेद्विधामिति पाठ्य निर्वाचनीयत्वामिति वा पंतयोः शेषः एतेन पूर्वाधिस्य परा
परत्वेनादृष्टौ इति न्त सिंहा स्मेति परद्वयंऽआस्मेति विशेषणेन एकं च पूर्वस्य नामंत्रितत्वमितिनिषे(राम २०५
धान्न दोष इति चेत्स्यास्त्पूर्वाधेस्तीत्यध्याहारेण परिभाषिकैकवाक्यत्वाभावात् परद्वयाभावा
च्च न त्वेवमनेनात्रापि सिद्धे इदं व्यर्थमतऽआह यामिति तेषांतदश्रवणेत्यूला संगते राहास्येतित्र

साक्षात्संबंधस्यैवेष्टत्वादेवेत्यर्थः एतेन पूर्वत्र पुत्रकग्रहणेनात्र परंपरासंबंधेपि निषेधो ज्ञाप्यत इति शास्त्रि
दंडाप्युक्तमपास्तं तेन सहेति बहुव्रीहिरिति शास्त्रिदंडाद्युक्ते रसांगत्वादाहावधेरपीति एतेन सूत्रेण यज्ञ
प्राप्तो निषेधो नेन विकल्प्यते तत्र यावसति विधिविकल्पफलमिति तत्र गोरवतादाहात्रेति असंभवादिति भाव।
स्य एवमितित्रहि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्दो वच्छेदत्वादानंतापेक्षत्व इत्युक्तेः अनुपादानेपि य
त्प्रकृतिपत्त प्रसिद्धं यदनुभूतमिमित्तदर्थस्य साम्यर्थादेवाक्षेपसंभवादिति तत्र ख्यातादद्वित्तीये प्राचो
क्तदोषाभावायाहात्रेति तत्फलमाह तेनेति एतेनज्ञायते इत्यनेन हरिस्त्वामिमतेनैव नाहो ऽन्वयस
मामिलत्वव्याहारः नचवै पदोत्तरस्य आहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनायमेव युक्तत्वात् तथात्वाद्याह
तस्यागतत्वामंत्रे निवेश इति मायैनांते एव निवेशन क्रमशा एतस्य समानवाक्यत्वाभावेन च
स इति प्रथमांतस्यावि घमान पूर्वत्वाभावात्कथं द्वितीयोदाहरणमिति प्राचोक्तमपास्तं तन्ननु संज्ञा
विधावितिनिषेधात्कथं तदंतग्रहणमिरत आह मंत्रेणमितिनिपातनात्करणोक्तः षष्ठी त्वमंत्रेण।
मामंत्रं।। करणस्य शेषत्वविवक्षया संज्ञा तो पस्थिती तत्व विभक्त्येतेन चास्यंग्रते ननु केवलपावि
भक्तिं ज्ञेमिति भावः दात्तेन भावोक्त उपचारात्तत्साधनेवति तदुक्तमपास्तं जघन्यव्यतिकल्पनाप

घोमाभूदत्रदीर्घत्वमित्याह कैयटेन व्याख्यानं तत्त्वापि नास्तीवेद शास्त्रप्रयोगादिति द्वितीयव्याख्यानमेव सिद्धं
त इति भावः एवं च तदनभिधानेन कृष्णग्रहणं मृतनक्तं संप्रसारणं सेत्स्यतीत्यत इत्येत द्वाबल्पं धर्ममिति
पाठः नतस्सहलइत्यत्र संप्रसारणस्य स्यनु वृत्तेनेत्तदंशो विशेषणत्वेन तदर्थमावश्यकमिति सर्वः स्पष्टं चेदं ष
ष्ठीस्थान इति सूत्रे भाष्ये इति तलत्रेचाधीते निरूपित पाठांतरं तु कल्पितमतएव इदमपि निपातनानं
ग्रं० २०६ गीकारेत इंगीकारेतु तन्त्रापि तस्य नु फलमिति हल इति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टं तदेतत् ध्वनयन्नाह क
रे इति एतेन तत्पादं इत्यायुक्तमयास्तमूलायसंगतेरिति त्यागमाह न दितिपरस्मै मतेत्सर्यचादितिः अत
206 एवादसीद्वेरितिवार्त्तिकसंगतिरन्वेव संज्ञाकार्यत्वादुपसर्जनेन स्यादत आह साम र्थ्यादिति सएव कि
वादिरेव वरूपः प्रत्ययइति वृत्तेः अपिनातस्यैव समुच्चयस्तदाहादस्यतीति अंतस्य यस्यद्वंद्वे समा
हारे स्यादित्यतएवाह नपुंसइतिप्राचोक्तमेवाह तस्मादिति एतेन तत्खंडवत्शाक्तिंदइत्यादयपरा
स्तायथा भूतमूलायसंगतेराह प्पु इति लिंगवती परिभाषेति सिद्धांतादाहानं सेतितदेवाहास
स्येति एतेनान्यथाशास्त्रिंदं इत्यादित्या व्याख्यानमयास्तं अन्यथात यार्थाभावेन यथाश्रुतार्थांगी राम २०६
कारे नान्वियंभाष्ये प्रत्याख्याता तथा हा इत्रोप इति आद्यदोषांतरमाह किं चेत्यादि तालाभइत्यंतेन

तेषां मध्ये एतेन उक्तव्याख्यानेन शक्तिर्वेति चेत्तीत्यर्थः जातावेकवचनेनाह बह्विति सोपि पदकालिकोन संहिताका
लिकः तत्रैकश्रुतिविधानादिति वोध्यं ननु उदात्त सर्वमित्यस्य आद्यपरिसमाप्तेरधिकारे ण्यत्य इत्यस्य च प
दादिष्वत्वात्कथमविद्यमानवत्वप्राप्तिरेवात आह अनुदात्तमिति पद्यपि षुदेवादिषु ननु त्वत्रय्यग्र साप्राना
धिकरणमेवात आह सामेति एतेन छागविकल्पमेतत् द्विपरत्वं तदाहेति दिगिति ननु सकर्मकत्वा
त्कर्मणीत्यधिकारवाधे मानाभावेन च निपातसामर्थ्यात् तद्वाधतया सति केवलादृवापत्तेरत आह
निपेतिमत एव भाष्यविरोध सुधीति प्रकरणवाधाभावश्चेति भावः तत्समासगर्भवहुव्रीहावनिष्टा
पत्तिरिष्टासिद्धिश्चातो वहुव्रीहिगर्भे निजसमास इत्याहेतत् संज्ञाकारेति इदंचांगविशेषणमित्याहांगे
तिनन्वेवमप्यतिप्रसंगो तत्आह हाल्लोपांत इतीति भागावपवस्य युज्ञादि स्वादिपरस्यांच नेरकारस्येत्य
र्थः सूत्रदिति भावः आतो धातोरित्यारंभात् ध्मनीवी पदित्यादिनिर्देशाच्चाह व्याख्यानादिति एतेन प्रस्ता
हारस्य धन्वा धन्वो वा कुतो नग्रहणमित्यपास्तं प्रत्यंचा विति नुमिजातेति प्रथमतस्य लोपाद्यभनका
रतंच इति निर्देशाद् उत्तरपदाधिकाराच्चाह व्याख्यानादिति ननु एवं कर्तृ वोह त्वचि इत्यादौ दीर्घेनिस्या
दत आह कर्तृ च इति यद्यप्यस्याशंका वा हल इति सूत्रे यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यात् अप्रयमसम्

घञादाहतस्म इतितीतिदं ऽत्याद्युक्तव्याख्याने उपचारदोषादाह हस्त्रोपे इति बहुव्रीहि णाभीलंशाता नाधि।
ग्रं० २०७ करणेऽपंभाष्याविरोधाद्युक्तमित्यत आह पूर्वे ति कर्मधारयः विशेषणभेदेना न्वय इति भावात दे।
२०७ वाहात एवेति तत्था च दिवेत्यर्थके पदमाहाद्येति नन्वेवं पूर्वत्रापि नलोपोऽनवकाशः स्यादितीति व्यु।
त्पत्तावन्नापि तदव्युत्पन्नायोगमपत्वादत आह पूर्ववेदीति एवं च तन्नत्यावेतदभाव इष्ट एवेति भाव एते
न उक्तरीत्या प्रजायामिलस्यावश्यकत्वेन नन्वनुभाष्यविरुद्धं यथाश्रुतमूलमत आह जोपथेतित दे।
वाहस्य इष्टमिति कुत्वेम्य ऽचो कुसाङ्गीति कुत्वं प्राग्गोति सङ्गीति वचनान एतदपि न फलं क्त्विग।
दिसूत्रेकृत्वाभिमिति निपातनात् सिद्धमिति तत्रोक्ते तेन सोपदेशि कोऽनुकारोलभ्यते अन्यथा नका
रस्यानुस्वारे परसवर्णे च जाते न यो स्वरसिद्धत्वाच्चोः कुरिलस्य याप्ने रेवाभावेन तदसंगतिस्पष्टैव २ दं
प्रत्याख्यानपक्षे णोक्तं सिद्धान्तमतमाह सजेतीति एवं च द्वितीयमेवापि समुच्चेयमिति भावः यथाश्रुत
मसंगतं मूलं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन योजयति सलोप इति अत एव मूले षत्व इति राम २०७
सप्तम्यं तेन पठितं क्वचित्तु मूले स्कोरिति सलोपः व्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च नेन इत्येव पाठ इति बोध्यं तत्र।
सलोपात् प्रक्रियामाह व्रश्चेरिति सामान्यमाहात्तीतित्याद्यक्रमात् विशेषमाह तत्रेतितेषां मध्ये स

प्रकृतेपि दोषमाह राजन्‌ इति एतदिति श्लोपोनशनीमर्थः पूर्वत्वादितिभावः संज्ञासूत्र उपदेशानो गुणपत्राशासु नन्वे
वं भाष्यविरोधोऽत आह ब्यङ् इति तत्र उपस्थितो सत्वाउक्तदोषं दृष्पसत्वात्तत्ती र्पदोषमाह यताद्दीतिपरिभाषैवभग
वतः समंतान भस्मारमानभिनिति द्विरोधोपिनेत्याहात एवेति अस्याप्याप्यत्वावश्यकत्वाभ्यामेवेत्यर्थः यथा
श्रुतासंगमेराहात्मेनेतित्तस्याप्यसंगतेराहतत्वंचेनि अन्यसमानदेशत्वंचेत्यर्थः भवतीतिपाठः सदेशत्वसंभ
व इतिपाठश्चात एव तत्वस्पतंत्रेव स्वोकारादेव अत एव तस्यानपासिद्धेरेव एवं सति भाष्यविरोधं परिहरति
नैतस्याऽइतितत्स्त्रेतिनसंप्रेतिस्त्रेत्यर्थइतिरर्थस्य साम्रोतराशयमाहाऽस्येति तद्भावश्चेत्यर्थः एकवचन
स्यास्पादाहद्रूशब्देति स्वज्ञाधोयेर्वात्रवत्यर्थनिरासायाह स्वदेति ननुसकृदुच्चरितात्कथमनेकार्थ।
त्वाभोऽतश्चाहा वेतिअस्मेरितवेत्यर्थः तत्रा तयोर्भेऽस्तत्तंत्रेप्रमाणं वार्तिके अन्तसिद्धांतमाहात्र।
तिएतेषामतानाम धे इत्यर्थ उक्तेतिउत्तरभागेनं व्यवधानादित्यर्थः अनतोस्तेरितिसांतः ओकारांतरे
फांत भिन्न स्याऽदन्त इत्यर्थः अंतेरित्ती तिमौलत्वजीयपदत्वमित्यर्थ न न्वेतावता कथमुक्तार्थत्वा।
भीत आह त्रेती तिभाष्ये इत्यर्थचोवुक्तस्य अप्रयुक्तवं चतंत्रशब्दः अमयुपङि स्वत्र यथा श्रुतेष्व।
मुदाहरणासंगतेराह वस्येति तदपवादत्वायाहात्रेतिजी र्णोनुक्तमाह सभ इतितत्तोपिप्रयत्नल।

संज्ञांतरकरणस्य च वैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः मान्यादि सर्वग्रंथकारोक्तिं स्वंरूपमिति प्रविविति इदं अस्या
शाब्दं तं अन्यपासम्म्यं तत्तवदेतु श्रुत एव ततस्तदलाभादेव यत्तु भे पत्रम्पितेत्तंतत्रैव संज्ञानत
भ्यासलोपे इत्येतद्दर्पणसूत्रे ग्रहणमनर्थापाएनत्यनादोऽभ्यस्ताभ्यो स्येतं तस्मात् ईत्सनारोनाभ्यस्ता।
दितिनुमि बेधश्च स्यादिति नत्वेत्याह तत्रेति तस्मिन्सतीत्यर्थः एकादेशादिति अन्यथेत्यादिः शयास
ऋ० हपररूपादित्यर्थः असिवार्थमाह सर्वेइति किमभ्युपेत्यवस्तुतः सएवादोनेत्याह किंचेति देशोकृते सतिम
२०८ पवादशब्दो धर्मपरः तदाश्रयस्य अपवादस्येति यावत् कल्पवायेति पाठः नन्वकार्यकालत्वावारण
पिययोर्देशदोषए वानऽआह यथोद्देशइति उकरीत्याऽसिद्धादस्यावश्यकत्वात्मोहान्तएवेति पंच।
208 मीसमासत्वादेवेत्यर्थः एतेन पंचमीसमासस्य पाक्षिकत्वं ववदंतपरास्तास्ताराहे स्यलमित्यत्र।
प्रसक्तेराह सामर्थ्यादिति विशेषसामर्थ्यादित्यर्थः मात्रमितिन तु पदश्रयार्थे रित्यत्रैव वाचानुर्य
गमकाभावादितिभावनत्वसूत्रस्य साफल्यकथमपवादत्वमतऽआह कुरितिकुत्वमित्यत्र राम
तएवबलात्पवादत्वादिति कैयटः मात्रमवधारणेऽतएव निर्देशाश्रयणेऽपि नफलं एते २०८
नैवं तावत्कैयटादिमतं संदूष्यतदेव तत्रापक श्रयणेन समाधत्ते दिगादीनां निशास्कृतकम

र्थः केवलकार्याभावादाह प्रत्ययेति नन्वेवं वार्त्तिके वैयर्थ्यमत आह शन्विति अत्र योगविभागात्तथा
र्थलाभ इति कैयटादिसकलग्रंथासांगत्यमाह चरत्वर्थ इत्यादि अत एव तस्य तद्विशेषणत्वादिव अत्ते
तिण तेनांतमात्रग्रहणार्थं तदत्यपो पदेश एव येत्यं तास्ते थाभिव ग्रहणं स्यादिति रत्ना करोक्तं मया
स्त्वं तदभावे विशब्दमर्यादपातद्रत्नाभात ननु निरवकाशत्वेन कथं परत्वमत आह ववनेति अभो
तिसन्धिताउ चिमाहार्यमिति इत्याह इमत आह नन्वेवमसंभवोत आह स्त्रलितिग खुत्वतिपद्त इ
ति भावतत्र तथैव पाठादाह सर्वादेरिति तत्र मानमाह वेति भाष्ये घुक्कं खंडपति एतेनेति तदा श्रय
ले म्नतपूर्वगत्या श्रयणेए तेनेत्यस्यार्थमाह तदाश्रेति उकारवत्यकारा श्रयणाभावात इत्यर्थः तथा
सति सूत्रार्थे निर्दिष्टमाह तस्मादिति मूले म्नूनतां परिहरति धातोरित्यादि तिन न तु न लोपस्य शास्त्रीय
त्वेन कथं तथा नियमोत आह न्यायश्च भ्रातीति अनेना धातोरित्यनेन भाष्य संमतमपीदं ताद्दशनियम
लाभं गमकं न स्पष्टतरं च तदाहेति दिगिति हिलीयपतद्दूष यति अत्रेति न्यायात्तदा श्रयणात तंस्पष्ट
र्थमिति तिनचह इत्यस्य विधेयसमर्पक स्पकथमनुवाधत्वमिति वाच्यं द्वेर्भ्यास इत्यत्र पूर्वशब्द
स्य साहीकां त्वेन नत्वतस्य तत्वस्य ल तत्वात पूर्व इति तु नानुवर्तते अस्वारतत्वात्त योगविभागस्य

तत्पस्यकथनत्वरमेतन्नसिद्धत्वेपिसंयोगादेलोपप्राप्तेरितिशास्त्रोक्तंतदुभयापीदाह थियाठित्तितद्भाग्येक कार।
भावेयद्यपिसकलगंधकारोक्तप्रकारेणात्रनिर्वाहस्तथापिभाष्योक्तमेवाहयमुसेतिननुषष्ठेपूर्वत्वस्यासि
द्धत्वेकथंयत्वमतआह संप्रेतिमूलादिदूषणपरसिद्धांतमाहपरेत्वितिनन्वेवंपिसंक्रमेणान्वारव्याद्वोषएव।
तआह लदेतिभिन्नेतितद्भिन्नसंवंधिसातेत्यर्थः एतेनयथाऽश्रुतमूलाद्यसंगतिस्सूचितामूलादिदूषय।
ग्र २०९ तिवस्तुतस्त्वितन्वत्रासुङ्लिंगविशिष्टस्यनपाकुलोनानातआह वितिननुमूलमतेविचद्वितसप्तमीसत्वे
नपरत्वादंतरंगत्वाच्च उपींबाधित्वासुडागत्वस्यानुवंधकार्यत्वेचस्थानिवत्वेनलाभात्डीप्यपि वहुश
२०३ मसीतिरूपायत्तिरत आह विभक्तेतिसिद्धांतेतुनैवदोषएतेनपूर्वविरुद्धमित्यपास्तं उभयमपिदूष।
यतिस्त्रियामितीतिमूलादिखंडयतिवस्तुतस्त्विति दत्ताविलंनेनमूलादिदोषनिरासस्तेषामनुवादकेत्वा
देतेनतथाशास्त्रोक्तमपास्तं रदंडभ यंएवंचहेउशानस्यैवरूपंतत्रसाध्विति भावः एतेनानडुहस्दुत्वादि
संमतत्वरिष्टएवेतितदुक्तमपास्तंननुविशिष्टस्यासंतत्वाद्धातुभिन्नत्वाच्चदोषापत्तिदेवनन्वथान्तानेतिस राम २०९
त्रप्रतिषेधवाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेरतपिंडग्रहस्यादिभाष्योदाहरणमूलकलत्वएवात्माह।
ऽधातोरित्नीतिसोत्रत्वाद्धतिरितिभावः एतदर्थमेवपिंडग्रहस्याद्युक्तमग्रेमूलेपंचम्यामनोरमादोदूषि

यासंतं न दाहेति द्विगीतिनि पातनीयप्रयोगमाह नित्यादि निरेफवांतस्य धातोरिति व्याख्यानवीजमाह सिपीति सिपदी
शित्यस्य प्रक्रियामाह पिपेति प्रातीति कदंत लेनेत्यादि तत्र निर्दिष्टपदमिभाषा प्रकृतेराह अवेति सिद्धांतमतमाह
पमिति अपिनेकोदित्यादिदंक्षांते इति न्यायनिंसेः भातिषेधोव त्वव्य इति वा तिकि प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रा
माण्यान्याह व्याख्यानादिति तन्नो पलक्षणतांशे आह प्रकृतेति निले अतीति वार्तिक व्यवधानाश्रयणेन
तत्प्रत्याख्यानपरंभाष्यं चेत्यर्थः नुमस्थानिकवांशे आह हृयेति संयोगांतत्लोपविषये कृते सन्नपापूर्वसन्नि
मितक यत्वाप्राप्तेरा हवृश्चतीति नयुक्तं नस्य नगमसत्वात् लद ध्वनपन्नाह सपदेति ननु परेश्चेति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादे
तादृशप्रयोगसिद्धिवेवदुर्लभे तत्त्वाह णिलोपस्येति तेदेवाह तत्रेति लपाचाएणं तद्विषये एव तदभावांगिकारेणनएत
इति भावः यत्तु कौस्तुभेति निषेधो दुर्वारः अत एव मधुमुत्तमाच्चक्षेम धुगिति अव्यन्त इति स्वरितो वेति सूत्रस्य केय
टः संगघते अस्या णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्संयोगादिलोपो दुर्लभः न च सकारोपदेश सामर्थ्यात्स इति केय
टा शयसंयोगांतलोपे पि सस्य रुत्वे वैतिती दीर्घे मधुगिति रूपसिध्यर्थं तस्य स्थावश्यकत्वादिति तन्न ह्रस्वात्र
पएणा दृष्टत्तरमानाभावेन न पदं ते नेति सूत्रे तद्रूपतेस्तु गिति कैयटस्य प्रौढिवादपरत्वात्तदाह न्यये अति उ
द्योतादावित्यर्थः नु तर शेषकुत्वस्यना धः पाठः सनेलोपस्य स्थानिवत्वेनापि वारण संभवादिति कश्चि

स्यतत्त्वं कदाचित्तद्दृष्टं तस्यतत्त्वमितिबोध्यं तेऽत एव सर्वा नाम काचित्तत्पुत्र सर्वापुत्र इत्यादौ न पुंवत्त्वमिति स
र्वस्या कं च एतेन सर्ववदिति प्रतीकं ध्वं व्यासर्वनाम्न इति पुंवत्त्वमिति दंडाद्यपुत्र कं मव्यस्तं प्रत्ययक्कदोरपीति
विहितं अभिसंस्कृतमिति लिंगमूलकमाह व्याख्यानादिति क्किंनितिक्तस्येति गादिनेति भावः क्किवितिक्कि
उम॰ २२० ब्येत्यनेन एव मग्रेपि मूलमेवेति स्त्रियां सर्वत्रेति भावः ॥ ॥इति हलंतास्त्रीलिंगाः ॥ ॥अथ सावशेषकत्व
माहात एवेति उत्तरेति लुप्तषष्ठ्यंतं पृथक् पदमित्याहो जरेति भीमसेनादिवत्तस्य सफलमाह तेनेर
ति भेदेनेत्यर्थः तस्य समासचरमावयवस्य पदसंज्ञायामिति सकलग्रंथासांगमात्रासत्त्वदर्थमाह
210 पदादीति तेन उभयेन तत्रावयस्य फलमाह परमेति द्वितीयस्याह दध्नीति अत एव च संज्ञेति ननु उपरस
मासे गतीत्यादि प्रवर्त्तसिवशब्दस्य पदत्वमेव नातआह तिरूपेति ननु एवमपि सोपपदा द्विविदथ्येषे
चाविति किं तस्याद त आह सोपेति कैपट इति स्यचितारुचिं आह सेचेति ननु एवं कर्णाविएत्यादौ नि
षेधा पत्यादौ बांतआह अंतरेति मात्रपदेन पदत्वमेव षदअन्य थापि तत्रादौ ब स्य त्वयन्नाह षंचेति राम २२०
आद्य इत्यर्थः ननु माषकुंभवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धौ न तेवमपि वहुवाचादिर
त्यादौ कुलादिकं स्यादेवात आह वहूजितिवहुत्वे चाविस्यादावदोषायानुवर्त्तस्य आह पददोतिस

तत्वादाहादस इति सुलोपस्यं नियोगशिष्टत्वादयं सावेव तदाह तदो रिति अन एवाहो त्व मिति अस्सावि ति अ
स्याशयो भावप्रकाशे प्रतिपादितः सकलार्थ्या सांगत्वं ध्वनयन्नाह मुक इति न तु पाठे भाषिक ग्रह ऐपि
अमनी भिरिमादि सिद्धिरेवात आह तेनेति अन्यथा एकारस्य बहुवचनपरत्वाभावादसिद्धिः स्पष्टेव पञ्च्य
उत्वेति ग्रंथस्य सम ध्यमपीत्यायेन पूर्वान्वयित्वमपित्वम पीति सूचयन्नाह त्वेसुपेति आ व्यतिरिति दंउ
केरसांगत्वायाह वंचेति तच्चेष्टत्वे चेत्सर्वसर्वा सांगत्वा साह भाष्येनिति एकवचनोपपत्तये आह दृइ
नीति द्वितीयव्याख्यानफलमाह कृतेवेति संनिपात परिभाषात् सुपिचेति दीर्घ विधयेन प्रवर्तितस्य नेन न
न पासिद्धि कुर्वन्त शास्त्रि दंउनादपपरास्त्रोऽइति हलन्ता पुल्लिंगाः॥ ॥इत्यर्थत्वाओपापमाह सत्य इत्यादि
होढस्य तो हानुचं तिरि निशास्त्रि दंउ आ सांगत्याया आह लीत्वेति उपात्तादिस्य प्रक्रियान्माहो पेति सं
पदादित्वाल्कर्मणी ति भावः चर्त्वा पीति पाठ उदीदंत त्वेन नलोपप्रसंगे इति पाठा सांगत्वायाह इत्लोपपक्षत्वेस्तो
ति द्वितीयेति पातन वैपर्थ्यपरिहरति आदेशेति पदे सिद्धांत मते इदं के पदादि मते नेत्यादके पदादी
तिन तएव वदन्ति स्त्री त्येतिन त्वेवमपि कुत्वासिद्धांतस्त्वं कथमत आहो द्वित्तिति नाजेति निषेधादिदं
पणि नासिद्ध मित्याह वाति तिभाष्ये स्पष्टं अत एव स्पष्टार्थमाह शब्दे ति मात्र ग्रह णेन हि पदत्ति घटक

तदसंगतिस्पष्टैवननुतत्र स्त्रस्य प्रत्याख्यानं स्फुटं प्रतीयत इति कथं तत्त्वाशो ऽतआहैनत्वमिति इत्यादीति अनु
पदमेवेदं व्यक्तीभविष्यति किमग्निमस्मन सर्वस्यतत्त्वं किं तथा स्येति सूचयितुं विशेषांतरमाह अत्वादेशेतितदे
वं तदग्निमं भाष्यमाह यद्येतदिति एतेन तत्पातत्र प्रत्याख्यानादरं कुर्वंतो दंडीशास्त्रादयप्रयुक्ता अहन्नोप
श्र० इति विभाषाषाड्शपोरित्यनेन प्राचीनकृताहहनि सुप्यत्स्य युक्तं नाध्वनयन्नाह रोसुप्यह भावेतीति
२२१ तदेवाहाहहनिनीतिरेफसाफल्यमाहाहरितिरुत्वसाफल्यमाह दार्घेति उभयत्रेहेत्यादि एवमग्रेपि
211 नकेतिअन्हत्येवं वाच्ये इत्यादिः अन्ह इति वाच्ये अह्नेति निर्देशो लिंगमात्रत्तावित्तिशास्त्रस्य कमयुक्तं बु
करीत्यात्तस्य साफल्यात्तदध्वनयन्नाह रूपेतिः ननु संबुद्धौ नलोपाभावेन तस्य साफल्यमत आह भाव्य
ति तथोदाहरणादिपरभाष्ये स्पर्थः च स्वर्थे तिन तु तत्तो वाचनिकनिषेध एवा स्त्वत आह तदिति वार्तिकेम
र्थः नन्वेवमपि कथं तत्तस्त्वं शाप्तेरत आह आवृत्तस्येति मूलादिरखंडयति इदमिति मूलोक्तशंकासमाधि
रूपमित्यर्थः ननु निषेध अविषयेन येन ना प्राप्तिरत आह निषेधेति विषयेति विषयत्वस्पर्थस्तत्रैवाह नि
षेधेने तिअपि ना तयोः समुच्चयः तस्मिन्नलोपस्य एतेन तत्रापि तथात्वाभावं बाधेन अत्रापि वैपरीत्यं शं राम
कायथा नन्तथा स्वविशदं स्पष्टमुपपत्तेः एतेन तथा स कल्लग्रंथकारोक्तमयास्वं तदाहेत्यत्वमितिमूः २२१

नएवानियमोयंननुकथमेकदेशानुवृत्तिःकिंचात्रनतथापाठोभाष्येतत्राह पूर्वेतिविधिसूत्रेइतिभावःननु
एतावतावार्त्तिकपदसमर्थितोनप्रत्याख्यानपदेभाष्येकेनत्राहेत्तदितिमूलेकेत्यर्थः ध्वननेकरणमाह
प्रत्ययेतिनन्वेवमपिपूर्वंदोडपि परत्वादाववांतरतत्पुरुषेदोडभावस्पोतरपदत्वेनप्रत्ययलक्षणनिषेधात्सद
त्वाभावेनलोपोनस्यादतआहांतरेतिप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यमूलमाहव्याख्यानादितिन्यूनतांनिराच
ष्टेदमितिअयंचाम्येवेतिसकलग्रंथासांगत्यापत्तेःसूत्रेएववार्तिकपाठइत्याशयेनाह द्वितीयेतिअतो
एवाहापंचेतिअंगाधिकविधिसामर्थ्यादित्यर्थः नन्वेवमस्यावश्यकत्वेनान्यत्रसदाघत्वेनासिद्धाएतस्य
वैकल्प्यमतआहनेतितत्रैवानतिअतएवतस्यावश्यकत्वादेवअनपेत्तेतिअन्यथातत्रतत्प्रयोगएवनस्या
दितिभावः नन्वेतदंगेबाधकग्रंथसत्वात्कथमस्यसिद्धांतयुक्तित्वमतआहापवादत्वमितियदीतिप्र
पद्मतिशेषनन्वेवंतदंगेभगवताकुतोनतथोक्तमतआहभाष्येतिफल्गुत्वात्सर्वप्रसिद्धत्वेनतु
छत्वातअत्रएकदेशयुक्तोननुतथापिसासिद्धांतयुक्तिस्ततप्रत्याख्यानपराकुतोनातआहसिद्धांती
त्यितिविशेषमाहजयोपीतिएतैततोरित्यर्थः अपिनात्वंसंहितित्वतत्वेनोनुपसर्जनादेवसंभवादि
तिभावः स्वांतरस्यसाहचर्यमानाश्रयणेहेत्वंतरमाहस्पर्देतिअन्यथोपसर्जनत्वाप्राप्त्यातेनासिद्ध

चनपुंसकत्वेनासर्वनामस्थानत्वान्नुम्नेत्यर्थः तथैववा ओएवमुक्तिरेकाक्षेप्रेतिन्यायेनेति वोध्यं एक
त्रेतदभावादाहकुर्गितिगमनेनाभयोरनिवारणमित्याह तेनेति ऽसतएवाह पत्नापामितितत्पाश्चात्रेष्ठ
धतिनिति भावनदुसंख्यानमिसन ङितिसूचनायासमाविति तिलेतिनचानेनैवनुमिसिद्धेशप्नुवप
नोनित्यारंभसामर्थ्यादिवासवेकल्पिकत्वंतस्यचानित्यत्वंसिद्धमितिभ्रमंनिराकरणमितिवाच्यंवैप
प्र० रीत्यापत्तेस्तउक्तंभाष्येतिष्टनुनावत्सान्यासिकमित्यग्रहणमितियत्तुप्रतिषेधसंबद्धानुवृत्तिमाभू
२२२ दितिनुमग्रहणंनचात्रवदतिकृतस्यस्त्रैणप्यपिनिषेधस्येवनित्यत्वापत्तेरितितन्नेति ध्वनयन्नाह
212 नाम्यस्तादितिग्रभावादितिएवंचसामर्थ्यादेवनिषेधनिवृत्तिसिद्धेरतएवाहनुमितिदेशकत्तेप्रा
चामत्तेनाहोमेतिसिद्धान्तमतेनाहतेनेतिऽमादितिमांशीतिपाठऽमगस्यतत्संज्ञकस्यशपश्यनोरिम
प्याश्नाम्नेराह यवतीति छ्विति रितन्नहि ह्वादिषेपंचमेत्यन्नचर्मणोत्तिति वाधित्वापूर्वविप्रतिषेधा
ढतियुक्तं ऽमस्य याप्रतिपदोक्तत्वेनवढलाऽनोवाधासिद्धो किंतेनच्छदिप्रमर्मविकारापिचर्मणोतित्व
स्यचर्मविकारवाचकादतित्यर्थःशेषादितितत्रहिशेषग्रहणमनर्थकंयेप्रतिपदंविधीयंतेतेवा राम
धकाभविष्यंतीत्याशंक्यानवकाशाहिविधयोवाधकाभवंतिसमासांता स्वकवभावेसावका २२२

त्वादि दूषयितुं तदाशयमाह कृतेति । तत्र सूचितां कृचिमाह दीर्घत्वेति सामान्यत्वेवेति भावः । प्रागुक्तपरि
भाषांशस्येदं फलमित्याहेनेति । अत्रेति यथा ऽङ्गतासंगतेराह किं नेति । ननु सर्वं निरवकाशमत आह एवं
त्वेति सत्वीत्विति भावः । एवं च मानेऽभ्यस्तोऽमानेऽमदाविदित्यत्रापि कृत्वसिद्धिरिति विशेषभाष्यस्य विशेषापे
क्षत्वे विभक्त्यादाय सिद्धिः सामान्यापेक्षत्वे स्वरान्तादिति त्वसाह तेनेति न तु सर्व्यमित्यादौ सर्वं सावकाश
मित्युक्तमिति कथं तस्यातद्यवादत्वमत आह स्वजीति यथा भुतमूलासंगतेराह निपातनेनेति । अनयो
स्तकृक्तिविकृतावयोमानव्यवधेयमेवाह कृतेत्विति एतमेव दोषमाहेतेनेति उक्तव्याख्यानेनेत्यस्य ।
निपातांतरसाहचर्येण परांते एवकुत्वनिपातनमिति उर्वं चमिति भावपूर्वमतेविषयपरिच्छानस्य
संभवात् त्वोरस्वाम्यादिप्रतिपादितत्वाच्चाहेदमेवेति स्वरभेदस्तु तल्लोके न तु नादृतस्तु वेदे नापाद्यत्वाच्चे
ति भावमूलं दूषयति बहुजीति एवं प्रत्याख्याने भाष्यो येन तेवमपि तन्त्रतत् पंचम्यंतमितिनेष्टसिद्धिरत
आह नानुवर्तीति अनंतरं स्त्रीवस्यतं असर्वनामस्थाने परे विधानादिति भाष्ये स्पष्टमिति पाठः । नन्वे
वमपि काष्टतंत्वीसादौ दोष एवात आह काष्टेतिनन्वत्र हलङ्यादिलोपकृते न तथा सति पुंसीवा
नापि प्रत्ययलक्षणेन नुं प्राप्नोति अत आह शंकायामाह सोऽपीति परत्वात्सर्वविधिभ्य इति न्यायात्क्त्वतथा

ऽमनति प्रसंगमाहीयेति घ्रांदिति एतेनान्यथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं सिद्धांतमाह वस्तुतइति एते
न विपरीतं दंडयुक्तमपास्तं मूलादिखंडयतिऽत्रंत यंते तिननु विभक्तिप्रतिरूपकत्वा दिवसिद्धमपातेव
येतिऽमाह धनेतिननु तथापि शब्दत्व लक्षणस्यैवा तऽमाह विनीति एतेना स्त्रीत्विसत्तायामिति सकल
उप्र० ग्रंथकारोक्तमपास्तं मूलादिखंडयन्सिद्धांतमाह तेनैवेतिऽर्थतः तन्नो विसर्गप्रयोगाइ इति शास्त्रा
२२३ युक्तेरसांगत्यायाह महसामितिऽस्यपतामादेः प्रशामित्यत्र प्रशानिति पाठपरं मूलादिखंड।
यतिप्रशानितिमां प्रेति तत्रहि शाम्यते किं वत स्वरूपं प्रशानितीत्युक्तेन सूत्रेणा प्लेस्य द्योतकत्वा
213 पाठक त्वादाहस्वरादिष्विति तित्रनन्दमठ एं स्पष्टार्थमिति केचित्पठा सांगत्यायाह अयेइति एते
न तत्र पृथक् पाठाद्वादिष्वसामाणिकपाठ इत्यपास्तं माऽउपीतियनु सत्त्ववचनस्यानुपपत्त्यार्थ
स्वरादिपाठ इतितन्नतस्यात्राकूला तन्नच उकारो विवक्षितमाह इतिपृथक्पाठकवैयर्थ्यापत्ते
र्लक्ष्मीवाचकस्यापितत्वापत्तेश्चा एतेनानयोरुभयत्र पाठ इत्यपास्तं दंडिशास्त्रायुक्तमपास्तं राम
मुत्पत्त्यो सत्त्ववचनत्वादाह यावदिति ऽत्र उपसर्ग विभक्त्युभयविषये समेति कर्मत्वात्तत्र। २२३
त्फलमाह स्वरांश इतिऽमत एवत्याच तत्रस्याऽपिपरनिपात एतेन ऽर्थ इहेति स्त दाऽस्यएनऽ।

शा॥ इत्युक्तं मूलादिदूषयन् सिद्धांतमाह परे त्विति न त्वत्र पुनः प्रसंगविज्ञाने दोष एवात आह किंचेति
ऽभ्युपेत्याप्याह किंचेति॥ ॥इति हलंता नपुंसकलिंगाः॥ ॥नामयीति प्राग्नी एन्निपाता स्वरादेर्नि
त्यादिस्मव्ययीभावश्चेत्यंतं चादयःऽसत्वे इत्यादिऽधिरीश्वर इत्यंतऽव्ययनेरिति न हि तत्र चादय
इति सुपठं ऊर्यादीनामसंग्रहापत्ते संग्रहे वा कृत्तादिप्रयोगाभावे प्यामृतत्वापत्ते एतेन इष्टापुदा
तत्वालाभेन वादीनामिति प्राग्निश्वरादव्ययानीति पाठे नेति भावःऽगा ये ऽसत्वे इत्यस्येह शास्त्रे
ये चादयस्ते ऽसत्वे ज्ञेया इत्यर्थः निपात एकाजिति सूत्र इचादेरेकाजिति पाठ्यंत्तेनाच्च केनादोन दोष
एतेन तत्र तदापत्त्या तथा दुर्वचमिति दं इत्युक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्र निउ घोतादावित्यर्थऽस्त्विति प्रयो
गस्यानानित्यादिपत्वभेद विवक्षायामपर्यवत्वाभावेन भूसत्तायामितिवन्न सुवितितन्न तन्नपर
त्वस्य निर्मूलत्वादिति संज्ञायां स्य एतदेतत् भूवनयन्नाहतत्वेन एवेतिऽनुकरणाद्वे सत्तोऽत्यर्थे इ
त्यादीति प्रयोगे इत्यर्थः नन्वेवं कथं सर्वसंग्रहो तऽमाह गणे चेति नत्वनुषा धान्येन तद्बोधकत्वरूपं नत
त्वमतऽमाह किंचेति मूलादिदूषयन् सिद्धांतमाह सायमिति तन्न हिऽमनव्ययभूताकारान प्रयोप्रत्य
यसंनियोगेन मांतत्वं निपात्यत इत्युक्तं विनिगमनाविरहा है दोतत्रेति इत्यन्यतमविहितं इत्यर्थः

र्मणि द्वितीयेत्यादि भिरित्यर्थकमिति एवंचैकवचनमपि नेति भावः च त्वर्थे सर्वापीति पाषा सर्वविभक्तिवाधप।
त्नांतरेपि द्वे यमाह किं न्वेति नित्य ति नियमेन तत्रेते सामर्थ्येन प्राप्येति कर्मादि योग्येप्यर्थः प्राप्तीति ताइशेत्यादिक
रणादावित्यादिना कर्मादि योग्यतद्धित प्रातिपदिकार्थ्यस्यापि ग्रहणं कर्मादीनिताइश प्रातिपदिकाच्चेदित्यादित
दि निकर्मादीत्यर्थः एवे स स्वनाम्नेवेति शेषः नियम इत्यस्य स्मुत्पन्न इति शेषः मा भूदाकं व्वरम नियमा संभ
ग्र॰ २२८ वमाह यद्यपीति संख्या कर्मादिप्रम पार्थक लोकि सामर्थ्यादिह कर्मण्येवेति सर्वेषदतत्रयं तदेवाह तत्र हीति आध
साधारणमाहात्म्यादिति मत्र शंका पां नन्वेवं कुतस्तदत आह विभक्तीति एवं च तत्रानीति प्रसंगे च अपि समु
त्त्वमभे वा हालिंगेति नन्वयुक्तमेतत्तथापि महासंख्या आ ये एवौ विसादत आह द्विवचनेति न मपि कर्मा
215 दावेवस्यात्ततत्र अपेक्षत आह द्विवेति नन्वेवमपि सुरवेस्यादम आह विनीति इति इति इत्यत्र इति चरिता।
र्थानन्वव्येभ्यः प्रथमास्तत्र तएव सिद्धांत आह प्रथमापीति अत एव सर्वा विभक्त्य पइति बहुवचनांतं
विग्रहं स्यैकैक वचनांत विग्रहो दर्शिताभाष्य एवंचैतत्पदे संख्या प्रकरणं विध्यर्थमेव ध्वनितं वे राम
दमेकवचनस्यो त्सर्गत्वमितरपीत्तद्वाधकत्वं च वदता भाष्यकृता नन्वेवमति प्रसंगीत आह पचतीति २२८
अत्र पचतिक त्वामित्यादौ च नत्र थानविध्यर्थत्वं क्रियायामित्यस्य प्रमाणि मायेनास्य यकेपटेनेति सुप्ति

नएवतस्याव्ययत्वादेवनैकेतिपरादिसाहचर्येणानव्यवस्थैवतत्रग्रहणात्‌अत्रद्वितीयप्रयोगे॥
वीत्यादिवंचतेनापिस्वरूपपादस्मन्नत्रसंबंधपायस्योपांपातरादभकत्वंनन्वत्रक्रियायोगाउपसर्गत्वमस्त्वे।
वन्न्चैवंनाप्तिरवदतामितिभाष्योक्तेर्वक्तेतदप्रवृत्तेरेतेनतपासकलगंपकारोक्तमप्युक्तमितिचेन्न।
साक्षात्प्रधानत्वबाधापेत्तपागुणभूतोपसर्गसंज्ञायाबाधस्येवतद्वोध्यत्वसौचिंसाततदाहाचेति॥
निपातत्वाव्ययत्वयोफलंवच्वयेनजकुनिपातानामित्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेतिवोध्यंस्वाधेत
त्वफलमाह ओमितीतिशिवादीनिविश्वादीत्युन्वितंसिद्धेचगनेनदंउपादिग्रंथेन्सूनताध्वनितात्वा
त्वाणिकत्वाद्यविशेषमूलकमाहव्याख्यानादितिनियमस्वरूपमाहोणादीतिअनव्ययातस्यानि
पामकत्वेऽनव्ययात्मवतो इदं अव्ययत्वंभ्रांते इतिशेषस्वरादावेवाहचामितिम्भोमितिवदित्यर्थम
नएवकम्प्रसाधीयत इतितत्रस्यभाष्यंसंगच्छतेयद्यपिसर्वशब्दःप्रकारकात्स्न्येस्तियथासर्वान्नी
नोभिक्तयितिसर्वप्रकारान्नभक्षइत्यर्थस्तथापिनसइहगृह्यतेअव्ययेभ्यःसर्वासामेकवचनास्तु
सध्वंतइतिपक्षेपिसत्वस्यासंभवउक्तिकतापत्तेनहिसुपांविभक्तपसत्तउत्पद्यंतेतत्माहसर्वेति
ववत्तेविकेएवंप्रत्यांविभक्तिव्यवहारात्विषयोशेक्मात्तिपतितन्वित्यादिनोदितंतेनअकपाक

सिद्धेत्यग्रहणं नकार्यमिति भाष्याशयात् संज्ञेति विशिष्टस्येति भावकार्यकालपक्षे लुग्विधेरेकवाक्यतापन्नसं
ज्ञायासमत्वमित्याह संज्ञा प्राकार्ये निर्वृत्तावतापि किमतस्माह संज्ञेति नन्वेवमपि लिंगाद्यन्वयित्वेन समत्ववाच
कत्वान्नान्वयत्प्रतीतिर्महासंज्ञाविरोध इत्यतस्माह लिंगेतिः आदिना कारकांतेन तस्य विशेषणं वा अर्थे हेतुगर्भं स्यादि
ति किं त्वाप्रवर्तेतानुत्पत्तिसंनियोगशिष्टत्वादिस्वरस्यापवृत्तिरिति भावः ननु किंत्वप्रयुक्तस्य न्यदेव कार्यं कुतो
ग्र॰ २२५ न तदभावे न्तु कित्वमपि न स्यादिति नोक्तदोष इत्यतस्माह नत्रहीति न स्यात् तदन्यथानुपपत्तिरित्यसत्त्वमप्रकृतया
संज्ञानिनित्वसम्भिप्रायवत्स्वर्वचनं ननु वाक्यापि किं यं ततो लभ्यत इत्यतस्माह सामान्यादिति अत्र च यतत्यानपदार
215 णायरभाष्यमेवमानं तेन उक्तार्थं केनतयाव्यपवर्गवारणेन कस्यचित् स्यादिति पाठितिपाठः ननु कार्यकाल
पक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्यकृतेकवाक्यतापन्न स्यादेवात आह अकृजोकेति अंतरंगापामिस्यादि
गुणादेशिति वह्निःअंगेत्यादिनन्वेवं तस्यापि अपवारणेन भाष्यासंगतिरेवातस्माह लुगेकेति अधिकं गदा
यांस्पष्टं नन्वेवमनन्यप्रकृतिरिति वक्तव्यं कुंभकारेष्वनवासन्निपातेतिसिद्धमिति कल्पेनेति सूत्रभाष्य राम २२५
विरोधस्त्वदीत्यातत्रलुकोऽप्याप्तेरतो न्यगंथ्यासांगत्यायमूलस्यान्यथानात्पर्यमाही नेनेति ननु नेद
मंगाधिकारस्यपमतस्माह विति तेनेति तथा आख्यानेनेतन्यर्थ तत्वसमवयत्वंपपद्यपीतीति इत्यादिनेत्य।

ड़॰ विधिभ्यामस्यवाक्यैकवाक्यत्वाच्चनतिङ्न्तादिभ्यः प्रसंग एवंच सर्वविभक्तिनो सद्यते इत्यर्थेनकश्चिद्दोष
इतिभावः अप्रदोषमाह स्वादीतितस्यन्याभ्यसंभ्यभ्युपेत्यैदंवस्तुतः सएवनेत्याह निजामितिस्य इत्येवैतत्तस्मा
वप्रकाशे प्रारंभेसकलत्वगंधकारोकिं स्वंडयतिस्मत्रेतिऽस्मप्यविषयेइत्यर्थः आदिनासप्तापिविभक्त्यस्य
तएवाह पद्यांतराणीतिननुसिद्धांते घटइत्युक्ते एकत्वानिश्चयात्संशयापातिरतआह घटइति स्पष्टंवेदं
मंजूषायांननेव मुक्तभाष्योपपन्नाणां कागतिरत आह वहुधेतिनिषेधाऽवचनोवीर्जशास्त्राद्युक्तेरसं
गत्याधाह कवचेतिशाचागंधेचुन्मूनत्तां सूचयन्नाह होमयेतिदक्षादिजंपासांगत्यायाह एवंचम्या इत्यादिस्त्रा
रभेत्स्यस्योभयत्रोक्ता इतिशेषः यत्तु शास्त्रीयोपिप्रकारवचनयालासइश इतितदंस्यापिसंग्रह इतिचेति
सूचयन्नाह परेत्विति स्वरादीगणेप्रसंगादाह तत्रेण इति सूत्रके मेणाहकत्वेति आदिनातत्रतस्येवेत्यादि।
उक्तमेवदाढ्यीयाह एवंचेतिनन्वेवमामोक्त्वारंधामित्यादेदोषोतआह कारयामितितत्रलेरित्यनुवर्तेतराम
मस्तीतिवेयदी स्येपिकतमश्रुतत्वाद्विशेष्यत्वेनदोषइति सूचयन्नाह कदेत्तस्येति एतत्समांतादिषुगणेस्वरा
दिगणेतेनतथाव्याख्यानाभावेनसिद्धांतेशंकतेनवेति आदिनाचिकीर्षेव इत्यादि एतंतेति अपदेशिव।
दावेनन्वांतग्रहणानिस्यमेयोगवहुव्रीहिणोपदेशेराजंत इत्यर्थादवनदोषइति शास्त्रपुक्तंयुक्तंतथैव।

गत्वायाहैकार्थ इति इत्यादिन्वयिन्वयि च तत्र हेतुमाह यमितिहारस्येति सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरस्येत्यर्थः॥ अत एव
स्वमोरिति सूत्रे भाष्ये नपुंसकादित्यनेनासंदिग्धे तत्पदग्रहणेन भावितत्वं न हि नपुंसकं नाम शब्दोस्तीति उक्तं पु
लिंगशब्द इत्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदात् ग्रंशेऽऽधजं तं वा नन्वेवं कथं अवस्था उत आह केन चिदिति
ग्मादिनाऽऽकरणशिष्टप्रयोगो एषु वर्तेषां शब्दानां लस्यादिवच्छास्त्रीयसंकेतं तत्र टिघुभादिवद्घुभूत
ग्रं० २२६ संज्ञाकरणस्य पुंस्त्वेन गुरुभूत संज्ञाकरणसामर्थ्यान्नित्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिंग निमित्तत्वे
ना साध्यते कृत्रिमेति न्यायस्यानित्यत्वदेतद्द्विनिधायाह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थ शास्त्रीयेति सामानाधि
216 करणसंबंधेनेत्यादिः लौकिक इति न नु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये इति भावः मयीति लौकि
कलिंगवत् ननु एवं सामान्ये नपुंसकमित्यस्य छेदापत्तिरत आह होयेति तत्रेन नपुंसकत्वस्यैवसत्वादिति भा
वः एवमुक्तरीत्या पशुना यजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्नास्त्रियाग इति मीमांसको इ घोषः नन्वेवम।
विकारिणि वृत्तानि एतदभावेन वृत्तेत्यादौ नपुंसकत्वादिनातिरूपलिंगमिति वैशेषिकमतं तदनुपापि
शास्त्रायुक्तं चापास्तमिति मंजूषायां स्पष्टं तदाहेत्यत्रेति यथाश्रुतासंगतेरुक्तसिद्धांतेन व्याचष्टेत। राम २२६
दाच्येति इत्यादयः शब्दा धर्मपरा धर्मिपराश्चेति भाष्यप्रयोगमूले एवानुपदं एतेन पंचमीतिरस्ताउक्तं।

र्थपत्वमिति नैव पाठः अभिमानपदस्य चितां मूलादावुहूर्चिं कथमनुसिद्धांतमाह वस्तुत इति । अत्रार्थेति अभयपदे
योगलभ्यार्थे सर्पः अत एव तत्साह च पौश्रयणादेर्वा एकच इकेरीत्यानयो रनयप त्वेच मूलादे मनेनाह विहि
तेति स्त्रीकाशयकतया[illegible]तो गेतित स्याभावादिति पाठस्यात्मेति पाठे विशेषार्थेननुविहितविशेषणात्वेसा
कप्रकारंन्चाविनाक चिन्नानिर्वाह इति भाष्यासंगतिरेवात आह यद्वैरावितिकिमो इति अशवस्य द्विवचनेत
त्रैकादेशस्यपराद्वि वड्डावा सुस्वं आभ्यामित्यस्य ग्राह्यत्वाभ्यामिति शेषः त्रात्वं पूर्वांतवत्वेनतत इष्टयेति अ
तएवेति अस्याइतिमा पूर्वएग्रएवविभागता पा इत्यर्थ अत्र अयं इति भावसमापो अनुक्तावाह विभ
क्तीति अन्यथा याह लिंगेष्विति अस्य चवस्यामाह लिंगाभावे त्वेतितदिति संरव्येत्यर्थ इदं उक्तावतरण
संगत्याह प्रसंगादिति मूलादिदूषयति इदमिति न न्वेवं कथंतत प्रयोगसिद्धिरत आह निश्चिति इदं इ
ष्टयति अतएवेति अस्याभावादेवेत्यर्थः अंत्ये देव विश्रमित्यथैत्रितस्मात्तदुभयोरेवात्मपासिद्धत्वात् ॥ ॥
इत्यव्ययप्रकरणं ॥ ॥ ननु स्तनकेशवतीत्यादि लौकिकलिंगस्य स्त्रीत्वादावभावात्कथं टावादीत्यत
आह चेतनेति वैयाकरणे लौकिकलिंगमाश्रयितुं युक्त दारा नित्यादौ तत्त्वाभावप्रसंगात् किंत्वव
स्यं कश्चित्त्व सिद्धांत आस्थेय इति भाष्योक्ते राह सत्वादीनामिति सत्वरजस्तमसातियर्थसकलग्रंथासं

इति च त्रितयं अनादिभिस्त्रीत्वस्य विशेषणे त्रितात्र शूद्रशब्दे न स्त्रीत्वं विशेष्यते किंतु शूद्रशब्दस्यैव लभ्य।
तेन ऊनत्स्त्रीत्वे इति तदभिप्रेत्याह जातिश्चेदिति तत्फलमाह पंचेति तेनेदं प्रत्ती कं जातिश्चेदिति विधिवाक्य
स्य सेन्स्यर्थः केपटो कंजातिग्रहणे वैयर्थ्यं तद्देशेशं कतेन चात्रेति अन्यापि निषेधेपि परत्वेनातात्पर्ये तिश
ग्रं० २१७ ब्दःमात्रशब्देन स्त्रीत्वमवच्छेदकमेव मतिरेकमपरत्वेन द्रष्टव्यमिति अमहदितितातेविसत्राहानुयोतेत्स
त्केआह शूद्रेति जाति प्रयोगयोः समेत्य मरश्लोषः ब्राह्मणाद् उग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते इति स्मृते
र्थमाह ब्राह्मणादिति वैश्यायां शूद्रो त्स्य राजन्यान्माहिष्यान्तेषु रतोऽस्य तावितिस्मर्थमाह न्यायादिति अ
217 महत्त्वं वेति मर्थमिति दंडिशास्त्रात्युक्ते रस्मांगत्यायाह त्रैति महाशूद्रो सत्रेमर्थः प्रतुतेषां मातृजा
तीयत्वं इति तन्नत्वस्मृतिषु मातृजातिरवतेरेवोक्त्वान्न तदेव नयन्नाह नातिव्यतिक्त्वाधितिः अस्त्रीत्वथ
चास्येवदोपप्रसंगः इत्यमहत्त्वं वैसावश्यकमेवेतिभावः नन्वेवं तदंतविधिज्ञापकत्वासंगतिरत।
आहनदप्येति शूद्रशब्दाथेत्यर्थः प्रत्यासत्या आह शूद्रशब्दादेवेति कतो भाष्योक्ता अतएव अनु
लामसंकरेषु नत्वान्मातृजातीयारोपेणैव यथासंख्यमंत्रवोध्यं उक्तर्थे भाष्यविरोधं परिहरति प राम २८
त्तितिवमसवदिति हेतना अधनरोप निषादश्शूद्रायामायामजामेकामिमत्र किमताशब्देनप्रधा

सर्थ्यअतिरेके दोषदानेन दृढयति अत एवेति तत्सप्तमी लक्षण एव भंगे पि ऽगन एव चोत्क त्वादेव ननु तन्यायानु
कार्यनामितिन्यायेन दोषएवात आह अतीति लुनते इति पाठआपोर्न संबंधइहैवतयी विधेयत्वादिमा
हआतीति ऽमनति प्रसंगायाहतच्चेति ऽअकारांतेन अनेन हलंत पाठसाफल्यं ध्वनितं एतेन न्यायतो बाधे
नसप्तमि संभवे इति भाष्योक्ते उक्तव्याख्यानमात्तेपपूर्वं साधयति नन्वित्यादिना एवेनोक्तार्थस्य वक्ष्ये
दलत्वदर्शनमूलकमाहव्याख्येति एवमंगेपि ऽअपि नोपात्तस्य तत्रैव संबंधइत्यत्र मानाभावात् ननु च
जादिष्विति व्याख्याने पि मतुप विधौ नदंतविधिप्रतिषेधात्तत्रदोषः प्राप्नोति इति देवेवस्यादत आह।
जाः दीति पन इति अत एवानिधिवरीमादिसिद्धि ऽअपतेन शंकासमेत्यादिनासमाधिः सामर्थ्येन विशे
षणसामर्थ्येनिपरमा जेत्यादौ पूर्वेत्मित्रटापएवमवर्णेऽत्यजेत्यादावङ्गुतत्व प्रयुक्तः पुनर्ह्रस्वपंचाजीम
त्र तुद्विगोरिति ङीपापरत्वात्सर्वाप्यते ऽजादि मे इति व्याख्याने तुतदं तो शोचतिरितार्थत्वात् द्विगोरि
ति ङीपो बाधकस्यादितिभावः बह्वयंतत्वेतु फलाभावान्नाजाद्यंशेत दंतविधिरितिबोध्यं शास्त्रि दं
ह्या पुके रसांगन्यायाहद्विपकेति संज्ञात प्रयुक्तो ह्रस्वोन छांदसत्व प्रयुक्त इति सूचयन्नाह संज्ञे
नि एतेनपाककऐमित्रभाष्ये हरण मानाद्वीर्घपाठस मर्थितः मूलंतु माधवानुरोधेनेति सूचितं च

सिद्धिरत आह वन इति अनंतरस्येति न्यायेन प्रत्यासत्या चेति भावः अत्र सूत्रे प्रसक्ताभावादनतेरिति लोपः स
मासांतःपातित्वात् दंडशास्त्राप्रवृत्तेः खंडयति पूर्वेति पवित्रादेशत्वादिति तदसंभवद्दत्तीति शेषः अत
एव तदपवादत्वादेवास्य सोमयज्ञान्वयः ननु तस्य तत्र नेत्येव न समानमने भाष्यीयमेव तदस्ति समाह श्रूय
तेत्येवेति छंदसि विधेयत्वस्य एकपदामिनोति पाठ ननु तत्र पदं शास्त्रीयमेव कुतो नातः आह एकः पादः इति
उ०प्र० २२८ इति भाष्योक्तं चेत्यर्थः तत्र तन्निवृत्त्येव सूत्रमिदमिति दृश्यादिग्रंथ्यासांगत्यमाह तदाहीति तदनपवादत्वे
हीत्यर्थः अपिना तदन्यसमुच्चय एवं चतादिश त्वेव पन्न्याति अनंतरस्यापि ह एमपीत्यर्थः आचोक्तं स्वं
218 इयति पादं तस्येति पादपते संभवादाह अत एव चेति ननु न लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेनाप्रः ग्रामिरेवने
तिन्नासिद्धत्वो पवर्णनंच यर्थमित्यत आह आय इति सुबादिषु इत्यर्थः तत्र अपि इदं चेति यथोद्देशेन तु ए
कदेश विकृतन्यायेनैव घटत्वरूपो धर्मः सुलभस्य च न तत् धर्म इत्यत्र स्पष्टं एतेन तथा प्रकाश
दंडापयुक्तं यथोद्देश षड्संज्ञा स्थानिवत्सूत्रस्थ भनीति दूस्यूत्रे सिद्धांतितत्वान्मनोरमचिंत्येति रत्ना
करोक्तं चापास्तं आदिना अशिष्टं च भ्यांकुलटाभ्यामिमादि तदंतविधेस्त्व प्रकरणे सत्वात्त्वद्ध वचन(राम २२८
स्य शब्दवाहुल्येनैवोपपत्या प्राधान्य एव प्रवृत्तो मानाभावात् अनंतरेति न्यायबाधे मानमाह ध्वनि

नमुत्तनेजोवत्र्यात्मिका छंदोजेपत्र सिद्धावंत्तर प्रकृतिरितिसंज्ञायेन ऽजापत इति बुमेम्मेसंमव्यसिद्धा प्रकृति
रेवाजाप्रधानमितिताशब्देतदिति पूर्वपक्षे योगस्यातिप्रसक्तस्यादत्रोहित्वादिशब्दानांरूपविशेषेषुरु ढि
तेरतस्मादाविति तेनत्त ऊहणमितिदुर्निधारंयथावाग्विलक्ष्मसऊर्ध्वंबुध इत्यस्मिन्मंत्रेवाग्विलत्वा
देरन्यत्रापिसत्वादयंचमसइतिऊर्वचंतथ्याजा मंत्रेष्वजात्वादेरविशेषात्प्रधाननिर्णयइत्यशब्दप्र
धानमित्यर्थः केचिदितिअत्रारुविवीजंतुलघादुर्वचंतथासति अगी तिप्रयोगोछेदापतेस्तस्मात्स
र्व्यसाधुरेवेतिविशेषणानविशेष्यीकरणगतननुअयेतितिनिषेधात्कथंअववतीत्यचात आह अयेतिन
न्वेवमपिअस्यथारहणपविभाष्यानिर्थवमतीत्यादोदोषांत आह भवतितिसर्वादेशात्तेऽवत्
रितिबुत्पादनंतुअप्रापिकंअत्रत्यमाष्यासंगतेः अएउदि साढाच्च एतेनतथादऽराधुक्तमया।
स्तेप्रयुक्तसिद्धांतेनाह नलोपीतदाहनियमोपीति उक्तिवैयर्थ्यंपरिहरति अयेति एवंतथाचारमाने
वनअत्ययेतादाह अत्यये तितंदितअत्ययेतिपरिभाषेत्यर्थ तत्त्वननुवतिवंतहततत्वमत्स्मेवात।
त्माहकंनीतिननुभाष्येवनउपसंख्यानमित्येषोके विकल्पोनिर्मलोकआहे तथेतिड़ीविति वैक
ल्पिकेमादिरादेशेतितन्मात्रेसमर्थतेनापूर्वडीवव्यवच्छेदलाघवादिति भावः ननुवनोरचेत्यनेन

दुर्लभसन्निपातगशिष्टत्वात्तथाचानोवेत्यत्रोऽपधालोपिनोवेतिवाऽअमित्यनन्तरस्यांगस्यग्रहणमनउपेति
सत्वंचमास्त्विति कथमिदमनत्याह अनउपेति अपिनाफलंतुयत्रसमुच्चयःपक्षपिचह्नूनिदामामिसं
तिपेक्षुपरेषुतानिवकुदामामिनान्यतिक्रांतानयरीमत्रोऽविभावस्तस्यमावर्त्यःऽनुपसर्जने
राम० २२८ योत्रुंतोबहुव्रीहिरित्यर्थेतथापिलक्ष्यासंभवएवेमाहानुपेतिअसंबंधेमानमाहध्वनितमितिति
त्संवंधेष्टत्वेतुतथाडुर्वचंतस्यतरधिकारवहिर्भूतत्वादितिभाववविधिनियमेत्तिपायेनप्राग
219 भूतसूत्रमतमाहविध्यर्थमितिकिमनउपधेत्तिसूत्रमित्यर्थनन्वेवंअर्थमितिमनःतरस्यांवि
धातसामर्थ्यादिवडायङीपप्रतिषेधानांवर्णासिद्धेरतआहान्तरेतिऽयेयाअनउपधेत्यादिविहिते
नअन्यथाअन्यतरस्यामित्यस्याभावेनतअन्यतरस्यामितिएतेनेदंसर्ववार्त्तिककारीयेननुभाष्यीये
तेनहिसूत्रतएववहुधीवरीत्यादिद्धोसूत्रभंगोनोचितइतिदूषितप्रायंतथाहिउक्तरीत्यासूत्राशयवर्ण
नेनावदप्युक्तंअनउपेत्यस्यापूर्वविधित्वलिङ्गयाडीप्प्रसमुच्चायकस्यात्रअन्यतरस्यामित्यस्यतु राम २२८
पवेत्यनुपधातोपिविषक्त्वस्येवापत्तेःनन्वेवमुपधालोपिन्यनुपधातोपिसाधारण्येनैवडीहि
कल्पफलितत्वात्अतोवहुव्रीहिवेत्येवसूत्रयितव्यमितिवाअअनउपेत्यस्यापूर्वविधित्वमेत।

तन्मित्ति प्रकृतं न संज्ञेति भावः मत्वादिद्वयपर्याप्ति परे तिति तत्वे निर्वाहितं गत्वेत्यर्थः पदं परयावनिमितत्वे
न तत्वाश्रयणं मानाभावं स्यादिति ध्यायोऽह संज्ञेतिनन्वेवमपि षत्वसिद्धिरेवात आह पंचेत्यत्रेति तत्थभा
ष्य ध्वनितत्वादाह स्त्रियामिति इदमेव भाष्यसंमतमित्याह तत एवेति सकलगं ष्यासांगस्य प्रतिपाद
यन्मौलमूनत्वान्निशाच ष्टेयमिति उक्तेति स्त्रियामिति व्याख्यानेनेत्यर्थः एतेन तत्पाख्यानेन निषे
धडायो यितिदं उक्ते शब्दासांगत्यमाह डापनिषेध यो यितिय वचनाभ्यां मुक्ते डी वृपयीयितदर्थतं तत्तत्वे
वं मन्नं तादपि डी प्रसंग अत स्थितविभाषा श्रयणादिति शास्त्रोक्ते तन्न तासां परिग्रणनात्तदध्व
न यत्नाहवाक्येति योगविभागेनेति भावः अत एवमतद्दस्यानिरति स्तदाहात इति ततः अनन्तरात्
नियमेति अनो यो सो विकल्पात्पउपधालोपे पिन एवेती मर्थ तेन सुपवेत्यादि सिद्धं नन्वप एवंतो
वाविकल्पासिद्धो न त्वान्यतरस्यामिति व्यर्थमसति हि तस्मिन्निमा यो विधिरेव स्यान्न नियमः वृ
रान्नीत्यादौ केनेत्य इत्यवडी पतत्फलमाह वहिति न तु नियम शास्त्राणां सिद्धांते विधिमुखेन प्रव
त्तो पधालोपिनि वहुधीवरीत्यादौ डीपि सिद्धे पि कर्मस्य प्रकरणांतरस्थत्वेन नान्तलक्षणङीप्प्रति
योग शिष्टत्वं न स्यात् वनो रचेत्येतन्नु नोभयविधायकं गौरवात्तत्पात्सेवाडीपि न सिद्धो पि

ननु कस्मात् प्रसंचारजलाद्यवेन संघातग्रहणमेवेति न तत्र दोषांतरमाह केचिदिति पचतकोस्मादिसिद्ध
येत्याहाकत्वीतिननु नयेतिस्थायकालत्वासिद्धि रतत्याह नयेति अपूर्वकल्पनाकल्पनजलाद्यवादाहेत्येवे
तिअत एवाहाकजितिअभ्युपेत्याप्याह नावतापीति इत्संज्ञा घुतरमेव प्रत्ययसंज्ञासत्वादिति भावः उक्तमा
येननिवर्हिपदेशंकतेचेतिननु पुनः स्यात्निवर्त्वनन्तपात्याह पुनरिति विकारान्मा नुपूर्वे कोनाहलन्दे
स्प० २२० इतिननु तस्येवतत्वंतटापासहेकादेशास्य तिनापंदोषएवात्याह पपितिपोवन्नाविनेतिमायेनाहातए
देति एतिकेमादावुकरी संगीकारादेवमर्थः वर्णग्रहणेस्य प्राह स्पेतिअतएवाह केवलेतिनचकांतादि
त्वर्थकत्वेवस्यादिति वाच्यं दिपकादीनांचेति निषेधस्येय प्रापितेन तहितत्र कांतः प्रत्ययसंभवतीतिभा
220 वएतेनात्र प्रकाशदीप्तितदं डिशास्त्राद्युक्तं सर्वमपास्तं इतिसंभावप्रकाशेनदाहेतिदिगितियथास्नु
तेत्याह सुप्भिन्नत्वेनेतितदंतविधावाह सुवंनेतिवोध्यमितिवकुचार्मिकेत्यादो पर्येसनथास्फुटी
भाविष्यतिकस्यककारस्यमामिकेत्यस्यप्रक्रियामाह ममेममितिसंज्ञाछंदसोरभावात् केवलेति राम २२०
इपनात्वतिपमार्थमितत्वस्यष्टमित्यणेतत्व प्रयुक्तोपिसन तस्मान्नेमितिकत्वेनांतरंगत्वादाहे।
वदतिपत्नुपाइत्यसोदीचामितिविकल्पेप्राप्तेनिबेधोपमितित्यासकतत्रअतःस्पाने इत्संशस्य

लक्ष्यभेदस्यष्टत्वात्तथाहि सुपर्वेत्यत्र ङ्प्रोस्यातां बहुधीवरी त्यत्र नुकमनउपेत्यस्यतद्प्रकरणस्यत्वेन रत्वा॥
भवतो बहुधीव्नी त्येवमादिनित्यस्यातेंदनउपेत्यस्यक्षेभ्यइत्येतस्मिंति प्रसवलंवाच्यमिति फलेन वैलक्षण्यमि
ति सामाप्यादनउपेत्येततफलतो नियमार्थे विस्तुतस्तु परिसंख्यारूपनियमस्यसुपर्वेत्यादौ पदेप्राप्तस्यङ
यो निषेध एव विधेयो नङ्! वितिङ्पिनि विद्वेषो पिदुर्लभइत्युक्तमित्यवधेयं वस्तुतस्तु ङासूत्रस्यमनन्त
रस्यामितिमात्रलुप्रकरणान्तरस्यमतङपेनेतद्धि ध्यर्थमेवास्त्विमयास्तंत इमास्तातावदिति शास्त्रकृन्मया
स्तंभाष्यविरोधापत्तेः यथास्यशब्दरत्नादिविरोधो नतथास्य छेभावप्रकाशेत्र्यनेनकारप्रत्ययकरणेन
मात्रामितिसत्वे इतिकस्मायीतिककारविधौ घर्णसविकिमादावकोदेशास्यानिवृत्ते नाकारव्यवधाने
पिवचनाङ्गविघ्यतीतिप्रसादोक्तमाहाप्यरककारेत्तिसंनिहितत्वात्साद्दाद्धि शुद्धश्यपत्रेनप्राधान्या
च्चप्रकाशकृदादिसकलग्रंथकारोक्तमाहापीतिउभयमकारविशेषणमितिभावः पूर्वसेत्यस्यसत्वादा
हानंतर्यश्रोपिति अनुवादेइतिपरिभाषायाःमनत्वेसत्रद्वयविषयकत्वंचेतिभावः वस्तुतः श्रोत्राव
व्धानमादायतत्राप्रवृत्तिरितितत्वंस्वमतमपिनास्त्चितंनात्तीतिन्यायादनैवेतिभावःककारव्य
वधानंतुकातपूर्वस्येत्युक्तिवलादेवसोढव्यकयेत्यादौश्रोतव्यवधानेप्रवृत्तेस्तुनमानमितिबोध्यं

नाकस्य कारकं कारकामेनकार्यम् एतेन कर्मकाण्डस्यभाष्ये दर्शनादनुचितमाह इत्यमाशंक्य शकुना
वेदविकल्पइत्याह त्रावीतिःअयमत्रशकुनिनिमित्तेभाव्ये कश्चित्पुस्तके दृश्यमानपाठं खंडयति पुत्रके
नीतिदेवतावाचिवंशरकोदेवतानीत्यमरात्सुस्त्वे विविधभूतरे इत्युपक्रमस्य वृंदारकोरूपिमुख्या
अयो० २२१ विसमरोक्तेराह मुख्येतिःअतएव वृंदारकावृंदारिके तिभाष्ये उदाहृतेननुस्त्रकादावकारस्या
कारविधानंव्यर्थमतआह अमरेतिःअर्थगतंस्त्रीत्वमाकारेणआरोप्यपकं त्ववांपाइतिलोसिंगनिर्दे
२२१ शइतिसच्चपल्लाह पकेतितत्कत्वं चेव्यर्थः एतेनामध्यासकलंप्ये पकारोकमुभयत्रापास्तं अथा
221 अतासंभतेराह नेमतिःअवमवेतितत्पाचतत्वादत्रातिप्रसंगइतितदावरूपकमितिभावअथाश्च
तासंगतेराह धात्वंतेतिनिममिमस्य निषेधनिवृत्त्ये शेषमाहे त्वमितिःअत्रापि प्रागवदेवमाह
यमपीतिःअतएवस्त्रीलिंगाएवानिर्दिष्टाइतिबोध्यं पवितिन एवस्त्रापकादिहतदंतविधभावः
तितत्खंडयितुमाह येनेतिदोषांतरमाह अपनेतिकिंचयतडमादिविलिंगमकविरहात्सहनति राम
तिएवंचत्ववापीदमिष्टमितिफलाभावादितिभावः अतएवमूलं पुंक मित्याह नजितिःअतएवनि २२१
र्भक्तिकेस्यादिमाभ्योदाहृतं संगच्छते एवंचेत्यस्यार्थमाह यितिएतेननत्रापाहवाधनार्थमस्ताय

दाभावात्तदध्वनयन्नाह प्रत्ययेति ननु विभक्तिसंनिपातकृतमत्त्वं कथं टापं प्रवर्त्तयेत्संनिपात
परिभाषाविरोधादत आह संनिपातेत्यन्यथाकारस्य प्रवृत्त्यभावेनाप्राप्तावेव पर्यंस्पृष्टमेवदंड्यादि
गतं यासां गत्या पास्यप्रत्याख्यानं सिद्धान्तमतमाह मदइति ज्ञापकेन सामान्यापेक्षज्ञापकमतरावनेवं ज्ञा
ती यकानामित्युक्ते न ननन नदि न लुकि अत्र वर्णाश्रयत्वादवश्यकमिति कथं ज्ञापकमनन्यथात्वात्रार्थे
ऽगाहीदितिटकोऽयधीतिलुकि लुक्दीतिदाघीलुकि निमित्ताभावात्तत्सस्यादिति त्वं न स्यात्
न च लुकप्रागेवांतरंगत्वादित्वं अंतरंगानपीतिन्यायविरोधादत आह पंचभिरिति प्राचोक्तं खंडयति
उपाधिभ्यामिति सूत्रे इत्यर्थः ननु प्रत्ययलक्षणेनाप्यरत्वादिष्टसिद्धिरेवेति वार्तिकमतेनाह प्रत्ययेति
भाष्यमतेनाह स्थानीति अत एवाहोभयोरिति अत एवतेन निषेधादेव एतेन वार्तिकमतेतस्यैव
स निषेध इति स्थानिवत्वेन गुणः स्यादेवेति परास्तं ननु राहे मत्याङ्गेति उपोतादादिनार्थः जीवके त्य
स्य प्रक्रियामाह जीवतादिति देवके नुदाहरणस्य प्रक्रियामाह देवेति नन्वेवं देवदत्ति के त्यनुपपुक्तम
त आह देवेति ध्रुवस्येयं इत्यापि ज्ञापके त्वत्रेव गुण धलत्तएक इति दंडिमात्याणुकेर सांगत्याह भु
व स्येयं इति वटके सत्राप्यपमेव प्रकार इति तदुक्त्वा सांगत्यादाह चटकीति भेदनार्थादित्यर्थः आद

त्रणमादायनाघस्माहओकारणइतिनांस्यइत्याहाऽओत्रितिनतुप्रत्ययलक्षणेनसोतस्याहाएओकार
दतितद्गणितिओकारणेत्यर्थः कस्मडे ले पदान्तरोधेनाह स्त्रियामितिऽअनेवशंकतेओकेतिऽत्र
त्रर्यगतस्त्रीत्वमादायतुनशंकाउकप्रकेत्येव इत्याद्येवंतुस्त्रियामित्यस्यग्रहणेनाणविशेषणत्वा
न्नेदमपित्यावर्त्यमतऽआहत्यापितेविति एवं चैतदर्थमस्यार्थत्वे पाश्चैचनन्वेवमनुपसर्जनादि
रस० २२२ त्यपितद्विशेषणं स्यादिति कथनमेन आवर्त्यत्वमतआहानुपेतिऽअन्यथेनद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवावस्था।
थैतिदंतविधिद्वयसत्वादाह गतादेरितिऽप्रत्यथाऽप्रसक्तावकत्वाभावेनन्वाथतदंतविधेरप्यं
222 निषेध इति साधीज्ञाप्योतऽआह अन्यथेतिसिद्धित्वात्रसिद्धिः ऽअन्यथातदंतवि धमेवेइमाव
ति इत्यव्याप्येस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाकुंभकारस्यान्तरंगत्वेन ततोऽवभावविशिष्टह
कोभावात् नन्वेवं केवलकारशब्दस्याणंतत्वे प्रथमनर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वेनलिंगस्यतद
र्थधर्मतयान्वलस्यापिस्त्रीत्वेनयोगात् ङतस्त्रीत्वेधोतेप्रत्ययोत्पत्ते मुक्तचतथानिष्पन्नस्यान्वया राम
भावेप्यन्ततेरेवं चकारीशब्दस्येवस्त्रीप्रत्ययांततया ततएवटकिकुंभकारीत्यस्यतन्निरूपितं। २२२
गत्वाभावेनकुशब्दोकारस्यवृद्धिर्नस्यात् एवमनिष्टापत्तिरुक्तापदेइष्टसिद्धिरप्यस्तिऽअतएव

हणमित्यत्रासंसमासादिति प्रथमपलक्षणेनेत्यादिस्म पूर्वनिनतपुरुषेउक्ताबहुव्रीहावाहबहुहि ति विनि
गमनाविरहादाह पूर्वमिति एकवचननिर्देशादेकएवार्थ इति भ्रमनिरासायाहात्मेतितत्रच त्रिपयायिके
त्यादोऽतएव वृंदचार्मिकेत्यादावित्य सिद्धिः ननु संज्ञाभूतो नेहोदाहरणं तस्याभाषितपुंस्कत्वेऽपि नैनेरा
सिद्धेरत आह संज्ञेतिननु चेवमपि तस्य भाषितपुंस्कत्वं कथमत आहान्मीयवेति एवं प्रसुदाहरणमुक्तोदा।
हरणायाह मूलेनिर्मत्वके त्यादिमोलनपूनतांनिराचष्टे एवमितितत्रत आपात्मव मात्तस्य सर्वतः प्राक्
प्रवत्तानदेशस्य तत्राप्यभावादिति भाव एतेन निमर्भवेसस्याऽकृन्निपद इति शेषः संज्ञोपसर्जनीभू
त इत्यप्यकजभाववंदुपलक्षणं अतएवस्वाश्रयादस्तस्वार्थिके के इत्य विकल्पो भवतेव नस्यकज
संतस्वार्थिकस्याप्यपवाद इत्यत्रास्तपदलाघवादेत्याह स्त्रीविवेति अनन्यभावविषयशब्दे उत्सर्गेण
प्रत्ययस्थादित्यनेनताद्वेशतिक्रम भाषितयुक्तेऽर्थः बहुव्रीहिवित्पुपसर्जनोपलक्षणं तेनातिः खट्टि
केत्यादावपितिनभवेदेहमितिवोध्यं कबभावेत्युक्ते तत्रैव फलमाह शेषाद्विभाषेति संज्ञापाकर्ते
आर्यो ह्रस्वे पाद्धिकेत्यादि अस्य फलद्वयं प्राचोक्तं के भेणानिराच्चष्टे आचारेति एतदितिभ्रमो
का पर्यज्ञापकता परेत्यर्थ स्त्रीतिच किं विशेषणं ननु किंप्रोक्तणामादायङीषोऽयादनमुना थे

इति समासे चेत्यादि ए कदेऽशस्य कर्मभाष्यानुरोधेन पंचमं पक्षमालए वावपवाऽ सतिरितिभाष्यमारभ्यावसरेक राम० २२३
न्दितेसत्र क दूह ता ऽ स्यसमर्थसंचारेण समुदायप्रातिपदिकत्वेन तत एव मातृ डी विति के पटोक्ते शंकाभाव।
स्तोव यवस्य प्रातिपदिकत्वात्समुदायसमर्थानंतरं मातृ डी यो ऽ प्राप्तिरेवेति शंकि नु मुचित्तमस्तु प्रोत्तो र
क्तिः संगच्छते एवं च कुंभकारीतिसिद्धेरेव मुख्यं तदंतपि धपक्षे ऽ अत एवेदं नहि प्रयोजनं प्रधानेन तत्र दंतवि
धिर्यथा स्यात कुंभकारी नवारकारीति भाष्यं संगच्छत इति ऽ अवयवादिति ऽ अप्रभावः कारशब्दस्याणंतत्वाद
र्थवत्त्व मस्येव तस्यार्थबोधजनकत्वमित तस्मात तदाधिकं समर्थत्वात् तत्रीजदयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतैकार्थी
223
भावस्यापि भिन्नत्वाकार मात्रत्वेनैकार्थीभावेन लौकिके प्रसिद्धत्वमसमर्थत्वाच्च नहि प्रसिद्धत्वेपि स्वातंत्र्ये
विवक्षितं किंच पंचगव धन इत्यादौ पूर्वत्रयाणां बहुव्रीहिणैतदेकार्थीभावेनव्यापके नैव घटक कार्यं
सिद्धपक्ष तदनंगीकारे पत्र पूर्व कद्वितो प्रकृतिप्रत्ययमात्र वृत्तेकार्थीभावेन व्याप्येन समासासि
द्धानसर्वा प्रस्य भिन्नस्य तस्यावयवकत्वात् उपपदत्वेपि समासविकल्पस्य क्वचिदर्शनात् अत एव। राम २२३
नगरकारी सत्ता ऽ निमंत्र अत्र हि तदादिनियमादवयवादस्मतिस्मात्तत्र कृदुत्तरणादसंवारएवं तर्हि
कारांतेन समासो भविष्यतिपथ्येवं लभ्येत कर्तृस्यात्गतिकारकोयेतिसमास एव हि नाव ज्ञवति।

स्तेदेकदेशयुक्तिदेवंवाच्यान्यथाकैयटादिसकलग्रंथकारोक्तमयास्तमितिस्पष्टीकृतंभावप्रका
शेतदाहोवेति विस्तरइति यथा स्मृतेवक्ष्यमाणरीत्यादाह प्रमेतिनङीविति अन्यथाप्रसपलक्षणे
नटगंतत्वाघ्रयमाणाकारांतत्वादापइतिभावः ननुनापंटितनापिटिदंतोऽतआहटित्तोप्रतिस्व
तोसत्वादाहस्यानीतिनन्वनुबंधवैशिष्ट्यात्रूपटित्वादेरशास्त्रीयत्वेनकथमतिदेशः किंचानलि
ग्र० २२४ तिनिषेधोजागरूकोतआहनत्वयीति अस्मीभयत्रान्वयः ननुकथमनपासिद्धिरतआहलिङे
तिननुतेषांसिद्धावपिनतस्यसिद्धंसूत्रेणहितस्यविधीयतेतआहतद्धीतिवद्धीतिइतीङित्सर्थत
224 दादेशोऽस्यस्थेवरव्याख्यानानातङीतिनन्वेवमव्यवस्थापतिरतआहलक्ष्येतिमूलादिसर्वग्रंथा
नदूषयतिपदेत्विति तिननूकरीत्यालत्रापितत्तसिद्धमितितरसंगतिरेवातआहसवेतिप्रतिस्वी
क्रियमाणेत्यादिः द्वितीयत्वापकमपिदूषयतिशानचइतितत्सूत्रेणैवहलश्च इतिसूत्रेणैवन
नुतावतापिसूत्रमतेतस्यतत्त्वमेवातआहहेरितिवाच्युक्तमेङित्वसमर्ग्गयोऽप्यएवंसतित्रिगतिमा राम २२४
हतस्मादितिसतीत्यनेनवस्तुतोनभिधानमेवसूचितंभाष्यहृदयविरोधमस्यपरिहरतिपासेसा
दिनादेशस्थानिवत्त्वेनकार्यभावस्येतिपाठःसादिनातिवाधादेशेषुपिबाद्यसिद्धिःपरोक्षपरिग्रहः

तत्र च कृते वयवादुत्पत्तिरित्यादिभाष्यमत्रत्वं येन विधिरित्यत्र स वक्ष्यमाणभाष्यं च संगच्छते अस्मत्पा
तयोदतंज लांजलित्वायतिस्य... किंच तदनंगीकारेण तिकारेत्यतोपपदग्रहणानर्थक्यापत्तेस्त्व
द्वीत्यार्थवत्वाभावेनाप्राप्तिपरिकल्पात्सु च एवाप्रत्ययस्त एवोधोनेशं कि तु त्रिसुकं वस्तुमिति नोक्ते
तस्याशंकायांअन्तरमिदमेव न चैवमपि गुरुचरणोक्तरीत्याऽर्थवत्वेनाप्राप्तीतिवाच्यं तत्र तत्वार्थवत्वां
गीकारेण तत्सूत्रस्य गतिकारेत्यत्रोपपदग्रहणस्य चरमकत्वेन ततः प्राक्तदनंगीकारः किं तु पूर्वो
क्तस्येत्यदाधानेणैतसत्वेवत्तदंगीकार इति तदेतत्तध्वनयन्नदेवभाष्यमाह येनेति तदर्थः भाष्योदा
हरणार्थः कैयटोक्तमपि स्वमते एवसंगतं तत्परमतेऽस्माहकैयटो यीति एकाचाक्षिर्वचनन्यायेन
लुननिर्वहिः समुदायकार्ये ताम्रयवानामननुग्रहात्तेऽक्तभाष्यस्य एवं भाष्यविरोधं परिहर
तियत्त्वितिवार्त्तिकेतिरूपं हितेन नोक्तं प्रत्ययविधौ न दंत विधिप्रतिषेधानस्त्रियामिति गृह्य
माणविशेषणमेवम्प्रमहत्सूत्रे त्यादिकविदेवतदंतविधिज्ञापकं च नोऽस्त्रीत्यादौ कुंभका
रेत्यादौ कारशब्दादेवङीप्प्रसक्तप्रसक्ते केवलकारीशब्दाद् कुनानभिधानात् अनुपसर्जन
स्त्रीप्रत्ययेत्यादावदिसकेतलग्रये नियमाभावाच्च समुदायादुगिति एवं चात्र सभाष्यं सिद्धांत

तथाचारब्धानेनत्सचयन्पुनःतंतरमाहकुंभेनेति ङीपिउक्तोत्याकारशारमात्रात्ऽपिभांकेवलात्ङी।
प्यपित्ऽनुपसर्जनेस्त्री प्रत्ययेतदादिनियमाभावेनसमुदायादकीष्टसिद्धिसमुच्चयः ननुनिष्कृष्टैका।
र्थीभावएववृत्तिनिमित्तमितिकुंभैनेकार्थीभूतस्यानिष्कृष्टत्वाभावात्नकारीशब्दात्कुंद
पिटगतऽमानिष्कृष्टैकार्थसमुदायेनतत्सत्त्वयवात्तिवेतिशंकापिततएवनेत्याहसमुदेतिननुकृत
ग्रहणपरिभाषयाविशिष्टादेवङीविति चपातिकरोचांतऽमाहकृदितिकृत्त्वाभावात्तत्त्वविघटयति
नवेतिननुम्नसेतिपुक्तेचैतत्पतःप्रत्ययग्रहणेइतिनियमेनाधिकरणेवसाव्रतिनन्नूनसम्य
स्यपुवायसमित्यर्थेशब्दादिजिपस्येतिलोपेपजित्वीप्रतिफकोऽनापत्तेःएवंचतन्निषेधेनतेन
नतयावत्स्यैवसंग्रहोनत्वत्तस्यावर्मस्यनूनस्यातएवतत्रस्वस्यचेन्नुक्तिरपिसफलेति ऽस
न्यथाउक्तप्रकारत्वयानंगीकारेएतदधिकाराद्धेज्ञापकादिनस्यहेतुत्वयेऽत्वयात्ऽयतएवस
र्वतिऽनन्ययेत्यापुक्तंएतेनमतांतरमपवछेदतच्चेतंकेवलकारस्यप्रातिपदिकत्वेनततोङी
पभावेनपान्हिकानिष्टाभावः प्रत्ययांतत्वेनार्थवत्त्वस्याभ्रातिंवदेकार्थीभावेनत्यादिमूलो।
कार्थवत्ताभावेनगुरुवर्णोकसूत्रद्वयसाधारणार्थवत्ताभावेनचकतद्वितेतिसूत्राप्राप्ते

ग्रस्लेषवत्कृतेत्नुक्मनजोभावेपितद्गजपे तिलहृसिद्ध इत्ता घनमत्रापित्तरः अमासससोऽप्याह यज इति सर्वत्र सुप्त
म ध्यमाणिमाथेनान्वयः सत्रा कृिर्वतं ङी मत्राहि न नूपदेशगमऽणानुवत्मानात्रदोषातमाह षष्ठ इतिइदङा
वामेतेन सिद्धांतमाहवस्तुत इति पूर्वप्रारंभेन नुम्नविधा महिषस्माद्दो फलाभावान्नेत्वं टीवान्ङीपिमहिषी
यस्मसि विवान्मह्िषशब्दस्यांतोदात्तवेनोदात्त निवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वस्यापिसिद्धेरतमाहादिरितीतिर
ग्रं०
२२५ तेनत्तस्याऽप्सफलत्वमपयानरंतोरंडि शास्त्रादयपरा स्तादंडिशास्त्रादिग्रंथा संगतत्वाद्वाह्मण इति फि
न इतिकुम संजातविरोधित्वमाप स्फुरु न्नादित्व पंछि नति घृणि ते इत्यपिवो ध्यं तदसांगसायात्म्यानतिप्र
225 संगमाह स्वजितिन त्वेवमपिशं रवषंट इत्यस्येदमिमएँऽप्यादिनालोहितेयारेतिनापमितिशब्दात्तत्याप्र
नीतेः तत्रहेतुमाह पापीतित्री णीतितदुक्तं पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने पुत्रस्तु स्थाविरे भा
वे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति वा लत्वम धवत्त्वद्धवमेदात्री णीत्यनेन तदुक्तं आषोडशात्तु भवेद्बालो या॥ राम
२२५
वत्तत्त्वीशत्वलवर्तक मध्यमः सप्ततिपवित्तपरतो वृद्ध उच्यत इति रिवेति तदुक्तं प्राधेवपसिनाथी॥
तं द्वितीयेन र्जितं धनं तृतीयेन तपस्तप्तं चतुर्थे किंकरिष्यतितिसर्वथा विवातिकि मावश्यकंपे।
वनस्या प्रयमत्वान्नबालकशाङ्गस्यातादिशुपाठादाद्वावेबचउपचमापचयलत्त तोद्धेएकवयसीतिमतेतु

ननु निरनुबंधकेष्वपरिभाषात्वाशिल्पापादः सम्भाव्याः पदस्यांद सी सेवकुनोनोदाकृत मत आह निरे तित पाभासे
के राहीस्त्र यामिति कस्मात्तस्या दि आगुक्त सिद्धांत माह माऽत्र तिनिन उभयपशब्देलावर्णिकी सत्राह तदंत स्येति दति।
इतिदीनित्यर्थः सिद्धेरितितेने भ्यो रेसत्र लङः पूर्वभूर्वा त्यत्र नुगुं योगलक्षणङीप्यव न्नेतेश धाती वनो स्वेति ङीब्रेफ
श्चः विप पूर्वशंका मा दीनव्रजातो यथि हरतितरु सोतिसूत्रेणसिद्धिरिति शास्त्रित्वं यासांगत्मायाह चर मेतित
योऽप्रङी डी यो स्तुन न तप्रसंगादाहे ता वित नहूण नवेलुनो इत्यर्थः अयो देशाक्रमेण लक्ष्यभेदे यो आह स्त्री।
ति चानुक्त एत्वादुत्तर सूत्रेत इत्यहणाभ्वनाद्विते इत्यस्ननानुवर्तितिरित्याहेतीतिननुवजी कारलोपेपप से कार
परत्वेनलोपसिद्धिर्यलोपे स्या निवत्वनिषेधारिलुप धार्दिदानुवृत्तिर्वर्यात आह यलोपे इति अपत्य र
धिकारान्या र्याधिकार स्यादि त्यर्थं द्वैधेस्य मासिद्धावपि दैत्यस्यासि द्विरत आह यत्र नेति न न्वापस।
ग्रहणं कर्तव्य मिति व वार्तिकमिति कथ मधिकारलाभोत आह पतिति तस्य सूत्रत्व पकारपदेषेणाग्र
मात्यान परभाव्यमूलक माह आरभेति एते नाधिकारग्रहण पक्ते आभिजिनी तित स्या दित्यधिकार
ग्रहणं मौलंचित्वं प्रश्नय देवेमस्य सिद्धरी तिदं डि शास्ताघुक्तम यासंमंडूक स्तुत्यात त्रास्त्रियामित्य।
नुवर्त्या स्त्रियांपनेप नेति तत्र ङीसंभावनायाद्रात्सावित नत्वातदूपसिद्धिस्तुनात्तित्वात ङीषेतिनत्त्व

कमुलेशमादीनामद्ध्याधः दिगवस्थितवस्तुकस्यापेलुगमात्वाद्दिशमद्भ्यसीत्याद्येवेतिवोध्यं अधिकम
न्यतोवगतं इंविस्तशब्दनाद्दपतितितं सुवर्णंतमयप्रसिद्धपाकासंभवादाहपत्वरितिठकइतिननुढजस्य
स्यसार्थक्यापाहाचितइतिमतांतरमाहाचितइतिमापनाविस्तादिसमुच्चयस्यापामसमात्रेतितिर्यङ्मा
नमात्रेत्यर्थः नत्वत्तत्वेनतस्येत तेनग्रहणेनतन्मानस्यउर्ध्वमानंकिलोन्मानमितिवृयगुक्तेरितिभावः
न्या॰ पुरुषस्यशमादिवैषम्यतदसां गत्यापाह पुरुषेतिप्रस्तएव मात्रपदंचेततेननिषेधः अदिनास्याचितकंवले
२२६ तिसंक्षिप्तोरित्यनेनतत्वेवं पुरुषस्य कदापितिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनाप्रमाणत्वात्प्रमाणेइति
226 विशेषणासंगतिरतआह मात्रेतिसामर्थ्यादितिभावमात्रेकार्त्स्न्ये ननुपुरुषशब्दसत्तातिवाच्यत्वप्र
सिद्धमयोरंदयपिडर्वचमतआहनातीतिअत्रसूत्रेद्विपुरुषीत्यत्रतेद्वितलुकीत्यनुवर्ततिसामर्थ्यात्तु
गालोपइतिसकलगंथासांगत्यापाह द्विपुरुषीतोतिप्रत्ययस्यठकष्ठजोवानत्वपरिमाणान्तस्य
तस्येवाप्राप्तिरतआह नत्वहीतिनदस्येतिसूत्रेहीत्यर्थउत्तरेतिसंख्यापाःसंज्ञासंघेतिसूत्रेसर्थाप्त राम
नएवसंख्यायास्तत्रानेनविशेषणेपद्विजीवितपरिमाणमस्यसषाष्टिकइतिसिद्धं मात्रंकार्त्स्न्ये २२६
समसांतप्रकारणस्यनेपिअत्रउनेनप्रत्ययत्वंडिवेवेपर्य्यापतेरितिप्राचीनोसांगत्यायाह समेति

वार्त्तिकं मावश्यकं यौवनस्था प्रथमत्वात् बालकशाहस्म मित्याह उभयत्राह समेति अनीकमग्रनायप्र
विशकक ऐतिस्त्रैसमस्तेमगेत्रेत्रेतिपर्यतेन त्यापितनस्सर्वमन्नादेशाकृतिगणत्वेएवत्तात्पर्यग्राहकमि
तिभावः अत्र निषेधे सर्वं न्नू आरोह न परिणाहन अन्नेन प्रस्थादिशब्दस्य तत्रैव वृत्तिः किं प्रदातृन्नत्वेवम
न्मानेद्विनिष्कौ तितस्यादतआह सुवर्णेतिचेतन्निषेधः अर्थगतस्तीलस्यशब्दे आरोपादाह सिद्धेतिवादे
भापिकग्रहणं कलमाह द्वे इति वयसि प्रोति सूत्रभाष्य प्रयोगमाह द्वे वर्षेति नन्वेवं काण्डात् तादिति व्यर्थ
मतआह कांशतादिति वैयर्थ्यात् नियामाय तत्स्वरूपमाह द्वे त्रे एवेति एतेन काण्डान्तादित्यत्र स्मतत्सतद्याम
नोत्थमामनूद्योक्तं यत शास्त्रेण तन्न विसर्कं वत्सग्रहण एवेयथ्यां यतेरूढको शात्तयो रूढमानवतस्त
स्यास्तवमेवकोस्तु भेउक्तत्वात् नच द्वौ विस्तौ पचतीतिउदाहरतान्यास कृता यस्य परिमाण विशेषवा
चित्वमंगी कृत्य मितितिभि प्रोक्तानाग्येवैयर्थ्यएवमपि द्वितीयवैयर्थ्यं तादवस्थ्यात तस्मात्परिमाणम्
र्ध्वमानेचक्षयमपि परिमाणशब्दे न गृह्यते न तु प्रमाणं सरमा कालो वन व कांडान्तादिति लिंगात्प्रमा
णमपि ग्राह्यं तत्र यास्येत स्यावि अर्थत्वावमा नियमार्थत्वाभावे द्विकांडीरज्जुरिति सिद्धा वपितुल्यन्या
यतयाद्विशतिमाराब पिंडोप्रस्थात् तेषां कोशत प्रमाणवाचित्वा रगमात्स्यचने ९६ निततृपास्तउ

विभाषेति सूत्रव्याख्याने सपूर्वायेति मूलादि खंडयति इदमिति ननु चैवं पूर्वत्रापि पत्युः संयोग इति किमर्थमत आह ८

त्रियां मैथुनी स्वत्वं संबन्धे इति छंदसीव निपातितमेनेन नुग्नित्य प्रसंगाभावाह युगीति पत्युः रेवपाणिग्रहणायावाहारिति
यामिति मुख्य संयोग संभवात् तथा त्वपारस्य नतमित्या शयेनाह संयोगेति विविधेति ननु लक्षण पोगवाची पूर्व
स्यनकारादेशप्रसंगात् अवयवेति न च अवस्था वाचीवाक्येति प्रसंगात् एवं च सह विद्यमानः पूर्वश्चि
प्रऋ० २२७ यचोयस्मिन् प्रातिपदिके तस्मेति तदर्थतन्मात्रतयार्थे सतीति ननु पररूपावयव एव पूर्व शब्देन ग्रहणतान्स
तस्माह्रिस्वप्नीतितद्यावसपूर्वेति विशेषणेऽनर्थमेवस्यादिति भावः न चैवमत्र प्रकरणे तत्र ग्रहणं
णविशेषणमिति सिद्धांतभंगोऽत आह सपूर्वेति मूलादि खंडयति बहुवरिति मोलम्मून तां परिहरति।
227 बहुव्रीतितन्मात्रेत्यर्थः ननु पत्युः संयोग इत्यस्य संबन्धे न वृषलपत्नी निषत्तौ तत्सुकृषे अनुपपत्तिरित्यत्रा
सत्येति किमर्थमत आह पूर्वेति ननु समासेन एकवीरपिंडपुत्रधात्रदास छंदसीति समानादिगणे।
पाठास्वेन समानपत्यादिषु इति युक्तमत आह मूले समानस्येति विशिष्टोच्चारणादिति भावः नन्वे।
वमपि तस्मादातवेन मानमिति समष्टस्वरासिद्धिरत आह तेन चोदेति निपातितेन चेत्यर्थः अपि नास्त
स्येव समुच्चयः एतेन विशिष्टपाठसामर्थ्यात्सपत्नीपाक्षिके तादे पुंवत्वेनेत्याश्लन्नवृसपत्न्यादि राम २२७
श्विमेव युक्तमत आह किंचेति रूढेः फलांतरमप्याह समानत्वंचेति यत्तु पूर्वके त्वादीनां प्रयोगप्रक।
रणेवचनमिति वार्तिके बहुवचनं कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपर्यवसन्नमिति शास्त्रीतन्नतन्मा।

कच्चपवादऽमतएवसचऽस्मात्स्वधिकारस्थत्वादाह तत्रेतिचतुर्थस्येनङ्धातिविसर्गः अनयत्वेप्यविरोधादाह
ङित्वादितिननुऽनङ्वादौकथमतऽआह समेतिननुमध्येपवादस्यायेनेदंङाप्रतिषेधयोरेववाधकंतत्वन
ङ्येतितोपसर्गस्यपरत्वादतऽआहानङ्येतिपूर्वपदेतिवहुव्रीहित्वप्रयुक्तेत्यादिकुंडोध्रीसत्राहकुंडमितिभा
प्यकृताऽननुवर्तितत्वादितिदंडऽसांगत्यायाहास्येतिनन्वनानर्थकत्वमतऽआहानितिमूलानुरोधेन
कोशस्यान्ययानयनमाह ह्रीतिकोशानुरोधेनमूलस्यान्यथानयनमाह वालेत्यस्येतिवदेपिनफल
मित्याह छंदसिचेतिछंदस्यपीत्यर्थः तत्रऽभयत्र नन्वेवंयोगविभागोव्यर्थोऽतऽआह योगेतिलक्षणांत
रेतिदामहापनांताच्चेतीत्यर्थः एतेनापमपाठःदामेत्यनेनसिद्धत्वादितिदंडऽनुक्तएवेतेतद्धवित्यगमा
नेपूर्वेणैवसिद्धमितिसमानसूत्रीमुदाहार्यमितिशास्त्रमुक्तंचापास्तंलक्ष्यप्रक्रियाऽआहास्मदिति
धेयमन्यपेक्षमेदोपचारादितिदंडऽनुक्तेरसांगत्यायाहाशर्ङ्गायचेतिमध्यऽइतितद्दंत्योष्ठ्यमध्यऽइत्य
र्थतत्रङीव्युदासननिरूढत्तिस्वरेणांतोदात्ततमेवेत्याहहोतापदोऽमऽइतिमध्यमपास्तांगशिष्टामितिपुंद
तलेङीपितद्वसंगतिमत्वेवनन्वेवंलक्ष्यांतरविरोधोऽतऽआह पूर्वमितिमिषजऽइत्यत्रिसाप्रिऽआदि
वद्भुरपवादीस्यादेवनिपातनादेकमऽतिदंडऽसांगत्यायाह तन्त्रेतिमेघपचेरूढःइत्यपर्यंततोणांतत्व

ऽमतएवोपधात्वंनन्वेवमप्यण्निमित्तकाल्लोपस्यापित्वेनैवासिद्धत्वेनयस्यनोपधात्वमतआह।णनातिड
पधेतिकिमन्यथापांतानांसूर्यादीनांलोपोऽस्यादावित्यर्थेनैवैकदेशविकृतस्यापेतत्त्वसौरीत्यादिसिद्धौसूर्य
शब्दस्यङीप्यपिनांगत्वाभावादेवसूर्यवरीत्यादिव्यावर्तनोपचतौद्देयर्थस्यष्ट्रेयेवएतेषांतत्वस्पलदन्या
रा० भावादमहपधेतियत्तुनक्षत्रशब्दमुच्चार्यविहितेनाणोपितर्थइतिकश्चित्तन्नक्षत्रसंबंधीयोएतत्वेनएसं
२२८ धिवेलेतिसूत्रद्वयविहितस्तस्मिन्नित्यर्थइतिदंडीचनक्षत्रेतिघ्नतयन्नाह नक्षत्रेतिऽऽदिनातिष्यसे
श्नेषनिष्योदेवतास्यसंतेयमितिसादिष्वनुदाहरणंनुतिष्यसंज्ञकस्येदंतत्पुष्यमित्यादिनुमतामहशब्दस्यगो
220 त्रादिपाठादेवासिद्धेःपितुर्मातृव्यमातुलेतिमातामहशब्देकेचित्पाठः तस्यमिश्रत्वात्किंवर्थमतआहपितेतिन
स्याठस्तत्रानाद्यंइतिभावमूलादिरवडयनिगोराद्विचितिमाहामहशब्देतिपाठःकुंडीतिअस्त्रीकर्मंड
लुकुंडीत्यमरोप्यनुसंधेयस्तस्मरस्यापिपूर्वविरोधंपरिहरतिपिठरमितिभावादितिअनुगतसंस्था।
नवंयत्वाभावादितिभावनन्वेवंमूलासंगतिरतआहस्त्रीवीतिउक्तमतंदूषयन्सिद्धांतमाहक राम
मंडलविति अपिनाकरीसुस्त्रीविषयत्वंननुकुंडमानालयेमानभेदेदेवजलाशयेइतिमेदिन्याः। २२८
कमंडलोरपिजलाशयत्वेनतत्रनपुंसकत्वात्साऽऽडस्त्रीविषयत्वेदेवसत्तलाशयेइतिमषीतत्तु

परस्येहानामप्रयोगात्तत्र नपन्नाह आख्यानादिति तस्य भाषायां मोदाहरणं मूलकादि सर्वः संनियोगेति न्याय
प्रवर्तेराह तेनेनित्तरविति विशेषे किमर्थमित्यिकोशारेत शब्दस्य चित्रवाचकत्वेपि तत्र एव स्फुल्कं पर्यायत्वमिति भावः
म्नन्नारिसर्वेति किं रवेउ यतिपरेत्विति तिस्रा यमाह तत्र ही तिउपमेति सस्त्रेही त्यर्थः त्रिष्विति त्सुश्रुपेति समासः।
सकलगंधा सांगात्पावाहाद्यामिति अनन्तिप्रसंगा या नादेश इति कादेश इत्यर्थः तत्र प्रवर्तीति त्रीणि पर्स
वदनानि विधायोनिम्न कर्मचित्मादौ तथैव प्रतीति दिं यशोधने इति स्मरणाच्च अवदातः सितं इति को
शात्तु विश्रद्धत्वसाधर्म्याडुपनिबद्धइति भावः उपमानानीति सूत्रे अभाषेनेति रिकुलमाषी तिमेवं नो
राहरणं मूलकर्महं व्याख्यातिअसंगविकलत्वापाहायुदातत्व इति धुनिति इति धुनित्यर्थः विवसा
वयवेच विनार्थतात्प्राप्ति यदिके तत्र कार्यमिति भावः अंचोदात इति सपे गोरे यथापि वेसत्राफि।
रूस्वरेण तत्र स्पर्शनादिति भावः तथा आख्यान फल माह सूर्येति तामेवोपपादयति सूर्येणेति
अत्रागतत्वं ईनिरूपितं बोध्यं इत एव भसे सनुवृत्तमपि त्रिंगस्य समानाधिकरणमुपधापाव्
धिकरणेविशेषणेन सूर्यादीनामिति बोध्यं इतिके चित्तन्न नुवचन सामर्थ्यात्सादतस्मा हवचनं
त्विति नन्वणो लोपे एकदेशेति न्यायेन सूर्यशब्दस्यापि तेनापि भमेवा तस्मा हाणा इतिङीनिमित्तके इत्यर्थः

कं नामेति कस्य विदकेरसांगत्याहक्वोपेति नन्वस्य लाघवाण्णिकवान्न स्यात्तत्र कणमतमाह इत्येतीति शास्त्रेवैय
र्थ्यं तु नेति तत्र चयनं सिद्धान्तमाह प्रतीति पत्रिभाषाया नाप्रयुक्तो मानाभावादिति भावः सैवेति प्रथमो व्यवस्थित
त्वात्स्वेति भावः न त्वेवमनाद्यादकेनेश्रतिरर्थं स्यादतत्माह नेति न नुवर्तिमते नात्सारक्तानीलीगौरिमस्येष्टस्मा
त्रासिद्धिरतन्माह नीत्येतिवकृत्यौर्ध्वाधिः सूत्रनिर्देशादेवमधिकरणे पिसाधुरिति हन्तदत्ता सांगत्याया हमैथुने
न्या० २२९ घतिएतेन न पयास्रुता संगति परिहताम्मनत धनादिकं शोणा कोकनदच्छविरित्समरा दाहशोणेति प्राचा
मित्युक्ते राह विकल्पेति गुणो नेहादेहरूप उक्त इति विशेषणानवचनमहणेत्स्वनच संसर्गिभेदकं यद्य
229 समापार अशी पते गुणत्वे परतंत्रत्वात्तस्य शास्त्रे उक्त हतमित्युक्तो विशेषणमात्रं तत्र स आपारमित्यस्य
तरआपाराधोनआपारकमीत्यर्थः तच्चकुटारादीतिवाच्यं आरवुड्दअमित्यादौ क्रियायां त्वातिप्रसंगा
तनापिनेपायिकाभिमतो गुणः दृशीत्याद्यसिद्धावपि र्यन्तु संज्ञा जाति क्रियान्यशब्दा इह तत्त्वेन विवक्षिता
वत्वेपी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यपर्यालोचनयानथैवलाभादिति प्राचां देश्यादप्यन्तदसदित्याह।
त्रेनितत्संज्ञेति गुणवचनसंज्ञेत्यर्थः तत्रहि यत्र कश्चरस्तूत्र भाष्ये हि मात्रं कात्स्न्येन शुल्कादीनां गुणः। राम २२९
गुणिनो रभेद विवक्षया गुण परत्वेननतद्धितांतत्वं भेदविवक्षायां मतुयोनप्रधानेन वार्तिके सा
करी त्या भाष्ये प्रत्याख्यानात्तन्नन्वेवं रूपादीनां मपि गुणा पत्तिरतआह गुणत्वे तिना इत्तानांप्रक्रा

ष्ट्याश्च यणादत्रोऽसत एवास्याल्लोपे इति प्रघगुक्तेऽसत एव सूर्यकुंडमिमादयोऽव्यवहाराः पुराणेषु संगच्छंते
नन्वेवं किमर्थमसमंत्रग्रहणमतोऽआह सूत्रे त्विति प्रकृतसूत्रे मंत्रग्रहणं विस्पष्टार्थं तत्फलमाह अस्तेनेति
एतेन मूलादिसर्वेष्वरास्तेव स्मृतस्मृतपोपपर्यायत्वेन मानेपिठरादिवत्तु लौमोदनादि पचनपात्रवाचक
त्वस्य सर्वमाचमनं भांडपात्रामत्रं च भाजनमित्यत्र सर्वपदेन पिठरादेः प्रागुक्तस्य ग्रहणेन तत्सामा
न्यवाचकत्वस्यान्तरेणोक्तत्वात्तदेवं चामत्रशब्दस्य पात्रसामान्यवाचित्वं पिठरशब्दस्य तद्विशेषक।
मंडलु भिन्नवाचित्वमिति पिठरे त्वस्य सपादो वामरते दिनी प्रामाण्यान्निस्य नपुंसकत्वप्रामाण्यपि पि
ठरे विश्वप्रामाण्यात्स्त्रीत्वमपि अमत्रे तु नित्यनपुंसकत्वमित्यत्र तेन कमंडलरूपस्यैव ग्रहणं
त्रचोक्तममरमेदिनी प्रामाण्यान्नित्यस्त्रीत्वमेवेति यथाश्रुतमेव मूलं युक्तमिति बोध्यं मूले गौरमा
न्येति यस्या पाठोऽकेनामऽभिमतेत्यस्य पदकार्यविषयत्वादत्राप्रवृत्तिरिति भावः नन्वेवं गौण
मुख्येति न्यायान्नस्यादतोऽआह गौणत्वेपीति न नन्मुख्योत्ककुलोनाऽनतोऽआह विधित्वेति पिठरे त्वमय
मिति तस्य तत्रास्त्री विषयत्वान्नेनैव सिद्धमिति न तत्रास्योपयोगस्त्र विधिनियमेतिन्यायादि
ति भावः यथाश्रुते दोषमाह अन्यथेति न न्विदं सूत्रं तत्कथं लब्धमतोऽआह सूत्रे इति यस्या पाठःष्ठ

गंधिरित्यादौ वनमभिधानान्नेति शकटिशब्दाल्लशक इत्याची पृषोदरादित्वात्सा धुवहपद्धतिं पाष्टिवि
कटं विशालं कलापं पुराणं कपालं चं ईत्कदिकादन्निति न सर्वत्रेति नयादित्वके शक्तिशस्त्रे शक्ति
शास्त्री ति पाठे शाट्ट्यपं इतः प्राणं गातं चं क्षभागान्न घातश्च मकृनिति बहूदि स्तदन्हपुराणेति स्त्री तिटि
राम त्वान्ङी पीति शेषः बहुव्रीहित्वसूचनायाह प्रावृडिति उपसर्जनत्वस्य चेत्तु नास्य प्रवृत्तिरित्य एते स्फुटी
२३० भावित्वात् परंपंचस्य अन्नमायाह हेतावि ति तिनन्वेवं कुलप्रसमोऽत आह ह्याय मितो ति ऽविरोधायाह
स्वेति युमिति लुप्त विभक्तिक पदावत्तो भयत्र संबंध इति दंडि शाश्वताय सांगत्यायाह स्याचो पतित
230 त एव तन्न स्दार्थं माह पुरुषे वेति सर्वं वाक्यं ति तिन्याये नेति भावः अयमस्त्रार्थ माह पुंयोगादित्ताशिति।
संयोग निरासायाह संबंध इति देवेति ऽयं हि संज्ञा शंका मि तिन्याये नेति भावः अयमस्त्रार्थमाह पुं।
योगाद्धेत्ताशितिं संयोग निरासायाह संबंध इति देवेति ऽयं हि संज्ञा शब्दत्वात्स्वभावत एवस्त्रियां ननु तदभा
वे कथमत्रा ति प्रसंग उक्ते स्वत्रा र्थविषयत्वादत आह तदेति ऽपि नात्र स्यसमुच्चयः तद्धि विप्रस्त्र राम
शब्दस्य र्थस कलगं थास्वांगत्या याह पुंयो गोत्रति एवे नज भजनक भाव निरासः ननु एवं देवकी स्वादे २३०
कागतिरत आह देवकी ति ऽमादिना केकयोऽसाधव एव तेऽत्र सूचि के चिदित्यनेन सूचिता ननु

दीनां न तु तेषां ज्ञातित्वेनैव निरासो ऽत आह जातीति गुणेति जातेर्विशेषणं नन्वेवं कटादिनिरासो न स्या
दत आह कटादीनि कटादिशब्दा अत्र तदुपेतार्थ अत्र तद्वाचिनामिमर्थवस्त्वर्थेषु क्वचित्समस्तबाधया।
वह्वादेरिति वो धयंदं इत्यादिग्रन्था सांगत्या याहै तदिति लक्षणमिति तु पेत्यादिति लक्षणे तस्यैव तत्त्वपिवो
धयंयद्यपि स्वयं तदपि तत्सरत्नयायो जितं तथापि केपदवीत्या आह वह्निति न तु स्वीकरोत्यान नवमत
ऽत आह भाष्यकृतेति किदिति तिसर्वथा नुपपत्तेति तेन न च उत्तरस्य सा भावे घटतरस्याधिकारात्कथम
त्रातिप्रसंगो ऽत आहो न इति नन्वत्र कदिकारादिति दुर्वारमेवात आह एवदीतिप्रभिमानापदस्यत्वि
तारूचि स्तु अत्यति पदे तस्य प्रवृत्तिरेवेति न फलं किंचित्तदभावे ऽत्र तदस्यैव धेमानाभावः वार्तिकं तु नि
त्यानुवादो नातिरिक्ते इति वादिति तदेतत् ध्वनयन्नाह भ्रू क्लेतीनिर्गुण एवं वचनत्वायाह पतीति बहुश
ब्दस्य गुणवचनत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे पुनरारंभे चिंतप्रयोजनं वा तदिशा स्त्रिंद इत्यादिग्रंथासांगत्यापू
ह बहुशब्द इति वाकडारसूत्रोक्ते त्यर्थः सर्वत इमस्यार्थमाह क न शक्तिश्च विनाकृतः प्राचामिति वर्त
माने पुनर्वा ग्रहणादाह वावेति एव वितुमादेशादोलया वा परिशिष्टं इत्तोत्म थादत्तादेशादकृते तरि
ति वृत्तिरित्यरूचि वीजं तु तासां भाष्ये यद्दिग्रणितल रूपं वेतितत् स्वस्य मतं प्रत्युक्तिदोषपरिहारायस्तु

उस० २३१

231

वाधत्वादिति भावः यद्यपि षष्ठीति सूत्रे सुपेत्यस्य संबंधात्तत्र तदभावेनोपपदसमासस्यांतरंगत्वाभिप्रायकं
नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्युक्तं पूर्ववार्तिकखंडनापत्तेस्तथापि एव वार्तिके तात्पर्यापि पूर्व
पद्सिद्धांतरूपवार्तिकद्वयप्रत्याख्यानपरमर्थवित्यादिभाष्येण वार्तिकेन चायुक्तमेतत् उक्तरीत्या विप्र
तिषेधासंभवेन तत्प्रत्याख्यानेप्यंतरंगत्वस्याप्यपादितत्वेन तदसंभवादिति वाच्यं परिभाषाप्रतिका
रकोपपदादिसत्त्वे समासान्ततः कारकपदोपादानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यत्स्वर
सततस्तथा तदर्थलाभेन चकारकार्यमपि तेन समासमात्रस्य सुप्सत्त्वे पूर्वमेव कृद्भिर्लाभात्तथा
च षष्ठीसमासोपि तस्येत्यंतरंगत्वमेव तस्य नास्तीति न दोषः एतेन कारकत्वद्विशेषमात्रयोरूपाद
ने एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति परास्तं तस्याः विधेयं कवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत्का।
र्थमवस्थापकमात्रत्वेन चोपादानेन एवेतदर्थलाभान्नेतिदिक् स्यहं चेदं परिभाषेंदुशेखरादौ
राबुलंतपदेप्याह यद्यपि तदितितजकेत्यर्थ तत्रापि राबुलंतपदोपि सूर्यतेसेववाच्यमित्याहनि राम
बधेनेति एवंचापवादविधिवैयर्थ्यनिरासाय इयमित्यस्याधिकं निराचष्टे सूर्यस्येति अनतिप्रसंगाया २३२
हतयोग एवेति महत्वादियोग एवेत्यर्थः अतएवैषामित्युक्तिवार्तिकस्यापि विधिसूत्रस्थत्वादाह।

गवां पालक इति विग्रहे कारकषष्ठ्याः समासस्यानिषिद्धत्वात् तिकारेऽस्याप्रवृत्त्या शेषषष्ठ्याः सुबन्तेन स-
मासे प्राप्तः सुपः परत्वादितन्दुर्लभमेवाम इत्याशङ्कायां येनितदेवाह हरावुक्तं तस्येति तत्र जकाभ्यामितरेनेति
भाव इदं च प्राचां मतेनोक्तं सिद्धान्तमाह वस्तुत इति तत्रापि शेषषष्ठ्या समपि न तद्युक्तमेतत् परिभाषा-
यां प्रतिपदोक्तपरिभाषया कारकाधिकारविहितसंज्ञानिमित्तकविभक्त्यन्तस्यैव ग्रहणे न तत्र प्रा-
प्तेरत आह यथा कथंचिदिति अत्र मेतिगोपालिकादीनां प्रतिषेध इति वार्त्तिकं सिद्धये इति शेषः॥
तेषामेवासिद्धये इत्यर्थ इत्नीत्यर्थः उपपदेतिन तर्हि षष्ठीसमासादुपपदसमासोऽपि प्रतिषेधेनेति
वार्त्तिकं अथवा विभाषा षष्ठीसमासपरा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्र प्रमाख्यानं
च तदीयपेत्यस्याप्येति सूत्रविहितसमाससंज्ञातत्पुरुषसंज्ञा चस्याप्स्यतीत्यर्थः विप्रतीत्यस्यतुनश्च
त्रिपुंगतद्धयविहितसमासतत्पुरुषसंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेन असंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् प्रम
दशाविरोधस्यैतत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मानसिति तामर्थेन च निमित्तानि सत्त्वात् न कृतविरोधके
पटेनोक्तएवेतिवाच्यं वो धेवा धत्तानस्याप्रनिबंधकत्वात् एवं च षष्ठीसमासोऽपि तद्विषये नित्यए।
व फलितः न कोऽपि तत्ताशावाश्यत द्वितीयेन तद्विषये नागात् नितंकीडे न्मादिविषये तत्समक्ष

एतेनतत्रसिद्धरयुक्तमेतदित्तिपरेतदाहेतितिदिशतियद्यपिक्तांतादित्यस्यवक्ष्यमाणरीत्याक्तांतंवादित्यर्थसंभ
वतितथापिसंभवात्प्रकारांतरमाहकदितिक्तांतस्यतन्त्रावक्षेराहात्येतितिङोबेवञ्चात्मद्योतकनन्तुकमत्य
वस्यात्मगत्वात्कथंतस्यसमुदायोपाधित्वमतआहकरणेतितदल्पत्वेसतितिदितिलेपनस्याप्यनल्पत्वस्याव
ग० क्षपभावित्वेनतस्यतत्वात्तत्तेतत्ताहाद्रक्रियेतिपरिभाषायांकतप्रकस्यधीनिरूपितकारकत्ववत्तोगृहणान्
२३२ पूर्वोक्तिपरिभाषयात्रानिर्वाहादाहक्तांतादितिएतेनतथाव्याख्यानमयास्तत्रयाचद्दतोकयहक्तांतपरं
त्तिष्टेतिपूर्वनिपाताभावेमाहजातीतिवहुव्रीहिस्थनेत्याहनस्वांगतितिएतयाख्यातफलमुक्तस्तत्रे
इस्यर्थाधिकारान्तरोधादत्रैवमितिसूचयनाहोतरेतितञ्चउत्तरसूत्रभाष्येउक्तमित्यग्रान्तयवास्यथाय
232 न्नपाणीतिनुतंदंतमनुदंतेप्रातिपदिकमित्यपिबोध्यरूपद्वीतिएतेनास्वांगादित्येवसिद्धेपूर्वपदग्रह
णाम्पुतरर्थमितिसूचितंएवंचतत्रतदनुवृत्तोचपुत्रहतीत्यादावनेनङीषितिकेपटस्यतदुपपाद
कदंड्यादप्याअसंगत्यायाहपुत्रदिनीतिस्त्रैवाहास्वांगादितिफलसंवेदस्युक्तमतआहकिंचेति
उत्तरार्थत्वंचप्राक्सूचितमेवेतिपुनरुक्ततोक्तंएतेनतद्विपुरुष्ट्रिदमित्ययास्त्तसमासइतितिनिषेधनि राम
रासमाहतदंतादितिश्रक्षीयोपसर्जनत्वमस्तीत्याहकेतिलोविकमप्यस्तीत्याहाजेतिशिरवती २३२
तिअन्यथाएवंवाधित्वायदङीषस्यादितिभावःविशिष्टिटावंततेनैवसमासात्सत्रभाष्य

यत्र इति तत्तत्तदेव ध्वनयन्नत्रार्थेन्नीतिभाष्यमुक्तं केचित्तु दृश्यमान इत्यादिः यद्यपि भाष्ये स्वार्थे इति न पठि
तं तथापि तदभिमतमित्याह तत्र एवेति एतेन वक्ष्यमनुसारेणेदमित्यपास्तं अत एवाम इसिंह स्यापीणीस्त्वप्रमु
पोस्यार्थे तत्रिपात्स्त्रिया एषपिंड्या आया उवा आपीस्यादावापीष्विस्वतन्त्राचार्याणीति पुंयोगे स्यादपि
त्त्रियोतथेति नन्वेकप्रकारे पौंड्रापीत्यादेरपि सिद्धाविंद्रवरुणेति सूत्रव्यर्थमत आह सूत्रं त्विति मे वेति
तथा च तत्र पूर्वमेवान्तरंगत्वात् यपि अदंततामावान्ङी प्रिति भावः केचित्तु इत्यनेन नसूचितान्यासकल
कल्प्यासांगत्वायसिद्धांतमाहाथमिति अत्रमानमाह तत्र एवेति तत्र तद् नित्यताभावादेवेत्यर्थः एतेन वहु
लग्रहणस्यैव मानत्वान्नमानमित्युक्तमित्यपास्तं नन्वेवमंवांवेतिसूत्रे गवादिग्रहणं व्यर्थं गोर
इत्यादौ सुपि स्थ इति केवल्या सुवृत्त्यनेन पूर्वसमासे सहेति निषेधात् प्रकृत्यादेश प्रतेव सिद्धेः स्वत्र किस्य
इति प्रतिपदोक्त परिभाषया सुपि स्थ इत्यविहितकप्रत्ययान्तानुकरणमत आह प्रामाणिकेति एतेन
नोकरीत्याग वादिग्रहणमेव तदानित्यत्वे मानमित्यपास्तं पदस्यादिरिति पदेन तत्सप्तत्वसंभवेन ।
पदादिरिति सिद्धांतपदे तत्सप्तत्वासंभवाच्च अत्रामे इत्यने नास्वे सूचितां तद्वीजं तु पूर्वं तदिति
सप्तमीसमासपक्षे गोर्व्वेत्यादेस्तदनित्यत्वं विनानसिद्धिरिति केचित्तु पदे इत्यस्य पदस्य पदाय पलद्व

पर्यायमाह। एवं चेति। उभयत्रेति। स्थले चेत्यर्थः। असामिति। रतिकृतेति भावः। मूलादि दूषयन् सिद्धान्तमाह
परे त्विति। एवं च तत्पोस्तदन्तु वृत्तौ वा। अत एव न सचार्थता। देवब्रह्मविदस्येति। साधनेनैवो धुतयं नाम शिथी
शिल्पत्रेत्यर्थः। अस्त्री मादिवैपर्यायं प्रमाणस्वरूपं ग्रहण। शंकेवचनेत्याह जातीति। भिन्नेष्विति। तेन लिङ्गादिः
ग्रं० तयोर्निमित्तमित्यर्थः। लक्षणान्तरमाह। नित्यमिति। तत्र गुणे सामानाधिकरण्येन स्त्रीत्वं चेत्यादाह
२२२ सामान्ये इति। संस्थानमात्रे नोभयस्मादिति। कोशोक्तसंस्थानपदार्थमाह। अवयवेति। आदिना। आकृति
233 दर्शनं विशेषणं। तदानेन निर्वाहः। स्वमाह। समानेति। तत्त्विनापि निर्वाहमाह। अवस्थेति। तत्तदिति। देहेत्यर्थः।
तामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह। एवमादि। अत एवेत्यस्यार्थमाह। पंचेन्द्रियेति। अपिना कल्पभेद
नदुर्गाशरीराणां भिन्नत्वेन समानकालिकत्वाभावेन जातित्वसमुच्चयः। एतत्तत्त्वं एवं चोत्कल
लक्षणमात्राङ्गीकारे अदितिब्राह्मण्यादि। आदिना नात्र त्रियादिब्राह्मणादौ शिखायज्ञोपवीतादेरपि
तुल्यत्वात् तत्स्वरूपत्वादित्यात्तेणावेति पाठ। अतः इति। अतेलक्षणान्तरमप्याह। सर्वथेत्यर्थः। चोभिन्न। राम
क्रममिति। सूचयन् तदर्थं घटितमाह। यमवीति। अनेन मूले सुमहे समस्तमहापी सर्वस्य सूचितः २३३
इति स्वार्थे नियमाहिंसं। तमिदं लक्षणमिति। सूचयन्नाह। आख्यातमिति भावो के इत्याह। लान्नमिति।

विरोधं वस्त्रिहरतिपदयोरिति एतेनान्येनेन निषेधफलाभावेन लाघवादाहेत्वं चेदमिति तन्न यथा च लक्षणं
तरमिदमित्यथा सूत्र एवं च लक्षण रूपमेव एतेन लक्षणं त्रयमितिदं उपा धुक्मथास्त्र्य स्य न प्राप्ति संबन्ध
विषयकत्वमित्युक्तस्य रूपंवितुशे अमा हाप्राप्तिनो पीति सांगतेने निपाठः मध्ये यदीस पाठः ऽन्ये चेदिम
स्य सवात् तनेनस्य स्वादार्थ्यानं जेत्वा दितत्परस्तु किल ध्वमाह प्राप्तीत्यादि न दर्पमाह प्राप्ते निशेषमान
माहानस्येति ऽस्य पदतन्य विषय त्वादेवेत्य र्थमा ख्याप पाठ माह तस्येचेदितिकरण स्यशेषत्व विकल्पा।
बहीत्वदाहीकुडनिमज्जनशीति धातोसाध्य वोक्तानुवादो मूले इत्याशयेनाहदावेत्तोय मितितेनसमा।
से उपसर्जनहस्वत्वेदंत ता स्याभि कोडादेरेव तन्मात्र स्यपा दातस्मूतां तरवचनकोड शब्देन बहुव्री।
हौ सांगलत्तणाडी क्षिक ल्याभवत्येवोंकि ल्पा णाकोडीकल्या ए कोडा हेरक्तस्वरसो चेवं केवलेन
नेनरूढिशिरस्किमत्रोभयंनेत्याह नरवीत्येवेतिराक्षस्याम पीतिभावः नांदी मुखी मातर इत्यत्र नुड
येव नांदी कर्म समृद्धि स्तन्मुखत्वेन तदात्वेन योगेन तत्र तत्र छन्दप्रवृत्तेर संज्ञात्वात् किं च सर्वत्र शा
स्त्रे संज्ञापदेन यो रूढेय सकेतितस्य केवलरूढस्य वा ग्रहणे न तत्र च तत्स्य स्वरसंकेतस्य सत्वेन योग
रूढत्वेन वाऽग्रतत्वात् मत एव दिन्तु विघ्नेषां देवानामित्यादौ च सर्वनामत्वमित्याहः मूलतात्।

ऽमन्त्राम्लोकपक्षेननुसिद्धांतेत्वस्मेकोदाहरणंकस्माह त्वत्केतिऽऽषत्वपुंवत्प्रतिषेधश्चनयोरित्यर्थः।
ऽमत एवऽस्यपन्नविशेषस्यजातित्वादेवैवमप्यर्थासंगतिमुक्त्वातत्रदोषमप्याह किंयत्रस्तइतिउपसंहरति।१
ऽमतइतिषष्ठीऽस्योवितिमात्रयेननन्त्वेवमनुपसर्जनादितिसूत्रभाष्यविरोधोत्तकमाहनंतरेतिनन्वेवंरीम
अम० २३४ तत्रापिस्यादितिपूर्वोक्तिभाष्यासंगतिरतऽआह पूनिवितियथा ऽसुनासंगतेराहापत्त्यंवोत्रेतिशाखाध्येत्रि
२३४ तिद्वंद्वचरणशब्दकठादिषुशाखाभेदेषुतदध्यापिपुरुषेषुवेतिप्रकृतेउभयोरपियतया भिस्ननुवादिचर।
णानामित्यत्रकोस्तुभपदमंजपोस्तत्त्वंडयतिशाखेतिकठीत्यत्रप्रक्रियामाहकठेनेतिलुकइतिलुक्वहृ
234 चीत्यत्रप्रक्रियामाहवकृचइतिननुस्त्रीणांपुराकल्पेषुनारीणांमौंजीवंधनमिष्यतेऽध्यापनंचवेदा।
नांसावित्रीवचनंतथेति समोक्तेपूर्वकल्पेतत्सत्वेपितेदानीमतऽआह स्त्रियाइति एतेनवहृचीत्यस्यशा
खेत्यर्थःऽसहृच्ववहृचावध्येतयेवेत्यस्यनिर्मलत्वादिदमयुक्तंऽमन्त्र्चोमाणवकेवहवश्चरणाख्यापा
मितिभाष्यविरुद्धंऽस्यर्थांतरेतयोःसाधुतापतिर्माणवकयोरखयोरसाधुतापतिश्चवहृच्शब्दस्यक राम २३४
चिदध्येतरिप्रयोगस्तुऽभक्तइतिरत्नाकरोक्तमयासंभाष्यायनिववोधात्शाखायामुपयोगादितिऽऽषसि
द्धस्तत्रास्त्रीविषयत्वाभावाच्चपुंवत्स्यापिभाषितपुंस्कत्वाभावादेवाप्राप्तेरितिदिक्सिद्धांतलक्षणेशे

लक्षणेऽस्मादिना पितामहादिरेतेन नरबलीपर्यंत धावनेन तन्मूले ब्राह्मणत्वं नैव जातिध्वांतिनिरस्तात्तस्योप ३

अनुपादनिरासायतदर्थमाहोपेति सर्वत्र स्त्रणमुक्तन्नोपंत्राम्नणइत्यादिरूपकस्यापित्तत्रनातिप्रसंग इत्याहेकत्रेति
तथाजातिनन्त्वेवमपिब्राह्मणत्वादजातिलंनस्यात्तस्योपदेशागम्यत्वेप्येकत्रकथितेत्यत्रमुख्यहत्वाभावात एवंचब्रा
ह्मणीभार्येत्यत्रजातित्वेनिउवत्वनिबंधानापत्तिस्त्राह्मणेतितुकेवैलक्षण्यात्पत्तुयुवत्यादिकमाकृति
ग्रहणमपिनलातिनिमित्ताभावादतएवस्त्रैंद्रयोंऽपटुवत्निवित्यादौपुंवद्भावप्रयुवतित्वेरेखत्रतुत्यादृ
त्रभाष्योदाहरणआम्रएपान्तपुंवत्वंतांत्रिकोकनिसुत्तादेइयमाप्त्तणादितितल्लभाष्यविरोधादितिध्वन।
यन्ययाभाष्यंतथाहोक्तेतिअश्वनयोर्भञ्जेऽर्थःअतएवाश्रयेतितदेतिवृद्धस्पैतेत्त्वजादिवादावितिध्यं
एतामपामपिलक्षणाभ्यांकृत्वेणहानुगतेतिकरःकठीकठमिदंकुलभोपगवंकुलमितिदर्शनेनासर्व।
लिंगत्वाभावादाहसर्वेतिपत्न्याधिकारादत्वेनात्रतेनापत्तमात्रग्रहणेनयापूर्वनित्नुकसूत्रभाष्योक्तेरेव
तीकुंतीतिभाष्येंतरायत्येउदाहरणमुच्यतएवतथाम्बाख्यानमिलितेदीव्वितदंडायुक्तेरसौगत्यापाहशा
स्त्रीयमितिअपत्यंपौत्रेतिसूत्रोक्तमित्यर्थःअत्रभाष्यसंमतिमाहातएवेतिअत्रतेनतत्रहणादेवेत्यर्थः।
संगच्छतइत्यत्राशयअतएवत्तुक्तिरपिसफलासमर्पापत्वमिमेवबदेतस्यासेक्रमेणमत्वभेदउक्तेस
तितदंतविशेषणत्वेतदंतांतस्यापिविरोधणादनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यादाहेतिपौढत्वपूर्वपदत्वामादि

नञ्करी स्यात्तस्याः स्त्रीविषयत्वेन कोशेशाप्यत्ता स्येनत्र एव योगा यमिरहणेन टप्योकरी मास्त्रीविषय
त्वादिकस्मन्यथाउकरीत्यास्त्रीविषयत्वानंगीकारे तेषामपिपाकापुलरपदानामपिड्रोणीकुटीत्यादये।
गौरादिषुवीध्याद्रोणशब्दः परिमाणेपुमान् गवादन्मांस्त्रीकुटशब्दो घटे पुमान् गेहे स्त्री पात्रशब्दोभा
स्प० जनसामान्यो धर्वादिभाजनविशेषेत्राऽमत्रोणादिकेष्ट निषिताड्ःषित्सपिवौ धंभाष्येतखोदयाष्क वि
२३५ षदस्त्रीविषयमिसर्थरूपंपदांतरयाणिसत्पदोणीत्यादयः साधिता मालाबलाकयोस्त्वजादिपाठ
तासिद्धमित्युक्तं एवं च पाककर्णेतिसूत्रंनकार्यमितितदाशयः ऽअत्रपदेऽस्त्रीविषयादित्यस्यप्रत्युदाह
235 रणमन्वेषणीयं पंकलीनेत्यत्राजादित्वादापूर्वोधपदवीतिपूर्वसूत्रेणसिद्धेस्त्रीविषयार्थमिदमिति
भावः नन्वजात्यर्थमेवाकिं नानञाहाजात्यैतिसूत्रानंतर्यस्याविशेषादवांतरमनंतर्यग्रहणे स्यात्।
सिद्धेदेषाञ्चानंतरस्येतिन्यायेनातिवांहादाहप्राप्तिरितिनिषेधात्तदारंभात् अन्यथानुबन्धैव सि
द्धेरात् पुतननरितिनन्नुतितिरिककुंभालावइतिसाहचर्यात्पुंस्त्वेनास्यस्त्रीत्वाभावात् आह स्त्री। राम
पुंसयोरिति इदमुपलक्षणं नपुंसकस्यापि अस्य योगस्यावछेदार्थत्वात् अनएवच गोत्रं चे तस्याव २३५
तरणेनन विरोधः तसैकदेशयुक्तिं वाद्वेति बोधं वक्रुग्रीहाविवितिब्रह्मवेदोवेधुपसूनन्तुस्वस्मिन्निसर्थः

ऽऽह परेत्विल्पा धातु रितितेन सर्वसंग्रहा याहो घुयेतितत् मात्रमित्यर्थः तदाह कृती तितत्र तयोर्मध्ये गौरि
तिपाठो नस्याभिप्रायविनिगमना विरहादाह परे इति नन्वेवमगितिसंदेवेय पर्यमत आह लिंगानांचेति एतावा
न शब्द इत्यर्थः तदिति ज्ञानी त्यर्थवादकमिति पाठ अनुवादफलमाह तेनेति अत्र वदिनेत्यर्थः ध्रुवं विक
ल्पनायिरासाया हे केवपी ति एकत्वमिति मतेपीत्यर्थः अत एव ज्ञानेयं सर्वलिंगत्वादेव प्रकृतोपयोगा
याहादि इति तटादौ सर्वलिंगत्वादाह तत्रेति केचित् पोंच सिद्धांतमाह भाष्ये इति नन्वेवं को शास्त्रकार
तिरत आह तटमिति नन्वेवमप्यं शांतरं किमर्थमत आह सकृदिति कथमित्यत आह सकृदिति प्राग्
देक्यतिशे देए क अत एव पूर्वत्र तयापांजीकारादेव तोपादुर्भावि विनाशो इति एतावन्मात्रेतत्स्यफ
लितार्थमाह यावदिति अनेन एकलक्षणेन आकांक्षा शांतये शेषमाह देवेतेति सहार्थ योगे तत्वी
याग्गैयेति प्रकृतादित्यात् तोयाः अस्तत्वार्थमाह स्पयेति प्राग्वदा हेदमिति भेमं ने राच् घ्टे त्रेति एवम
वधेय घमेवा हन वितिसंभवेपा हानुपे ति अत एव उक्तरीत्या पूर्वत्र कलक्षण एत्वादेवमेवेति अन्यथा
तदसंगतिस्पष्टैवत स्वजात्यभिप्रायत्वं लगति कगतिरत एवान्यदपि मानमाह तत एवेति पूर्वत्रैकलक्ष
णत्वादेवेत्यर्थः वाचीति अत एव नित्यस्त्रीलिंगः नन्वेवमप्याद्येस्त्री विषयत्वमस्येवात आह स्त्रीतिएते

ङीऽपि उक्तत्वान्निवृत्तिस्त्वेवं तोदानत्वेऽप्राप्ते ङीन्विधिरिति तत्र ङीपं च्चाधित्वा परत्वात् ङीषु प्राप्ते स्त्वत्र ।
कृष्णाङ्गुवमासिति । अत्र शाङ्गरवादेः अस्य स्त्रीत्वभागवमराद्दित्वत्र प्रतिपादितेन तत् स्थानेन वाधकं
त्वेनानन्वयाह तानीति तत्त्वं युगेयोग एवं चजातिलत्वं ङीबेव बाधकमिति भावः अत एव किंनरीणां
नरीणामिति प्रयोगः संगच्छते मूलादिसकलगं पंचवेंदयाति वस्कत इति । अपभिदेशेपिने स्याह रुद्वेतिम्भत्र
मानं सूचयन्नाह तत एवेति ३ कुरी सार्थभेदाभावादेवेत्यर्थ इत्यत्र इत्यादौ प्राचांमते चक्रस्य सत्वादाह ।
ग्रं० २३६ दीन्वामिति सिद्धः कौञ्जादिषु न पाठः कार्य इति पाठः नन्वेवं गोकर्णीपुत्र इत्यत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारण
मिति तस्यादतस्याह संप्रतिनन्वत्र करणे अर्थमत आह हेतिमत लिङ्गविशिष्टेति तथा टोगृहणेनैव
236 नस्त्वायनसिद्धानासेद फलमित्यरुचिके चिदिन्त्वनेन सूचिता ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥ अथ व
हित संगत्यभावा घवहित संगतिमाह स्वौजसिति प्रथमा मात्र कारकविभक्तिस्तदधिकारापाठाद्
तिरप्राची तगां व्यासांगत्यापाहेद मपीति अपिना तदधिकारस्य सूत्रविहित संज्ञा हेतुक विधिस राम
मुच्चयः तत्र इतिः अग्रे इति शेषः अस्तिर्भवंती पर इति भाष्यार्थमाहास्तीति सर्वत्र विशेषक्रियापारू २३६
अइति शेष अनएवेति ः समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिक संगतिनवप्रथमांतार्थस्य तत्साहान्
क्रियायोगोत आह रखानाह्वेति तद्धूरक प्रसयार्थे अत्र माह प्रथमांतेति अत एवेत्यादि अस्याः प्रथ ।

मनुष्यजातिविशेषोऽरुद्दोयं स्यादेवं चेदं भाष्यकैयटयो परेति ॥ अत एवाग्नोपि सः कश्चित्तिशैषिकेऽत्यर्थः नघुत्तरपदक
त्वाभावान्नघत्वम्ब्रत्यस्य प्राप्तिरेव न एतेन व्रस्तवं धूक इति तत्र हंतावयवको वहुव्रीहि रितिन घुत्तरपदलक्ष
णः कथं भवत्वेवेति शास्त्रमुक्तमपास्तं दीर्घोच्चारणं व्यर्थ शब्दार्थामिति दंडनाथयुक्ते रसांगत्वापाह व्यघ्रा रि
तिलिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादय इति शास्त्रिदंडनाथयुक्ते रसांगत्वापाह केतियथा न्मुनासंगते भागवदोह
व्यर्युशेति न तु स्वत्वतएव तत्संबंधे मर्थमिदमत आह तन्न इति पूर्वत्वासिद्धे वेप र्यं परिहृरति यंग्वितिकार
स्यतस्यैव तेनाधाकारस्य वछेदः तत्र तस्यापूर्वत्वेनायुक्तमेतदत आह तन्निर्देशो ति ॥ अत एवाह भाष्ये विति
मूलादि सकलग्रंथासांगत्वापाह स्मापीती ति ॥ अत इति पूर्वपदस्योपमानवाचित्वाभावात्तत्रोपमानत्वेनप्र
तीत्यभावादिनिर्देशे इति कुमारप्रयोगस्तु चिंत्य एव एतेन संज्ञापूर्वके ति गुणोनेति तत्त्वसिद्धिरितिशा
स्त्रिदंडनाथयुक्त मपास्तं तत्साऽ भा भाणिक्यमा न अर्थवार्त्तिके मूलीन्मा द्वितीयपदं समूलमाह सहेतित
त्र हृष्यंतमाह कलीति मूले कडुरितिकुत्सितो वक्त विशेषः इत्यर्थः वृत्त विद्येषस्य संज्ञेयमिति कश्चित्तु
कमंडलुशब्दस्यात्र व्याजातिवचनः ॥ अत एव चतुर्थ्याध्याये त्रतत्र कामंडलेय इति वदन्ति पात्रवाचीति र
स्त्रीलिंग इति न यत्तु दाहरणं ॥ अत्रोप्यो कार इति पाठः शायमाहु शाङ्गींति ॥ अस्फुमतः समानाधिकरणं ।
विनिगमनाविरहदाहरणं च्छंदि ति ॥ अत एवाह भाष्ये केति यत्तु प्रसंग रूशब्दादयन्ये त्रिमादे व भोगुणो यो

तिकविरोधमपिपरिहरति सन्निहितेत्यादि प्राचोक्तं खंडयति एतेनेति उक्तार्थेनाविरोधेनेत्यर्थः तत्रैव।
वार्तिकमतेननु तदादिस्थलेलिंगनप्रातिपदिकार्थ इत्यत आह तदादीति नावन्मात्रात् कस्मिदिवदप्रती
तेराह पूर्वमिति विभक्तेरिति भावः ननु नन्ती नियमेन वृद्धिस्पष्टताऽत आह नियमांशेति एतेनावशिष्ट
स्प० २३१ स्याभिमतत्वं सूचितं इदमेव वक्ष्यतिकारसंमतमित्याह इदमेवेति नन्वेवमपिन्यूनत्वात् आह सत्वेनीतितल्ल
प्याधिमूनत्वात् आह अस्त्यस्तिति सिद्धांते पर्यवसितमाह एवं चेति तेन तयोर्ग्रहणे चेत्यर्थ अत एव पो
स्वरूपे आह अयंतीति ननु स्त्रीशब्दो नप्रातिपदिकं तत्तोलिंगाधिक्यमपि नेतिकथं तत्रात आह लिं
237 गेति अत एव प्रातिपदिकार्थ किमुदाहरणमिति प्रश्ने स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति भाष्योक्तं मन्ये सर्वे
कस्मिञ्छ्रीस्त्वानं तटः तटीतटमित्याद्यकुमारीशब्दयोरप्यस्यैव तर्हि तत्र लिंगं प्रवृत्तिमितितं किंतु विशे
ष्य विशेषणमित्येव यं धर्मप्रकारीकस्यवतिग्रहस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पदे धवलत्वादेरिति नत्वात्
णोकेषुदोषस्तदेतदभिप्रेत्य परिमाणोदाहरणमाह द्रोणत्वादीति नन्वेयतः विशेषावच्छिन्नत्वादि
परिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो खंडोपाधिरूपी धर्मो नास्ति विशेषावा सूत्रभा राम २३१
ष्यप्रामाण्येन तस्यैवानुभवेन लाघवेन च तादृशस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादिति भावः नन्वप।

मायाः भाष्येनभिप्रेतपादेतत्क्रमत्रसर्वसंग्रहायकालांतर्भावः केषांचिदप्युक्तइति सूचयन्नाहान्वयपितितत्तत्प्रति
संधानेत्यर्थसिद्धांतसाह शाक्तत्वेतिनिशंकानिवारणमाह तदाहितित्तद्धां ऽ तेति तदादिवो ऽ प्यत्यर्थः तस्यत्वस्तुत्वे
प्यत्राहाप्रेत्रेतिमात्रमवधारणेइत्याह लिंगस्यैवेतिन्याय्यर्थमाह क्रमेणेति तत्वेवंवीरः पुरुषइत्यादौप्र
थमांतस्यादितिशंकतेयद्यपीतिसंस्कारेतिप्रथमारूपेणार्थभावेतित्तद्रूपसंसर्गेणेत्यर्थः यथाश्रुत।
त्वातेवीजमाहाम्नेदक्षितिराहोशिरइत्यादावेपाधिकभेदेनव्यपदेशिवद्भावेनबप्युपपादनसार्थ
त्वचतस्तत्रभाष्येकतमात् अधिकंभकयाभावप्रकाशयोस्पष्टत्वदाहायत्रेतिननुमायोव्यभिचारि
तोद्दोत्रास्तएवविरत्यादावतआहआतीतिकेवलप्रकृतिप्रयोगाभावादिभक्तोत्वनियमापत्तिरितिम
पकतंअत एवसिद्धांतशयमाहाननित्रेतिपृकथ्रवादौत्यर्गिकेकवचनेननिर्वाहादाह्याद्यादिभ्यः
तिसर्वविभक्तीतिसर्वप्रथमेत्यर्थः मूलेमनतांपयिहइति लिंगेतिउन्नानेतिवलंघनमित्यादाविस्प
र्थः मूलादिसकलसांगत्याय सिद्धांतमाह परेतिस्यदिनाह्यिंतेतनतान्यत्रेतिसूचयन्नाहात्रत्रेशति
सचतदाश्रयपश्रयपश्चतत्त्रइतिनिमित्तंअपितस्येवसमुच्चयेअंगरावलिंगस्यप्रातिपदिककार्य
वादेकमत्रसूत्रांतरविधेरोपरिहरतितस्मादितिएवेनपुंसिविधमानस्यशब्दस्यइत्यस्यस्याद्वतिःवा

यत्र्थे चारिता र्थादत आह रत्ना वितिकर्मत्वादियोग्यत्वाहितेएकत्वादिविशिष्टे स्वार्थ एवेत्येवमेकवा।
क्यत्वयानियमांगीकारानदोषः क्रोमत्र वं मेवेतिभावः मात्रग्रहणफलमाह मात्रग्रहणाभावे विति
नियमः स्यादित्यत्राप्यपः न च कर्मोरथे वहितो येति प्रत्ययेति यथैक कर्मत्वादिविशिष्टे वारणार्थत्व दिति
ग्र० २३८ वाच्यं अत्रापि प्रातिपदिकार्थनियमादस्य तत्र प्राप्तेरतएवाह यथेतिल्वात्वानेतितद्भावसमाना।
धिकरणेत्यर्थ एवमग्रेपि कर्मत्वंतिरस्येव प्रथमात्वनीयायंता यस्येव प्रथंतिरस्कृतो योग्ता र्थस्य
आवृते लेक्षमाहातएवेति ता इत्यादावावर्तनादेवमर्थः वा अव्यानि करतप्रवार्थ इत्यादिति सत्रं प्र
230 दानमुतराणि कारकाणि बाधंते गोदोग्धि पयः अत्र परत्वात् कर्तृरिति कर्मत्व मिति भा अप्रसंग छत्तेडहेर
त्रातस्थित एव द्रव्यविभागानुकूलमायामनुकूलव्यापारो र्थः ग्रामादायातिग्रामं गछतीत्यादो तयो
रवकाशः इतित्राव इह मत्रे स्फुटो भविष्यति इत्यं तत्क्रम कृतमाह तथेति अन्नेनापि प्रातिपदिका
र्थेति सूत्रेणापि अन्नेन नियमेन प्रातिपदिकार्थत्वाभाव समानाधिकरणार्थान्तरस्येव आवृति
स्यात्तनुतत्समानाधिकरणे कर्मत्वादेरित्यर्थः इष्टापत्तौ वाह कंचेतितथा नियमश्चेत्सर्थः तत्रापीष्टा राम २३८
पत्तावाह कंचेति तेन अस्मत्स्वदनुस्मतेचेत्यर्थः निपातस्येतिवार्तिकं तु स्वरादि प्रवर्तनेन सफलमिति

र्थ इति धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य बोधवि
षयत्वांगीकारान्नातिप्रसंग इति बोध्यं तत्र सपरिमाणस्य तत्र लिंगमात्राधिक्याभावादित्य बोध्यं नन्वेवं
द्रोणः परिमाणमित्यादि न स्यादत आह शेष इति अभ्युपेत्यैव स्फुटीनेव मित्याह इति मूलोक्तप्रकारेणाप
रिमाणग्रहणसार्थकत्वं खंडयति मूलोक्तमिति ननु वार्त्तिकानुरोधात् मानविभक्तिकनामान्तरार्थान्वये
एव साधुत्वमिति नायं दोषोऽत आह किंचेति यत इत्यादि तदनुरोधादेतदन्वय एव साधुत्वमित्यर्थस्याप्यं
गीकर्तुमुचितत्वादिति भावः कैयटोक्तमनुपपन्नं तत्सार्थकत्वं खंडयति नन्वेवेति सिंह इति एवमपीत्यादित
द्वेति दितेवसरशस्य नियतोपस्थितिकत्वेन स्वार्थपदस्य तत्तरोत्तरलक्षणपाठ इति भाव इदमप्यभ्युपेत्य
वस्तुतस्तदेव नेत्याह नियमांशेनेति ननु प्रातिपदिकार्थादिसूत्रविहितप्रथमायाऽनुवादकत्वेपि संख्या।
रूपार्थबोधकतया सार्थक्येन घटादिभ्यस्तदुत्पत्तावपि एकादिभ्यो न स्यात्तत्र संख्याया अप्युक्तत्वात्ते
नैरादिवदेकवचनोत्पत्तिर्न तदादावपि तस्यैवापत्तिः सर्ववचनोत्पत्तिर्वा स्यादत आह एक इत्यस्म
प्याद्वचनग्रहणाभावे एतत्सिद्धिः प्रातिपदिकार्थेतीत्यर्थः अत्र प्रातिपदिकार्थांशावच्छेदेनैव प्रथमविस्म
द्वैप्रयमानस्यात्तल्लिंगाधिक्येऽपि तन्मात्राधिक्याभावात् संख्याविषमत्वात् वचनग्रहणस्य कार्यं।

शब्दो नित्यस्येति भागवृत्तेत्यार्थः अत्र मतेन तस्य समवन्धस्य वा तत्र प्रकारान्तरमेवेत्याह तमिमुच्येतितिलोऽ
र्थमाह प्रवर्तनेति नन्वेवं वृत्तानीत्यादावेतदसंभवेन तत्र निघाता सिद्ध्याह दिग्भ्यः पाङ्गस्योति तस्यैतन्मयत्याह
ज्ञानीति परमतेनाहः शेष इति सिद्धान्तस्तन्मतेन समः तत्र ज्ञानेन समानेति लौकिको वृत्तान्तस्तदत्र
रम॰ स्यसत्त्वात् नन्वेवमपि तिङन्तद्वयसत्त्वेन तन्नियामकपरिभाषिके केवलावृत्तस्याभावात् तदसिद्धि
२३९ रेवात आह केतिव्यक्तौ हि णामुपमाणसमानाव पूर्वोक्तति ङन्तघटितमित्यर्थः इदमपि प्राचीन
रीत्यावस्क्रतो वा कैकदेशन्यायेन तत एव तद्बोध इति न समुपमानविशेषणायोग इत्यत्र
239 स्पष्टमिति बोध्यं न दोष निघातासिद्धिरूप नन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभः कुतो तत्राह उद्देश्येति ननु को
सौ व्यापारीत आह हाभीति ननु एवं च जातीमत्रकथं लोढत्वानस्यैवविधेयत्वेनात्र विध्यापत्संभवा
ह पदाभिवेति प्रेषेति सूत्रणम्यत एकस्य क्रियापादेव एवं च पदद्वय हरिकेपदद्योतितादिभिरन्य
यात्केतन्वितं स्यामितिस्पष्टं मंजूषादौ तदा हेति दिक् ॥ ॥इति प्रथमः॥ ॥प्राचीन सकलं गत्यासां
त्या याकर्मणो निमित्तस्य ब्राह्मणस्याकथितं चेति कर्मनापति स्तत्र स्वत्वशात्मापादानत्वप्रविवक्षा राम
यां सर्वथा तद्प्राप्तेरेव प्रवर्तत इत्यंगरस्य ही मविष्यतिभ्यत एवास्यात द्वपरत्वादेव एषां कारकाणामेतद् २३९
वोपपाद्यति क्रियेति तस्याः सध्याकां तामभ्यपाकोन्त्वाससंवामाह किमाश्यति ननु कथमिदं सर्वं

भावःननूक्तसत्वेकथंनिर्वाहोतत्राहतत्सत्वेपीतिमात्रग्रहणात्सत्वेपितस्यार्थःकर्मशब्दःशक्तिपरःकर्मत्वा
दियोग्यतेतितदर्थःतत्सत्वेद्वितीयादेरेवजापमानत्वात् शक्यतानिवेशःतदितितेतिकर्मत्वादियोग्यत्वरहि
तप्रातिपदिकार्थएवेत्यर्थःइत्यर्थात् इत्यर्थकप्रत्ययनियमात्तथाचानेनकर्मत्वादिसामानाधिकरण
प्रातिपदिकार्थस्यैवभावःतिनैतन्निरर्थकस्यतस्यतद्योग्यार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात्याचतत्रप्रय
मोसत्पात्लच्छास्त्रप्रवृत्तिर्युक्तेतितन्निरर्थकेनिष्टंतदाहनदोषइतिननुतेनदृष्टांतेनतत्तथानियमउ
क्तस्तत्रैवतथानियमेकिंमानमतआहेदमेवेतिअतएवशास्त्रकरीमात्रस्यैवपंच्यैस्पष्टमेवनत्वर्थनियमे
नेदंसूत्रयतआहयाज्ञेतिचरस्तत्र्येभाष्यादिसमतत्वायाहसूत्रेतिनन्वेवंभाष्यविरोधोतआहतदेति
मात्रग्रहणेत्यर्थःएवंचमात्रग्रहणवत्संबोधनेचेतिसूत्रेलिंगादिग्रहणंचभाष्यमतेनकार्यमि
तिबोध्यंतदाहस्पष्टंचेदमितिसिद्धांतमतेनाहतत्रेतिप्रातिपदिकादिनइत्यर्थःहरिसंमतमाहसंबो
धनमितिअतएवाहसंबोध्यतेअतएवअस्यानवाद्यविषयत्वादेवएतन्मूलकएवसंबोध
नकर्तृकारकव्यवहारोवृत्तानांतस्यैवत्वंपदार्थत्वेनविनिपोज्याक्रियाकर्तृत्वात्अतएव
तिङःसमेतिवार्त्तिमितेप्रथमासिद्धिसंबोधनेअधिकंमञ्जूषादौस्पष्टंअतएवेतिप्राग्वत् ॥३॥

पत्नि स्नानकथान भोजनं। स्नानभोगाद्यर्थमेव वस्तुनो भीष्टत्वेनाविक्रियायामेव साकार कर्तृष्ठीति
वाच्ये स्नातक्रियामारयन्त यैवयुक्तत्वात्तथा चैवं इत्यादि प्रागुक्त दोषद्वयापत्तेस्तसतेन रूढियोगमितिन्मा
येनतत्योच्चितमिति पंकजादिवद्योगरूढिरिति च निरस्तं तद्वन्नमूर्धगी कारेफलाभावश्चेति। अत्र संमत
न्या० माह स्पष्टं चेदमिति तत्रन एवाह कर्तुरिति पुन वृद्धिग्रहणादाह मतिरिरति त्वाभिन्निरासायाहासिद्धात्रेति
२४० यत्तु कर्मत्वादीनां शब्दविशेषोपाधिकत्वा कारकाधिकारात्केनाप्युक्तिमित्याकांक्षायां प्रकृतधात्व
पात्तव्यापारेणैत्यर्थाच्छिन्नमेतेतत यान्वानुगवत्वं गामीति सूत्रोक्त रीत्या संकोच्चैमानाभावेन च फलानुकू
240 लव्यापारेण संपूर्णं धात्वर्थेन यदीप्सितं तं डुलादितदेव कर्मसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थ इति न फलस्य कं
र्तृत्वमिति कश्चित्तत्र प्रकरणश्रुतेर्बलीयस्त्वेन फलानां आपारस्यैव कर्तृशरीरविशेषणेनयापवि
ष्टत्वेन तस्यैव करणेन नान्वयोचित्यादि ति मान्यास्तदेतदभिप्रेत्याह। कर्तृपदार्थैतिकर्मत्वादीनां क्रि
योपाधिकत्वात्प्रधानीभूतधात्वर्थ व्यापारांश्रय रूपेमादिप्रकृत सूत्रोक्त कर्तृपदार्थविशेषणीभूतक्रि
या फलानवच्छिन्नत्वेनेवोपस्थितत्वात्तस्यैव करणत्वमिति भावः तत्रहेतु माहोपेतिप्रकरणाश्रुतेरिति न्याम
नेनतुल्यार्थोपं न्यात्याच्चाधिकारप्राप्त कारक पदलभ्योक्ता र्थस्य वहिरंगत्वादेक सूत्रोपात्त कर्तृपदल २४०

प्यामित्यतऽआह सर्वेषां चेति यत्तु क्रियाजनकत्वं न कारकत्वे पूर्वेदाहरणे पुत्रस्य कारकत्वाभावापत्तेस्तं विना
प्रश्नक्रियायाऽमतिष्यतेस्तस्यापि जनकत्वमिति चेत्तथापि संप्रदाने व्याप्तिरविप्रमानसंप्रदानकस्यापि दानस्य
जायमानत्वेन तस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावात् अन्वयायोगस्य पूर्ववर्त्तित्वाभावे किमपूर्वद्वारा जनकत्वं तस्य
परानादित्वात् न स्य पूर्ववर्त्तित्वेन तद्द्वारा तस्यापि जनकत्वं सूपपादमिति वाच्यं क्रियानिष्ठविषयतानिरूप
कविषयताश्रयत्वस्य क्रियान्वयित्वापेक्षया न स्यात्सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वघटितक्रियाजनकत्वस्य
गुरुत्वात् आश्रयरूपकर्त्रादेरपि घातिस्तजनकत्वे स्वात्वपि सूपपादऽमस्मत्सुमतिवादे परे जायते घटं क
रोतीत्यादौ कर्त्रकर्मणी रथाभ्रभ्यातिदीदितमपः यावकरादपत्त्वद मादित्याह सनीति तोच्चैत्रवदान
क्रियानिष्यतेऽमादिना घयेजायते इत्यादिक्रियानिष्ठजन्यतानिरूपकजनकत्वमखण्डोपाधिरूपं तत
त्र निष्ठमिति तन्नौरवमितिवाच्यं अत्रेति इदमुपलक्षणं तथा युक्तं स्वेतरापेक्षत्वारणे यानामितिस
त्राणमपि कूटे इति अयं भावकर्तृत्वेतिकर्तृत्वमेव पुत्रानशेषवत्ष्टीव टनैलंकरणीत्यत्रापि घटे परत्वा
कर्मत्वापत्तेरत्रा सिनि प्रतिशेषकर्मणो षष्ठी विधानात्विंगाद्वारणं चास क्रियाशक्त्वेकर्तृत्वितिकर्त
करकोनत्वयापत्तिस्तस्याधनीभूतक्रियायाऽभावे केवलपदार्थस्यामीष्टत्वासंभवेनानन्वया

कवाक्यतयामहासंज्ञाकरणमान्यथादिति ध्रुवमपाये इति योगविभागात्कारकपदानुवृत्तिं च विनास्त्र
इयसाम र्थ्यात्तिपर्यायेसिद्धे ध्रुवमपाये इति योगविभागे तत्र कारकस्यानुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसं।
ज्ञाविधाने साम र्थ्यात्समावेशार्थमपशब्दत्वपात्तत्वर्थत्वं स्वीकार्यमन्यथाग्रामस्य समीपादापात्तीत्यप्र
वृत्तिप्रसारः कारकादिसंज्ञापा एतेन संज्ञिनामनुपादानात्कथं तेन संज्ञाविधानमित्यपास्तं समावेश
फलं त्वनुपदमेव वक्ष्याम्येति स्फुटी भविष्यतीति यावत्तत्पूर्वात् क्रियामामिति ज्ञावत्कारके इत्यत्रेति भाष्या
ग्र० २४१ कमाङ्करोतीति स्वजनकत्वेनैतास्मपदेशान्करोतीत्यर्थः विषयतात्मजनकत्वेनेत्याहजनकमि
२४१) तिन त्वत्रयथदेशतिप्रसंगोनत्याहकारकेति न टस्मृत मित्यत्रसर्वथांतोदात्तत्वस्यैव इष्टत्वादाह
नटश्चवरामिति आदिनानटस्मृति पूर्वत्रसमावेशफलमपि सूचयन्नाह ग्रामे इति तत्स्वरेति।
थाथेति स्वासिद्धिरित्यर्थः यत्नुगतिकारेति कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरित्यर्थ इति तत्र तदपवा।
दत्वेन पाये संज्ञोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः यदपि केपटादिदं इयंतास्तत्र समावेशफलं स्तवेरम इतिक्रमा।
धिकरणत्वात्परकोकारकत्वत्क्डुत्तरपद प्रकृतिस्वरस्य सिध्यातिस्म मध्यात्स्तु रेषतुल्यार्थेति राम
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात स्तंव कार्यायोरिति निर्देशात्म्मालियादिकस्योपपदत्वेपि सप्रसंतस्यातथा २४१

म्यस्यत्तसंपातरंगत्वेन प्रावल्यात्तत्कल्पनेत्याप्यमिति भावः एतेन कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति तस्मनेनतदाद्वेपा
त्तशरणार्थानामित्यादाविव प्रत्याप्रकृत्तधात्वर्थद्वारकसंबंधेनैवतुयंक्रियये सितत्तत्स्येवकर्मत्वेन।
नभाषासवतिप्रसंगइतितदर्थमपितन्नास्तित्स्ययास्तं एवंचकर्त्रीस्वमेवमायारेण संबंधमिष्यमा
णमित्यर्थः संबंधग्रहणात्तत्वनारूपोत्तत्वाग्रहणत्वारूपग्रहणं दृष्यमाणत्वंचत्तयापारोद्देश्यत्वमेवसनाग
मितिमिदंच साक्षात्फलरूपे धात्वर्थक्रियापाफलेव्याप्तविकैछा विषयत्वात्तत्तदाश्रयत्वात्तंडुलादेर
पितत्वेजन्यत्वेचजन्यसाधारणं ग्रतएवचैत्रं ग्रामंगमयतीत्यादौ ग्रामस्यकर्मत्वेफलसंबंधग्रहणसमा
त्तात्तदभिप्रेतफलितार्थमाह वंचेतितस्मात्तद्वारकत्वेचेत्यर्थ एषंत्तसंग्रहस्याह प्रयोज्येतिस्वव्याप्तिनि
रूपकेफलस्पायीतितत्फलमाह एवंतितस्यापितत्वादेवेत्यर्थः नमेवामत्रनिराकृत्यपतिसूत्रेलिंग
वचनमतंत्रमित्युक्तेरदोषादन्यत्राक्रांके किमिदंकारकइत्संज्ञानिर्देशाइतिभयंभावउक्तेहेतोरेवानर्थ
यंसंज्ञाकरोतिनिर्वर्तयतीतिकारकंकिमितिसाध्याकांक्षायाक्रियायाएवशब्दतःसाध्यत्वेनप्रती
तेक्रियैवनत्वेनसंबध्यतेनतुवमादिकरोतीत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेएवतत्सन्त्याप्रती
त्यायाव्द्यातयाप्रतीतेतयाचक्रियावेनिर्तकिमुद्दिश्यकारकइत्यनेनैवसंज्ञाक्रियतेनतुविभक्त्ये

उभयविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वमेवेति भावः नामेव विशादयतितमस्येतितन्मात्रस्य तत्त्वार्थः तदितितमेत्स
र्थः इत्यपंचावाहे वंचेति तस्यायात्मर्थः तस्यापि अग्ने शफिमपिनामाणं वकसमुच्चयोत देयत्तिवादयप्र
यत्नार्थ एतेन शारणार्थानां कर्मणई्प्सितत्वमेवन्यासः कायंदनयास्तत्तयावेतदभावे सर्वत्रकर्मत्वप्रा
ग्र० २५२ प्तौ वारणेन्नस्य विशिष्यत्तयोगे पवादत्वापत्तानिष्टमुख्यमेवेति भावः ननु प्रवृत्तिविघातस्यैववारण
त्वेनसंयोगस्यफलत्वं तत्वारयतिवाच्यमन आह वारयते श्वेतितन्नत्वसमाप्यादितिभावस्यादिनाम
२५२ ह्यणेनयाचकं चित्मन्नणदिनकयायारामावानुकूलव्यापारः कं चित्संयोगानुकूलव्यापार
भावानुकूलव्यापार इति फलितं तयाचतहेत्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयो पादानमितितत्स्वार्थः
इतिवोध्यं तन्त्वीप्सिततमस्यासिद्धेतपर्यायस्यरूढस्य तन्ग्रहणेनयवादेस्वत्वेसतीप्सितत्वेनतद्वै
वनन्नुप्राप्तिर्नतुगवितवादेस्वत्वेनतद्वैव तत्वेननतनप्राप्तिरुभयत्रस्वत्वेपिनतत्तईप्सितत्वे नियतत्वेस्व
त्वाक्रांतेप्यनीप्सितत्वस्यलोकप्रसिद्धत्वादेवंवेप्सायेनएवनतत्वमितमन्यतरस्यैवतदितिकथमुभयत्र
युगपत्तदापादनमतआहेप्सितेतिअतएवकूपादंधमित्यादौकूपादेरपादानत्वं अन्यथाराजाधर्मभया राम २५२
दिनामाषादेर्नाशाभावस्यफलाश्रयत्वेनगोस्वाम्यविप्रेतत्वमप्राप्तत्वान्तत्स्यान्न इति भावः तेनक।

त्वान्नोपपदस्वरेणान्यथासिद्धेर्नपिष्या यादिस्वरेणांतोदात्तत्वं शंवयं त्रपामोह्यत्वयैतोरवरावत्तत्रोपादानादि
तितरपिन उपपदत्वादेवसिद्धे उपपदमितिमहासंज्ञया सुवंतस्यैवोपपदता पानुपपदसंज्ञा सत्रेभाष्येउक्त
त्वात्तन्मतेपिपूर्वोत्तवत्वेन तत्रोपपदत्वसंपन्कवचत्वाच्चेमतएवकृत्तद्धितेतिसूत्रस्थसमासपदस्योक्त
निपमार्थत्वमपिसंगच्छतेशपवामेतिसमस्यान्यलुक् तदाहान्यत्रेति इष्योतादाविसर्पःप्याधाक्कता
संगतेराहमासेषुप्रसक्तमितिअयंभावः धात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयस्यकर्मत्वं तयाधात्वर्थ
ताछेवदकफलभूतत्वं धजन्येतरफलालिंकेनन्यावप्रमत्ता आश्रयभासाणमपितत्वेदुर्वारिमधिकर
णसंज्ञानुकरेण्आसेस्यादौ मावकाशेतिवतुरित्युक्तौनुकर्तपदकारकपद्धत्वप्धात्वर्थयोप्रसास
नैकधात्वर्थत्वलाभात्कर्तव्यापारवाचकोपात धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयणं वलब्धमितिनदो
षः अतएवकर्मका… साफलेऽन्वयः तदाश्रयत्वेन तस्मोदेशपत्वान्नेनवारणमितिभावः य
यो ऽधुनयधावर्तके कप्रकर्षस्मदुर्वचत्वेनेदं ततमधावर्तमितिव्याख्यातासंगतेराहम वयवेतिनन्वे
वंकस्यसंज्ञातआह कर्तुरितिनन्वेवंयसोनतदुशपकत्वमेवातआह पदेतिनन्वेवंकथमनेनना
वारणमतआह हस्मितेतिप्रविवेतिकिंतुकरणत्वस्येव विवक्षणादित्यर्थः पंचकप्रातिपदिकार्थपदे

नन्वाह राजशतिइत्यक्रमन्नभिहितइत्यसंगतमूख्यानप्रकारांसिद्धांतमतेनाह पंचकेति राज्ञीति उभयेन
र्थत्वानि यमत्वे द्विर्वद्वितिहिटू तरत्वबोधनार्थमासमसेति सूत्रभाष्येनेत्यादिः अतिलुनन्त इतिपाठयथा
क्रमनाह घोतकेति सघ्रंचे पंचकं पदोत्वचए वप्रत्याख्यानमतमनुक्त्वा सूत्रमतमाह पदार्त्वेति तत्वसूत्र
उ० गवोधे प्राधान्यमत्र घोतकता पदस्येवमुख्यत्वमित्याह भाष्येइतिस्कधीक मार्दिषो पीत्यादिनाएतावता
२४२ तथाभाष्येतत्वानेयमत्वेतिउकरीत्याघृति घृादित्वेत्यादेः आदिनाकुत्सितसूत्रभाष्यादिवत्वेवंवाचक
विषयोकार्यानासिद्धिरित्याय समकर्थ संचारात्तमाह घोतकेतितत्रहीत्यस्य कनुसिरित्यत्रान्वयःसम
243 थिमुख्यादयति तत्रहीतित्तयोप्रकृतिप्रत्यययोःकेवलघोकेनस्यलमाहातदांवतितत्रापितत्सं
चायदेवेत्यर्थननुकोसौस्कतथेतित्याह तत्रैवसंख्यापामयेतिसूत्रेएवभाष्येत्तरमप्याहातथे
तिकिंमेचेत्यर्थःकयोःर्मछेइति शेषछक्त मकारस्ननत्वाप्यतिदिशतिएवंचेति नियमत्वानुपपन्नात
त्रतथास्वीकारेचेसर्थनकेवलंतदेकवाक्यतेवकिंतुगमकमतदपित्यत्रास्ती माहातराच्चे राम
तितङकार्थसर्वेतिलुप्तसरणंतुलोपमजानतोऽसंभवि सरूपसूत्रेअस्यफलंदाएकार्थेलोपफलं २४३
वदताभाष्यकृतातिरस्कृतंचउक्तरीत्याचशमापकइत्यणुदित्सूत्रभाष्यविरुद्धंकस्यपदस्याहातएवेतिउक्तेर्थः

र्त्तृग्रहणेन तद्योक्तं तत्रैव फलस्य तद्धात्वर्थत्वपर्यन्तिता ग्रहात्‌ एवं च वारणार्थकधातुप्रतियोग्यव्यापारज
न्यफलाश्रयः त्वमेव तत्रेप्सिततमपि निमावणेनैवेप्सितं किं कृपादं एवं वारयतीकर्तुरीति सूत्रे प्रमुदाहरणे।
रत्नकारादयप्रत्युक्तमात्रमव धारणे अपभ्यादः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षेतमवादि विधीयते प्रवृत्ति
निमित्तं चात्रेप्सितत्वस्य स्वतः प्रकर्ष संभवे पिव्यापारस्यानादिष्टेर्व ग्रहीभूतव्यापिगतः संगृहीतेव्यापि प्रक
र्षेण प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपः न च कर्तृग्रहणात्‌ सिद्धमेत
त्सूत्रे इव ईप्सितइति कर्मणा कर्तुरादिपदेष्टैवलाभे सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणे न प्रकृतधात्वर्थप्रधा।
नीभूतव्यापाराश्रयस्यैव तेन ग्रहणादिति वाच्यं लघुना तम ग्रहणे न कर्त्तरि तस्य प्रत्यासत्त्या ने
न तस्य यत्किंचनाशेषकृतधात्वर्थतस्यव्यापारांशे इव प्रसंसस्यैव लाभेन नभा बेधस्य वमित्यादाव
दोषादेवं च न पूर्वविरोध इति तदानन्वेवमपि वस्यमाणरीत्या मषिविलक्षणातिप्रसंग एवं च घनप्र
योज्यभक्षणरूपफलाश्रयत्वात्‌ तस्य प्रकृतभात्वर्थत्वविवक्षायामुक्तयोमभ्रान्तभावात्‌ तस्य हफ
लेतिलदान तदापि जन्यत्वस्यागे बीजमाह प्रयोज्यत्वेति प्राचीनसकलग्रन्थासांगत्या प्रसिद्धान्तमा
हकर्मेति तत्कं तन्मात्रं तद्धेयमाह कर्मत्वेति बाधोपलत्थानानुप्राचीनरीत्यसाह सर्वेति मादिना
न नीयादिक्रियेति क्रियात्वकारकत्वसमरूहः संवंधसमर्थचेनतऊनविरोध षष्ठ्यासमुच्चयस्तिपिमा

गर्वष्ठितत्रगशिलेनतत्फलमुक्तं इदमपिनयुक्तमित्याहवस्तुतस्त्वितिवोध्यमित्यत्रान्वयः सांता
देरुक्तमित्यत्रान्वयः ऽत्रप्रमीयमाणेऽस्मद्वितीयादयः ऽनेनचनहि एतत्क्रियाकारकभावेतेन
भाष्येगानऽस्यनदपिमानमाहलडुक्तमितितिमच्छयर्थस्येति ऽप्रशेषत्वात्तष्ठप्राप्तिमुक्तेवमपीसा
दिः तदेवाहतत्रेतिभाष्येइत्यर्थइतिवदंतीतिमतस्यमाशोसिद्धांतमाहपरेत्विमाहुरित्यनेनका
ग्मः २४४ रकान्वयपोऽयक्रियाधात्वुपस्थितेचनतन्तद्धितायुपस्थितेत्याहशत्वइतितत्रातेनक्तोतइम
र्थकत्वपदोपानक्रियापांशमोदेवदत्तेनत्यादिस्प्रधिकारवारीद्रे ऐन्नेप्यत्रतुहेतोप्रकल्या
दित्यात्ततीया इदंचेतिलनहिगंप्रकारः कृतोयेकर्तृमैंकोणातत्रैवयथास्मातदितस्ययेकर्तृ
245 कर्मणीतन्नमाभूदितिभाष्येउक्तोद्वितीयेदोषंवक्तुमाहवमितिवोधेप्राचीनसर्वग्रंथकारसंमते
दोषांतरमाहवस्तीतितस्मानउक्तदोषगणात्भाष्यसंमत्यर्थभेदेनाहकाल इतिननुवाधि
तमिदमतआहविशेष्येइतिनन्वेवंकथंतथावोधेत्याहशब्देतिप्रकृतमाहएवंचेति द्वितीये
मानमाहातएवेतिउक्तद्वितीयरूपेणभानाभावादेवेत्यर्थतत्रादौपरमकारकमितिप्रती। राम
कस्यमाहयपेतिइतिस्तत्समाहयथेति इतिस्तत्समाशोतडुक्तेहरिणापिस्वशब्देरभिधा २४५
नेनुसधर्मनाधीयतेविमत्स्यादिभिरेवासोवुपकारप्रतीयतइतिसधर्मः शक्तिरूपः विभ